

Branko KIRIGIN

FAROS, PARSKA NASEOBINA
PRILOG PROUČAVANJU GRČKE CIVILIZACIJE U DALMACIJI

PHAROS, PARIAN SETTLEMENT
CONTRIBUTION TO THE STUDY OF GREEK CIVILIZATION IN DALMATIA

UDK: 904 (497.5 Hvar) "652"

904 : 325(38)] (497.5 Hvar) "652"

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 31. 8. 2003.

Odobreno: 31. 1. 2004.

Branko Kirigin

HR, 21000 SPLIT

Arheološki muzej

Zrinsko-Frankopanska 25

U studiji se sintetiziraju dosadašnja znanja o grčkoj naseobini Faros na mjestu Staroga Grada na otoku Hvaru (4. – 1. st. pr. Kr). U 13 poglavlja raspravlja se o zemljopisnom položaju, geološkom sastavu, klimi, vegetaciji i imenu otoka Hvara, o pretpovijesnim nalazima na prostoru središnjeg dijela otoka, o Parosu domovini Farosa i o fenomenu grčke kolonizacije, o ostacima grada Farosa i problemu Herakleje, o Starogradskom polju, odnosno chori grada Farosa, o ustroju društva i gradskoj upravi, o gospodarstvu, o novcima koje kuje Faros i drugim grčkim, ilirskim i rimskim republikanskim novcima, o keramičkim nalazima, o faroskim kultovima, o pogrebnim običajima, o Demetriju Faraninu i o Farosu nakon Demetrija te o kraju Farosa kao samostalnog grčkog grada.

UVOD

O grčkoj naseobini Faros dosad nije napisana niti jedna opširnija studija, iako se Faros u stručnoj i znanstvenoj literaturi javlja još od kasne renesanse.

* Studiju koja slijedi posvećujem svojoj supruzi G o r d a n i . Studija predstavlja doktorsku disertaciju koju je potpisani odbranio na Filozofskom fakultetu u Zadru 9. 10. 2000. godine pred komisijom u kojoj su bili prof. dr. Nenad Cambi (mentor), prof. dr. Marin Zaninović i prof. dr. Slobodan Čače. Tekst je izmijenjen u onoj mjeri što sam unio dragocjene sugestije članova komisije na čemu im se toplo zahvaljujem. Također su ispravljene očite greške i dopunjeni propusti koji se nisu smjeli dogoditi (npr. izostavljanje neke bibliografske jedinice). Nakon 2000. pa do danas (2004.) u domaćoj i inozemnoj literaturi objavljeno je znatno novih radova čije rezultate nisam koristio osim za one za koje sam 2000. znao da će biti publicirani i čiji sadržaj mi je bio poznat. Naslov sam odabrao prema Strabonovom navodu (Geo. VII, 5, 4-5) “ΦΑΡΟΣ Η ΠΡΟΤΕΡΟΝ ΠΑΡΟΣ, ΠΑΡΙΟΝ ΚΤΙΣΜΑ”.

Faros je prisutan u svim relevantnim enciklopedijama, povijesnim knjigama i priručnicima, a u stručnoj i znanstvenoj literaturi pojedini autori nisu puno pisali posebno o grčkom Farosu. Tako na primjer, u domaćoj literaturi Šime Ljubić je u nekoliko radova napisao samo dvadesetak stranica, Grga Novak također, Mladen Nikolanci i Marin Zaninović nešto više, a Petar Lisičar, Branimir Gabričević, Duje Rendić-Miočević i Mate Suić nešto manje. U inozemnoj literaturi prvi i jedini sintetski prilog dao je Polaschek (1936). Uglavnom je to zbog toga što se sve do 80.-tih ovoga stoljeća u Farosu nisu vršila arheološka iskopavanja, pa kako nije bilo novih rezultata, najčešće su se prepričavale i nadopunjavale poznate stvari. Radilo se to o epigrafskim i numizmatičkim problemima i o interpretaciji antičkih pisanih izvora (osnutak Farosa i bitka iz 2. ilirskog rata). Literatura je rasla, ali većih novosti nije bilo.

Od 80.-tih stvari se bitno mijenjaju. Tada je naime počeo, s veoma skromnim sredstvima, djelovati *Projekt Hvar - arheologija mediteranskog predjela*, koji je uglavnom bio koncentriran na terenski pregled Starogradskog polja. O tome je objavljeno prilično novih rezultata u domaćim i inozemnim izdanjima.¹ S druge strane služba zaštite iz Splita već 17 godina zaredom vrši zaštitna iskopavanja unutar Staroga Grada, a osobito oko sklopa crkve sv. Ivana,² no mnogi njihovi rezultati ili su veoma škrto objavljeni ili uopće nisu doživjeli objavu. S velikim očekivanjem dočekan je 1995. katalog izložbe *Pharos - antički Stari Grad* gdje su trebali biti rezimirani dosadašnji rezultati istraživanja službe zaštite spomenika iz Splita i njezinih vanjskih suradnika. Na žalost ta knjiga, uz rijetke dijelove, nije ispunila očekivanja, što će se čitatelj, na mnogim mjestima u ovoj disertaciji, moći osvjedočiti.

Projekt Hvar - arheologija mediteranskog predjela je 1993. prerastao u *Projekt Jadranski otoci* (nadalje PJO) jer su se istraživanja proširila i na Hvaru susjedne otoke. No ipak, PJO je nastavio istraživanja u Farosu (terenski pregled i iskopavanja) 1992., 1993. i 1996. godine. Uz to, nastavljeno je s proučavanjem parcelizacije Starogradskog polja uz primjenu najmodernijih postupaka koje omogućuje kompjutorska tehnologija. Ta su istraživanja donijela znatne novine i dobrim su dijelom omogućila pisanje ove disertacije.

U ovoj disertaciji pokušao sam prikazati život na prostoru Staroga Grada i bliže mu okolice u periodu koji se zbio prije više od dva milenija. U povijesti čovjekova boravka na Hvaru koja se danas mjeri na oko 10.000 godina, povijest grčkoga grada ne obuhvaća niti oko 4% tog vremena, a niti cijeli prostor otoka (oko 1/8 od ukupne površine). Tako bi se, statistički gledano, epizoda Faros

¹ Uskoro će biti objavljen završni izvještaj ovoga projekta.

² O neprijatnoj epizodi o tome kako je služba zaštite iz Splita preuzela od hvarskog Centra za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara radove na kompleksu sv. Ivana vidi: PETRIĆ 1980c.

mogla smatrati vrlo skromnom i da ne zavređuje posebnu pažnju. Ipak, i bez obzira na to što izravno nismo nasljednici ovoga grada, taj grad je, po mom mišljenju, najstarije naselje gradskog tipa u Hrvatskoj i zbog toga zaslužuje pažnju. Prikaz života Farosa napisao sam na temelju neznatnih ostataka koji su dosad do nas dospjeli. Daleko je više onih koji su još neotkriveni, a puno više je onih koje su uništeni i zanavijek nedostupni.

Često mi je izgledalo iluzornim baviti se ovim zadatkom jer ono što ponajviše manjka čvrsta su uporišta, dokazi. Čak i kada bi pokušali statistički prikazati ono što znamo o Farosu, iako je i to podložno nagađanju, stanje je deprimirajuće. Možemo s nekom sigurnošću reći da dosad istraženi dio Farosa iznosi oko 1-2% ukupne njegove površine (koja još uvijek nije pouzdano utvrđena, ali je izgledno da grad ima oko 10 hektara površine). Pretpostavimo li sada da su zgrade i bedemi Farosa bili visoki do razine jednoga kata, odnosno oko 2,5 m visine, do nas su doprli, i to samo tamo na onih 1-2% gdje se istraživalo, gotovo sami temelji, dakle oko 0,5 m, odnosno u najboljem slučaju samo 20% od nekadašnjih objekata. Ako pretpostavimo da je tako i na cijeloj površini Farosa već nam odmah nedostaje oko 80% grčkoga grada. Dodamo li tome kako ima dijelova grada koji su već ranije posve uništeni, situacija je još gora (što s Issom nije slučaj). Ako tome dodamo i loše vođena arheološka iskopavanja, onda postaje jasno da ono malo što nam je od Farosa ostalo treba istraživati veoma pomnjivo, bez pritiska i uz korištenje najsuvremenijih metoda iskopavanja.

Prilikom proučavanja Farosa čudno je pritom što poznati arheolozi, poput Šime Ljubića, koji je rođeni Starograđanin, a ni Grga Novak, rođeni Hvaranin, nisu vršili iskopavanja u Starom Gradu već drugdje! Iako je napisao dosta o Farosu, Mladen Nikolanci, također rođeni Starograđanin, istraživao je samo nekoliko dana (1968.), a slično je postupio i Hvaranin Marin Zaninović (1977.). Pogotovu je to čudno kada se zna koliki je interes vladao u svijetu za istraživanje antičke grčke civilizacije i koliko je na tom planu učinjeno. Žaloso je da mi ni danas ne znamo koliko su dugi bedemi Farosa i koliki je prostor grad zauzima - elementarna stvar kada se govori o nekoj grčkoj naseobini. Da ne govorim o tome gdje su bili agora i pritanj, glavni trg grada koji se spominje u natpisima, gdje su bila svetišta, kako su izgledale i bile raspoređene ulice, gdje je bila riva, itd.

U ovoj disertaciji služio sam se metodama koje se koriste u pretpovijesnoj i klasičnoj arheologiji i s onim što se zna iz pisanih, epigrafskih i numizmatičkih izvora. Grci, Parani koji ovdje imaju glavnu ulogu nisu anonimusi, dok ime domorodačkog stanovništva koje obitava na Hvaru prije i za vrijeme doseljenja Parana, nije poznato, ali je više nego vjerojatno da se radi o nekoj ilirskoj zajednici. Poseban problem predstavlja arheološka dokumentacija. Ona je vrlo različita i neujednačene je vrijednosti. Mogla bi se, grubo govoreći, podijeliti

u dvije grupe: u prvoj bi stajali podaci “stare” arheologije (a njih ima dosta), dok u drugu grupu pripadaju podaci “nove” arheologije. Prvoj grupi pripadaju predmeti koji nemaju podatke o točnom mjestu nalaza i koji nemaju stratigrafske činjenice (npr. mjesto nalaza odavno poznatog medašnog kamena Matija Pitejeva, ili u kojem kontekstu je nedavno nađena neolitska sjekira kod crkve sv. Ivana, ili pak isto tako nedavno nađeni brončani novac s likom muškarca s lovorovim vijencem na aversu i s kantarosom i legendom FA na reversu). Bez takvih stratigrafskih i kontekstualnih podataka proučavanje arheoloških nalaza neće u budućnosti donijeti mnogo, pa ćemo doći do onoga što je slavni Mommsen odavno govorio, da arheologija donosi toliko malo i toliko bezvrijednih informacija da je ne treba ni studirati.³

Druga grupa, koju sam nazvao “nova” arheologija, temelji se na podacima koji se dobijaju primjenom suvremenih metoda kod terenskog rada i analizama koje daju, na primjer, fizika, kemija, biologija, zoologija, statistika i kompjutorski programi. Takve analize vode arheologiju naprijed i omogućuju joj neovisne zaključke.

Moram priznati da nisam imao neki već usvojeni model koji bi mi olakšao rad na ovoj disertaciji. Naime, nisam naišao na knjigu koja bi obrađivala razne aspekte jedne novoutemeljene grčke naseobine, a da ju je napisao jedan autor.⁴ Svakako ne pretendiram da se način na koji sam pisao ovu studiju prihvati kao neka inovacija ili mogući model, ali mislim da su sinteze o našim antičkim gradovima i ruralnim predjelima jako potrebne i da je potrebno poticati proučavanje koje će omogućiti pouzdane usporedbe u svim segmentima materijalne kulture, i to kako sinkrone, tako i dijakrone. Pred nama je još dug put kako bi dobili još više pouzdanih saznanja o temi o kojoj je ovdje riječ.

U radnji sam želio prikazati prošlost grčkog Farosa, svjestan manjkavosti takvog poduhvata, ali se ipak nadam koristi i poticaju daljnjih istraživanja.

Pažljivi čitatelj može uočiti kako sam u ovom kompleksnom radu koristio dostignuća raznih istraživača, kako domaćih tako i inozemnih. Knjige koje su mi posebno bile od koristi su Ljubićeva *Faria...* (1873/1996.), Brunšmidova *Natpisi i novci...* (1889/1999.), Gaffneyeva disertacija (1992.), Lisičareva *Crna Korkira...* (1951.), Bracessijeva *Grecità adriatica* (1979.) te katalog izložbe *Pharos antički Stari Grad* (1995.), u kojima ima najviše podataka o Farosu. Za fenomen grčke kolonizacije najviše su mi koristile knjige Dunbabina *The Western Greeks* (1948.) i Boardmanova *The Greeks*

³ Citat preuzet iz BOUZEK 1997, 14. Bouzek navodi novo izdanje Mommsenove povijesti Rima iz 1988. godine, koje mi nije bilo dostupno.

⁴ Popularna knjiga o grčkoj Issi koju sam napisao 1984, a objavio tek 1996, bila je inspiracija ovoj disertaciji.

Overseas (1980.). Posebno su bile korisne knjige Arthura Grahama *Colony and Mother City in Ancient Greece* (1983.) i Izraelca Ilarda Malkina *Religion and Colonisation in Ancient Greece* (1987.), u kojima se raspravlja o odnosima matice i nove naseobine, te o ulozi Delfa pri utemeljenju nove naseobine. Za rekonstrukciju religijskog života Farana, za što imamo jako malo podataka, neobično su dragocjene monografije Louise Bruit Zaidman i Pauline Schmitt Pantele *Religion in the Ancient Greek City* (1992.) i klasično djelo Waltera Burketa *Greek Religion* (1985.). O poljoprivredi kao glavnoj ekonomskoj bazi antičkih Grka posebno mi je bila korisna knjiga Robina Osborna *Classical Landscapes with Figures* (1987.). O samom Parosu sam najviše doznao preko poznanstva s Demetrijem Schilardiem, koji na tom otoku vrši kontinuirana istraživanja još od 1969. Isto tako, veoma je važna knjiga Eugenija Lanzillotte *Paro dall' età archaica all' età ellenistica* (1987.). U bibliografiji na kraju ovoga rada navedeni su svi ostali radovi objavljeni u raznim časopisima, zbornicima, priručnicima i enciklopedijama. Njih je priličan broj koji je mogao biti i veći da sam bio u mogućnosti raditi u nekoj inozemnoj biblioteci duže vremena. Velik broj kolega mi je pomogao doći do većine onih članaka kojih nema u biblioteci Arheološkog muzeja u Splitu. Na tome sam im neobično zahvalan.

Nakon obrane doktorske radnje izišao je zbornik "La Dalmazia e l'altra sponda" (Firenza 1999.), kojeg su uredili L. Bracessi i S. Gracotti. U njemu je nekoliko važnih radova koji se dotiču Farosa i prisustva Grka u Dalmaciji. Također 1999-2000. objavljeni su i radovi M. Katića i J. Jeličić-Radonić, a 2001. objavljen je moj rad o zaštitnim radovima unutar Starogradskog polja 1984. i 1985. Od posebne je pak važnosti objavljivanje zbornika radova "Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana", znanstvenog međunarodnog skupa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu (ur. Cambi, Čače i Kirigin, 2002.).

Osobito mi zadovoljstvo pričinjava mogućnost što ovdje mogu zahvaliti brojnim kolegama i prijateljima koji su mi pomogli u radu na ovoj disertaciji. Naravno, da nije bilo Grge Novaka možda se ne bih nikad zaposlio kao arheolog, a da nije bilo Arheološkog muzeja u Splitu, vjerojatno se ne bih bavio grčko-helenističkim razdobljem. Barba Grga i Muzej odredili su moju profesionalnu sudbinu i ja sam im na tome duboko zahvalan. Od svih onih s kojima sam neposredno surađivao, prije svega veliko priznanje dugujem Božidaru Slapšaku, s kojim još od stipendije u Grčkoj 1980. pa do danas raspravljam o Farosu, kako na terenu tako i na raznim sastancima, dopisima, telefonskim razgovorima i e-mailu. Bez njega ova knjiga ne bi bila dovršena. Ne manju ulogu odigrao je Slobodan Čače s kojim nisam osobito mnogo radio na problematici Farosa, ali sam mu zato neizmjereno zahvalan što smo surađivali na Visu, Svecu, Palagruži i rtu Ploča, a i drugdje po Dalmaciji. Isto

tako osobito se želim zahvaliti Nenadu Cambiju na dugogodišnjem poticanju i na korisnim sugestijama koje mi je dao nakon čitanja prve verzije ove disertacije. Od mojih kolega s Hvara, pored pok. Mladena Nikolancija, od kojega sam mnogo naučio i kojega sam u Arheološkom muzeju u njegovu proučavanju grčkih i helenističkih spomenika slijedio, zadovoljstvo mi je zahvaliti se Nikši Vujnoviću, Nikši Petriću, Marinku Petriću te Mirjani Kolumbić, donedavnoj direktorici Centra za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara, koja je meni, a i ekipi spomenutih projekata, omogućila nesmetan rad u inače skučenim prostorima Centra. Zadovoljstvo mi je zahvaliti mojim dragim prijateljima Starograjanima: pok. Jurici Vrankoviću, Aldu Čaviću, koji me je, nakon što je pročitao moju knjižicu o Issi, stalno “puntava” da sličnu napišem i o Farosu, i Nikši Račiću koji je imao živaca i strpljenja stalno me poticati i upozoravati na detalje.

Od stranaca (iako je to od 1991. i Slapšak), puno mi je značilo raditi s Vincentom Gaffneyem s kojim već deset godina intenzivno surađujem i koji je na Hvar donio nova poimanja arheologije kod proučavanja nalaza s terenskog pregleda i s iskopavanja. On je na arheologiji otoka Hvara i doktorirao, a zajedno sa Zoranom Stančićem, također bliskim i dragocjenim suradnikom, na primjeru arheologije otoka Hvara, po prvi put u Europi primijenio GIS kompjutorsku tehnologiju. Ni u snu mi se ne može dogoditi da kojim slučajem zaboravim Johna Hayesa, s kojim sam pregledao na tone keramike i drugih nalaza, selekcionirao, izbrojio ih i izvagao, i od kojega sam o keramici najviše naučio. Isto tako ne mogu zaboraviti dugogodišnje kolege prijatelje Tima Kaisera i Stašu Forenbahera koji su me upoznali s novim dostignućima u pretpovijesti. Također sam zahvalan Peteru Leachu, koji je izuzetno upućen u tehnike stratigrafskih iskopavanja, a koje su na Hvaru prvi put na jednom antičkom nalazištu u Hrvatskoj primijenjene baš u Farosu. Paolo Visonà, Ivan Marović, Maja Bonačić Mandinić i Petar Popović značajno su mi pomogli u poglavlju o novcima, a Marjeta Šašel Kos prigodom pisanja poglavlja *Demetrije Faranin* i *Faros nakon Demetrija i kraj Farosa*, što mi je svakako bilo najteže, budući da je to gotovo isključivo povijesna materija. Spomenute kolege i prijatelji nisu odgovorni za sve one propuste, krive navode i interpretacije koji se ovdje navode. To je isključivo moja odgovornost.

Posebno sam zahvalan Milanu Ivaniševiću koji je pregledao cijeli tekst i ispravio sve moje jezične nezgrapnosti koje su se pojavile u rukopisu ove disertacije, Josipu Radiću koji mi je pomogao prilikom slaganja teksta i uređenja tabli, te Toniju Ivančiću i Slobodanki Antičić koji su priredili ovu studiju za tisak. I, na kraju, želio bih se zahvaliti Emiliju Marinu, ravnatelju Arheološkog muzeja u Splitu, koji mi je omogućio nesmetan rad na disertaciji i njeno tiskanje.

POGLAVLJE 1

ZEMLJOPISNI POLOŽAJ, GEOLOŠKI SASTAV, KLIMA, VEGETACIJA I IME OTOKA HVARA

Otok Hvar nalazi se gotovo po sredini istočne obale Jadranskoga mora i pripada skupini srednjodalmatinskih otoka. Okružuju ga Korčula, Vis i Brač. Najzapadniji dio otoka, rt Pelegrin, udaljen je od kopna (Split) 34 km, najsjeverniji rt na poluotoku Kabal 3,5 km od Brača, a najistočniji u blizini Sućurja 4,5 km do blizu Živogošća na kopnu i 8 km do rta Lovišta na Pelješcu. Hvar je najduži jadranski otok, a četvrti po veličini, obuhvaćajući oko 299,66 km², no s otocima koji mu pripadaju: Šćedro koje se nalazi skoro po sredini južne obale, Škoji, takozvani Pakleni otoci kod grada Hvara i Zečevo kod Vrboske, ima površinu od 312 km². Na sjevernom središnjem dijelu otoka nalazi se najveća i najplodnija ravnica na jadranskim otocima koja će ovdje biti često spominjana.

U pomorskom smislu onaj koji plovi istočnim Jadranom mora se zaustaviti u hvarskoj luci, pogotovo oni koji plove na jedra. Luka grada Hvara (u stara je vremena dosegala do današnje Katedrale)⁵ dobro opskrbljena pitkom vodom, i na putu od Korčule pa do rta Ploča kod Rogoznice, jedino je sigurno naseljeno pristanište. Starigradska, Vrboska i Jelšanska luka na sjevernoj strani otoka su sigurne, ali su posve nebitne u transjadranskim komunikacijama, no razvile su se zahvaljujući lokalnoj izveznoj ekonomiji.

Kopnena komunikacija između Staroga Grada i Hvara jako je otežana zbog brdovitog i krševitog terena, a takav je i predio istočno od Jelse, dok južni dio plodne ravnice tvori najviši dio glavnog planinskog masiva na otoku. Sjeverni predio ravnice, kao i razvedenog poluotoka Kabla, sačinjen je od niskih lako prohodnih brežuljaka. Teško pristupačni predjeli istočno i zapadno od Staroga Grada - Farosa - najpristupačniji su morskim putem, iako su postojale staze i putevi koji, sve do izgradnje ceste⁶ između dva svjetska rata, nisu pogodni za transport kolima. Iz Hvara do Staroga Grada treba 4,5 sata, ako bi se s mazgom uputili starim kopnenim putem preko Milne i Grablja,⁷ a oko 4-5 sati jedrenja antičkim trgovačkim brodom.⁸ Ako se prevezio veći teret, puno jeftinije i lakše to je bilo učiniti brodom nego na mazgama.⁹

⁵ ŠTAMBUK 1976, 262, sl. 1.

⁶ Sistem pravih cesta razvio se tek u rimsko doba. Npr. cesta između Atene i Megare sagrađena je tek u doba Hadrijana. Cfr. CASSON 1994, 512-513. Na Hvaru međugradskih cesta iz rimskoga doba nije bilo.

⁷ Zahvaljujem barba Juri Zaninoviću iz Hvara na ovim podacima.

⁸ Prosječna brzina broda pod jedrima pod povoljnim vjetrom u antici iznosila je oko 4 nm. Cfr. CASSON 1995, 292-296.

⁹ FINLEY 1973, 126 i d.; CASSON 1994, 512-514.

Otok nema svoje zemljopisno središte pa tako ni glavno naselje, što se vidi i po najnovijoj podjeli otoka na četiri općine, odnosno dva grada (Hvar i Stari Grad) i dvije općine (Jelsa i Sućuraj). To je svakako rezultat teških i ponegdje nemogućih prirodnih kopnenih putova koji bi ove zajednice povezivali (što nije slučaj na Parosu). Nedovoljna povezanost svih područja otoka i slaba komunikacija ljudi tijekom prošlosti, uvjetovali su razlike koje se uočavaju u samom govoru i u antropološkim karakteristikama današnjih stanovnika.¹⁰ Grad Hvar je u svakom slučaju dominirao osobito u srednjem vijeku kada je bio središte komune i biskupije (koja obuhvaća i Vis i Brač), ali to je samo zato jer je bio na važnoj transjadranskoj ruti s nezaobilaznom lukom. Tako je bilo i u brončanom i željeznom dobu, ali nemamo podataka da je ta pretpovijesna zajednica držala pod kontrolom ostale zajednice na otoku.

Otok Hvar nastao je u postdiluvijalnom dobu (oko 18.000 godina pr. Kr.) kada se uslijed deglacijacije i općeg porasta nivoa oceana, formirala i istočna obala Jadrana, koja godišnje tone za 0,9 mm.¹¹ Otok karakterizira dugo vapnenasto bilo koje doseže visinu do 628 mnm na vrhu Sv. Nikole kod Sv. Nedije, gdje su i ostali visoki vrhovi ukrašeni sve rjeđim crnim borom. Istočno od Jelse pa sve do Sućurja - predio zvan Plame - tvori plato, pokriven makijom, s vrtačama na višim dijelovima, i rijetkim ali plodnim docima i poljima, koji blago padaju prema istoku, ali sa strmim južnim i sjevernim krajevima u koje se more utiskuje u rijetke kose, uske i male uvale ne baš zaštićene od svih vjetrova. Najrazvedeniji predio otoka je od grada Hvara pa preko Pelegrina i poluotoka Kabla do Jelse, uglavnom pun niskih brežuljaka obraslih česminom, makijom, a danas i borom, i s malim plodnim docima i dobrim pristaništima. Flišne zone (takozvane tercijalne naslage) nalaze se na jugozapadnom dijelu otoka između grada Hvara i Milne, te istočnije oko Zračca, tvoreći plodne površine i izvore vode. Najveća plodna površina na otoku, vidjeli smo, nalazi se između Staroga Grada, Jelse, Vrisnika i Pitava - trbuh otoka. Taj se prostor dijeli u dvije cjeline: Starogradsko polje ili polje svetog Stjepana i Vrbanja,¹² zaštitnika biskupije i Jelšansko ili Pitovsko polje. Ove plodne površine okružuju s južne strane dolomitni i vapnenasti slojevi glavnog otočkog bila, a sa sjeverne vapnenasti brežuljci. Ravnicu karakterizira raznoliko tlo: crvenica (škriljavi vapnenci i kriptalgalni vapnenci i dolomiti, takozvane kredne naslage), zatim glinasta i pjeskovita zemlja nastala aluvijalnim nanosima povremenih vodenih

¹⁰ RUDAN et al. 1990.

¹¹ ROGLIĆ 1974, 16. To za Hvar možda nije točno jer u mojih 56 godina nisam primjetio da je hvarska riva imalo potonula.

¹² U stručnoj literaturi često se ono nazivalo Velo polje (npr. GAMS 1992, 18, 53-57), za što nema potvrda u izvorima.

tokova (takozvane kvartarne naslage), dok je Jelšansko polje isključivo aluvijalnog karaktera (T. IV, A). Zemlja je kvalitetnija uz južnu stranu polja gdje su nanosi deblji.¹³ Na položaju Dračevica uz sjeverni rub polja nalazi se lokva koja gotovo nikad ne presuši. Tu se napajala stoka koje sada gotovo i nema. Starogradsko polje obuhvaća oko 1350 ha, a Jelšansko oko 140. Da bi sačuvao tlo od erozija i iskoristio ga u najvećoj mogućoj mjeri, čovjek je proteklih milenija, počevši još od vremena doseljenja Parana, stalno bdio i gradio terase, suhozidine i kanale za odvod bujica, stvarajući jedan izuzetan kulturni predio.

Iako je još Efor, povjesničar iz druge polovine 4. st. pr. Kr., napisao da na Farosu, otoku na Jadranu, ima istoimena rijeka,¹⁴ danas ih otok nema. Postoje oskudni kraški izvori i vrulje, ali na geološkoj karti središnjeg otoka (T. I, A) mogu se vidjeti nekadašnji tokovi od kojih je najveći onaj koji iz pravca Dola ide prema Starom Gradu.¹⁵ Možda je to Eforova rijeka Faron.¹⁶

Poljoprivredne površine otoka su ipak male i iznose oko 13% ukupnog tla. Oko 8% su vinogradi koji su danas pali na 3,6%, masline danas pokrivaju oko 3,5%, dok oranica i vrtova ima oko 1,5%. Kamenjar i pašnjaci obuhvaćaju 33%, dok je ostali dio prekriven borom ili makijom. Posve su nestala polja buhača, a od nedavno i lavande. Sveopća degradacija zemljoradnje, pčelarstva i stočarstva nakon 2. svjetskog rata promijenila je izgled krajolika. "Cili škoj pari je perivoj" govorio mi je jedan stari težak. Danas je uglavnom neprohodna šikara često u plamenu. Milenijskom kulturnom krajoliku, harmoniji čovjeka i prirode, došao je kraj. Brutalan. Od nekadašnjeg broja od preko 18.000 stanovnika na samom početku 20. stoljeća, otok danas broji oko 11.000, dok je u Starom Gradu taj odnos 3120 : 1800. Može se reći da smo u jednom stoljeću izgubili 40% stanovništva. Na Visu, koji je pola milenija bio u sklopu Hvarske komune, stanje je još gore.

More oko Hvara nekoć je bilo bogato ribolovno područje, o čemu svjedoče veliki izvoz slane ribe u srednjem vijeku i nekoliko tvornica za preradu ribe, danas posve napuštene. Od dijela prihoda s nekih lovišta sagrađene su javne i sakralne srednjovjekovne građevine na otoku. Na nekoliko mjesta otvarani su u prošlosti i kamenolomi, a za one kod Bogomolja smatra se da imaju bolji kamen nego po tome čuveni Brač. Danas je otok većinom posvećen srednjem turizmu.

¹³ BOGUNOVIĆ 1995, 60 i karta između stranica 66 i 67.

¹⁴ GAFFNEY et al. 1997, 218.

¹⁵ GAMS 1992, 56, sl. 22.

¹⁶ Ušća rijeka su bila tipični položaj gdje su Grci smještali svoje nascobine. Cfr. MALKIN 1987, 37 i 46 i tamo navedena literatura.

Otok ima klimu masline, dakle sredozemnu, s vrućim sušnim ljetom i relativno blagom zimom gdje temperatura rijetko padne ispod ništice, ali kad puše bura osjećaj je sibirski, iako je snijeg rijetka pojava za razliku od kontinentalnog dijela Dalmacije, gdje snjeg češće pada i duže se zadržava.

Nebo nad Hvarom je najprozirnije, zbog čega i postoji međunarodna teleskopska stanica, i najsunčanije: 2711 sati sunce godišnje obasjava otok. Jadranska Madeira kako ga je proglasio bečki klimatolog J. Hann, ime koje je trebao nositi hotel Adriatic u gradu Hvaru.¹⁷

Grad Hvar ima prosječno godišnje oko 614 mm padalina, a srednja temperatura je 16,4° C. U Starom Gradu i okolici padne nešto više kiše, vlažnije je i temperatura je neznatno manja od one u Hvaru. U Splitu godišnje padne oko 800 mm kiše, a prosječna temperatura je 15° C. U Sinju padne dvostruko više kiše nego na Hvaru, a prosječna temperatura je 12° C. U Livnu padne dvostruko više kiše nego u Splitu, a prosječna temperatura je također manja: 8° C.¹⁸ Ovi su pokazatelji bitni radi razumijevanja različitosti ekonomskih aktivnosti zajednica na spomenutim prostorima u željeznom dobu koje nas ovdje prvenstveno zanima. Naime, u stručnoj se arheološkoj literaturi cijeli ovaj predio stavlja pod istu kulturnu grupu: Dalmatinska (vidi poglavlje 2).

Na Kikladima, kojima pripada i Paros, prosječno padne manje od 400 mm kiše godišnje,¹⁹ a prosječna temperatura iznosi 18° C. Na putu za Hvar, Parani su prolazili i pristajali na Krfu gdje godišnje padne 1100 mm kiše. I inače je predio oko Krfa pa gotovo do Dubrovnika najkišovitiiji dio Sredozemlja.

Na Hvaru se zbog klime uspješno mogao uzgajati, pored maslina i loze, ječam, budući da on dobro rodi i kad su padaline oko 200 mm. Pšenici najmanje treba oko 300 mm padalina, dok razne mahune ne mogu uspjeti ako ne padne oko 400 mm. Da bi žetva bila bogata najvažnije je da kiša pada između listopada i svibnja.²⁰

Ime otoka

Tradicionalno se ime otoka Hvara vezuje uz Faros, temu ove studije. Grčka je naseobina dala ime otoku, a Faros je ime izvedeno od imena otoka Parosa, osnivača kolonije, što spominju i neki antički pisci. No Stjepan Bizantinac (s.v.

¹⁷ MIHOVILOVIĆ 1995, 9-71; GAFFNEY et al. 1997, 5-6.

¹⁸ Zahvaljujem gospodinu Boži Modriću iz Hidrometeorološkog zavoda u Splitu na ovim podacima. Za Hvar vidi još i PRCIĆ 1995.

¹⁹ OSBORNE 1987, 33.

²⁰ OSBORNE 1987, 33.

Paros) navodi kako Skimno Hijanin u svojoj knjizi "Opis zemlje" navodi da se otok zove Paros,²¹ slično kaže i Strabon,²² dok na jednoj olovnoj pločici iz Dodone također stoji da se Hvar početkom 4. st. pr. Kr. zove Paros.²³ Diodor (XV, 13, 4) pak navodi da se otok zove Faros. U rimsko doba otok se zove Faria (Plinije III, 152; Ptolemej, Geogr. II, 16, 9), ime koje su zatekli Hrvati kada su došli na Hvar. Oni ga u početku nazivaju Chuara, odnosno Huara, a kasnije Hvar ili u lokalnom dijalektu For. Neki su mislili da je ime dobijeno po Farosu, otočiću ispred Aleksandrije, na kojemu je svjetionik, jedno od sedam svjetskih čuda, no taj je svjetionik sagrađen poslije osnutka Farosa na Hvaru. Da Faros nije nastao od Parosa, potrudili su se dokazati neki lingvisti koji nalaze da Faros dolazi od ilirske riječi koja je bliska grčkoj riječi *phárynx*, što znači ždrijelo, a kako starigradski zaljev ima jako morsko strujanje (plime i oseke), onda bi, prema njima, ime naseobine, odnosno otoka, nastalo po tom ždrijelu, a ne od Parosa.²⁴

Izgleda da je otok u starini imao i drugo ime. Pjesnik Apolonije s Rodosa napisao je u 3. st. pr. Kr. spjev "Argonautika" u kojemu opisuje mitske heroje koji pod vodstvom Jasona brodom "Argo" odlaze u potragu za zlatnim runom. U dijelu u kojem opisuje njihovo putovanje našom obalom navodi: "... nego su brzo plovili odlazeći daleko od Hilejske zemlje i ostavili su iza sebe u moru Liburnske otoke koji su prije bili puni Kolšana svi po redu: Issa i Discelad i dražesna Pitijeja; a zatim su iza njih stigli do kraja Kerkire..."²⁵ Jedan stari komentator ovog spjeva dodao je: "Otok koji zovu Pitijusa nazvao je Pitijeja nasljeđujući Homera".²⁶ Proučavatelji ovog spjeva složni su da se pod imenom Pitijeja, odnosno Pitijusa misli na otok Hvar,²⁷ a neki tvrde da se to ime sačuvalo u imenu sela Pitve, u blizini Jelse, za koje smatraju da je najstarije naselje na otoku.²⁸

²¹ "Paros, otok, i grad kojeg Arhiloh, imenuje u Epodama (= Paros u Egejskom moru)... Ima i drugi Paros, liburnski otok, kako kaže Skimno Hijanin u prvoj knjizi Opisa zemlje". cfr. GAFFNEY et al. 1997, 222-223.

²² VII, 5, 4-5. "...Faros, ranije Paros, naseobina Parana...". Cfr. GAFFNEY et al. 1997, 224.

²³ DAKARIS 1967; LOMBARDO 2002, 133-135.

²⁴ SUIĆ 1995. Nove Grčke naseobine su često dobijale imena po rijekama (npr. Gela): cfr. MALKIN 1987, 50, pa je moguće da je tako nastalo i ime Faros, kao što je od rijeke Naron nastala Narona, ili Salon - Salona, itd. Ždrijelo (ždriilo) znači uski tjesnac između dva otoka ili kopna i otoka, a to Starogradski zaljev nije.

²⁵ KATIČIĆ 1970, 122.

²⁶ NIKOLANCI 1989a, 46.

²⁷ Da je to dosta vjerojatno, misli i KATIČIĆ 1995, 105-106.

²⁸ SKOK 1950, 184; DUBOKOVIĆ-NADALINI 1974; NIKOLANCI 1989a, 49-50.

POGLAVLJE 2

PRETPOVIJEST NA PROSTORU STAROGA GRADA, STAROGRADSKOG I JELŠANSKOG POLJA²⁹

Općenito o brončanom i željeznom dobu u srednjoj Dalmaciji, a posebno o središnjem dijelu otoka Hvara

Prije nego što prijedem na razmatranje pretpovijesti na prostoru Staroga Grada, Starogradskog i Jelšanskog polja, neophodno je, za ovu priliku, pokazati, barem ukratko, susjedstvo otoka Hvara u kasnom brončanom i u ranom željeznom dobu, i to iz razloga da bi bolje razumjeli taj period na samom otoku Hvaru. Neophodno je to i stoga što kasno brončano i rano željezno doba na Hvaru nije ni približno dovoljno poznato.³⁰ Hvar se nalazi u bliskom okruženju otoka Korčule, Visa, Brača, Makarskog primorja i poluotoka Pelješca, i nema dvojbe da su od same pojave čovjeka na ovim prostorima Hvarani komunicirali sa svojim susjedima. Na žalost, stanje istraženosti kasnog brončanog i željeznog doba - koje nas ovdje prvenstveno zanima - ni u susjedstvu Hvara nije nimalo zadovoljavajuće: nije iskopano niti jedno naselje, a ni neka nekropola, niti neko svetište, neki predjeli uopće nisu terenski ni pregledani. Ipak, neke opće napomene su moguće.

Prema najnovijim istraživanjima otok Hvar pripada srednjodalmatinskoj kulturnoj grupi željeznog doba koju je 1987. sintetski prikazao Borivoj Čović.³¹ Ta se grupa prostire od Krke do Neretve, uključuje Dinaru i polja sjeverno od nje: Glamočko, Livanjsko i Duvanjsko. U kulturnom smislu, srednjodalmatinska grupa na zapadu graniči s liburnskom grupom, na sjeveru s grupama Donja dolina - Sanski most i srednjobosanskom, i na istoku s glasinčkom grupom. Ovu grupu karakteriziraju gradinska utvrđenja i

²⁹ Kada se u tekstu naide na šifru tipa SG15 ili JE100 onda se to odnosi na lokalitet koji je pod takvom šifrom (isključujući još i nekoliko nula) naveden u registru arheoloških nalazišta otoka Hvara objavljen u GAFFNEY et al. 1997.

³⁰ Najiscrpniji pregled s novim poticajnim gledištima donosi GAFFNEY 1992. O pretkolonijalnom periodu na Hvaru vidi još i GAFFNEY et al. 2002.

³¹ ČOVIĆ 1987. Prije sinteze B. Čovića ovu grupu je prvi cjelovito obradio Šime Batović koji ju je nazvao dalmatska kulturna grupa, prema Dalmatima koji su, po njemu, bili najznačajniji nosioci te grupe: cfr. BATOVIĆ 1973, 63-68. Batović (str. 63) pored ostalog navodi kako nije dokazano da su Dalmati nastavali cijeli srednjodalmatinski prostor kroz čitavo željezno doba, te je stoga Čovićev naziv prikladniji. ČOVIĆ (1987, 478-479) ukazuje na jasni kontinuitet iz srednjeg i kasnog brončanog u željezno doba i na okolne utjecaje, ali navodi i to da "otoci, po svojoj prilici, nisu bili zahvaćeni ovim pokretima stanovništva (misli se na kulturu polja s urnama, op. p.), pa u tim krajevima valja računati s dosta čistim, starijim, bronzanodobnim populacijskim slojem".

nekropole na ravnom. Najbolje istraženi dio ove grupe je onaj u jugozapadnoj Bosni gdje se nalazi i glavno naselje te grupe - Delminij - identificiran na gradini Lib u Duvanjskom polju.³² Smatra se da klasično razdoblje ove grupe pada u 6. i 5. st. pr. Kr. kada nastaje veliki broj značajnih gradina, te da je to doba "kada su brojna plemena s jedne i druge strane Dinare već povezivala u snažnu plemensku zajednicu". U ovom kontinentalnom dijelu srednjodalmatinske grupe glavna privredna grana bila je stočarstvo, a prema Strabonu (VII, 5, 5) zemlja se kod Dalmata dodjeljivala na osmogodišnju upotrebu, vjerojatno pojedinim obiteljima "unutar jednog roda ili bratstva kao kolektivnog vlasnika". Relativno velika količina oružja otkrivena u grobovima pokazuje da se počeo izdvajati sloj ratnika te da je mogao postojati i određeni sistem natplemenske vlasti.³³

Predio južno od Dinare pa do mora znatno je slabije istražen od onog sjeverno od Dinare. Nedavno objavljena arheološka topografija Cetinske krajine dala je uvid u izuzetno velik broj nalazišta željeznog doba koja tek treba obraditi.³⁴ U priobalnom dijelu jedino područje koje je nešto bolje istraženo je prostor između Trogira i Splita, i to samo na temelju terenske reambulacije.³⁵ Željezno doba na Makarskom primorju, iako je po svemu sudeći jako prisutno, izuzetno je slabo dokumentirano, prvenstveno radi nedovoljnog terenskog rada.³⁶ Slično je i s ušćem Neretve,³⁷ a s Pelješca imamo samo osnovni topografski pregled gradina i tumula.³⁸ Ipak, u novije vrijeme nešto bolje proučen je zapadni dio Pelješca.³⁹ Nedavna sistematska rekognosciranja na otoku Korčuli pokazala su da je otok bio dosta napučen lokalnim stanovništvom u željezno doba te da tamo izgleda nije bilo knidijske naseobine kako to navode neki antički pisani izvori.⁴⁰ U priobalju srednjodalmatinske grupe, kao ni na Pelješcu a ni na Korčuli dosad se nisu dovodila u vezu željeznodobna nalazišta i njihova eventualna etnička pripadnost. Konstatacije da Dalmati nisu u ranom željeznom dobu dopirali do mora podupiru i grčki pisani izvori iz 4. st. pr. Kr.

³² BENAC 1985a, str. 22-25.

³³ ČOVIĆ 1987, 477-478.

³⁴ MILOŠEVIĆ 1998, passim.

³⁵ BABIĆ 1984, 31-42.

³⁶ BOŽEK i KUNAC 1998, passim.

³⁷ Zapadna obala Neretve oko Metkovića nešto je bolje terenski pregledana i analizirana: MAROVIĆ 1977; JURIC 1977; ČAČE 1981; ČAČE 1985. Sjeverno od Metkovića, a s obje strane Neretve nešto bolje su istražena utvrđena naselja ilirskog plemena Daorsa: cfr. MARIĆ 1975; 1996.

³⁸ FISKOVIĆ 1976, passim; PETRIĆ N. 1980b.

³⁹ FORENBAHER i KAISER 2003.

⁴⁰ RADIĆ i BASS 1999; 2002.

koji kada opisuju srednjodalmatinsku obalu i otoke ne navode ime Dalmata, već imena nekolicine zajednica. Počevši od Krke pa do Neretve Pseudo Skilak u poglavlju 22. i 23. navodi ilire Hile, Buline, Neste i Manijce (**T. IX, B**). No izvori, iako spominju otok Hvar, ne spominju ime domorodaca koji su živjeli na Hvaru u doba kada su Parani utemeljili svoju naseobinu na mjestu današnjega Staroga Grada.

Čović u citiranom radu navodi da u ovu grupu "ulaze i srednjodalmatinski otoci: Vis, Hvar, Brač i drugi, manji, koji pouzdano nikad nisu pripadali Delmatima, ali su uvršteni ovdje kako po geografskom, tako i po arheološko-tipološkom kriteriju: mada pod dosta jakim liburnskim utjecajima, kultura željeznog doba tih otoka nije identična s veoma izrazitom i lako prepoznatljivom liburnskom kulturom starijeg željeznog doba".⁴¹

Novija istraživanja PJO na srednjodalmatinskim otocima, pa tako i na Hvaru, daju dosta novih i važnih spoznaja koja ću ovdje ukratko rezimirati. Istraživanja na Palagruži pokazala su da je taj otočić u srcu Jadrana, koji je u srednjem vijeku pripadao hvarskoj komuni, bio važna stanica na transjadranskoj ruti grčkih pomoraca prema Spini i Adriji počevši od arhajskog pa sve do u kasno helenističko razdoblje, te da je na njemu postojalo svetište trojanskog heroja Diomeda.⁴² Na Visu su pak istraživanja pokazala da je u ranom željeznom dobu na položaju Talež postojalo veće domorodačko središte koje je bilo vezano i uz preradu željezne rude koja se nalazi uz samo naselje.⁴³ Blizina plodnih polja i izvrstan položaj gradine nesumnjivo su utjecali da se stvori najveće željeznodobno naselje na Visu, a o vezama s udaljenim krajevima svjedoče nalazi apulske i grčke keramike. Sistematski terenski pregled na otoku Hvaru pokazao je da je na cijelom otoku bilo sedam željeznodobnih naselja, uglavnom malih zemljoradničkih zajednica (**T. I, B**) od kojih je najveća, i očito dominantna, bila ona na mjestu današnjega grada Hvara. Zasad nema pokazatelja o tome da su druge zajednice osim one na mjestu grada Hvara (i, vjerojatno, u Starom Gradu) u arhajsko doba održavale veze s Grčkom i Apulijom.⁴⁴ Na otoku Braču istraživanja su pokazala da se brončanodobna naselja (njih 11) nalaze, izuzev jednog, na krajnjem sjeveroistočnom dijelu, u unutrašnjosti otoka, dok se željeznodobna (njih 7) većinom nalaze blizu mora,

⁴¹ ČOVIĆ 1987, 443.

⁴² KIRIGIN i ČAČE 1998.

⁴³ GAFFNEY 1998; GAFFNEY et al. 2002. Kao što je poznato eksploatacija i obrada željezne rude u srednjoj Dalmaciji u željeznom dobu dosad nije bila poznata.

⁴⁴ GAFFNEY i KIRIGIN 1998; GAFFNEY et al. 2002. Na istočnom dijelu otoka zvanom Plame vršena su sistematska rekognosciranja na predjelu sela Poljica i Zastrazišća gdje dominira gradina Vela Glava. Grčki nalazi tom prilikom nisu otkriveni. Cfr. HAYES and KIRIGIN 1994.

izuzimajući strmu južnu obalu koja gleda na Hvar. Pokazalo se da gradina u Škripu sa svojim znamenitim bedemima zauzima posebno mjesto, te da nije građena u mlađem željeznom dobu već u kasnobrončanom. Potvrđeno je to stratigrafskim položajem nalaza ulomaka dviju većih mikenskih posuda koje se datiraju u kasno heladsko IIIC ili IIIB razdoblje, odnosno oko 1200. god. pr. Kr.⁴⁵ I na kraju rekognosciranja na otoku Šolti utvrdili su da na otoku u željezno doba postoje četiri gradine koje dobro kontroliraju otok i središnje polje te da su grčki odnosno helenistički nalazi veoma rijetki.⁴⁶

Ova istraživanja PJO pokazala su da su otočke zajednice u osnovi zemljoradničke što je bitno budući da je i zajednica Parana koja se naselila u Starom Gradu također bila zemljoradnička. Isto tako pokazala su da su otočke zajednice u željeznom dobu bile organizirane na višem stupnju s centralnim naseljima - gradinama - (grad Hvar) i trajnim sekundarnim uporištima (Stari Grad i okolica) nad kojima imaju neku moć i kontrolu.

Bez obzira na manjkavost podatka, što je očito rezultat nedovoljnih iskopavanja, može se slobodno reći da je središnji dio Hvara u željeznom dobu bio okružen domorodačkim zajednicama koje su pripadale istoj ili sličnoj kulturi. Iako su grčki nalazi ranijih razdoblja malobrojni, oni svjedoče da su priobalne zajednice srednjodalmatinskog prostora imale izravnih ili neizravnih kontakata s grčkom civilizacijom počevši još od kasnog mikenskog razdoblja.

O Farosu i Starogradskom polju u pretpovijesti pisao sam 1993,⁴⁷ no od tada pa do danas (1999.) dosta se toga izmijenilo pa je potrebno ponovno razmotriti ova pitanja. Nalazišta iz starijeg kamenog doba (ili gornjeg paleolitika), odnosno iz kasnog pleistocena (40.000 - 10.000 god. pr. Kr.) s čijim početkom se vezuje pojava suvremenog čovjeka (*Homo sapiens sapiens*) na Hvaru nisu zabilježena. Pomišlja se da su ona postojala ali da su danas pod morem budući da se u to vrijeme Jadran protezao nekako do crte Mljet - Monte Gargano. No to i ne mora biti obavezno jer se na Braču u špilji Kopačini kod Gornjeg Humca našlo ostataka lovaca sakupljača iz 13.000 god. pr. Kr.⁴⁸ Nakon pleistocena (zadnje glacijalno doba) klima se mijenja i nastupa doba holocena koje traje do dana današnjeg.⁴⁹ U prelaznom periodu između pleistocena i holocena i Jadran

⁴⁵ GAFFNEY et al. 2002.

⁴⁶ VUJNOVIĆ i BURMAZ 1998.

⁴⁷ KIRIGIN 1993, 192-193.

⁴⁸ ČEČUK 1981. Navedeno je da je špilja Badanj u uvali Pokarvenik na Hvaru paleolitičko nalazište (PETRIĆ 1978a, 10-11) ali za tu tvrdnju nije donijeta nikakva dokumentacija, a za nalaze se ne zna gdje su.

⁴⁹ GAMS 1992. Istraživanja u Grčkoj su pokazala da je s početkom neolitika klima bila nešto vlažnija nego danas i da je krajolik bio prekriven česminom: cfr. ANDEL i RUNNELS 1987, 193 i tamo navedena literatura.

se polako širi prema sjeverozapadu do približno današnjih granica, s time da naša obala tone otprilike jedan milimetar na godinu, što treba imati u vidu kada promatramo najraniju prošlost Hvara. Dakle u vrijeme doseljenja Grka, more oko Staroga Grada, a i drugdje, možda je bilo niže za oko 3 m. No možda je ovaj krajnji dio zaljeva bio dublji ali su ga nanosi s obližnjih brda postupno zatrpavali tvoreći najkvalitetniju zemlju upravo uz jugoistočni dio grada. Geološka karta Starog Grada i okolice (**T. I, A**) pokazuje stara, danas suha, korita rječica i potoka koji su se slijevali s juga prema moru oko Starog Grada i prema Jelsi.⁵⁰

Istraživanja Grge Novaka, a i drugih arheologa, pokazala su da je otok Hvar bio naseljen već od mlađeg kamenog doba (oko 7000 - 4000. god. pr. Kr.). Sva ta neolitička nalazišta - špilje: Markova, Babina, Grapčeva, Badanj u uvali Pokarvenik i druge⁵¹ - nisu u neposrednoj blizini Starog Grada i polja. Špilje, barem one veće u kojima se moglo živjeti, nisu zabilježene na prostoru Starog Grada i okolice, pa je moguće da se u neolitičko doba, razdoblje koje se općenito povezuje s počecima zemljoradnje i stalnim staništima, u Starom Gradu i okolici živjelo u naseljima na otvorenom, što nije nepoznata pojava u tim davnim vremenima u Dalmaciji.⁵² Da je jedno takvo naselje postojalo u Starogradskom polju, svjedoče možda i kamene alatke (čekići i sjekire) i žrvnjevi otkriveni slučajno 1880. i 1882. u Dračevici (JE 86),⁵³ nekoliko km sjeveroistočno od Staroga Grada gdje se danas nalazi lokva. Ti se nalazi čuvaju u dominikanskom samostanu u Starom Gradu (**T. II**),⁵⁴ a pripisuju se eneolitičkom razdoblju,⁵⁵ odnosno mlađem kamenom dobu (cca 3500 godina pr. Kr.). Još je Šime Ljubić upozorio na neolitske nalaze u blizini Starog Grada,⁵⁶ što je nedavno nadopunjeno nalazom u samom Starom Gradu jedne glačane kamene sjekire iz tog perioda.⁵⁷ Stariji istraživači bilježe i neolitičke nalaze iz Vrbanja za koje se ne navodi pobliže mjesto nalaza.⁵⁸ I kod Svirača u Dračevom docu (JE 100) u blizini izvora zvanog Drage vode otkrivene su slučajno kremene alatke očito iz tog razdoblja (**T. III**).⁵⁹

⁵⁰ Prava geološka istraživanja s bušotinama priobalja Starog Grada, koliko znam, nisu dosad obavljena.

⁵¹ BATOVIĆ 1979. Oko 300 m od gradine Lompić, na ulazu u Starogradski zaljev, nalazi se špilja Smokvina u kojoj je nađeno neolitske keramike hvarske kulture: PETRIĆ 1976, 217. Nalazi nisu objavljeni.

⁵² Na primjer Smiličić kod Zadra ili Danilo kod Šibenika, cfr. BATOVIĆ 1979.

⁵³ Neobjavljeno. Vidi T. II ovdje.

⁵⁴ BOTTERI 1882; GAFFNEY et al. 1997, 136.

⁵⁵ PETRIĆ 1998, 25-26.

⁵⁶ LJUBIĆ 1882.

⁵⁷ Katalog Pharos 1996, 63, br. 6; PETRIĆ 1998.

⁵⁸ BATOVIĆ 1955, 388, bilj. 5 i 7.

⁵⁹ DUBOKOVIĆ-NADALINI 1965b, 51; GAFFNEY et al. 1997, 139.

Prvi stanovnici starogradskog polja živjeli su u naseljima pod vedrim nebom i koristili su keramičke posude za pripremu i čuvanje hrane. Te su posude rukom rađene i pečene su na ne toliko visokim temperaturama tako da nisu postojane kao one iz kasnijih razdoblja. Ako su i postojale (a prema nalazima u hvarskim špiljama znamo da jesu) one se nisu sačuvale najvjerojatnije uslijed intenzivne obrade, to jest stalnog prekopavanja polja kroz protekle milenije, što je uvjetovalo da se keramičke posude usitne i pretvore u prašinu. Obrada zemlje je najvjerojatnije uništila i njihove nastambe koje su, pretpostavlja se, bile od pletenog pruća i oblijepljene glinom. Sačuvani su stoga samo kameni nalazi pa tako i oni od kremenja koje smo znali nalaziti po polju prilikom terenskih pregleda. Moguće je i da su ta rana naselja u Polju prekrivena debljim nanosima zemlje koja se s vremenom taložila uz južni dio Polja odakle su se slijevali i potoci voda (nekoć možda i rijeke) s glavnog planinskog masiva otoka. Kako dosad nije bilo iskopavanja ovih najstarijih nalazišta u Starom Gradu i okolici ništa ne znamo o njima niti znamo kakva je bila vegetacija u to doba, a niti znamo koje su životinje bile prisutne, itd.

Gradine i gomile oko Starigradskog polja

Nešto više podataka o naseljenosti prostora kojega razmatram imamo za razdoblje brončanog i željeznog doba (oko 2.200. do 400. godine pr. Kr.), no ni ta nalazišta nisu detaljnije ispitana. To razdoblje karakterizira pojava metalurgije, uzgajanje vinove loze i maslina, pojava konja, raslojavanje društva, razvija se trgovina s udaljenijim mjestima, itd. Rano brončano doba vezuje se uz prodor indoeuropskih skupina u ove krajeve i njihovo miješanje sa starosjediocima. U materijalnom smislu ono što zasad možemo prepoznati iz tih razdoblja su nastale promjene u proizvodnji keramike, oruđa i oružja, a najočitija pojava na prostoru od ulaza u Starogradski zaljev pa do Jelse su grobne kamene (u jednom slučaju i od zemlje) humke - gomile - kojih ima 49, i utvrde - gradine - kojih ima najvjerojatnije pet (**T. IV, B**). Arheolozi su iskopali samo jednu gomilu u cijelosti (SG 8). Najveću gomilu na otoku, onu na Purkin ili Purčin kuku povrh Starog Grada počeo je istraživati još Š. Ljubić krajem 19. stoljeća, ali je od toga odustao. Istraživanja je nastavio M. Zaninović 1978/1979. (**T. VI, A**),⁶⁰ dok su na bedemu ispred same kule Tor povrh Jelse V. Mirosavljević i M. Zaninović otvorili jednu sondu.⁶¹ Na ostalim položajima nisu vršena iskopavanja, već se jedino načinio opis nalazišta prilikom terenskog pregleda. Stoga je teško razabrati koje gomile ili gradine pripadaju određenom

⁶⁰ ZANINOVIĆ 1984a; GAFFNEY et al. 1997, 189-190 (SG15) i tamo navedena literatura.

⁶¹ ZANINOVIĆ 1982a; GAFFNEY et al. 1997, 151 (JE157) i tamo navedena literatura.

vremenu, odnosno koje pripadaju vremenu neposredno prije nego li su se Grci počeli zanimati za ove krajeve, najvjerojatnije u 6. st. pr. Kr., kada bilježimo i prve grčke uvezene predmete u Starom Gradu (vidi niže).

Možda, ipak, u vrijeme željeznog doba pripada gradina Lompić (SG35) na samom ulazu u Starogradski zaljev, koja, iako već ranije zabilježena,⁶² do našeg pregleda 1985. nije bila detaljnije opisana a ni pregledana. Smatram da je važna iz više razloga. Radi se o utvrđi uz more na rtu Lompić koji leži skoro 6 km zapadno od Staroga Grada na južnoj obali dubokog zaljeva (**T. IV, C i D**). Sa zapadne strane rta nalazi se istoimena uvala a potom brežuljak Gračišće (gdje usprkos karakterističnom toponimu nema nikakvih arheoloških ostataka), s istoimenom uvalom i većim žalom iznad kojeg je staza koja vodi do sela Brusja uz plodnu strmu udolinu u kojoj je nekoć bilo oko 5.000 loza. S istočne strane rta Lompić nalazi se uvala Balunić, pogodna za pristajanje manjih brodova. Kupasto kameno uzvišenje Lompića prema jugu kratkim je sedlom povezano s višim otočnim masivom. Na samom je uzvišenju (75 m nad morem) mali plato ispod kojeg se prema zapadu pruža veliki odron kamenja dug oko 20 m. Sasvim je moguće da potiče od podzida i platforme kojom se nekad širila korisna površina na vrhu. Odavde prema sjeveru polazi bedem koji slijedi greben u dužini od 85 m (**T. IV, C i D**), koji zatim, pod ostrim kutem skreće prema istoku i, prateći konfiguraciju terena, završava uz rub strme litice nad uvalom Balunić. Ova litica čini pristup jugoistočnoj strani utvrde skoro nemogućim. Na ovaj način suhozidni bedemi zatvaraju prostor od preko 0,5 hektara površine s prosječnim padom od 25°, gdje je razlika između najviše i najniže točke 35 - 40 m. Zapadni bedem je građen od nepravilnih blokova vapnenca u suhozidu i danas ima visinu od 1 do 1,5 m a širinu od 2 do 2,5 m. Vanjsko lice zida vidljivo je skoro cijelom dužinom a unutrašnje samo na nekoliko mjesta. Sjeverni bedem je nešto uži, na više je mjesta obrušen i obrastao u makiju. Iako je Lompić prekriven niskom vegetacijom (ima i divljih maslina), strm i teško prohodan, na više mjesta mogu se zapaziti terase, i to ne samo u unutrašnjosti utvrđenja već i niže, na nešto ravnijem terenu prema vrhu rta gdje su u drugom svjetskom ratu iskopani položaji odakle se čuvao ulaz u zaljev.

Uz bedeme i oko njih nađeno je više ulomaka grube pretpovijesne keramike (željeznodobne?) i, što je posebno značajno, četiri ulomka južnoitalske geometrijske keramike koji najvjerojatnije pripadaju vremenu 6./5. st. pr. Kr. (**T. I, C**). Grčko-rimska keramika sasvim je malobrojna. Bez sumnje, to je nalazište koje bi moglo pružiti dragocjene podatke o

⁶² NOVAK 1959, 321; NOVAK 1960, 30; DULČIĆ 1960, 13; MAROEVIĆ 1962, 23-24; ZANINOVIĆ 1973a, 206; PETRIĆ 1979, 72-73.

protopovijesnom periodu ovog dijela otoka ako bi se ovdje izvršila iskopavanja što je moguće na nekoliko mjesta. Naime, radi se o utvrdi koja ima nesumnjivo strateško značenje. To dokazuje i činjenica da u blizini Lompića nema plodnih površina kojim bi ova gradina pripadala, a što je slučaj s većinom gradina na Hvaru.⁶³ Ona očito štiti ulaz u zaljev. Ono što je zanimljivo jest i to da se s nje ne vidi pristup zaljevu iz pravca Pelegrina (zapadni rt otoka Hvara) budući da vidik zaklanja obližnje i više Gračišće (132 mnv), s čijeg se vrha također ne vidi rt Pelegrin. To bi moglo značiti da opasnost nije mogla dolaziti iz tog pravca, područja koje je očito kontroliralo željeznodobno naselje na mjestu današnjeg grada Hvara, najveće naselje toga doba na otoku.⁶⁴ S Lompića se vidi dolazak brodova iz pravca Splitskih vrata, odnosno Šolte i zapadnog dijela Brača, te onih koji se pojave kod rta Kabal dolazeći s istočnog dijela Hvarskog kanala (T. IV, D). Ova gradina nadzire cijeli zaljev sve do samog Staroga Grada.

Gradinu na Lompiću sigurno je podigla zajednica kojoj je bilo u interesu sačuvati plodni prostor Starogradskog polja i lokalno stanovništvo koje je tu živjelo. Ona je imala vizualnu komunikaciju osobito s gradinom na Glavici povrh Starog Grada. Za Lompić je G. Novak mislio da je to ono jako utvrđeno mjesto koje spominje Diodor gdje su novodoseljeni Grci dopustili domorodcima da nesmetano ostanu živjeti.⁶⁵

Sjeveroistočno, a nasuprot Lompiću na Kablu nalazi se na vrhu brežuljka (66 nmv), koji je sa sjevera i jugoistoka stisnut uvalama, jedina humka napravljena od zemlje i kamenja na otoku Hvaru. Zove se Zemunjeva gomila,⁶⁶ a s nje se pruža pogled na Starogradski zaljev i otok Brač.

Prva sljedeća gradina prema istoku nalazi se neposredno blizu Starog Grada iznad sjeverne obale zaljeva na vrhu brežuljka Glavica (SG3) na 111 m nad morem. Suhozidni bedem obuhvaća prostor od oko 30 m promjera (oko 1300 m²),⁶⁷ što svjedoči da ova utvrda nije služila za stanovanje veće grupe ljudi. Ni ovdje se nisu vršila arheološka iskopavanja, a prostor je prilično uništen naknadnim gradnjama (tu je podignut i spomenik u čast početka 20. stoljeća koji je nedavno obnovljen, ali nije ucrtan u spomenutom tlocrtu). Ipak, površinskim pregledom 1984. otkriven je jedan ulomak glačane pretpovijesne keramike, ali on nije takav da bi ga se zasad moglo preciznije vremenski odrediti. Iz razloga nedostatka prepoznatljivog pokretnog materijala ne znamo kada je i koliko dugo gradina na Glavici bila u upotrebi. S ovog položaja jasno

⁶³ GAFFNEY i STANČIČ 1991, 48-66.

⁶⁴ GAFFNEY i KIRIGIN 1998, 32-34.

⁶⁵ NOVAK 1960, 29-30.

⁶⁶ GAFFNEY et al. 1997, 175, NE 1.

⁶⁷ Tlocrt je objavljen u Katalog Pharos 1995, 50; za detalje vidi: GAFFNEY et al. 1997, 177-178.

se vidi Lompić, Kabal, Brač, cijelo Polje i Tor, pa je on nesumnjiv strateški punkt.

Na južnoj padini Glavice, na položaju Priko, nalazilo se više gomila (vjerojatno njih oko devet),⁶⁸ koje su većim dijelom uništene prilikom raznih građevinskih radova 60-tih godina, zbog čega nam nije poznato da li je u gomilama bilo nalaza koji bi se mogli datirati. Ipak, prema opisu jednog groba u obliku škrinje (SG 24.06) i s pokojnikom u zgrčenom stavu, moguće je zaključiti da je grob iz brončanog i željeznog doba. Opis jednog drugog groba (SG 24.08) upućuje na vrijeme kasnog željeznog doba, odnosno da je mogao pripadati nekom domorocu koji je umro u vrijeme kada su Grci naselili obližnji Stari Grad. Nasuprot Priku, odnosno na južnoj strani zaljeva, na položaju Ivanje gomile 1984. arheološki je istražena jedina gomila na ovom prostoru (SG 8). U njoj nije otkriven grob već nekoliko ulomaka prapovijesne keramike, jedan ulomak grčke crnosajne produkcije s perforacijama, te nešto izgorjenih kostiju i probušena školjka.⁶⁹ Nalazila se je na dominantnom položaju (45 mnm) s pogledom na zaljev, grad i polje sve do Huma i Vrboske. Moguće je da je riječ o krčevini. Na položaju Jurjevac, zapadno od Staroga Grada, također postoji jedna vrlo oštećena gomila promjera 21 m (SG 25). U blizini je tu bila i mala grčka nekropola (SG 18.01).

Na oko 500 m istočnije od gradine na Glavici, na južnoj padini jezičca brda Brigi, oko 60 m nad morem, nalazi se manja zaravan na kojoj su otkriveni tragovi polukružnog suhozida u čijoj blizini su nađeni ulomci pretpovijesne i antičke keramike. Nađeni ulomak posude s tunelastom ručkom ukazuje na brončano doba. No cijeli prostor je vremenom doživio velike promjene pa je teško utvrditi kakvo je nalazište u pitanju.⁷⁰ Dalje prema istoku, duž sjevernog ruba Polja, nisu nađeni tragovi utvrda ili naselja iz ovih "metalnih" razdoblja.

Oko 400 m sjeveroistočno od "gradine" na južnoj padini Briga, nalaze se, na brežuljku Moli Starač, dvije gomile. Ona udaljenija nalazi se na samom vrhu (108 mnm), a druga je nekih 200 m južnije. Obje su većih dimenzija (u promjeru oko 15 m i visine od 1,5 m) i obje su zahvaćene kasnijim pregradnjama i ilegalnim iskopavanjima (u jednu je ugrađen trim).⁷¹ Jedna gomila nalazi se na brežuljku Škudjivac jugoistočno od Maslinovika koju smo nedavno registrirali.⁷² Iduće dvije gomile nalaze se nekoliko km istočnije na

⁶⁸ SG 24.3, 24.4, 24.6, 24.7, 24.8, 24.09 - su prave gomile, dok SG 24.01, 24.02, 24.05 su velike uzdužne krčevine. Cfr. GAFFNEY et al. 1997, 192-193.

⁶⁹ PROTIĆ 1984; GAFFNEY et al. 1997, 178-179; KIRIGIN 2001, 213, sl. 1, 2 i T. 1, 1.

⁷⁰ GAFFNEY et al. 1997, 179 (SG 11) gdje je naveden toponim Storči umjesto Brigi.

⁷¹ GAFFNEY et al. 1997, 136 (JE 84 i JE 85).

⁷² Neobjavljeno.

vrhovima brežuljaka sjeverno od Vrboske, na Humu (125 mm) i na Kaštilcu (77 mm), i obje su prilično devastirane i nikad stručno iskopane. U onoj na Humu vide se ostaci groba od kamenih ploča veličine 1,4 x 0,8 m.⁷³

Brežuljak Tatinja glavica zatvara Starogradsko polje s istočne strane, a između nje i brda Gračišća, koje razdvaja sela Vrbanj i Svirče, širi je blagi prijelaz koji vezuje Starogradsko i Jelšansko polje. Na jugozapadnoj padini Tatinje glavice blizu polja nalazila se u borovoj šumi jedna gomila (JE 129) koja je, izgleda, stradala prilikom gradnje nove ceste između Jelse i Starog Grada. Druga je na brežuljku Humić (JE 27) prilično oštećena.

Prije nego se vratim na spomenuto Gračišće, treba još navesti kako je grčka kula Tor nad Jelsom (o kojoj će biti govora kasnije) sagrađena uz ostatke utvrđenog nalazišta kojega karakterizira visok, širok i dug kameni nasip ispred same kule (JE 157.02). Ispod ovoga, na padini prema Jelsi, nalaze se terase koje su isklesane u litice koje, zajedno s nalazima pretpovijesne i antičke keramike, ukazuju da je ovdje bilo naselje, nažalost, dosad posve nedovoljno istraženo. Položaj Tora je izuzetan. Odavde se pruža pogled na Hvarski kanal sve do Živogošća, Makarske i Bola na Braču, te na Jelšansko i Starogradsko polje. Ispod Tora malo prema istoku nalazi se mali ograđeni prostor (JE 160), a prema Jelsi nalazi se Vela gomila (JE 260) na dominantnom položaju, dok se istočno nad uvalom Grebišće nalazi istoimena gomila (JE 119).⁷⁴ Drugih gradina i gomila sve do nekropole Rake, udaljene 2 km prema zapadu, na ovom području nema.

Između Tora i Svirača, uz sjeverni rub hvarskog bila smjestila su se sela Pitve i Vrisnik. Duboković-Nadalini (1974, 29) drži da su Gornje Pitve ilirsko naselje, odnosno da je predio Vratnik - Samotorac povrh Pitava ono "jako utvrđeno mjesto" koje spominje Diodor. Vrisnik je najnovije selo na ovom dijelu otoka, dok se za Pitve smatra da je ono najstarije na cijelom otoku. Ime ovog sela prema lingvistima, kao što smo vidjeli (str. 19), vuče porijeklo od imena Piticia kojeg spominje pjesnik Apolonije Rođanin. Ipak, u ovom prirodno zaštićenom, plodnom i vodom bogatom predjelu, dosad nisu nađeni predmeti i ostaci iz vremena kada su se Grci zanimali za Hvar.

Važno nalazište na ovom prostoru je gradina Gračišće (JE 99) smještena na bežuljku Molo bardo (154 mm), koju smo otkrili 1984. prilikom detaljnog pregleda starijih avionskih snimaka, iz vremena kada ovo brdo nije bilo obraslo borovom šumom (**T. V, A**). Do gradine se dolazi kada se od Vrbanja krene

⁷³ GAFFNEY et al. 1997, 115 (JE 1 Kaštilac i JE 6. Hum).

⁷⁴ O nalazištima spomenutim u ovom pasusu vidi: GAFFNEY et al. 1997, passim.

prema jugu put Svirča. Na vrhu brežuljka, iznad kapele sv. Liberata, nalazi se manji plato koji se na istoku završava jezičastim produžetkom što dominira Jelšanskim poljem nadzirući prostor prema Vrboskoj, Jelsi, Pitvama i Vrisniku. Na tom mjestu smješteno je utvrđenje od suhozida elipsastog oblika dužine oko 100 m u pravcu istok-zapad i oko 50 m sjever-jug, odnosno obuhvaća prostor od oko 25000 m². Pristup je moguć samo sa zapada dok se sa svih ostalih strana nalaze prilično strme padine. Na zapadnoj pristupačnoj strani nalazi se jak bedem, danas u rasutom stanju, širine 8-10 m da bi se kasnije suzio na 4-5 m. Na sjevernoj strani lice bedema sačuvano je na više mjesta i čine ga veći komadi lomljenog kamena. Zbog velikog pada terena na južnoj strani zidovi su uglavnom obrušeni, mada je pravac pružanja bedema još uvijek vidljiv. Unutarnji plato, blago nagnut prema jugoistoku, ispresijecan je urušenim zidovima građenim usuhom od lomljenog kamena. Relativno dobro očuvani bedemi zaštitili su ovaj prostor od jačeg ispiranja pa ako isključimo veća oštećenja nanijeta ranijom obradom zemljišta može se očekivati otkriće intaktnog sloja. Prilikom obilaska gradine prikupljeno je ulomaka atipične pretpovijesne keramike, tako da, za sada, kronološka atribucija, ovog očito značajnog nalazišta, ostaje neizvjesna.

Ako se ono “jako utvrđeno mjesto” koje Diodor spominje da su Parani “dopustili barbarima na otoku da nesmetano ostanu” kada su ovi utemeljili svoj grad na položaju današnjeg Staroga Grada, nalazilo u Starogradskom polju, onda nema sumnje da je to bilo Gračišće. Naime, ni Lompić ni Glavica nisu toliko veliki da bi u njima mogla živjeti ili se skloniti veća skupina domorodaca, niti je njihov položaj za to pogodan. Izloženo mišljenje da bi to “jako utvrđeno mjesto” trebalo biti na Purkin kuku, brdu iznad Staroga Grada, nema temelja (vidi niže).

Oko 1 km istočno od Gračišća, uz južni rub korita nekadašnje rječice koja je tekla prema današnjoj Jelsi, nalazi se na predjelu Rake i Planik, nekropola od 14 kamenih humaka (JE 82, 1-14), prilično velikih dimenzija (18-30 m u promjeru). Bila bi to nakon Vire (HV 15, 1-22), sjeverno od grada Hvara, najveća nekropola pod humkama na otoku. Nažalost, niti jedna nije istražena, a mnoge su uništene i oštećene. Nesumnjivo je da one pripadaju zajednici koja je upravljala i Jelšanskim poljem, u kojem je Gračišće najveća gradina.

S Gračišća se ne vidi cijelo Starogradsko polje, već samo njegov istočni dio (**T. V, B**). Pogled zaklanja brdo Hum poviše Vrbanja (207 m nad morem), smješteno skoro po sredini Starogradskog polja. Na zapadnom je kraju Huma urušena crkvice sv. Vida, dok je na istočnom veća pretpovijesna gomila (JE 93) promjera oko 20 m i visine oko 4 m. Dosta je oštećena nelegalnim iskopavanjima i podziđivanjem. S ove gomile su se palili krijesovi o svetom Juri i odavde se pucalo “u neveru”, to jest protiv nevremena, kako bi se polje zaštitilo od tuče - o čemu nas izvještava don Ante Škobaalj napominjući da se

radi o staroslavenskom poganskom kultu.⁷⁵ Predlagalo se da je ovdje bila gradina,⁷⁶ ali to se na terenu ne vidi.

Ispod gomile na Humu, sa sjeveroistočne strane uz rub polja pred Vrbanjem, nalazila se gomila zvana Krvava (JE 94), uništena za vrijeme izgadnje starog puta za Stari Grad. U njoj je bilo nekoliko skeleta. Od crkve sv. Vida na Humu pruža se pogled na zaklonjena sela Dol sv. Ane i Dol sv. Marije, a potom i na Stari Grad i okolicu te na Brač. Iznad Dola sv. Ane nalazi se Vela gomila (JE 90) koja je dosta uništena raznim pregradnjama, a sačuvana je u promjeru od oko 22 m i visine od 2,4 m. Nađena je veća količina krhotina pretpovijesne keramike koju je teško vremenski odrediti. Ni ovdje se ne radi o gradini kako se to pomišljalo.⁷⁷

Povrh sela Dol Sv. Marije nalazi se brdo Purkin (ili Purčin) kuk, odakle se pruža izvanredan pogled na Stari Grad i polje, Šoltu i Brač. Na zapadnom dijelu uskog i dužeg hrpta nalazi se impozantna kamena gomila duga najmanje 43 m, a visoka oko 5-6 m (T. VI, A). Čini je to najvećom pretpovijesnom gomilom na cijelom otoku, obuhvaća prostor od oko 900 m². Šime Ljubić je ovdje prije 120 godina vršio iskopavanja, a tragovi njegovih iskopavanja vide se i danas po gomili. Nešto prije toga jedan mu je težak donio nekoliko kremenih nožića - datirani u novije vrijeme u mladi neolitik⁷⁸ - koje je iskopao u zemlji blizu ove gomile, a što je vjerojatno ponukalo Ljubića da počne s istraživanjima koja, ne znamo zašto, nisu dovršena. Sto godina kasnije ovdje će se, uz zapadni rub gomile, vršiti iskopavanja. Tom prigodom otkriveni su ostaci raznih masivnih zidina koji tvore nekakav kvadrat (s neistraženim istočnim dijelom) približno 25 x 25 m (T. VI, A). Zidovi su različite gradnje a njihov raspored je prilično nejasan, osobito na sjeverozapadnom dijelu. No budući da iskopavanja nisu nikad dovršena, a ni dovoljno precizno dokumentirana, ne može se zasad ulaziti u raspravu o čemu se ovdje radi. Gradnja općenito odudara od pravilno građenih grčkih kula na Maslinoviku i Toru, a i samih bedema Farosa, iako se na kutnim blokovima svih javlja obrađen rub, takozvana anatiroza, što je karakteristika grčke vojne arhitekture. Mišljenje kako je Purkin kuk ono "jako utvrđeno mjesto" koje spominje Diodor u vezi s bitkom koja se odigrala između doseljenih Grka i Ilira prve godine nakon doseljenja Parana (384. pr. Kr.), to jest da je to ono mjesto gdje su Parani dopustili barbarima na otoku da nesmetano ostanu prebivati, zagovara se već duže vrijeme. No moguće je da zidovi tvore dio grčko/ilirske osmatračnice

⁷⁵ ŠKOBALJ 1970, 440.

⁷⁶ ZANINOVIĆ 1988b, 38. Za detalje vidi: GAFFNEY et al. 1997, 138 (JE 93).

⁷⁷ PETRIĆ 1979, 73.

⁷⁸ PETRIĆ 1998, 26.

(nešto slično se zbilo i na Toru), ili pak ostatke kakvog svetišta nastalog uz spomenuti tumul.

Ipak, Purkin kuk nije utvrda, odnosno ne može biti ono jako utvrđeno mjesto iz prostog razloga što vidljivi ostaci ne odaju oblik neke veće utvrde (ni približno onakve kakvo je Gračišće povrh Vrbanja ili pak Lompić na ulazu u Starogradski zaljev) niti se naziru ostaci nekog naselja. Veličina humke nije neoubičajena u Dalmaciji. Slična joj je, na primjer, Vela gomila na Visu⁷⁹ ili pak Velika gomila kod Igrana,⁸⁰ da spomenem samo neposrednu okolicu. Ako bi u toj gomili i bili ostaci utvrđenja onda je to utvrđenje jako malo, poput onog na Glavici sa sjeverne strane Staroga Grada. Ako su Lompić i Gračišće sačuvani, onda bi se i Diodorovo jako utvrđeno mjesto sačuvalo da je ono na Purkin kuku. Purkin kuk je preblizu Farosu i teško je zamisliti da bi netko volio imati jako utvrđeno mjesto blizu svoga grada, pogotovu onih s kojima su u sukobu i to još iznad grada. Gdje je onda to jako utvrđeno mjesto?

Lompić to ne bi mogao biti jer oko njega nema zemlje od koje bi stanovnici utvrde trebali živjeti. Njegov strateški značaj i kontrola jedinog plovnog puta do Farosa, je očito važan te ga pobjednici u bitci sigurno ne bi pustili da ostane u rukama domorodaca.

Najveće pretpovijesno utvrđenje u Starogradskom polju je Gračišće koje leži na njegovom jugoistočnom kraju. S nje se, vidjeli smo, ne vidi Faros a ni zaljev. Veličina utvrde ukazuje da je Gračišće bilo centralno utvrđenje Jelšanskog i Starogradskog polja. Zahvaljujući novim kompjutorskim programima, među kojima je i GIS - geografski informacijski sistem - Vincent Gaffney i Zoran Stančić⁸¹ uzeli su u razmatranje gdje bi to "jako utvrđeno mjesto" o kojem govori Diodor, moglo biti. Diodor ne navodi položaj tog mjesta, koje je, kao što smo vidjeli, izazvalo razne pretpostavke, među kojima se ističe ona da je to mjesto Purkin kuk. Koristeći metodu "hillfort catchment", to jest koliko pojedina gradina kontrolira prostora, došli su do zaključka kako bi to mjesto moglo bit jedino Gračišće čiji "catchment" obuhvaća veći dio Starogradskog i Jelšanskog polja (**T. V, B**).⁸² Prema njihovom mišljenju Grcima je bilo dozvoljeno sagraditi svoj grad jer se nalazio izvan ili na rubu njihova posjeda,⁸³ te da je sukob izbio kada su se aktivnosti Grka proširile na teritorij opstanka Gračišća.⁸⁴ No Gaffney i Stančić nisu uzeli u obzir postojanje gradine

⁷⁹ FORENBAHER et al. 1994, fig. 10; GAFFNEY 1998, 25, sl. 9.

⁸⁰ VUJNOVIĆ 1991.

⁸¹ GAFFNEY i STANČIĆ 1991.

⁸² GAFFNEY i STANČIĆ 1991, 52, 78.

⁸³ Polazi se od pretpostavke da se rub utjecaja nalazi na 90 minuta hoda udaljenosti od glavnog naselja.

⁸⁴ GAFFNEY i STANČIĆ 1991, 78.

Glavica povrh Staroga Grada, iako im je ona bila poznata. Ona jest doduše mala, ali skupina od oko devet gomila na Prikui ispod Glavice, asocira na skupinu od 14 gomila na predjelu Rake i Planik ispod Gračišća, te tako podupire moguće postojanje jedne lokalne zajednice na prostoru Starog Grada.

Jedan drugi zanimljiv rezultat vezan uz Diodorovo jako utvrđeno mjesto može se koristiti, a nastao je nakon intenzivnog terenskog pregleda 1989. južne padine ispod Fortice u gradu Hvaru (**T. VI, B**).⁸⁵ Prije ovog terenskog pregleda nekoliko sporadičnih nalaza ukazivalo je na postojanje nekakvog pretpovijesnog naselja na ovom položaju.⁸⁶ Inicijalni terenski pregled terena unutar venecijanske utvrde ukazivao je da je prostor tog naselja daleko veći nego li se to ranije pretpostavljalo, te da pretpovijesnog materijala postoji u većim količinama.

Potencijalni značaj nalazišta doveo je do detaljnijeg terenskog pregleda površine od 1,43 ha (**T. VI, B**). To je omogućilo bolju definiciju pretpovijesnog nalazišta i donijelo je značajan broj databilne keramike. Veoma mali broj nalaza ukazivao je na nekakvo naselje iz eneolitika (**T. VII, A1**), no najveći broj nalaza pripada kasnom brončanom i ranom željeznom dobu (oko 25% brončanodobne keramike i oko 75% željeznodobne: (**T. VII, A2**). Posebno su zanimljivi nalazi mesapske i apulske geometrijske keramike koja se datira od 9. do 4. st. pr. Kr. (**T. VII, A3**).⁸⁷ Ovi nalazi zajedno s onima iz Grčke i grčkih naseobina u južnoj Italiji ukazuju da je ovo nalazište održavalo ekstenzivne vanjske kontakte kroz veći dio prvog milenija pr. Kr.

Otkriveni predmeti izazivaju važna pitanja u vezi statusa i položaja ovog pretpovijesnog nalazišta na južnoj padini hvarske tvrđave unutar cijelog otoka. Postojanje grčke kolonije Faros te pisani i epigrafski dokumenti o sukobima između domorodaca i doseljenih Parana, dovelo je do davanja velikog značaja Starogradskom polju u predrimskoj povijesti otoka. Tako je i došlo do toga da se nalazi na Purkin kuku mogu poistovjetiti s onim jako utvrđenim mjestom koje spominje Diodor, gdje su se smjestili domorodci nakon sukoba 384. godine.⁸⁸ No vidjeli smo da Purkin kuk nije gradina, a i da jest, bila bi to najmanja gradina u okolici Staroga Grada (Lompić, Glavica, Gračišće).

Rezultati terenskog pregleda hvarske tvrđave ukazuju na to da je na otoku postojala kompleksnija društvena organizacija za vrijeme prvog milenija, a o čemu pisani izvori šute. Nalazi na padini hvarske tvrđave ukazuju da se radi o najvjerojatnije najvećem pretpovijesnom nalazištu na otoku. Razvoj naselja

⁸⁵ GAFFNEY et al. 1997, 87, HV 16; GAFFNEY i KIRIGIN 1998, 32-34.

⁸⁶ GAFFNEY et al. 1997, 87 i tamo navedena literatura.

⁸⁷ Ranije nalaze ovakve keramike zabilježio je PETRIĆ 1980a; PETRIĆ 1994.

⁸⁸ ZANINOVIĆ 1984a.

može se donekle objasniti i po prisustvu pitke vode i prilično velikih površina plodne zemlje (oko 110 ha) koji se prostiru istočno prema Milni. O tome da položaj ima jako dobar geografski smještaj na istočnom Jadranu, opća je poznata stvar, o kojoj sam već govorio. Prisustvo uvezene keramike ukazuje na to da je ovo nalazište imalo kontakte s vanjskim svijetom i prije pojave Grka na ovim prostorima. To bi moglo ukazivati kako je ovo nalazište imalo veći društveni položaj od ostalih na otoku, što se potkrijepljuje i prisustvom najveće nekropole pod tumulima u Viri, sjeverno od hvarske tvrđave,⁸⁹ a i dobar broj njih oko same tvrđave i prema Milni.⁹⁰ Analognu situaciju nalazimo na susjednom otoku Visu na gradini Talež, koja je igrala dominantnu ulogu u periodu prije osnutka sirakuške naseobine u 4. st. pr. Kr.⁹¹

Ako je ovo točno, dostupni podaci nas dovode do mogućih odgovora o temeljnim problemima vezanim uz prirodu grčko-domorodačkih odnosa u vrijeme početnog razdoblja grčkog naseljavanja Hvara, to jest, zašto je doseljenicima dozvoljeno naseljavanje i zašto je prije sukoba postojao jednogodišnji mir između dviju zajednica, o čemu svjedoči Diodor.

Podaci izgleda upućuju da je grčka naseobina na položaju Staroga Grada bila periferna u odnosu na glavno središte u gradu Hvaru, gdje je transjadranski trgovački put imao važnu luku. Stari Grad ne leži kao Hvar na glavnom transjadranskom plovnom putu, a udaljenost između dvaju naselja od oko 20 milja, vjerojatno je omogućila mirno utemeljenje novoga grada. Mir je narušen u trenutku kada su novi doseljenici proširili svoja zanimanja zbog kojih su došli u sukob sa središnjim naseljem na otoku, smještenim na južnoj padini hvarske tvrđave.

O važnosti naselja na južnoj padini hvarske tvrđave slično govori i Čače koji drži da je sukob “začet u sferi političkih odnosa i da su domorodci pokrenuli rat držeći da Parani ne izvršavaju odredbe sporazuma”.⁹²

Gomile u Starogradskom polju

Ne smijemo zaboraviti ni pretpovijesne gomile u samom Starogradskom polju, o čemu se dosad nije raspravljalo. Za vrijeme rekognosciranja 1984-88.

⁸⁹ GAFFNEY et al. 1997, 82-87, i tamo navedena literatura. Ukupno je registrirano 22 gomile.

⁹⁰ Kruvenica (HV 1), Propod (HV 6, 1-3), Kampanil (HV 10), Kopito (HV 62 i 63), Plaice (HV 4, 1-7, Sv. Magdalena (HV 5) u GAFFNEY et al. 1997.

⁹¹ GAFFNEY 1998, 25-26; GAFFNEY et al. 2002. Talež skoro da i nema luku, osim male uvale Taleške, zbog čega se kasnije nije ni razvio kao naselje. Slično je i s Gradcem na južnoj obali Šolte, a i s Lompićem.

⁹² ČAČE 1994, 38-41.

godine u polju je registrirano deset gomila.⁹³ Raspoređene su bez neke pravilnosti po cijelom polju (**T. IV, B**). Niti jedna nije istražena od strane arheologa, ali nalazi prigodom uništenja Marijca gomile (JE 19), priličnih dimenzija (promjer joj je bio oko 30 m), koju spominje i Vranković (1891, 19) potvrđuju da je riječ o grobnom humku. Pronađeni su ulomci keramike, kosti i polirani amulet od školjke s jednostavnim ornamentom (**T. I, D**). Na pitanje da li su ostale spomenute gomile u polju krčevine ili grobni humci teško je odgovoriti. Prema dosadašnjem iskustvu stečenom prilikom obilaska preko 200 gomila na otoku, može se generalno reći da su gomile u pravilu rađene od većeg kamenja, dok su krčevine također rađene od većeg kamenja, ali su potom zasipane sitnijim kamenjem (kao u slučaju gore spomenute Ivanje gomile - SG 8). Gomile u polju stoga mogu biti pretpovijesne kao što su to one u bosanskim poljima (Kupres)⁹⁴ ili pak kod Tivta u Boki Kotorskoj.⁹⁵

Iz pregleda kojeg sam ovdje iznio može se uočiti da su precizniji kronološki pokazatelji bitan nedostatak našeg poznavanja pretpovijesti ovog dijela otoka Hvara. Već je iz topografskih podataka jasno da je polje bilo naseljeno i korišteno u neolitiku (nalazi u Starom Gradu, Dračevici, Vrbanju i Dračevom docu), te da gotovo sva gradinska naselja (izuzev nejasne na Brigima), imaju izrazit strategijski značaj u odnosu na Polje ili pristup otoku, dok gomile po vrhovima brežuljaka (Zemunjeva, Hum, Kaštilac, Sv. Vid, Purkin kuk) očito simbolički naglašavaju jedan teritorij. Lompić je potpuno orijentiran prema moru (s toponimom koji asocira na osmatranje i obavješavanje: Lampesa u starijoj varijanti)⁹⁶ i s njega dopire pogled od Splitskih vrata, preko zapadnog Brača, Kabla, Glavice, Starogradskog polja pa do Purkin kuka i dalje. I dok za Lompić donekle znamo da bi mogao pripadati željeznom dobu (6/5 st. pr. Kr.), za ostale gradine i gomile ništa ne znamo o njihovom vremenu nastanka niti o dužini trajanja, prekida i ponovnog obnavljanja života (kada je riječ o gradinama) ili pak o nastanku pojedinih gomila. Veliko je pitanje da li, na primjer, dok funkcionira gradina Gračišće,

⁹³ JE 123, 127, 219, 61, 62, 36, 39, 43, 44, 19: GAFFNEY et al. 1997, passim.

⁹⁴ BENAC 1985b.

⁹⁵ DELLA CASA 1996.

⁹⁶ Još se uvijek u literaturi brkaju Lompić i obližne Gračišće na kome nema arheoloških ostataka: NOVAK 1960, 30; ZANINOVIĆ 1995, 153. Za Lompić / Lampesu je vezana i legenda poznata cijelom zapadnom dijelu otoka koja veli da je u doba Farosa na brežuljku stajala straža, koja je svjetlosnim signalima javljala u grad sve što se važnijega zbivalo na moru i okolnom kopnu. Smatra se da Lampesa potječe od grčke riječi lampaz koja označava zublju, luč ili svjetiljku. Cfr. MAROEVIĆ 1959, 1060.

u isto vrijeme funkcionira Glavica, ili eventualna gradina Brigi, ili pak gradina na Toru (faza prije gradnje kule). Ako i jesu, kakav je njihov odnos? Možda bi manji ali efikasni i precizni arheološki zahvati dali stratigrafske, tipološke i druge podatke koji bi, prije svega, omogućili točniju kronološku atribuciju pojedinih nalazišta i dali im pravo mjesto ne samo u prostoru već i u vremenu.

Prema klasifikaciji gradina srednjodalmatinske kulturne grupe ranog željeznog doba koju je izradio B. Čović,⁹⁷ gradine Lompić, Glavica i Gračišće pripadale bi skupini gradina od 30-50 m i od 50 do 100 metara promjera, to jest najbrojnijim gradinama ove kulturne grupe (ukupno 80%). Budući da su one male nije za očekivati da bi one mogle imati naseobinski karakter. Lompić je nesumnjivo strateška gradina, dok bi Glavica i Gračišće, vezane uz nekropole Priko i Rake, prije bile mjesto za sklonište malih otvorenih naselja u blizini vode i plodnih površina.⁹⁸ Ako bi se prihvatilo ovakvo tumačenje, onda bi se moglo pomišljati da je na mjestu Staroga Grada postojalo domorodačko naselje. No kako nemamo preciznih arheoloških repera, moguće je pretpostaviti da je to naselje izumrlo prije doseljenja Parana.

Bilo kako bilo, iz navedenog je jasno da je Polje bilo naseljeno od samih početaka boravka čovjeka na Hvaru, pa tako i u vrijeme dolaska Parana. Naime, problem Farosa ne možemo promatrati kao problem prostora na mjestu današnjega Staroga Grada, već u taj prostor treba uključiti i Starogradsko polje, koje su kolonisti dobili na korištenje. Stoga je i od presudnog značenja bilo utvrditi da li je Polje bilo od važnosti za domorodačko stanovništvo ili ne. Mišljenja sam da, bez obzira koliko podaci bili manjkavi, oni ipak ukazuju da je polje bilo u posjedu domorodaca i da su ga oni koristili bilo za zemljoradnju ili stočarstvo, a možda i za obje djelatnosti. Koncentracija gomila na Priku kod Staroga Grada, i onih na predjelu Rake istočno od Gračišća, ukazuju možda na dvije domorodačke zajednice. Grčki arhajski nalazi u Starom Gradu i neposrednoj okolici, ukazuju da je domorodačka zajednica ranog željeznog doba, koja kontrolira predio Staroga Grada, bila u dodiru s helenskim svijetom i da je ona bila spremna prihvatiti nove stanovnike, to tim više ako je ovdje već postojala ranija parska naseobina Anhiala o kojoj je iscrpnije pisao M. Nikolanci (vidi niže).⁹⁹

⁹⁷ ČOVIĆ 1987, 464.

⁹⁸ DELLA CASA 1996, 141-174.

⁹⁹ NIKOLANCI 1989a, 50-62.

O domorodačkom naselju na položaju Starog Grada

U novije vrijeme pojavila su se mišljenja da je na mjestu Starog Grada postojalo pretpovijesno ilirsko naselje.¹⁰⁰ Spominje se da je naselje nastalo u 5. st. pr. Kr. i da ga karakterizira sloj paljevine koji se javlja na cijelom prostoru tog naselja koje obuhvaća 3,7 ha prostora, odnosno “Ono je najvjerojatnije bilo veliko kao i grčki Faros”.¹⁰¹ U opsežnom katalogu u kojem su prikazani rezultati zaštitnih iskopavanja u Starom Gradu obavljenih na 21 položaju sloj paljevine spominje se samo u Vukovarskoj 2, oko 50 m zapadno od Sv. Ivana, i u sondi kod trga Sv. Stjepana, koja je sjevernije od Sv. Ivana. Ne navodi se ni točan položaj tog ilirskog naselja od 3,7 ha, a koliko mi je poznato, tolika površina nije nikad iskopana u Starom Gradu. Iako autori priznaju da nalaz keramike s primjesama kalcita nije kronološki indikativan i datiraju ga u širem rasponu od 8. do 4. st. pr. Kr., dakle i u vrijeme kada je postojao grčki Faros, oni ipak govore da je na mjestu Farosa postojalo ilirsko naselje prije osnutka grčkoga grada. Tvrdi se kako su u ovom sloju otkriveni ulomci crvenofiguralnih vaza iz druge polovice 5. st. pr. Kr., zajedno s amforama i lokalnom grubom keramikom, koji datiraju iz vremena prije utemeljena Farosa. Ako je to točno, onda se paljenje dogodilo prije dolaska Parana početkom 4. st. pr. Kr.¹⁰² Priča o tome kako su fibula na šarnir (**T. XXIX, B**) i udice otkrivene istočno od Sv. Ivana¹⁰³ pripadale tom ilirskom naselju,¹⁰⁴ neutemeljena je, budući da se fibule takvog tipa nalaze i u srednjodalmatinskoj fazi 5 koja se datira u razdoblje od 375.-300. pr. Kr.,¹⁰⁵ dok su udice predmeti koji se ne daju tipološki klasificirati, a ni preciznije datirati.

Spominju se i predhelenističke suhozidine neke građevine koji su poništeni gradnjom sjevernog bedema, te ih se zbog toga datira u ilirsko doba (**T. VII**,

¹⁰⁰ Katalog Pharos 1995, 51-55; PETRIĆ 1998. Uobičajeno je da se prigodom isticanja tako značajnog podataka objavi i odgovarajuća dokumentacija, odnosno arheološki materijal sa stratigrafskim pokazateljima, ali to upravo manjka, zbog čega se izneseno ne može provjeriti.

¹⁰¹ Katalog Pharos 1995, 51. Ako se tvrdi da “pouzdaniji tragovi stambene arhitekture nisu pronađeni”, onda kako se može govoriti da postoji pregrčka faza? Autor ne može dokazati postojanje te faze samo na temelju nalaza keramike, pogotovu kada i sam kaže da ta keramika nije kronološki indikativna. Takva keramika nalazi se i u čisto rimskim slojevima Farosa. Vidi: KIRIGIN, HAYES i LEACH 2002, T. 1 na str. 245 i ovdje na T. VIII.

¹⁰² Na iskopanom prostoru kod sv. Ivana vidi se na nekim mjestima i nekoliko slojeva paljevine, složenih jedan iznad drugoga, poput torte.

¹⁰³ Katalog Pharos 1995, 68, br. 22 i 24.

¹⁰⁴ PETRIĆ 1998.

¹⁰⁵ ČOVIĆ 1987, 458, T. L, 26.

C,b).¹⁰⁶ Da je to još uvijek na rubu nagađanja potvrđuju i iskopavanja PJO. Naime u svim trima sondama koje su iskopane uz brižljiv postupak i dokumentaciju, paljevinskog sloja nema, iako se sonde nalaze relativno blizu Vukovarske 2 (**T. XIX, A; XVIII, A i B**). Ta iskopavanja pokazala su da takozvani sjeverni bedem ne leži na živcu, već na sloju 3-5. st. po. Kr. (**T. VII, B**) a da je građen od blokova grčke fortifikacije, jasno pokazujući kako su blokovi grčke fortifikacije sekundarno upotrijebljeni.¹⁰⁷ Kako se ta sonda (III) nalazi u blizini sonde u kojoj su suhozidine neke građevine poništene gradnjom sjevernog bedema (**T. VII, C,b**),¹⁰⁸ može se zaključiti da taj suhozid nije poništen grčkom fortifikacijom već onom znatno kasnijom, zbog čega ostaci te građevine ne moraju biti ilirski, odnosno predgrčki. Analizom stratigrafskih i kvantitativnih pokazatelja nalaza iz sonde III, pokazalo se da se ulomci grube keramike s primjesama kalcita (stupac s oznakom PM/CGW) nalaze u svim slojevima (uključujući i rimske), a da se u najnižim, koji leže na živcu, nalaze pored grube keramike s kalcitom i grčka keramika ranog 4. st. pr. Kr. (**T. VIII**).¹⁰⁹

Iz svega navedenog ne može se pouzdano govoriti o nekom domorodačkom naselju koje su uništili Parani prilikom osnutka svoje naseobine. Moguće je da je ono postojalo, ali o njemu još ništa ne znamo. Poznato je da su neke grčke kolonije nastale na mjestu domorodačkih naselja, no i to da su Grci gradili i svoje nove naseobine na nenaseljenim mjestima.¹¹⁰

¹⁰⁶ Katalog Pharos 1995, 79 gdje se samo navodi da je riječ o starijoj građevini. PETRIĆ 1998, 28-29 navodi da je riječ o prehelenističkoj gradnji. Istraživanja istočno od sv. Ivana još nisu dovršena tako da se ne zna što se nalazi ispod sloja paljevine. U Katalogu Pharos 1995 ne navodi se sloj paljevine oko crkve sv. Ivana, no takvi se slojevi (više faza) vide na samom nalazištu.

¹⁰⁷ FORENBAHER et al. 1994, 16-28.

¹⁰⁸ Katalog Pharos 1995, 78 donji crtež gdje, nažalost, nije opisano što je prikazano. Slovo B označava po sredini tlocrt konobe Plančić s uglom suhozidne građevine koji ide ispod "bedema", što se vidi na pogledu A lijevo od tlocrta, koji pokazuje sjeverno lice bedema. S njene lijeve strane je C pogled na "grčki zid", a na krajnjoj desnoj strani ima označenu sondu III iskopanu od PJO 1992. Do nje je sonda iskopana 1985. koja nije ucrtana u tlocrt B. Krajnji lijevi dio pogleda na južno lice bedema predstavlja ostatke u konobi Tadić Gramotor preuzet iz FORENBAHER et al. 1994. Zanimljivo je da presjek sonda III nije objavljen kao u FORENBAHER et al. 1994, fig. 5. Te nejasnoće ispravio sam ovdje na T. VII, C.

¹⁰⁹ KIRIGIN, HAYES i LEACH 2002.

¹¹⁰ MOREL 1984, 125 i literatura na str. 152, gdje, među ostalim, Morel navodi i pojavu lokalne keramike zajedno s najranijom grčkom keramikom u Metapontu što se tumači kao miran suživot domorodaca i novodošlih Grka ili kao podređivanje lokalnog stanovništva na status robova i "uvezenih" robova. Domorodačko naselje u Tarasu uništili su doseljenici iz Sparte 706. godine pr. Kr., o čemu pišu antički pisani izvori koje podupire i dobro dokumentirana arheološka građa. Cfr. D'ANDIRA 1991, 413 i d; LOMBARDO 1991, 84 i d; DE JULIIS 2000, 15-18.

Anhiale

Treba svakako imati u vidu i eventualno postojanje Anhiale na ovom prostoru o kojoj je iscrpnije pisao Mladen Nikolanci, smještajući je vremenski u arhajsko razdoblje.¹¹¹ Prema Nikolanciju Anchiale na starogrčkom znači “na moru”, za otoke: “prema kopnu”. Prema onome što donosi Stjepan Bizantinac: “Anhijale, primorski grad Kilikije... Ima i drugi grad Ilirije, naseobina Parana, pred kojom je zaljev zvan Enestedonski, u kome je Sheria” (prijevod S. Čače) može se zaključiti, kako to navodi i Čače da se Anhijala nalazi južnije u Iliriji, budući da se položaj vezuje uz otok Sheriju što se obično poistovjećuje s Krkom.¹¹² Nikolanci pak donosi nešto drukčiji tekst Stjepana Bizantinca te ga daje u prijevodu: “Anhijale... ima i jedna druga, naseobina Parana, kod koje je zaljev zvan Enestedon a u njemu je Sherija.” Razlika između originala kojeg donosi Čače i onog kojeg donosi Nikolanci je u tome što Čače donosi “Ima i drugi grad Ilirije”, a Nikolanci “ima i jedna druga”. Nikolanci je pokušao, na tragu Rubesohna, Enestedonski zaljev protumačiti kao prepisivačku grešku, navodeći da se radi zapravo o zaljevu Nesta, ilirskog plemena koje je obitavalo na Makarskom primorju, odnosno od Cetine pa do Neretve, temeljeći taj zaključak prema sholiji 1215 uz Apolonija Rodanina “... a Eratosten kaže u 3. knjizi (svoje) geografije: “iza Ilira su Nestejci a prema njima je otok Faros, naseobina Farana”. Za Sheriju Nikolanci navodi da ima ambivalentnu atribuciju, odnosno da bi to ime moglo označavati ili Hvar ili Pelješac. Naime, Nikolanci smatra da je to ime koje postoji i prije nego li se s tim pojmom počeo poistovjećivati Krk, te da u staroilirskom jeziku označava “odlomljen, odvaljen komad”, što se u geografskom smislu može poistovjetiti s Pelješcem, koji je u pretpovijesti i antici morao imati ime (u izvorima nije zabilježeno),¹¹³ a da ga Pseudo Skilak (c. 23) u opisu srednjodalmatinske obale označuje kao “Prije nego li se uplovi u rijeku Naron, veliki komad zemlje diže se veoma prema moru”.¹¹⁴

Autori se slažu da je Anhijala arhajska naseobina, dok neki poput Braccesi¹¹⁵ i Čače¹¹⁶ smještaju je u blizini Krfa, Nikolanci zagovara Stari Grad,¹¹⁷ a Beamount je smješta na područje ušća Neretve.¹¹⁸ Ako je ona bila na

¹¹¹ NIKOLANCI 1989a, 50-59. Migotti navodi da bi arhajska naseobina mogla biti raniji Paros, kako to spominje Strabon: cfr. MIGOTTI 1986.

¹¹² GAFFNEY et al. 1997, 231-232.

¹¹³ NIKOLANCI 1989a, 84, 88-89.

¹¹⁴ Prijevod: M. SUIĆ (1955b, 126, bilj. 1).

¹¹⁵ BRACCESI 1979, 75-76 i bilj. 17.

¹¹⁶ ČAČE 1994, 43 i bilj. 37.

¹¹⁷ NIKOLANCI 1976a, 149; NIKOLANCI 1989a, 50.

¹¹⁸ BEAMOUNT 1936, 188.

mjestu Starog Grada onda bi nalazi crvenofiguralnih ulomaka nađeni u sloju paljevine kod crkve sv. Ivana,¹¹⁹ te oni crnofiguralni nađeni 1896. na prostoru antičke nekropole, istočno od grada na položaju Jurjevac,¹²⁰ mogli pripadati ovoj ranijoj grčkoj naseobini. Gruba kuhinjska keramika otkrivena također u ovom spaljenom sloju može značiti kako su Grci koristili lokalnu keramiku za kuhanje, kao što su je koristili kad je u 4. st. utemeljen Faros,¹²¹ a i kasnije (vidi gore). U samoj Grčkoj kuhinjska keramika od 6. do 4. st. pr. Kr. nije se izrađivala na lončarskom kolu,¹²² pa je moguće da su Parani to također radili. Ako i prihvatimo mišljenja Nikolancija to ne znači da na mjestu Staroga Grada i prije arhajske kolonije nije postojalo domorodačko naselje, ali za sada o tome nema dokaza.¹²³

U svakom slučaju, postojala arhajska grčka nasebina u Starom Gradu ili ne, može se govoriti o tome kako su kontakti s Grčkom prisutni u tom razdoblju. To podupire i nalaz ulomka korintske A' amfore na nalazištu velike trafostanice na Staraču u neposrednoj blizini Farosa (T. XXXI, A1).¹²⁴

Stanovnici prije doseljenja Grka

I na kraju treba još nešto reći i o tome koji su to željeznodobni stanovnici živjeli na Hvaru u trenutku kada su Parani došli na otok. Izvori ne spominju poimence na otoku nikakvo ilirsko pleme, već barbare koji pozivaju Ilire s kopna nasuprot otoku da im pomognu napasti Grke koji su se naselili u Starom Gradu (Diodor). Iz toga bi se moglo zaključiti da na Hvaru ne žive Iliri, ili da se radi o stilističkoj figuri, odnosno Diodorovo izbjegavanje ponavljanja istog imena (Iliri s Hvara zovu Ilire s kopna). Ipak, Diodorov podatak o pozivu Ilira s kopna svjedoči da je u srednjoj Dalmaciji postojao nekakav regionalni identitet.

Iz opisa Pseudo Skilaka (*Periplus*, c. 23), možda bi se moglo zaključiti da na otoku žive Nesti iako on navodi da je Faros grčki otok, što bi moglo značiti da je cijeli otok heleniziran, a što arheologija ne može potvrditi. Naime,

¹¹⁹ Objavljen je samo jedan: Katalog Pharos 1995, 55, br. 4. No taj se ne može sa sigurnošću datirati u drugu polovicu 5. st. pr. Kr.

¹²⁰ MIGOTTI 1986. 148-151. Migotti navodi kako su predmeti nađeni u vrtovima Biankini, Buić i Ljubić, a ti vrtovi pripadaju položaju Jurjevac.

¹²¹ Treba navesti kako kuhinjska keramika kod Grka nije rađena na lončarskom kolu: SPARKES 1996, 77.

¹²² SPARKES 1996, 77 i sl. III: 10 na str. 78.

¹²³ Grci su na Siciliji i u južnoj Italiji utemeljili svoje nasebine i na domorodačkim naseljima. Vidi: DUNBABIN 1948, 1-47.

¹²⁴ Čuva se u zbirci dominikanskog samostana u Starom Gradu. Vidi: GAFFNEY et al. 1997, 117, SG 1.

cijelo poglavlje u kojem se i spominje Hvar nosi naslov Nesti. Evo što kaže Pseudo Skilak: "Nesti. Nakon Nesta (rijeke Cetine) plovi se zaljevom, čitav ovaj zaljev naziva se Manijski. Plovidba traje jedan dan. U tom su zaljevu otoci Krateiai (Brattia/Brač) i Olinta (Šolta). Oni su jedan od drugog udaljeni 2 stadija ili manje, nalazeći se spram Farosa i Isse. Tu je naime novi Faros, grčki otok, i otok Issa, i na njima grčki gradovi."¹²⁵ Eratosten pak zapisuje "iza Ilira Nestejci, kod kojih je otok Faros, naseobina Parana".¹²⁶ Prema ovom navodu moglo bi se zaključiti da je situacija slična kao i kod navoda Pseudo Skilaka (**T. IX, B**).

Zanimljiv je navod u sholiji (4. 562) uz spjev *Argonautika* Apolonija Rodanina, kako na Pitieji (Hvaru) žive Liburni. Slično navodi i Skimno Hijanin iz 2/1. st. pr. Kr., čije navode prenosi Stjepan Bizantinac (*Ethnika*, s.v. Paros), gdje piše, pak, kako je Faros liburnski otok. Navod Strabona (II, 5, 20) koji bilježi da se otok nalazi blizu Ardijeja, što bi značilo da oni nastavaju prostor Makarskog primorja, ništa nam ne pomaže oko imena domorodaca na Hvaru. Slično je i s Pseudo-Skimnom (426-428) koji kaže "Nedaleko ovih (Ilira) leži otok Faros s naseobinom Parana".¹²⁷

Među veoma rijetkim ostacima materijalne kulture željeznodobnih žitelja otoka Hvara, nekoliko metalnih nalaza (brončana igla i fibula) otkrivenih 1967. i 1968. u nanosu neposredno ispred kule Tor, ukazuju da bi oni mogli pripadati liburnskoj kulturi,¹²⁸ koja je općenito lako prepoznatljiva.¹²⁹ No dostupni i databilni materijal željeznog doba na Hvaru je izuzetno rijetka stvar, te zasad po materijalnoj kulturi ne možemo pouzdano odrediti kojoj kulturnoj grupi željeznog doba pripada otok Hvar, iako se općenito drži da otok pripada srednjodalmatinskoj grupi.¹³⁰

Prema arheološkoj dokumentaciji s kojom sada raspoložemo pored Farosa i njegove chore, grčki nalazi otkriveni su samo u gradu Hvaru, i to, zasad, u ne velikoj količini. Istočni dio otoka - Plame - usprkos intenzivnim rekognosciranjima,¹³¹ nisu dali grčkih nalaza izuzev nekoliko ulomaka skyphosa u uvali Duboka (BG 71),¹³² koja se nalazi na samom ulazu u Manijski (Neretvanski) zaljev, i koji možda predstavljaju nekakav zavjet pomoraca, a ne imovinu heleniziranih domorodaca. Prema sadašnjoj arheološkoj evidenciji cijeli otok nije bio grčki, iako to izvori spominju (vidi gore).

¹²⁵ GAFFNEY et al. 1997, 217-218.

¹²⁶ GAFFNEY et al. 1997, 219.

¹²⁷ GAFFNEY et al. 1997, 223.

¹²⁸ KIRIGIN 1990, 301, bilj. 56.

¹²⁹ ČOVIĆ 1987, 443.

¹³⁰ ČOVIĆ 1987, 443.

¹³¹ HAYES i KIRIGIN 1994.

¹³² GAFFNEY et al. 1997, 66; VUJNOVIĆ 1994.

Iz svega što sam naveo ne može se pouzdano zaključiti koji su to željeznodobni stanovnici živjeli na Hvaru. Nikolanci (1973, 108), iako zastupa mišljenje da su na Hvaru živjeli Iliri, navodi da oznaka barbari za stanovnike otoka Hvara kako ih označava Diodor “po svojoj prilici izražava naprosto neizrazitost neke uže etničke pripadnosti stanovnika na otoku, kao odraz njihova oskudnog brojčanog stanja. Stanovnici na kopnu su nešto drugo, oni su Iliri”. Nedostatak potpunijih istraživanja materijalne kulture željeznog doba u Dalmaciji i sveopći nedostatak iskopavanja naselja iz tog perioda, još više onemogućuju rješenje ovog, a i niza drugih pitanja.

POGLAVLJE 3

PAROS, DOMOVINA FARANA I FENOMEN GRČKE KOLONIZACIJE

Da bi pokušali barem u općim crtama približiti problem doseljenja Parana na Hvar, mislim da bi bilo dobro nešto reći i o samom Parosu, pogotovu stoga što se u nas u dosad objavljenoj literaturi o Parosu uopće nije pisalo, izuzmemo li tek nedavno objavljeni rad Schilardija (2002). Paros je udaljen od Hvara oko 700 nautičkih milja i od njega do Hvara trebalo je jedriti preko triju mora: Egejskog, Jonskog i Jadranskog.

Zašto su Parani osnovali svoju malu koloniju na Hvaru, a ne negdje drugdje, jedno je od pitanja koje se dosad skoro nije postavljalo. Neki tvrde da su Parani bili siromašni¹³³ te da nisu imali gdje iseliti nego u Jadran među Ilire koji su tada bili na nižem stupnju razvoja nego drugi narodi i plemena po Sredozemlju. Također se tvrdi da su na Hvar došli pripadnici nižih, neobrazovanih slojeva parskog društva.¹³⁴

Parske naseobine

Već oko 710. ili 708. Parani su utemeljili zajedno s Milećanima (s kojima su bili u dugotrajnom prijateljstvu) i Eritrejcima s Eubeje (otoku uz samu istočnu obalu Atike) koloniju Parion na turskoj obali Helesponta (**T. IX, A**) o kojoj se, osim da je kovala novac,¹³⁵ malo zna.¹³⁶ Parani su opet početkom 7.

¹³³ NIKOLANCI 1973a, 118; NIKOLANCI 1989a, 52.

¹³⁴ NIKOLANCI 1973a.

¹³⁵ ASHTON et al. 1998, 41-45.

¹³⁶ Strabon IX, 27, 1; SMITH 1857, s.v. Parium; HAMMOND 1986, 115; BOARDMAN 1980, 241. U rimsko doba bio je poznat po ribljoj industriji: vidi NIXON i PRICE 1990, 153 i bilj. 26 gdje je navedena literatura o tome.

st. pr. Kr. uz obale egejske Trakije osnovali grad na sjevernoj obali otoka Tasosa (T. IX, A), slavnog po rudnicima srebra i mramora, velikog poput otoka Brača. Osnivač, oikist, bio je Telesikles, otac glasovitog pjesnika Arhiloha, tvorca jambskih stihova i pisca prvih grčkih ljubavnih pjesama: “Mirom mirisaše joj / Sva kosa, grud, - i starac bi se zanio.”¹³⁷ *Monumentum Archilochi* s Parosa bilježi da je nakon osnutka Tasosa Paros ponovno poslao 1000 kolonista, muškaraca,¹³⁸ što govori kako je matica imala pravo slati dodatne koloniste u novoosnovani grad. Tasos je grad opasan bedemima dugim 4 km i sličnog polukružnog oblika kao i matični grad, no gleda put sjevera prema obalama Trakije. Veoma je dobro istražen budući da Francuzi tu vrše sistematska iskopavanja još od 1911. godine.¹³⁹ Pored Atene Poliouchos, pitijski Apolon bio je glavno božanstvo grada.¹⁴⁰ No kako Tasos nije tema koja nas ovdje posebno zanima, spominjem ga zato da ukažem na to da su i Parani, kao i ostali grčki gradovi, gotovo od samog početka sudjelovali u procesu kolonizacije Sredozemlja i Crnog mora. Sredinom 6. st.¹⁴¹ Paros je utemeljio Eionu na tračkoj obali, i to na desnoj obali ušća rijeke Strimon, zapadno od Tasosa odakle je kontrolirao obližnje rudnike zlata na brdu Pangea.¹⁴² Nakon toga pa sve do osnutka Farosa, Paros nije, koliko je poznato, utemeljio neku naseobinu.

Treba spomenuti i to da je Tasos, za razliku od Farosa, osnivao naseobine na susjednom kopnu gotovo od samog svog osnutka pa do u 4. st.: Stryme, Neapolis, Galepsus, Daton/Crenides (kasnije Philippi), koju je utemeljio Kalistrat 360. godine.¹⁴³ One su sve bile relativno blizu matice koja je od kopna udaljena 6-7 milja, pa su veze bile daleko veće, u trenucima činile su čak i dio iste tasoške države. U 4. stoljeću Paros je, uz arbitražu Delfa, organizirao ugovor o miru između Tasosa i naseobine Tasosa Neapolis na susjednoj tračkoj obali.¹⁴⁴ Tasos je uživao prosperitet zahvaljujući taksama ubiranim od kontrole trgovine u ovim krajevima, osobito vinom.¹⁴⁵ Od svog je osnutka održavao prisne veze i s maticom i to sve do 4. st. pr. Kr. U kasnom 6. stoljeću stanoviti Acerat bio je arhont i u Parosu i u Tasosu, što je rijedak dokaz prava na

¹³⁷ RAC 1981, 15. Dinko Štambuk (1979) u svom putopisu po Grčkoj također opisuje Arhiloha i navodi njegove stihove te ukratko opisuje i sam otok Paros.

¹³⁸ GRAHAM 1983, 72-73.

¹³⁹ THASOS 1967.

¹⁴⁰ MALKIN 1987, 57.

¹⁴¹ O grčkoj kolonizaciji općenito vidi: DUNBABIN 1948; BÉRARD 1957; BOARDMAN 1980; CARATELLI 1996, passim.

¹⁴² LANZILOTTA 1987, 95-96.

¹⁴³ Sličnu kolonizaciju poduzela je i Issa u 3. st. pr. Kr.: KIRIGIN 1996.

¹⁴⁴ GRAHAM 1983, poglavlje V.

¹⁴⁵ GRAHAM 1983, 73-90.

građanstvo u oba grada (ispoliteia). Prema jednom natpisu iz oko 340., nađenom na Parosu, u kojem je atenski vojskovođa Kefisofon proglašen dobročiniteljem naroda parskog i tasoskog, vidljivo je da su veze bile toliko čvrste da su čak tvorili jednu demu (teritorijalnu zajednicu), što ukazuje na to da su bili u nekoj političkoj zajednici (simpoliteia).¹⁴⁶ Ovo ističem ne samo zato što se to događa 44 godine nakon osnutka Farosa, već zbog toga što to ukazuje da je metropola Paros brinula o svojim naseobinama, što se ogleda i u kasnijim razdobljima, o čemu svjedoči i to što su i Farani koncem 3. st. tražili pomoć od Parosa.

Otok Paros

Za razliku od većine Kikladskih otoka, Parani su imali prilično plodne zemlje i izvora vode, a bio je tu i mramor, kažu najbjelji i najprozirniji na svijetu, kojim su sagrađeni dijelovi nekih od najljepših hramova po Grčkoj: Apolonov hram u Delfima, Atene Aphaje na otoku Egini, Posejdonov na Sunionu i mnogi drugi. I trezori Knidana, Sifnijaca, Marsejaca, Klazomenaca i Atenjana u Delfima bili su sagrađeni od parskog mramora, a da su se njihovi dijelovi izrađivali u Parosu potvrđuje istovjetni dekor na podnožju Demetrinog i Korinog hrama u Parosu i onaj na riznici Sifnijaca u Delfima.¹⁴⁷ Samo ovo je dovoljno da bi se posumnjalo u to kako su Parani bili siromasi. U 5. st. pr. Kr. prema jednoj kalkulaciji na otoku je živjelo 9000 stanovnika i 2250 građana. Mora da ih je nešto drugo nagnalo na Hvar. Treba spomenuti da je Paros doživio veliki procvat i nakon utemeljena Tasosa, a izgleda da je tako bilo i nakon utemeljenja Farosa.¹⁴⁸

Paros se nalazi u srcu Egejskog mora, i kao što je Hvar okružen otocima, tako je i Paros okružen Kikladima. To su danas ogoljeli brdoviti otoci smeđe boje, raštrkani u dubokom modrom moru, koje ljeti preko cijelog dana hladi snažni vjetar zvan meltemi. Kikaladi su skupina otoka koji tvore krug (kiklos) oko svetog otoka Delosa, rodnog mjesta Apolona. Po nekima, ti snažni bučni vjetrovi (âigis) dali su ime Egejskom moru, kojeg su kasnije Bizantinci i Venecijanci jednostavno nazivali Arhipelago, a Turci Bijelo more.

Paros izgleda kao ogoljen kubus u moru, visok preko 700 m, okružen plodnim valovitim padinama i ravnica (T. X, A i B) gdje su u antici rasle

¹⁴⁶ GRAHAM 1983, 71-97.

¹⁴⁷ LANZILOTA 1987, passim; CARSON i CLARK 1978, 10-15; GRUBEN 1996, passim. Opširnije o parskom mramoru vidi: SCHILARDI i KATSONPOULOU (ur.) 2000. Sifnos je susjedni otok Parosu. Zanimljivo je da Paros nije imao svoju riznicu u Delfima iako su bili u tijesnoj vezi.

¹⁴⁸ Isto.

poznate parske smokve.¹⁴⁹ Manji od Hvara za oko 100 km², danas broji oko 16.000 stalnih stanovnika, Hvar oko 11.500. Sličnosti između ova dva otoka teško je naći, osim maslina na terasama, vinograda i vapnenačkih litica najvišeg brda Profitis Elías. Parosu pripadaju i jugozapadni Antiparos, u anticiji zvan Oliaros, zatim nešto južniji i danas napušteni Despotiko te nekoliko manjih otočića među kojima je poznat sitni Saliagos (između Parosa i Antiparosa), gdje je otkriveno najstarije pretpovijesno naselje na Kikladima (**T. X, B**).¹⁵⁰ Na nekoliko mjesta na otoku otkriveni su ostaci prvog stadija takozvane Kikladske kulture poznate kao “kultura špilje Pelos” (3300-2500 god. pr. Kr.), a slabije su poznati nalazi “kulture Keros-Syros” (2700-2200 god. pr. Kr.).¹⁵¹

Ekonomika otoka bazira se na zemljoradnji, branju i obradi mramora i na pomorstvu. Parani su izumili novi tip malog brzog broda, jedrenjaka, koji je poznat pod imenom paron.¹⁵²

Grad Paros

Pred prostranim zaljevom po sredini zapadne strane otoka Parosa, nalazi se Parikia, ili Parkia kako ga mještani zovu, glavno mjesto na otoku, sagrađeno, kao i Stari Grad, na ruševinama antičkoga grada (**T. XI, A i B**). Uz more, po sredini zaljeva, mali je brežuljak na čijem se vrhu (15 m nmv) i na padinama prvo razvilo pretpovijesno urbanizirano naselje Kikladske kulture (2400-2000 god. pr. Kr.) a zatim Mikensko (1600-1100 god. pr. Kr.) i geometrijsko naselje (1100-900 god. pr. Kr.). Početkom 8. st. pr. Kr. tu je bila sagrađena akropola grada Parosa s četiri hrama izgrađenih od mramora u drugoj polovici 6. st. pr. Kr. u jonskom stilu. Među njima prepoznata su svetišta Atene Paliouchos dugog 32,86 m, a 16,5 m širokog (takozvani hekatompedon), s celom i pronaosom kojem je sačuvan samo istočni dio, budući da se zapadni dio zajedno s brdom obrušio u more (**T. XI, B i C**). Drugo svetište posvećeno je Demetri i Kori, božicama plodnosti i podzemlja, dok su druga dva označena slovima C i D. Ova svetišta teško je identificirati budući da su Venecijanci u 13. stoljeću srušili cijelu akropolu i od njezina mramora napravili tvrđavu “Kastro” čudne gradnje. Dojam da su je gradili u žurbi odaju stupovi hrama koje su presložili u zidove i položili tako da im se tamburi vide u presjeku (**T. XI, D**). Oko ovog hrama čiji vrh danas krasi crkvice Agioi Konstantinos kai Eleni s plavom kupolom,

¹⁴⁹ SMITH 1857, 553 prema Athen. III, 76. Paros je 1971 proizvodio 450 metričkih tona žita što je bilo dovoljno za potrebe lokalnog stanovništva: CARSON i CLARK 1978, 87.

¹⁵⁰ EVANS i RENFREW 1968.

¹⁵¹ GRUBEN 1996, 258-259.

¹⁵² ROUBESOHN 1949, 1796; NIKOLANCI 1989a, 45; ZAPHEIROPOULOU 1998, 9.

razvio se negdašnji a i današnji grad.¹⁵³ Neka čudna i slična sudbina zadesila je i grad Hvar: na brdu, zvanom Fortica, Venecijanci su srušili pretpovijesnu utvrdu i naselje.¹⁵⁴ To staro naselje u Hvaru živjelo je i u vrijeme procvata Parosa.

O samom gradu zna se da je bio skoro polukružnog oblika veličine oko 53 hektara i da je bio opasan bedemima dugim 2,5 km, sagrađenim u 7. st. pr. Kr. (T. XI, A). U to vrijeme imao je oko 10.000 stanovnika. Izvan grada su nekropole gdje su se Parani sahranjivali od arhajskog do u rimsko razdoblje. Imao je dvije luke: jednu u gradu, a jednu sa skladištima izvan grada na sjevernoj strani.¹⁵⁵ U 5. i 4. st. pr. Kr. pretpostavlja se da je Paros imao oko 12.000 slobodnih građana.¹⁵⁶ Ako su ti podaci točni onda je moguće da je porast stanovništva na otoku uvjetovao odlazak na Hvar.

U sjevernom dijelu grada nalazi se velika crkva građena u kamenu. Ima neobično ime: Panaghia Hekatontapyliani (Gospina crkva od stotinu vrata); vjerojatno nastalo od riječi Katapoliani, što znači "izvan grada". Ispred crkve zadivljuje veliki stari čempres (poput onog kod Franjevacu u Hvaru) na kojem vise zvona ove crkve. Zvonik se srušio nakon jakog potresa 1733. godine. Ovo je najstarija i jedna od najznačajnijih starokršćanskih crkava u Grčkoj s prekrasnim baptisterijem u obliku grčkog križa. Ono što čini zanimljivom ovu crkvu su razne dogradnje i pregradnje u kojima se koristio stari i novi građevni materijal. Prilikom obnove 1962., crkva, koja je imala karakteristike venecijanskog baroka, preuređena je u crkvu bizantskog izgleda. Tom prilikom ovdje je otkriven znamenit mramorni blok iz arhajskog perioda (oko 500. god. pr. Kr.), nazvan Simpozij. U reljefu su prikazani štitovi, oklop, mač i lira, a za osobu koja leži smatra se da je Arhiloh (T. XI, E). Tradicija kaže da je gradnja ove crkve bila želja Helene, majke rimskog cara Konstantina Velikog (vladao od 306.-337. godine), koja je ovdje svratila na putu u Jeruzalem. Njezin zavjet je izgleda ispunio car Justinijan (vladao od 527.-565. godine) koji je ovdje zaposlio Isidora, arhitekta Svete Sofije u Konstantinopolu. Legenda priča da je ovaj, pak, našao zamjenu u Ignaciju, Paraninu koji je izveo radove po glavnom nacrtu. Kad je Isidor došao u kontrolu nije bio samo oduševljen već je postao i ljubomoran na Ignacija te ga je gurno s krova. Ali Ignacijev samrtni stisak povukao je i Isidora te su oba smrtno nastradala.¹⁵⁷ Da je Paros u kasnoj antici bio cvatući grad svjedoči i natpis na kojem se spominje da je on najbriljantniji grad Parana.¹⁵⁸

¹⁵³ LANZILOTA 1987, passim; CARSON i CLARK 1978, 10-15; GRUBEN 1996.

¹⁵⁴ GAFFNEY i KIRIGIN 1998.

¹⁵⁵ GRUBEN 1996.

¹⁵⁶ ZAPHEIROPOULOU 1998, 10.

¹⁵⁷ CARSON i CLARK 1978, 37-42.

¹⁵⁸ ZAPHEIROPOULOU 1998, 12.

Prilikom radova na obnovi ove crkve otkriven je i friz iz 5. st. pr. Kr. iz svetišta Zeusa *Eleuthèrios*-a (zaštitnik političkih sloboda), koji je upotrijebljen za glavni portal crkve. U baptisteriju crkve otkriveni su ostaci peristila rađena u jonskom stilu s početka 4. st. pr. Kr. (u vrijeme osnutka Farosa), dok je unutar njega bila kružna prostorija (pr. 3,73 m) s dorskim frizom iz sredine 4. st. pr. Kr. u kojoj se čuvala sveta vatra grada.¹⁵⁹

Ima još nekoliko znamenitih spomenika koje treba spomenuti. Svakako je najvažniji izložak Arheološkog muzeja u Parikiji ulomak takozvane Parske kronike (*Marmor Parium*) otkriven 1897. Drugi dio ove kronike otkriven je u venecijanskoj utvrdi (Demetrimom i Korinom svetištu) 1627. i odnešen je kao dio Arundel Marbles u Ashmolean Museum u Oxford gdje je i danas izložen. U ovoj kronici ispisana je neka čudna zbirka političkih, religioznih, vojnih i uglavnom literarnih i umjetničkih događaja, poredanih kronološkim redom, počevši od legendarnog prvog kralja Atene Kekropsa (1582. godine pr. Kr.), pa do događaja iz 298. godine pr. Kr. Kronika je isklesana 264/3. pr. Kr. u atičkom dijalektu, u doba kada su arhonti bili Astynax (?) na Parosu, a Diogenetos u Ateni.¹⁶⁰

U jednoj dvorani Arheološkog muzeja u Parosu stoji sama statua Nike (Pobjede) od parskog mramora s profinjenim naborima plašta kojim je obavijena (**T. XII, A**). Nedostaju joj glava i krila ali to ništa ne umanjuje užitek gledanja. Kažu da su je Parani podigli u čast pobjede nad Miltijadom, slavnim atenskim vojskovođom, koji je napao Paros jer su 490. pr. Kr. perzijskom caru dali jednu triremu (ratni brod s tri reda vesala), kada je ovaj napao s mora Atenu, u znamenitoj Maratonskoj bitci. Parani su bili svojeglavi pa nisu htjeli sudjelovati ni u bitci kod Salamine, već su se držali po strani kod otoka Kythnosa, čekajući rasplet događaja.¹⁶¹ Izbjegli su kaznu tako što su dobro podmitili slavnog Temistokla,¹⁶² a nakon toga pristupili su obnovljenoj Atenskoj ligi (Delska konfederacija) kojoj su plaćali danak u visini od 19.440 drahmi, najviše od svih otoka Grčke. Prema Eforu, čiji je citat sačuvan kod Stjepana Bizantinca, a odnosi se na početak 5. st. pr. Kr., Paros je najbogatiji među Kikladima. Tvrdoglavost Parana i njihova spremnost da mijenjaju strane tamo gdje se očekivala dobit uvela je u tadašnji govor riječ *anapariázo* - što znači: ponašati se kao Paranin.¹⁶³

¹⁵⁹ GRUBEN 1996, 262.

¹⁶⁰ LANZILOTTA 1987, 17, 32-34, 39, 163.

¹⁶¹ HERODOT VIII, 67.

¹⁶² HERODOT VIII, 112.

¹⁶³ CARSON i CLARK 1978, 13.

U drugoj dvorani Muzeja u Parkiji je nekoliko kipova kurosa - nagih mladića s arhajskim osmjehom - simbolom helenskog poimanja čovjeka (**T. XII, B**). Paros je bio poznat u grčkom svijetu upravo po izradi ovih kipova te ih nalazimo posvuda, a osobito na obližnjem svetom otoku Delosu gdje su dominirali parski umjetnici među velikim brojem remek djela.

Svetišta na Parosu

S istočne strane otoka Parosa je nešto veći otok Naxos, Dionizijev otok, najveći i najplodniji od Kiklada i vječiti rival Parosa, udaljeni jedan od drugoga samo nekoliko milja. U bitci između Parosa i Naksosa 654. godine pr. Kr. poginuo je parski pjesnik Arhiloh. Borio se on i na Tasosu, i, iako malo znamo o njemu, izgleda da mu je rat bio preokupacija. Borio se kopljem i stihom. Znao je i za kukavičluk, jer otvoreno piše kako je radije izgubio štitić nego svoj život. Parani su ga štovali kao boga te su mu podigli hram (*heròon*)- Arhilocheion, koji se nalazio oko 1,5 km sjeveroistočno od grada (**T. XIII, A**) do kojeg je vodio put uz kojega su bili grobovi Parana. U drugoj polovici 4. st. pr. Kr. Arhilocheion je dobio mali hram u dorskom protostilu, a kojeg je sredinom 3. st. pr. Kr. popravio Mnesiepes.¹⁶⁴

Na zapadnom rtu zaljeva nalazi se špilja u kojoj se štovao Arhiloh, a na obali južno od Kastru na brdu kod crkvice svete Ane (Haghia Anna) nalazi se špilja gdje su štovane nimfe.¹⁶⁵ U Lapidariju Arheološkog muzeja u Parikiji čuva se mramorna ploča s uklesanom kratkom biografijom Arhiloha, izrađena oko 250. god. pr. Kr., a na jednom jonskom kapitulu iz 6. st. pr. Kr. otkrivenom u njegovom svetištu, uklesan je natpis, datiran u 4. st. pr. Kr., koji u prijevodu glasi: "Arholoh s Parosa, sin Telesikla, pokopan je ispod ovog zavjeta: Dokimos, sin Neokreona, posvećuje". (**T. XII, C**).¹⁶⁶ Iako u Arhiloha nalazimo cinične opaske i oštre kritike na svoje sugrađane, Parani su ga štovali još od arhajskog razdoblja.

U neposrednoj blizini uokolo grada Parosa nalazi se nekoliko svetišta. Dva su posvećena Apolonu. Jedno pripada delskom, takozvani Dèlion, gdje su još štovani i Artemida (**T. XIII, B**), Atena i Heraklo, a koje se nalazi na brežuljku sjeverozapadno od grada, odakle se može vidjeti otok Delos udaljen oko dvadeset milja sjevernije. Drugo svetište posvećeno je pitijskom Apolonu i nalazi se južno od grada (**T. XI, A**). Paros je bio prvi od Kiklada koji je priznao Delfijsko proročište, s kojim je ostao u stoljetnoj vezi. Delfi su u grčkom svijetu bili neka vrsta današnje CIA, središnje obavještajne agencije starih Grka.

¹⁶⁴ ZAPHEIROPOULOU 1998, 12-13.

¹⁶⁵ GRUBEN 1996, 260.

¹⁶⁶ PAROS 1988, 19.

Svetište boga lječništva - *Asklepeíon* - podignuto je ispod svetišta Apolona pitijskog uz sam izvor vode (T. XI, A). Dugo je oko 50, a široko oko 20 m. Podignuto je krajem 4. st. pr. Kr., dok je u 3. st. pr. Kr. nadodana zgrada s portikom veličine 23,5 x 14 m, ukrašena dorskim stupovima. Glavno svetište Demetre i Kore, poznato pod imenom *Thesmophòrion*, o kojem govori Herodot (VI, 134) nalazilo se na brežuljku poviše svetišta Apolona pitijskog. No o njemu se malo zna.

Istočno od Deliona, a također na brežuljku Kounados nalaze se svetišta Zeusa Hypatosa (najviši) i Artemide, božice lova, što je posvjedočeno natpisom i rustičnim oltarom ugrađenim u liticu, no nije bilo hramova.

Na istočnom priobalnom dijelu otoka, kod mjesta Marmara nalazila su se dva svetišta iz arhajskog doba, sa stupovima visokim oko 4 m, ali nije poznato kojim bogovima su posvećeni. Uz more na južnoj strani otoka kod crkve Haghios Ioannis nalazilo se svetište, što se zaključuje na temelju nalaza jedne statue božice Demetre na prijestolju, natpisa posvećenog Artemidi i keramike iz 7. st. pr. Kr.¹⁶⁷

Izvan akropole a unutar grada Parosa nalazila su se dva svetišta iz kasnog arhajskog razdoblja, rađeni u dorskom stilu, sa stupovima također visokim do 4 m. Jedan natpis posvećen je Ateni *Pontìa*, dok drugi svjedoče o štovanju Dionisa, Posejdona, Hermesa, Herakla i Dioskura.¹⁶⁸

Rudnici mramora

Selo Marathi, na padini brda Marpessa, oko 3 km istočno od Parikije, znamenito je po dubokim kavama gdje se brao čuveni mramor - zvan *lithos lychnitis* (osvojen svjetlom lampe), *lihneos* ili *ligdos* (Plinije HN 36. 5.; Diodor 2, 52). Drži se da je to najbolji mramor u Grčkoj. Parski mramor odlikuje se sjajnošću i prozirnošću koja ide do dubine od 3,5 mm (kararski ima prozirnost od 2,5 mm). Strabon (10. 5. 7) navodi: "I takav je parski kamen, kako ga zovu na Parosu, najbolji za skulpture u mramoru.", dok Pindar (Nemejske ode IV, 81) kada želi istaknuti bjelinu mramorne stele kaže: "Postavi stelu bjelju od parskog mramora."

Tuneli kava na Marpessi su duboki i do 100 m, a široki oko 10 m. Odvažnijima može pričinuti zadovoljstvo što se kroz tu mramornu utrobu otoka u jedan otvor može ući i onda na drugoj strani izaći. Pred ulazom u jedan od tri sačuvana razlomljena tunela s tragovima koji ukazuju na starinski način

¹⁶⁷ GRUBEN 1996, 261.

¹⁶⁸ GRUBEN 1996, 262.

branja, nalazi se oštećen reljef s bogovima i nimfama. Kažu da su Kikladski idoli raznih stilova, rađeni u vremenu od 2600. do 1300. god. pr. Kr., nađeni posvuda po Grčkoj i istočnom Sredozemlju, izrađivani uglavnom od Parskog mramora (T. XII, D),¹⁶⁹ a Atena je prije nego je počela s vlastitom eksploatacijom, u 6. st. uvozila mramor s Parosa za izradu statua kurosa.¹⁷⁰ Već sam spomenuo mjesta gdje su se gradili hramovi od ovog mramora i neke znamenitije skulpture. Slavni Praksitel je u ovom mramoru isklesao svog Hermesa, a nepoznati umjetnik znamenitu Afroditu (Venera) s Melosa. Vergilije je u Eneidi (VI, 471) opjevao kamenolom u Marpessi...

Kipari i mislioci s Parosa

Ali nisu Parani samo izvozili mramor već su i dali sjajna imena antičkog kiparstva. Tu je, da nabrojim samo neke, najprije Agorakritos, najbolji Fidiijin učenik, zatim Aristion, pa Trasyboulos znan po statui Asklepija u Epidauru. S Parosa je i slavni Skopas (cca 420.-330. pr. Kr.), koji je živio u doba osnutka Farosa. Za njega kažu da je unio psihološku snagu u skulpturu. Među njegovim djelima najznačajniji je hram Atene u Tegeji “najljepši i najveći na Peloponezu” - kako to kaže Pauzanija, pisac prvog vodiča po Grčkoj (2. stoljeće). Skopas je radio i za Artemidin hram u Efesu, a najpoznatije su mu skulpture na mauzoleju u Halikarnasu kojeg je bio i glavni arhitekt. Zatim je izradio Herakla u Sikyonu te Afroditu za koju kažu da je ljepša od one Knidske! Iz grada Parosa potječe i Skopasova statua Hestije koju je 6. god. pr. Kr. u Rim odnio car Tiberije.¹⁷¹

Ovaj otok nije dao samo kipare. Poznati Paranim bio je Euenos, sofist i pjesnik iz 5. st. pr. Kr. Sačuvano je 20 njegovih elegija, a dao je i metrička pravila u retorici. Njegov učenik bio je Filist, povjesničar i upravitelj Sirakuze za vrijeme vladavine Dionizija Starijeg, koji je možda pomogao Paranima pri osnutku Farosa. Upravo je veza Filista i Eueua ponukala istraživače da razjasne razlog zbog čega je Dionizije Stariji pomogao Paranima pri osnutku Farosa.¹⁷² Pored Eueua na Parosu su poznati Euephen i Eukrit, pitagorejci čija su djela izgubljena i koji su živjeli u vrijeme osnutka Farosa.

¹⁶⁹ VICKERS i GILL 1994, 192, navode da se samo za manje od 10% od svih poznatih kikladskih idola zna arheološko nalazište. Stoga nije baš sigurno govoriti da ih je većina izrađena na Parosu. I drugi kikladski otoci imaju naslage mramora.

¹⁷⁰ OSBORNE 1987, 81.

¹⁷¹ STEWART 1977.

¹⁷² BRACCESI 1979, 233; LANZILOTTA 1987, 133-135.

Ime otoka

Prema legendi Paros je dobio ime po Parusu, sinu Arkadanina Parrhasiusa (Kalimah, ap. Stjep. Biz. s.v.). Prije je imao druga imena: Pactia, Demetrias, Zacyntous, Hyleesa, Minoa i Kabarnes,¹⁷³ a ime Paros prvi put spominje Herodot (V, 28) kada govori o tome kako su Milećani, uslijed opadanja grada i ogorčenih političkih borbi u drugoj polovici 6. st. pr. Kr., pozvali Parane da ih izmire i uvedu red u gradu. Događaj je zanimljiv i mislim da ga ovdje treba spomenuti budući da odražava karakter samih Parana, a ima i elemenata koji asociraju na neki način i na Hvar. U poglavljima 29-30 pete knjige Herodot kaže: “(29) Parani su ih pomirili na ovaj način: kad su njihovi najbolji ljudi stigli u Milet, i kako su opažali da im propadaju sva dobra, rekli su da žele proputovati njihovom zemljom. Dok su to radili i prolazili kroz cijelo miletsko područje, kako bi vidjeli među zapuštenim njivama neku dobro obrađenu oranicu, zapisivali bi ime vlasnika te oranice. Kad su prošli cijelim područjem i pronašli tek malobrojne takve oranice, čim su se vratili u grad, sazvali su skupštinu i postavili za upravljače države one za čije su oranice pronašli da su dobro obrađene; kazali su da smatraju da će se oni brinuti i za zajedničke stvari onako kao za vlastite; odredili su da ih slušaju oni ostali Milećani koji su prije podizali pobune. (30) Parani su tako uveli red u Miletu.¹⁷⁴

Brežuljak Koukounareis

Jedno drugo nalazište na Parosu u novije vrijeme intenzivno istražuje arheolog Demetrius U. Schilardi. To je granitni brežuljak Koukounareis, visok oko 70 m, smješten uz more po sredini sjevernog zaljeva na otoku, nekoliko km zapadno od gradića Naousse. Između Naousse i Koukounareisa plodna je dolina s dugim plažama čiji kameni rubovi izgledaju poput nestvarnog krajolika - vrhovi sivih glatkih izbočina prekriveni su smežuranim smeđim slojem kamena poput neke kože. More je plitko, tirkizne boje, a snažni valovi zapljuskuju obalu.

Sam lokalitet ima posebno značenje na Egejskom prostoru, i to prvenstveno zbog dugog kontinuiteta života. U neposrednoj blizini, na mjestu zvanom Plastera, svojedobno su otkriveni grobovi iz ranog kikladskeg perioda (oko 2600. godina pr. Kr.). Vrh brežuljaka, odnosno akropola, fortificirana je još u Mikensko doba (oko 1600. pr. Kr.). Sačuvani su jasni tragovi manje palače i ostaci naselja s kućama, spremištima i ulicama. U 12. st. pr. Kr. mikensko

¹⁷³ SMITH 1857, 552.

¹⁷⁴ Prijevod Dubravka Škiljana, Herodot, Povijest, Zagreb 2000, 420-421.

naselje je spaljeno, uništeno i napušteno, a na istom mjestu razvija se potom naselje iz protogeometrijskog perioda s doseljenicima iz Atike i to naselje neprekidno traje sve do kraja arhajskog doba. Na južnoj terasi otkriveni su ostaci hrama Atene u obliku pravokutne građevine s dva stupa i unutarnjom klupom uza zidove, datiran oko 700. god. pr. Kr. (T. XIII, C). Hram je sagrađen na mjestu gdje je bilo otvoreno svetište iz ranog i kasnog kikladskog perioda, ako je suditi na temelju nalaza većeg broja zavjetnih darova, uglavnom keramičkih vaza fine izrade te predmeta od bronce, olova i slonovače. Otkrivena je i olovna zmijska glava za koju se pretpostavlja da je krasila štit Atene čija se statua ovdje nalazila. Hram Atene imao je nekoliko faza gradnje i bio je u upotrebi sve do 4. stoljeća pr. Kr., dakle i u vrijeme kada je osnivan Faros, a i ranije Parion i Tasos. No već s početkom arhajske faze ovo naselje polako izumire dok se s druge strane grad Paros razvija.¹⁷⁵

Nakon osnutka Farosa, a osobito u 3. i 2. st. pr. Kr. Paros doživljava velik razvoj. To se zaključuje na temelju izgradnje *agore* - trga - s kolonadom dorskih stupova visokim preko 5 m, koji uokviruju prostor dug oko 140 m. Tada se gradi i palestra (vježbalište), teatar i *bouleutèrion* (vijeće koje zasjeda svaki dan) s oko 190 sjedećih mjesta, dok se na prostoru zvanom "Tholos" nalazio rezidencijalni kvart.¹⁷⁶ Tu scenu zatekli su Farani kada su koncem 3. st. pr. Kr. došli tražiti pomoć za obnovu svoga grada na Hvaru. Kasnohelenistička vila otkrivena je u blizini Tholosa, a također i ostaci radionice za izradu skulptura i okrugle keramičke peći datirane od arhajskog do helenističkog perioda.¹⁷⁷

Valja napomenuti i to da je Paros počeo kovati svoj novac u 6. st. pr. Kr. i to u zlatu, srebru i bronci (vidi niže). Isto tako u doba osnutka Farosa, Paros je proizvodio amfore od kojih neke nose i pečate s etničkim pridjevom: PARION. Poznata su tri tipa koja su se proizvodila od 4. do 2. st. pr. Kr. Nalaženo ih je u Ateni i u Atici, pa je moguće da ih ima i u Farosu.¹⁷⁸

I na kraju spomenut ću samo da je Paros bio aktivan i u rimsko i kasnoantičko, odnosno bizantsko doba.

To bi uglavnom bila arheološka skica Parosa u klasično i helenističko doba. Iskopavanja se tamo stalno vode uglavnom zbog neobuzdane masovne turističke izgradnje. Zasad nije nađeno nikakvih spomenika koji bi evocirali veze s Hvarom. Za razliku od Tasosa, osnivač Farosa nam nije poznat. Prema evidenciji s Parosa nisu nam poznati dokumenti koji navode razloge zbog kojih su oni naselili Hvar, niti znamo koliko je Parana došlo na Hvar (o tome nešto

¹⁷⁵ SCHILARDI 1975; 1979; 1988; 1992; 2002.

¹⁷⁶ GRUBEN 1996, 261-262.

¹⁷⁷ ZAPHEIROPOULOU 1998, 15-17.

¹⁷⁸ WHITBREAD 1995, 30, 224-229 i tamo navedna literatura.

više u sljedećem poglavlju). Znamo za godinu doseljenja. Ne znamo ni to kako je napravljen dogovor između domorodaca na Hvaru i Parana. Znamo da je naseljavanje dogovoreno posredstvom nekog svetišta, najvjerojatnije delfijskog, budući da je to proročište posredovalo i kod osnutka Tasosa i da je bilo čvrsto vezano uz Paros gdje je delfijskom Apolonu podignuto svetište.

Iz ovog kratkog pregleda arheoloških ostataka na Parosu vidljivo je da je Paros bio prosperitetan otok, prije, za vrijeme i nakon osnutka Farosa, te je očito da razloge utemeljenja Farosa ne treba tražiti u siromaštvu otoka već ih treba možda tražiti u političkim zbivanjima onog vremena ili u povećanju stanovništva. No na Parosu se znala dogoditi i nestašica pšenice. Negdje 330. pr. Kr. grad Kirena u sjevernoj Africi darovao je 4830 metričkih tona žita (to jest 805.000 medimna po egipskom ili 1.207,500 medimna po atičkom sustvu mjerenja) gradovima i drugim zajednicama (ukupno 43 korisnika), a među njima Paros je dobio pomoć od 10.000 medimna.¹⁷⁹ Nesigurnosti i loših trenutaka je, dakle, bilo i na Parosu.

Možda stoga treba vidjeti kakvo je bilo stanje u Grčkoj neposredno prije osnutka Farosa. No prije toga treba navesti jednu opću napomenu o fenomenu grčke kolonizacije, odnosno pokušati objasniti zašto su Grci osnivali naseobine izvan Grčke.

Zašto su Grci napuštali Grčku?

Već u 8. st. pr. Kr. kada nastaju polisi - samostalni gradovi, ta eminentno grčka tvorevina, iz Grčke će započeti val trgovine i iseljavanja s formiranjem novih gradova koji će kulminaciju doživjeti do oko 500 god. pr. Kr.¹⁸⁰ Do tada će biti utemeljeno 700 gradova po Sredozemlju, Propontu i na Crnom Moru (T. XIV).¹⁸¹ No već u ranije mikensko doba poznat je fenomen naseljavanja izvan matičnog kopnenog tla Grčke,¹⁸² a od 10. stoljeća pr. Kr. poznata su grčka naselja u Maloj Aziji, a naselje poput Al Mine (Posideum) na ušću rijeke Oronta u Siriji gdje su Eubejci igrali stanovitu ulogu, širom je otvorilo vrata grčkoj trgovini s istokom. Slično se zbilo i s emporijem Naukratis na ušću rijeke Nila

¹⁷⁹ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1981; OSBORNE 1987, 34-35. Chora Kirene obuhvaćala je prostor od oko 2.000 km² obradive površine, faroska samo oko 12 km².

¹⁸⁰ O grčkoj kolonizaciji vidi bilješku 141. Suvremena istraživanja pokazuju da je kolonizacija paralelni proces s nastankom polisa. Čak što više, neki predjeli u Grčkoj poput Ahaje, gdje nije bilo gradova, utemeljili su gradove izvan Grčke: MALKIN 1987, 253 i literatura u bilj. 8.

¹⁸¹ GRAHAM 1982, 160-162. Graham donosi broj od 139 kolonija, dok HANSEN 2000, 141, donosi broj od 700.

¹⁸² BOARDMAN 1980, 23-34; KILIAN 1990.

utemeljena koncem 7. st. pr. Kr.¹⁸³ Demografski rast u Grčkoj objašnjava se uporabom željeza, a time i povećanjem poljoprivredne proizvodnje, te trgovine s Istokom. Kako Grčka nema dovoljno plodne zemlje ni većih rudnih ležišta, višak stanovništva se morao iseliti,¹⁸⁴ a onima koji su ostali bile su potrebne rude i žitarice. Grci se nisu iseljavali samo zbog toga već i zbog sukoba unutar društva, patrijarhalnog nasljeđivanja, antagonizma među aristokratima, stvaranja vlasnika neograničenih nekretnina, a i zbog gladi ili nestašice. I sam Arhiloh pjeva (Frag. 102) kako se “slila sva nevolja cijele Grčke” na Tasos,¹⁸⁵ implicirajući da nisu samo Parani naselili Tasos. U novije vrijeme iznosi se kako je nepravda bila najjači faktor iseljavanja: “perceived or real, personal or collective, in the distribution of land and the access to power”,¹⁸⁶ a i suša.¹⁸⁷

Na Zapad su prvi krenuli Eubejci. Oni su već oko 770. pr. Kr. utemeljili naseobinu Pithecusa na otoku Ishiji pred Napuljskim zaljevom, gdje su prerađivali rudu s Elbe.¹⁸⁸ Do 740. god. pr. Kr. Eubejci su kontrolirali morski prolaz između Italije i Sicilije. Tamo su utemeljili gradove Naxos (prva prava grčka naseobina s čvrstim datumom utemeljenja - 734. god. pr. Kr.), Rhegium i Zankle, a potom su Korinćani i Spartanci utemeljili gradove po istočnoj i južnoj Siciliji (zapadni dio već su kolonizirali Feničani) i južnoj Italiji uz zapadne obale Jonskog mora. Presudna je bila i naseobina na delti Rone, bogata solju: Massilia (Marsej) - Fokejska tvorevina utemeljena oko 600. god. pr. Kr. - koja je Grcima otvorila trgovinu s Galijom.¹⁸⁹ Zbog jake Etrurije, bogate rudama, između Napulja (Neapolis) i Marseja, Grci nisu utemeljili svoje naseobine na tom dijelu Tirenskog mora, već su s Etrurcima trgovali, a u Gravisca i Pyrgi postojale su zajednice stranih trgovaca koji su tu imali svoja svetišta.¹⁹⁰ Ostali dio afričke i španjolske obale te Sardiniju i Korziku već ranije - prva polovina 8. st. pr. Kr. - kolonizirali su Feničani (T. XIV).¹⁹¹

¹⁸³ BOARDMAN 1980, 118-133.

¹⁸⁴ HOLLOWAY 1983. U novije vrijeme odbacuje se teorija da je višak stanovništva bio uzrok kolonizacije: vidi DE ANGELIS 1994, 87-88 i bilj. 1 i 2.

¹⁸⁵ RAC 1981, 12.

¹⁸⁶ SNODGRASS 1994, 2.

¹⁸⁷ BOUZEK 1997, 18-20, gdje se navodi da je suša u kasnom 8. stoljeću dovela do socijalnih problema i prvih ratova većih razmjera.

¹⁸⁸ RIDGWAY 1984.

¹⁸⁹ Smatralo se kako su postojala dva puta kojim je kositar s britanskih otoka (Cornwall) stizao na Sredozemlje. Jedan je bio morskim putem do južne Španjolske koji su kontrolirali Feničani, a drugi da je išao preko Sene i Rone do Marseja koji su kontrolirali Grci. Cfr. BOARDMAN 1980, 216. Ovaj kopneno-riječni put doveden je u sumnju: GRAHAM 1990, 58.

¹⁹⁰ GRAHAM 1990, 59.

¹⁹¹ NIEMEYER 1984. O modelu Feničke kolonizacije vidi: NIEMEYER 1990.

Kada su Grci došli na Jadran?

Korinćani su na Krfu pak, protjeravši Eretrejce (iz grada na otoku Eubeji) utemeljili koloniju Kerkyru u 8. st. pr. Kr.¹⁹² Krf je bio presudan na putu za Jadran i, u početku grčke kolonizacije, glavna postaja na putu za južnu Italiju i Siciliju.¹⁹³ Grad s izvrsnom lukom smješten je u uskom kanalu koji ga dijeli od Albanije, odnosno prave Ilirije. Eritrejci s Krfa, koji su se očito tu naselili kako bi kontrolirali vrata Jadrana a time i put prema južnoj Italiji, Siciliji i Ishiji, nakon što su protjerani, utemeljili su Oricum, na kopnu nešto sjevernije od Krfa u Valonskom zaljevu, točno nasuprot Otranta, što ukazuje da se tada Korinćani nisu zanimali za ilirsko kopno,¹⁹⁴ a nalazi u zaleđu Orika pokazuju kako nisu nađeni dokazi o vezama Grka s lokalnim ilirskim populacijama. Ilirsku keramiku, takozvanog Devolian tipa iz prve polovice 8. st. pr. Kr., nalazimo i na salentinskom poloutoku. Prisustvo ove keramike na salentinskom poluotoku tumači se ne kao rezultat trgovačke razmjene dobara između lokalnih zajednica, već kao rezultat migracija manjih grupa pridošlica iz Ilirije.¹⁹⁵

Tek će zajedno Kerkirani i Korinćani 627. na ilirskoj obali utemeljiti Epidamnos (rimski Dyrrachium, današnji Drač) na mjestu domorodačkog naselja, a nešto kasnije, oko 600. god. pr. Kr., dvije stotine Korinćana će pak sami utemeljiti Apoloniju, blizu Orika, odnosno negdje na pola puta između Epidamna i Kerkire.¹⁹⁶ Pretpostavlja se kako su ove kolonije utemeljene radi ekspolatacije i trgovine s rudnicima srebra Damastiona, što je dovelo do većeg prisustva grčkih nalaza, osobito korintskih amfora, među ilirskim zajednicama.¹⁹⁷

Treba još navesti kako je odnos između grčkih kolonista i domorodačkih zajednica, uz rijetke iznimke, bio nasilan i u početku praćen sukobima. No od trenutka kada su bile utemeljene i kada je dovršena teritorijalna i društvena organizacija nastalo je prožimanje koje je dovelo do nastanka novih oblika društva.¹⁹⁸

¹⁹² Problem oko datacije osnutka Kerkire (709. ili 733. pr. K.) donosi GRAHAM 1983, 218-223. SUIĆ 1981, 89 navodi kako su Korinćani protjerali Liburne s Krfa. O tome pak Graham (l.c.) a ni BOARDMAN 1980, 225 ne govore ništa. Vidi još i ČAČE 2002.

¹⁹³ DUNBABIN 1948, 194.

¹⁹⁴ DUNBABIN 1948, 16; BEAUMONT 1936, 165; BUDINA 1976, 255-263. Budina ne spominje da su Eubejci utemeljili Orik.

¹⁹⁵ D'ANDREA 1990, 283-284.

¹⁹⁶ BOARDMAN 1980, 225-227.

¹⁹⁷ D'ANDREA 1990, 284-285 i tamo navedena literatura.

¹⁹⁸ DESCOEUDRES 1990, 6-7.

Arheološki nalazi i pisani izvori ne pokazuju da su Grci utemeljili neku svoju apoikiju (u prijevodu kuća daleko od kuće/domovine) ili emporion (trgovište) sjeverozapadno od Epidamna prije 6. st. pr. Kr. Na talijanskoj obali Jadrana domorodačke zajednice bile su toliko jake da su uspjele spriječiti Grcima utemeljenje kolonija (ako su to ovi ikada i htjeli), ali su sve vrijeme trgovali s njima. Imajući jake kontakte već s mikenskom civilizacijom, one su već tada imale urbana naselja na južnoj jadranskoj obali.¹⁹⁹ Posebno su to pokazala novija istraživanja u Otrantu - glavnoj točki na jadranskom moru između Italije i Albanije: *stóma toû Adríou kólpou* kako to navodi Pseudo Skilak (14. 27) - gdje su nađeni najraniji (9. st. pr. Kr.) dokazi grčke prisutnosti.²⁰⁰ Slično je bilo i s Liburnima i Histrima čija materijalna kultura govori o višem stadiju društvenog i ekonomskog uređenja, nego li je to bio slučaj s ostalim ilirskim zajednicama. Osim toga naši otoci i priobalje ne nude velike plodne površine kao što u južnoj i sjevernoj Italiji ili na Siciliji, a kako su grčke kolonije prvenstveno agrarnog karaktera, Grcima naša obala očito nije bila zanimljiva i iz tih razloga. Uz to našim priobalnim krajevima nedostaju rude koje su Grke također privlačile.²⁰¹

Herodot (I, 163) spominje kako su Fokejci (stanovnici grada na Turskoj obali Egejskog mora), oni koji su utemeljili Marsej oko 600. god. pr. Kr., bili prvi od Grka koji su pronašli Jadransko more, Tirsenuju, Iberiju i Tartes. Na istom mjestu Herodot navodi kako Fokejci nisu plovili na trgovačkim brodovima nego na ratnim s pedeset vesala. Ovaj podatak je naveo istraživače na misao da su ratni brodovi imali malu nosivost, te da se trgovina sastojala od dobara male nosivosti ali zato visoke vrijednosti.²⁰² Iz navedenog Herodotova teksta - koji se datira u sredinu 6. st. pr. Kr. - razvidno je kako su Fokejci samo trgovali (u Tartesu - negdje na ušću Gvadaluquira - odbili su, kako kaže Herodot, ponudu kralja Argantonija da se tamo nasele).

Novije analize brončanih posuda grčkih radionica na supotnoj talijanskoj obali (Treia u Macerati kod Ancone) pripisuju se "rodskim" radionicama²⁰³ te se ne mogu izravno vezati za Fokejce. Također i pretpostavka o tome da se neki toponimi na našoj obali mogu vezati uz Fokejce: oni sa završetkom na -ussa: npr. Caladussa (Kornati) mogu se pripisivati i širenju grčkih geografskih

¹⁹⁹ WHITEHOUSE 1973; SEMERARO 1997.

²⁰⁰ D'ANDREA 1990, 281-290; Katalog Messapi 1990, 19-48.

²⁰¹ Nedavno otkriće eksploatacije željezne rude na gradini Talež na otoku Visu pokazuje da će se ovo gledište izgleda morati mjenjati, cfr. GAFFNEY 1998, 25-26; GAFFNEY et al., 2002, 38.

²⁰² GRAHAM 1983, 45. GRAHAM 1990, 50 navodi kako je pitanje tko je prevezio dobra jedno od najvažnijih pitanja antičke trgovine.

²⁰³ SHEFTON 1979.

znanja ili kao posljedicom čistog slučaja.²⁰⁴ To sve ne znači da Herodotov podatak nije točan, ali arheoloških potvrda o njihovoj prisutnosti na Jadranu zasad nema. Moguće je stoga da su Fokejci trgovali na Jadranu ali da su trgovali robom koju oni nisu proizvodili.

Mikenci na Jadranu

Arheološka evidencija pokazuje da su još Mikenci poznavali Jadran i trgovali na ovim prostorima i to još od 14. st. pr. Kr. Njihovi nalazi, za razliku od susjedne Italije gdje ih ima u znatnom broju,²⁰⁵ u nas zasad su potvrđeni samo za Brač,²⁰⁶ ali i to je dovoljno da ukaže da Grcima, ili onima koji su trgovali tom robom, Jadran a i naši otoci nisu bili nepoznanica.

Prvi pravi Grci na Jadranu

Poput antičkih pisanih izvora o našim krajevima, i broj arheoloških nalaza iz grčkog arhajskog doba u nas je malen, a k tomu mu je kontekst nalaza često posve nejasan, budući da su u većini nalaženi koncem 19. ili početkom 20. stoljeća kada se o kontekstu nije vodilo računa.

Intenzivan promet Jadranom počeo se razvijati koncem 6. st. pr. Kr. kada je Atena uspostavila čvrste i dugotrajne trgovačke odnose s Adriom i Spinom, gradovima na ušću rijeke Po na sjevernom Jadranu (žito, metali, jantar, sol, a iz Grčke vino, ulje, mramor). To je utvrđeno na temelju iskopavanja preko 4.000 grobova u Spini²⁰⁷ i manjih istraživanja u Adriji,²⁰⁸ gradu koji je dao ime našem moru. Spina je već u 6. st. pr. Kr. u Delfima podigla svoju riznicu od plijena otetog ilirskim gusarima - što je navedeno na natpisu na samoj riznici.²⁰⁹

U to doba na našim otočnim i kopnenim nalazištima počinju se javljati proizvodi grčkih radionica iz Korinta i Atene te iz grčkih gradova u Maloj Aziji. Atičkih nalaza nedavno je najviše otkriveno na Palagruži gdje je bilo svetište Diomeda, trojanskog junaka.²¹⁰ Znatno manje ovih nalaza imamo sa Visa, Korčule, Brača i Solina, da navedem samo bližu okolicu Hvara.²¹¹

²⁰⁴ KATIČIĆ 1995, 103.

²⁰⁵ KILIAN 1990, 448; Katalog Spina 1993, 49-51.

²⁰⁶ GAFFNEY et al. 1998, 39-40; GAFFNEY et al. 2000.

²⁰⁷ Katalog Spina 1993, 17-18.

²⁰⁸ Općenito o Grcima iz Adrije vidi COLONNA 1974 i BONOMI 1995.

²⁰⁹ NIKOLANCI 1989a, 58; Katalog Spina 1993, 75.

²¹⁰ KIRIGIN i ČAČE 1998.

²¹¹ NIKOLANCI 1973b; NIKOLANCI 1976b.

Treba još nešto reći i o tome da Grci nisu osnivali svoje naseobine nasumice i bez neke procedure (vidi niže).

Antički povijesni izvori iz vremena osnutka Farosa

Sve to nas dovodi da razmotrimo stanje u Grčkoj na prijelazu iz 5. u 4. st. pr. Kr. i da vidimo zašto su Parani naselili Hvar. Spomenuo sam da je proces naseljavanja Grka izvan uže domovine doživio kulminaciju od 8. do 5. stoljeća. Vjerojatno su se kroz to vrijeme lokalne zajednice po Sredozemlju razvile do te mjere da daljna kolonizacija nije bila svuda moguća.²¹² Stoga su trebali tražiti nove prostore. Našom obalom Jadrana dominirali su u vrijeme najjače grčke kolonizacije Liburni, čija je matica bila na položaju današnjeg Zadra. Izgleda da se dominacija Liburna počela smanjivati s razvojem drugih zajednica na našoj obali. Stoga je moguće da je olabavljena moć Liburna, koji su kontrolirali i otok Hvar, omogućila pregovore o doseljenu Parana.

Stanje u Grčkoj neposredno prije utemeljenja Farosa, bilo je u znaku dovršenog dugotrajnog Peloponeskog rata (431.-401. god. pr. Kr.). U tom ratu Sparta je odnijela pobjedu nad Atenom, i sve do sklapanja takozvanog Carskog mira 386. godine Sparta je na tlu Grčke, na Egejskom moru i na obalama Male Azije, bila gospodar. Već nakon poraza Atene u Egospotamu (405.) na Parosu su vladali oligarsi u suradnji sa Spartom. U isto vrijeme u južnoj Italiji i na Siciliji sirakuški tiranin Dionizije Stariji (vladao od 405.-367.) stvorio je najmoćniju imperiju na zapadnom Sredozemlju. Već na samom početku 4. st. Perzija se počinje ponovno uplitati u maloazijski dio Egeja. Otamo je vojskovođa Konon protjerao spartanske garnizone iz gradova koji su potom obnovili svoj demokratski ustroj. Konon je postao građanin Atene i dobio je naziv "drugi Temistokle". Uz perzijsko zlato Atena obnavlja svoju flotu. Oslobođeni od spartanske hegemonije, grčki gradovi na Kikladskim otocima, osim možda Melosa koji je bio spartanska kolonija,²¹³ tražili su obnovu Atenskog saveza. Moguće je da je u tome bio uključen i Paros. Uvidjevši tu opasnost Sparta je otpočela s kompliciranim i dugotrajnim diplomatskim igrama kako bi pridobila Perziju u borbi protiv demokratskih Grka. U tome je i uspjela. U Ateni je zavladao nesigurnost kada je Perzija pod utjecajem Sparte obustavila financiranje. Bogati Atenjani izbjegavali su davanje pomoći i

²¹² Jako je malo grčkih naseobina utemeljeno nakon Farosa. No, koliko mi je poznato, o kasnoj grčkoj kolonizaciji nije se posebno raspravljalo. Možda Grci više nisu naseljavali zapadno Sredozemlje i Crno More jer je val kolonizacije nakon pohoda Aleksandra Velikog krenuo na istok (COHEN 1995).

²¹³ Tukidit V, 84-116.

plaćanje poreza o čemu nam svjedoči Lisija koji je optuživao Atenjane za takve postupke. Na jednom mjestu Lisija, koji je živio u doba kada je utemeljen Faros, navodi kako se Atenjanin Diogeit obogatio trgovinom na Jadranu.²¹⁴

Uz pomoć Perzije Sparta je ponovno zagospodarila situacijom i tada je potpisan Kraljev, ili Antalkidin mir (387/6. god.), događaj koji se u demokratskim krugovima Grčke smatrao najvećim poniženjem. Povjesničar Plutarh (Artakserks, 21) s gorčinom će zabilježiti: "To su bili uvjeti pod kojima su Grci dobili mir, ako se mirom može nazvati izdaja i poruga Grčke: nijedan rat nije na pobijedene natovario sramniji teret nego što je to učinio ovaj mir". Nakon tog događaja i Kikladski otoci, pa tako i Paros, počeli su plaćati danak Sparti. Na Parosu susjednom otoku Naksosu, Sparta je smjestila svoj garnizon, a svuda gdje se obnovilo demokratsko uređenje vraćena je oligarhijska uprava, a najugledniji demokrati u gradovima bili su protjerani.

Da je tome tako možda govori i slučaj grada Mantineje na Peloponezu koji se zbio baš u godinama osnutka Farosa. Sparta je 385. od Mantineje, tvrdoglavog demokratskog grada, tražila da poruši svoje bedeme pod izgovorom da je ova bila neposlušna kad je Sparta vodila takozvani Korintski rat. Mantineja se ovom oduprla i Sparta je započela dugu opsadu koja je završila 384. na taj način što su Spartanci promijenili tok rijeke koja je odnijela dio zidina sagrađenih od opeka. Mantinejci su napokon popustili i uništili su svoje bedeme. Grad je bio podijeljen u pet neovisnih sela od kojih je nekoć bio oformljen, a ova su postala dio spartanskog saveza. Posredstvom izbjeglog spartanskog kralja Pauzanija, čiji je sin zapovijedao ovom operacijom, demokratskim vođama Mantineje omogućeno je da napuste grad.²¹⁵

Postoji, dakle, mogućnost da je situacija na Parosu nakon Carskog mira bila takva da je stanovit broj ljudi morao napustiti otok pod pritiskom Sparte. Stoga je nepoćudne Parane trebalo negdje poslati, kao što je Dionizije nepoćudne Sirakužane poslao u Ankonu gdje su morali služiti interesima Sirakuze.²¹⁶ Tadašnja oligarhijska vlast na Parosu bila je pod utjecajem pitagorejaca, a ta vlast je trajala do 376. godine, kada Paros pristupa obnovljenoj Atenskoj ligi. Poznanstvo pitagorejca Eueni i učenika mu Filista, bogataša i zagovarača tiranije,²¹⁷ Dionizijeva prijatelja i savjetnika (do 386/5. kada je pao

²¹⁴ Lysias, Govor protiv Diogeitona 25. Diogeit je poslao u Jadran jedan brod i na taj način podvostručio kapital. Ovaj govor odnosi se na zadnje godine 5. st. pr. Kr. (401/400). Analiza Lisijeva govora koju je izvršio RAVOLA (1999, 501) ukazuje da se radi o sjevernom Jadranu a ne o srednjem ili južnom.

²¹⁵ STARA GRČKA 1962, 428.

²¹⁶ ČAČE 1994, 41.

²¹⁷ LEWIS 1994, 123.

u nemilost),²¹⁸ vjerojatno je bilo važno u poslovima oko slanja kolonije na Hvar.²¹⁹

Ipak, nije jasno zašto bi Dionizije Stariji, saveznik Sparte, pod pretpostavkom da je kolonizacija Hvara bila potaknuta političkim razlozima, pomogao demokratima s Parosa da nasele Hvar. Da li je nešto drugo posrijedi? Možda na Hvar nisu došli demokrati. O tome nema dokumenata, odnosno političkih oponenta. Ne posjedujemo podatke da su demokrati iz Mantineje, ili bilo koji iz drugih gradova koje su Spartanci otjerali, utemeljili neki novi grad. Možda bi ipak trebalo vidjeti da li i sljedeća pretpostavka može imati smisla. Ako je, naime, Dionizije Stariji bio prijatelj Sparte, možda su oni koji su na Parosu podržavali Spartu bili prisiljeni napustiti svoj otok i naseliti se na Hvar. Tako bi se možda moglo protumačiti razlog zašto Dionizije pomaže osnutak Farosa.²²⁰ No postoje i razni vidovi osnivanja novih naseobina. One mogu biti rezultat odluka grada da osnuje novu naseobinu, a mogu biti i želja pojedinca o čemu piše i Herodot.²²¹ Poznato je da su i razni gradovi zajedno utemeljili novi grad. Tako na primjer Tukidit (VI, 5) navodi osnutak Himere na sjevernoj strani Sicilije koju "osnuju iz Zankle Euklid, Sim i Sakon, i većinom Halkidani dođu u naseobinu, a zajedno s njima nasele je i sirakuški bjegunci savladani u građanskoj buni, takozvani Miletovci. Jezik je bio mješavina halkidskog i dorskoga, a prevladao je halkidski ustav." U svakom slučaju nepovoljne prilike u domovini mogle su utjecati na oikista - utemeljitelja nove naseobne - da napusti rodni kraj. Ipak, motiv za slanje kolonista na Hvar ostaje zasad nerazjašnjen. Schilardi u najnovijem radu navodi da su s Parosa došli na Hvar zbog nedostatka zemlje i zbog prenaseljenosti, a ne da bi na Jadranu razvili trgovinu mramorom.²²² To bi moglo biti točno. Rastom stanovništva morala se dijeliti zemlja, ali kada to više nije bilo moguće iseljavanje je bilo nužno kako bi se izbjegli sukobi unutar zajednice.²²³

²¹⁸ ČAČE 1994, 36 i literatura u bilj. 9.

²¹⁹ LANZILOTTA 1987, 133-135.

²²⁰ Phalanthos iz Sparte, oponent, bio je utemeljitelj Tarasa: HOLLOWAY 1983, 148. Možda se slično zbilo i s nekim oponentom na Parosu. WOODHEAD (1971, 512) navodi da je pomoć Dionizija Parosu bila posve slučajna (completely fortuitous).

²²¹ Stvar grada: IV, 153, stvar pojedinca: V, 42.2.

²²² SCHILARDI 2002, 174-178.

²²³ Iako točnih demografskih pokazatelja za Paros nemamo (vidi gore), jer takva istraživanja nisu obavljena, ipak se prosperitet otoka vidi po spomenutoj izgradnji u gradu i oko njega.

Kako nastaje nova naseobina

U svakom slučaju Paros je onog trenutka kada je odlučio poslati dio svog stanovništva van otoka, bilo iz demografskih ili političkih razloga, morao donijeti odluku o tome tko će te koloniste voditi. Morao je izabrati nekog tko će se o tome obratiti proročištu, kao što je to svojedobno učinio i kada se utemeljila naseobina na Tasosu. To da je ta procedura karakteristika grčke kolonizacije i u arhaiskom i u klasičnom razdoblju, posvedočuju razni primjeri koje ću navesti u daljnjem tekstu. Kako se birala ta osoba nije poznato, no to su uvijek bili istaknuti građani, ponekad i sinovi tirana.²²⁴ Kada je bio izabran on je odlazio k proročici u Delfe²²⁵ gdje je dobio ne samo potvrdu da je on oikist i naredbu da kolonizira, već i vlastito uvjerenje da je on oikist - utemeljitelj nove naseobine i da Apolon stoji iza njega, te da je uspjeh tako zajamčen. Na taj način on je dobio obećanje, autoritet i pokroviteljstvo Apolonova svetišta. Oikist tako postaje kolonistima ono što je Apolon (mediator između ljudi i svijeta punog bogova)²²⁶ njemu - exegetes - onaj koji razjašnjava religijska značenja. Tada oikist postaje odgovoran za sve faze naseljavanja: za putovanje do mjesta naseljavanja, za izbor pravog mjesta, za prijenos svete vatre, za odnose s domorodcima i, prema prilikama, ratovanje s njima, za raspodjelu zemljišta u gradu i u polju, kako svjetovnog i religijskog - temene -, za utemeljenje, odnosno prijenos kultova iz matice i gradnju hramova, za festivale i pravilno obavljanje rituala te postavljanje oltara, za socijalni red i zakone. To je bilo opće pravilo.²²⁷ Isto tako on je bio veza između matice, kolonista, nove naseobine i Apolona. Davanje imena novoj naseobini je vjerojatno bila funkcija oikista.²²⁸

²²⁴ Kao što je to bio Arhias utemeljitelj Sirakuze: MALKIN 1987, 41 i tamo navedena literatura.

²²⁵ U našem slučaju više je nego vjerojatno da je naš imenom nepoznati oikist konsultirao Delfe. Da su Delfi bili glavno savjetovalište još od 8. st. pr. Kr. zagovara MALKIN 1987, 7 i da je od 6. st. postalo glavni autoritet što prihvaćaju i skeptici (74 i bilješka 335). Malkin navodi (17): "not one foundation oracle with any clame to autenticity has come down to us from any oracle other then Delphoi". Sumnju da su Delfi presudno i nezaobilazno savjetovalište izrazio je LONDAY 1990. (Londayu nije poznata Malkinova knjiga koja je tiskana dvije godine nakon kongresa na kojem je Lunday pročitao svoj referat). Inače Pithia je davala obavijesti samo jednom u mjesecu i to samo tijekom devet mjeseci u jednoj godini: MALKIN 1987, 29 i tamo navedena literatura.

²²⁶ Što je bila glavna snaga Apolovova utjecaja na grčko društvo: MALKIN 1987, 5.

²²⁷ MALKIN 1987, *passim*.

²²⁸ MALKIN 1987, 50 i bilj. 195. Ako je točno da oikist sve do dolaska u Delfe nije znao gdje će ići, onda je moguće da je on dao ime Farosu, možda po rijeci Faron koju spominje Efor: GAFFNEY et al. 1997, 218. Neke kolonije su dobile ime po osnivaču: npr. Phanagoreia na Crnom moru, dok je prijašnje ime za Apoloniju u Iliriji bilo Gylakeia po osnivaču Gylaxu: MALKIN 1987, 87.

Slijedeći Malkina koji je detaljno proučio proces osnutka kolonija s religijskog aspekta, i svjestan kad ulazim u sferu spekulacije, jer izravnih dokaza o tijeku događaja oko osnutka Farosa nema, pretpostavljam kako nije na odmet ponuditi mogući razvoj zbivanja. Nepoznati nam oikist nakon povratka iz Delfa u Paros obznanjuje da je proročište odredilo da moraju otići na Hvar i da će ih on povesti. Do odluke Delfa da se ide na Hvar, ni Parani ni oikist nisu znali gdje će ići, a to znači da su Parani (i drugi Grci) inzistirali da odredište dođe od Apolona kao “dar” oikistu. Oikist je tada možda doznao koliko zemlje mu stoji na raspolaganju i koji su se usjevi mogli uzgajati. Tako je vjerojatno i znao koliko je kolonista mogao sa sobom povesti. Prema dokumentaciji koju donosi Malkin, Delfi su bili oni koji su davali upute gdje se kolonisti moraju uputiti.²²⁹ Vidjeli smo gore da je nekako u isto vrijeme Tasos osnivao nove naseobine, i to vjerojatno uz znanje Delfa, na susjednom tračkom kopnu i to ne bez borbe. Znajući to Delfi nisu mogli uputiti nove Parske koloniste na sjever, već su ih uputili na Hvar, vjerojatno iz razloga što se drugdje nije moglo.

Kolonizacija često znači osvajanje tuđeg teritorija. Kako se osvajanje tuđeg teritorija smatralo kriminalnim djelom, kolonizacija se opisuje kao obnova prastarih veza, budući da se Grci naseljavaju tamo gdje je boravio Heraklo, ili gdje su prolazili Argonauti ili pak gdje su otišli i naselili se trojanski junaci²³⁰ - što je dijelom slučaj i s našom obalom. Tako se dobijala moralna opravdanost i legitimitet za naseljavanje, jer nisu oni prvi Grci koji su se tu naselili. Kod kolonista se tako uklanjao strah jer ih vodi Apolonov predstavnik - oikist. On je ujedno bio i vojskovođa, jer se moglo očekivati kako će doći do sukoba s domorodcima. Sačuvani izvori i odgovori proročišta navode da su kolonisti istjerivali barbare kao u slučaju kada je utemeljen Rhegion (c. 720. pr. Kr.),²³¹ ili da je proročište dalo oikistu Taras (utemeljen 706. pr. Kr.) i bogatu zemlju da tamo žive i da budu kuga Japidanima,²³² ili kada je Antiphem, oikist Gele (utemeljene 688. pr. Kr.) bio vođa u ratu s lokalnim Sikanima - slično je bilo i nakon samog utemeljenja Farosa.²³³ Neke kolonije poput Abdere u prvom pokušaju (cca. 650. pr. Kr.) nisu se uspjele oformiti zbog otpora tračkih plemena koji su ih izbacili, pa je kolonija utemeljena tek 544.²³⁴ Oikist je ustvari

²²⁹ MALKIN 1987, 23 i 91.

²³⁰ MALKIN 1987, 6 i 90 gdje se navodi da je Herakleja pontska utemeljena na mjestu gdje je pokopan argonaut Idmon.

²³¹ MALKIN 1987, 35.

²³² MALKIN 1987, 48-51.

²³³ Vjerojatno je oikist Farosa pozvao Sirakužane u pomoć.

²³⁴ MALKIN 1987, 54-56. Malkin (56) navodi da to nije bio jedini put kad delfijsko proročište nije uspjelo.

autokrator (oikist Battos sa otoka Tere, utemeljitelj Kirene u Libiji, naziva se vođa i kralj - Herodot, IV, 153), no nakon njegove smrti proces utemeljenja kolonije je završen, i on ne dobija nasljednika već postaje štovan kao heroj utemeljitelj grada kome je grob u gradu i kojemu se odaju počasti svake godine.

Još je nešto bitno za oikista. On je morao točno znati gdje ide i prepoznati mjesto gdje će utemeljiti novo naselje. Proročište nije baš davalo jasne upute o mikrolokaciji. Ponekad su to bile zagonetke koje je oikist morao dešifrirati.²³⁵ Kako je on došao do Staroga Grada - ostaje tajna. Ako je procedura oko utemeljenja Farosa bila u rukama Delfa, odnosno ako su Delfi rekli da ide na Hvar, što potvrđuje i Diodor (XV, 13: "...Parani prema nekom proročanstvu poslaše koloniju na Jadran, osnovavši je na otoku zvanom Faros..."), onda je Apolonovo svetište imalo veze s domorodcima na Hvaru, a ne Paros. Parani su se jednostavno podredili odluci Delfa i našli su Dionizija i da im u tome pomogne. No moguće je i da su nakon odluke proročanstva Parani prije odlaska kolonista uspostavili vezu s Hvarom i dogovorili detalje, no o tome, koliko znam, nema primjera u antičkim izvorima i studijama o kolonizaciji.

Da bi osigurao uspješnost pothvata oikist je sa sobom poveo proricatelja - *mantis* - kojemu je zadatak bio svakodnevno (za razliku od Pitije koja to čini jednom) osigurati konkretne i izravne dokaze da bogovi gledaju povoljno na njihov poduhvat.²³⁶ Proricatelja nije biralo proročište već oikist. "...Stari su se često koristili proricanjima....ne bi utemeljili gradove, ni podizali bedeme.... dok ne bi bili savjetovani u svim stvarima od proricatelja..."²³⁷ Ipak, uloga mantisa, za razliku od uloge oikista, nije obavezan uvjet za utemeljenje kolonije.²³⁸

Za ulogu koju igra mantis zgodan je primjer ponovnog utemeljenja Mesenije 369. budući da se to dogodilo niti dvadeset godina nakon osnutka Farosa i budući da je tu vjerojatno svoj život okončao Demetrije Faranin. Mesenjani, nastanjeni u jugozapadnom Peloponezu, imali su svoju utvrdu na brdu Itomu koju su za vrijeme tri mesenska rata razarali Spartanci, a i potres 464. pr. Kr. Preživjeli su se raselili, a neki uz pomoć Atene, naselili su 455. Naupakt u blizini Delfa, atenskoj najvažnijoj pomorskoj bazi. Mesenjani su sudjelovali u Peleoponeskom ratu na strani Atene, a nakon poraza Sparte kod

²³⁵ Mjesto gdje je utemeljen Region opisano je kao mjesto na ušću rijeke Apsia gdje "žena grli muškarca ... i gdje se vidi da vinova loza raste oko smokve." MALKIN 1987, 31-37.

²³⁶ Proricatelje su koristili i vojskovođe u ratovima.

²³⁷ Lucian, Astrologija 23. Prema engleskom prijevodu s grčkog kojeg donosi MALKIN 1987, 92.

²³⁸ MALKIN 1987, 111-112.

Leuktre 371. Mesenjani su bili oslobođeni uz pomoć Tebanca Epaminonde koji im je pomogao u obnovi grada što je bio veliki udarac Sparti od kojega se ona više nikada nije oporavila. Tebanci su pozvali raseljene Mesenjane da se vrate u domovinu. Pausanija (IV, 26-27) detaljno opisuje ponovno utemeljenje grada i navodi kako je oikistu Epiletu u snu zapovjedbno "gdje na Itomi nađe da raste bršljan i mirta" da tu kopa, i kada je našao brončanu urnu odnio ju je Epaminondi i on ju je otvorio i u njoj našao pločice na kojoj su bile zapisane tajne Velike božice.... "Poslije nego se Epaminondi učinilo da je položaj gdje Mesenjani sada imaju grad najpogodniji za naseljavanje, naredio je vračevima (proricateljima op. p.) da istraže je li volja bogova da se tu nasele. Kada su oni izjavili da su žrtve povoljne, on je započeo s pripremama za podizanje grada naređujući da se donesu stijene, da se pozovu ljudi vješti pravljenju ulica i gradnji kuća, hramova i zidina oko grada...²³⁹ Tog dana su bili zaposleni žrtvama i molitvama, a sljedećeg dana su dizali krug gradskih zidina i unutra su gradili kuće i hramove."²⁴⁰

Vidjeli smo dosad ukratko što se sve poduzimalo da bi se omogućilo da kolonisti krenu u novu postojbinu. No prije no što napuste maticu - *kalliherein* - još dosta toga je trebalo uraditi kako bi zadovoljili sva nadanja. Prvo bi oikist i mantis prinijeli žrtve radi odlaska i tada bi se obavila proricanja. Nakon toga se odlazilo u pritanej gdje bi iz zajedničkog gradskog ognjišta - *koine hestia* - zvanični vatronoša - *pyrphoros* - uzeo svetu vatru u obliku ugljena i pepela - *aphidrumata* - ("sjeme vatre") i smjestio ih u posudu - *chytra*. Potom bi ova trojica napustili pritanej i otišli bi do luke gdje su ih čekali kolonisti i oni koji ih ispraćaju: roditelji, rođaci, prijatelji.²⁴¹ Kad su isplovljavali obavljene su molitve i na kopnu i na brodu, a vino se žrtvovalo i izlijevalo u more za uspješnu plovidbu. Taj se ritual zvao *ekbatéria*.²⁴²

Plovidba do Farosa

Kako su stanovnici Parosa došli na Hvar, pitanje je koje dosad uopće nije razmatrano. Plovidba preko južnog i zapadnog Peloponeza, uz Epir i istočnu jadransku obalu duga je oko 700 nm. Nakon što su Parani odlučili poslati grupu svojih stanovnika na Hvar, morali su, pored ostalog, organizirati i njihov prijevoz. Postojao je brod jedrenjak za prijevoz putnika, takozvani *pháselos*,

²³⁹ HAMMOND 1986, 594 navodi da su ovo bile značajne zidine među grčkim fortifikacijama 4. st. pr. Kr.

²⁴⁰ PAUSANIJA 1989, 224-226.

²⁴¹ Detaljan opis s nizom detalja ove procedure donosi MALKIN 1987, 92-134.

²⁴² BURKERT 1985, 69, 266-267.

koji je mogao prevesti i do 600 putnika koji su uglavnom boravili na palubi.²⁴³ Postojale su i trgovačke galije koje su koristile i jedro i vesla, zvani *histiokopos*, koje su polovile po svim uvjetima, no brzina im je bila mala. Možda su Parani bili prebačeni i pentarerama ili triremama - uskim ratnim brodovima koji su koristili veslače i jedro. Ovakvi brodovi prelazili su i do 100 milja na dugi dan bez obzira na vremenske prilike, no ovi nisu bili namijenjeni za duge plovidbe, jer su često zbog opskrbe brojne posade morali pristajati u razne luke.²⁴⁴ Najpogodnija sezona plovidbe bila je od konca svibnja pa do sredine rujna,²⁴⁵ te možemo pretpostaviti da su putnici napustili Paros u tom razdoblju, odnosno nakon što su se, kako to piše Diodor, održale Olimpijske igre u Eleji. Kojom rutom su išli nije nam poznato, ali je najvjerojatnije plovidba išla pored otoka Sifnosa i Melosa, zatim do opasnog rta Malae na Peloponezu, rta koji je vezan uz uzrečicu "Kad otploviš rt Malea, zaboravi svoju kuću" (Strabon VIII, 6, 20).²⁴⁶ Od Malea i vrha otoka Kitnosa, plovili su prema rtu Tianaron sa svetištem Posejdona i gdje je jedno od mjesta ulaza u Had,²⁴⁷ zatim k Meseniji do Pilosa, a onda k Jonskim otocima Zakintu, Kefaloniji, Itaci, Lefkadi i Krfu, pa prema Apoloniji, zatim do Epidamna, pa do Lissosa ili Budve (plovidba od Epidamna do Budve je prema Ps. Skilaku trajala jedan dan i noć), zatim od Budve do Neretve, pa tako i do Hvara, za što je trebalo dva dana, ili dan i noć plovidbe (po Pseudo Skilaku).²⁴⁸ Od zapadnog rta Pelješca (Ošičac) pa do Staroga Grada, uz grad Hvar, trebalo je još oko 28 nm, što je nešto manje nego kad bi se plovilo preko Sućurja (30 nm).

Nije nam poznato jesu li možda plovili rutom prema otoku Kitnosu a potom mimo južne strane otoka Keosa k rtu Sunionu, te Saronskim zaljevom do Istmijske a potom se preko *diolkosa* na korintskoj prevlaci kopnom prebacili u Korintski zaljev, odakle do Delfa, svog proročišta i svetišta, pa uz obalu

²⁴³ CASSON 1995, 167-168, 172, 181. Casson (168) navodi da izvori spominju ovaj tip broda samo u 1. st. pr. Kr. i u 1. st. po. Kr.

²⁴⁴ CASSON 1994, 516-517.

²⁴⁵ CASSON 1995, 270-272.

²⁴⁶ PAUSANIJA 1989, 3, 25 navodi: "Kada se od Beje plovi prema rtu Maleja, sreće se luka nazvana Nimfej, a blizu je uspravna statua Posejdona i do mora jedna pećina u kojoj je izvor slatke vode. Uokolo toga živi velik broj ljudi. Ovdje je odgojen Silen".

²⁴⁷ PAUSANIJA 1989, 3,25 (opis rta). Položaj je poznat kao mjesto utočišta izbjeglica, robova, helota i plaćenika kojih se ovdje znalo i na tisuće regrutirati. U blizini je i kapela arkandela Mihovila - Agios Asomato (bestjelesni svetac) -, suvremene verzije Hermesa Psihopompa. Plutarh piše kako je Pitija poslala ubicu Arhiloha na Tianaron kako bi se pomirio s dušom pjesnika: cfr. SCHUMACHER 1993, 74.

²⁴⁸ SUIĆ 1955, 183-185. Ima mišljenja da je putovanje sirakuških trirema od Lisosa do Farosa trajalo 4 dana i to ako se plovilo pod povoljnim vremenskim prilikama od 10 do 12 sati na dan: KOZLIČIĆ 1982, 55-56; KOZLIČIĆ 1989, 507.

Etolije i Akarnanije prema Krfu, što je nešto kraći put (ali i skuplji zbog kopnenog prebacivanja). Možda su se iz Apolonije prebacili u Italiju pa potom uz apulsku obalu do vrha Gargana pa odatle prema Palagruzi (Diomedovom otoku), a zatim uz jugoistočnu obalu Visa - Issi, prema Vodnjoku na Hvarskim škojima, te prema punti Pelegrin na zapadnom vrhu Hvara do Staroga Grada, izbjegavajući tako dolazak u luku Hvar, gdje je možda bila glavna otočka vlast. U svakom slučaju, po najpovoljnijim vjetrovima put je trajao najmanje sedam dana i noći bez pristajanja.²⁴⁹ Prema Diodoru (15, 14, 1) može se zaključiti da su Parani došli na Hvar kada je održana 99. olimpijada, odnosno krajem ljeta. Olimpijade su se održavale svake četvrte godine u 8. ili 9. mjesecu,²⁵⁰ pa bi prema tome dolazak mogao biti na kraju ljeta 385/4. godine pr. Kr. Diodor (XV, 14, 1) kaže: “Krajem godine u Ateni je arhontom postao Diotref, a u Rimu su za konzule izabrani Lucije Valerije i Aulo Malije, a kod Elejaca je održana 99. olimpijada u kojoj je na stadionu pobijedio Sirakužanin Dikon. Te godine (384. pr. Kr. op. p.) Parani koji su naselili Faros, pustili su barbare što su ondje obitavali stanovati na nekom jako utvrđenom mjestu, a sami su utemeljili grad uz obalu i bedemima ga opasali”.²⁵¹

POGLAVLJE 4

OSTACI GRADA FAROSA

Povijest istraživanja Farosa

Faros se nalazi na kraju južne obale Starogradskog zaljeva na sjevernoj strani otoka Hvara (**T. XVI, B**). S istočne strane prostire se plodno Starogradsko polje, najveće na svim našim otocima. Brda s južne strane Starogradskog zaljeva stvaraju sjenu što ne bi preporučili rani urbanisti poput Hipodama (5. st. pr. Kr.), koji je zagovarao da grad, iz zdravstvenih razloga, mora biti okrenut prema istoku, ali izvori vode na početku južne strane Starogradskog zaljeva bili su presudni za smještaj grada. Nasuprot, na sjevernoj osunčanoj obali podno brežuljka Glavica, na čijem vrhu se nalazi mala pretpovijesna utvrda - gradina, nalaze se kameni grobni humci pretpovijesnih stanovnika. Tu izvora pitke vode nema.

²⁴⁹ CASSON 1995, 282-296.

²⁵⁰ OCD 1996, sv. Olympian games.

²⁵¹ Rekonstrukciju plovidbe pokušala je utvrditi ekspedicija “Faros-Paros-Faros” koncem 4. i tijekom 5. mjeseca 2003. Vidi: www.stari-grad-faros.hr/expedition, te u člancima potpisanaog objavljenima u prilogu *More* Slobodne Dalmacije tijekom 4., 5. i 6. mjeseca 2003. Dnevnik plovidbe potisani priprema za tisak.

Zadnji spomen antičkog grada Farosa ili Farije nalazimo u Ptolemejevoj Geografiji (II, 16, 9) iz 2. st. po. Kr.: "Farija i grad." Proći će izgleda 14. stoljeća da bi ga Vinko Pribojević, dominikanac i Hvaranin spomenuo u svom govoru iz 1525. godine. Njemu su poznati antički pisani izvori koji spominju Faros (Polibije, Strabon, Apijan) i on ga smješta na mjestu današnjega grada Hvara.²⁵² Zanimljivo je da Faros ne spominje Starograđanin Petar Hektorović (1487-1572), jedan od najmarkantnijih osoba hrvatske renesansne književnosti, koji je svoj Tvrđalj sagradio u neposrednoj blizini Farosa. On pjeva o baštini i slavi je ("baščinu gledajuć - oh koli lipa je!"),²⁵³ ali u njegovim djelima nema ni slova o antičkom gradu koji je u njegovo doba svakako bio vidljiviji nego danas.

Prvi opis ostataka zidina Farosa donio je Antun Matijašević Karamaneo početkom 18. stoljeća koji samo navodi kako se u Starom Gradu nalaze impresivni i veliki ostaci zidina sastavljeni od velikih četvrtastih blokova osobito između kuća Lukojević i Gazzari,²⁵⁴ koje ni do danas nisu identificirane.²⁵⁵ Šime Ljubić će sredinom 19. stoljeća napisati temeljni rad o Farosu u kojem donosi nedvosmislenu argumentaciju o tome kako se Faros nalazi na mjestu Staroga Grada a ne na mjestu grada Hvara, što su uporno zastupali tadašnji ugledni Hvarani. U tom radu Ljubić je iznio i nešto detaljniji opis grada navodeći kako je Jerolim Budrović, bivši načelnik Staroga Grada, utvrdio pravu veličinu ovoga slavnoga grada te da je on izduženog oblika i da ima obujam od jedne talijanske milje. Naveo je da zidine pripadaju, prema tipologiji Petit-Radela, drugoj fazi pelazgičke gradnje. Spominje također i srednjovjekovni latinski natpis u zvoniku župne crkve sv. Stjepana na kojemu piše kako se vrata kroz koja se ulazilo u grad nalaze u svetištu današnje crkve.²⁵⁶

Nešto kasnije od Ljubića i Sir Richard F. Burton zapisao je zanimljiv opis grada oslanjajući se uglavnom na Ljubićevo mišljenje. On donosi i crtež blokova faroskih zidina i navodi podatak kako je između 1840. i 1848. u rimskom Arheološkom institutu objavljena studija o Farosu i vjerojatno plan grada,²⁵⁷ čemu nisam uspio ući u trag. Koncem prošlog stoljeća starogradski advokat i starinar Gian Antonio Botteri, iznijet će mišljenje kako je središte Farosa bilo kod crkve sv. Nikole.²⁵⁸

²⁵² PRIBOJEVIĆ 1951, 194-210.

²⁵³ HEKTOROVIĆ 1997, 502.

²⁵⁴ LJUBIĆ 1873, 19; Isti 1996, 83. Kritičke primjedbe na prijevod Ljubićeve rada dao je RAČIĆ 1997.

²⁵⁵ Možda će uvid u stari austrijski katastar i arhivsku građu dati neko rješenje oko utvrđivanja položaja ovih kuća.

²⁵⁶ LJUBIĆ 1873, 7; Isti 1996, 72.

²⁵⁷ BURTON 1875, 285-286.

²⁵⁸ BOTTERI 1897, 1.

Proći će otada dosta vremena dok će danski arhitekt Ejnar Dyggve tek objaviti skicu oblika Farosa ne donoseći pri tomu nikakvih podataka o urbanizmu ovoga grada.²⁵⁹ Nešto više podataka dao je Niko Duboković-Nadalini objavivši plan zidina grada koje obuhvaćaju prostor od oko 1,5 hektara (T. XV, A).²⁶⁰ Smatralo se kako je najbolje sačuvani dio gradskih zidina Farosa u konobi Tadić-Gramotor i on bi činio sjeverni bedem grada (T. XVIII, C), istočni dio bedema vidljiv je u konobi remetine kuće, dok se južni zid nazire s nekoliko blokova uz danas staru cestu za Hvar (T. XXI, B).

Nešto ozbiljniji napor u razumijevanju ove problematike uložio je Branimir Gabričević 1968. godine kada je predložio novi raster Farosa, smatrajući da je Duboković-Nadalinijev prijedlog premalen da bi to mogao biti grad. Zaključio je da je talijanska milja koju spominje Budrović bila duga 1 km te da je grad imao četvrtasti oblik sa stranicama od po 250 m. Smatra da grad ima centripetalni izgled, to jest da je agora bila u središtu grada, a kuće za stanovanje oko grada, te da je takva organizacija grada karakteristična za rimski svijet (T. XV, B). To ga je navelo da grad datira nakon drugog ilirskog rata 219. godine. pr. Kr., odnosno da su sadašnji ostaci fortifikacija iz doba nakon što su Rimljani, prema Polibiju (IV, 16) razrušili grad.²⁶¹

Nekako u isto vrijeme Mladen Nikolanci je u nekoliko dana otvorio nekoliko sondi po linijama grada kako ih je sugerirao Gabričević, koje nisu dale pozitivnih rezultata (T. XV, C). No bez obzira na to, Nikolanci se nastavlja slagati s Gabričevićem, navodeći neke dokaze koji nisu utemeljeni.²⁶²

Novi prijedlog iznio je 1980. Jakša Barbir. On je prvo proučio prvobitnu obalu starogradskog zaljeva. Na temelju toponimije i zemljopisnih karakteristika utvrdio je kako se Faros zapravo nalazio na poluotoku.²⁶³ Na temelju ostataka zidova Barbir trg grada smješta u jugoistočni dio grada koji po njemu nema oblik kakav predlaže Gabričević (T. XV, D).²⁶⁴ No ni njegov prijedlog nema čvrstu arheološku potvrdu.

Daljni korak u rješavanju ovog pokušao sam u radu objavljenom 1991. gdje sam analizirao sve dotadašnje spoznaje o urbanizmu Farosa, proučivši pritom i dotad nepoznate i neobjavljene dokumente. Moji su zaključci bili sljedeći:

²⁵⁹ DYGGE 1958.

²⁶⁰ DUBOKOVIĆ-NADALINI 1960; DUBOKOVIĆ-NADALINI 1965a.

²⁶¹ GABRIČEVIĆ 1973, 161-167; SUIĆ 1976, 83-88, preuzima Gabričevićovo rješenje i donosi opće napomene o ustroju grčkog grada.

²⁶² KIRIGIN 1991, 12-16.

²⁶³ Isohipse na tlocrtu objavljenom u Katalog Pharos 1995, 113, također to potvrđuju.

²⁶⁴ BARBIR 1980.

“Niti jedan od predloženih tlocrta Farosa ne odgovara podacima koje sam ovdje iznio. Neophodno je stoga izraditi detaljan geodetski snimak s izohipsama od 0,5 m, zatim snimak prizemlja i konoba stare gradske jezgre i izvršiti nakon toga stratigrafska arheološka sondiranja ili pak georezistencijska ili georadar-mjerenja.

Prema svemu sudeći tragova zapadnih bedema nema, kako na potezu koji predlaže Duboković, tako ni na potezima koje predlažu Gabričević i Barbir.

Jedini sigurni ostaci bedema Farosa su oni na sjevernoj strani (T. XVI, A, br. 16, 8 i 17), zatim oni istočni (T. XVI, A, br. 3) i južni (T. XVI A, br. 3 i 4). Svi ostali navodi su sumnjivi ili se radi o dislociranim blokovima bedema. Možda jedino oni u temeljima zvonika dominikanskog samostana upućuju da su in situ.

Prema vidljivim ostacima blokova bedemi Farosa upućuju na jednu fazu gradnje, ali nalazi arhajske keramike i rimsko prisustvo upozoravaju na moguće ranije i kasnije gradnje.

Na temelju dosadašnjih iskopavanja ne može se dobiti jasna arheološka stratigrafska situacija. Stoga nije moguća generalizacija o gradnji, razaranju, obnovi i gašenju Farosa kao grada.”²⁶⁵

Prostor Dominikanskog samostana najviša je točka poluotoka na kojemu se nalazio Faros (T. XVI, A, br. 2). Najniži blokovi kule ovog samostana građeni su od velikih kamenih blokova koji upućuju na grčku gradnju. Moguće je stoga da je i ovdje bila kula Farosa bilo kao usamljena građevina ili pak u sklopu bedema Farosa.²⁶⁶ S ovog položaja vidi se cijela Starogradska uvala a i Polje, te grčka kula na Maslinoviku (T. XXV, D).

Značajan napredak učinjen je u periodu od 1992. do 1996. kada je PJO na širem prostoru Staroga Grada prvo izvršio sistematski terenski pregled a potom i stratigrafska sondažna iskopavanja unutar pretpostavljenog tlocrta kojeg je predložio Duboković-Nadalini. Naime, pošlo se od pretpostavke da će distribucija arheoloških nalaza na površini moći dati i približnu veličinu Farosa.²⁶⁷ Terenski pregled donio je vrlo zanimljive rezultate. Pokazalo se da se grčki materijal prostire na daleko većem području nego li je to predložio Duboković-Nadalini kao utvrđeni dio grada (T. XVI, B, T. XVII, A-D).

²⁶⁵ KIRIGIN 1991, 37.

²⁶⁶ Oko 40 m zapadno od ove kule otkriveni su 1991. ostaci grčke stambene arhitekture (Katalog Pharos 1995, 99-102), koji se po svemu sudeći nalaze izvan bedema grada. U neposrednoj blizini s istočne strane, prigodom kopanja kanala za telefon otkriveni su ulomci grčke i helenističke keramike. Pohranjeni su u Centru za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara. Cfr. PI 163, Hvar 1999, 112.

²⁶⁷ FORENBAHER et al. 1994, 18.

Koncentracija nalaza ukazuje da je grad mogao obuhvatiti oko 10 hektara površine,²⁶⁸ dakle da je bio veći nego li su dosad davani prijedlozi. Pregled je također potvrdio ono što smo 1983. uočili tijekom trodnevnog obilaska, da se na jugoistočnom dijelu nalazila “industrijska zona” Farosa gdje su se proizvodile amfore, opeke i gruba kuhinjska keramika iz grčkog razdoblja.²⁶⁹ Ovoj “industrijskoj” zoni bi se mogao pripisati kalup za izradu helenističkih glinenih ženskih kipića koji je otkriven u Starom Gradu u prošlom stoljeću (T. **XXXVI, E**)²⁷⁰ i kalup otkriven kod južnog gradskog bedema.²⁷¹

Da li su i bedemi Farosa obuhvaćali ovu zonu od oko 10 hektara ili je grad imao samo utvrđenu akropolu s hramom, trezorom, skladištem i drugim javnim zgradama, a da se oko nje živjelo, zasad se ne može nešto više reći.

Mali gradovi u Grčkoj poput Chorsiai (Büshing-Klobe 1972) i Siphai (Schwandner 1977), oba u južnoj Beociji, bili su obizdani gradovi s oko 3 ha površine svaki, pa je moguće da je nešto slično bilo i s Farosom.

Nakon terenskog pregleda prišlo se sondažnim iskopavanjima unutar gradske zone koju je predložio Duboković-Nadalini. I ova istraživanja donijela su vrlo zanimljive rezultate. Najfrapantniji su bili oni postignuti u sondi br. III uz trakt poznatih bedema na sjevernoj strani (T. **VII, B, T. XVII, E i T. XVIII, A i B**) postavljenoj uz unutarnje (južno) lice. Pokazalo se da ti bedemi ne leže na čvrstom tlu, na zdravici ili pak na kamenoj litici kao što bi se očekivalo, nego leže na kulturnom sloju koji sadrži arheološki materijal iz 3. st. po. Kr. (sloj 1109/1205)! Ovaj pak sloj leži na sloju s materijalom iz doba Augusta (sloj 1110/1206), a ovaj pak na slojevima koji pripadaju helenističkom i klasičnom grčkom razdoblju 2.-4. st. pr. Kr. (T. **VII, B**).

Mislim da je ovdje potrebno nešto više reći o rezultatima postignutim prilikom iskopavanja u Sondi III, budući da su od višestruke važnosti. Ta iskopavanja obavljena su prema stratigrafskoj metodi, kakva u Starom Gradu dosad nije primjenjivana. Sonda III istražena je u dva navrata 1993. i 1996. godine. Naime, 1993. sonda je imala dimenzije 1,6 x 3 m i nije iskopana do živca ili zdravice. Zbog izuzetno važnih nalaza sonda je 1996. proširena i obuhvatila je prostor od 3,5 x 3 m. Iskopana je do živca koji se nalazi na 3,5 m od površine sonde (T. **VII, B, T. XVI, E i T. XVIII, A i B**).

²⁶⁸ Detaljnije o ovom vidi: FORENBAHER et al. 1994, 16-19. gdje se govori i o distribuciji “pretpovijesnog” i rimskog materijala. O istom i KIRIGIN 1994.

²⁶⁹ KIRIGIN 1991, 34-35. Rezultati intenzivnog terenskog pregleda Starog Grada u 1992. i 93. bit će naknadno detaljnije publicirani u seriji izdanja PJO.

²⁷⁰ MIGOTTI 1989, 20, T. I; Katalog Pharos 1995, 122.

²⁷¹ Katalog Pharos 1995, 73-76.

U najnižem dijelu otkrivena je ispucana vapnenasta površina koja pada od zapada k istoku za 0,9 m. Uz zapadni profil javlja se istočno lice suhozidnog temelja (F 13) koji se pruža u pravcu sjever-jug a leži na živcu. Njegova širina nije poznata, no kratki temelj širok 0,4 m slične konstrukcije (F 17) u pravom kutu pripada toj gradnji (**T. XVII, E, T. XVIII, A i B**). Potonji se k istoku pruža za 1,2 m nakon čega slijedi praznina duga 0,8 m, a potom na istoj crti nastavlja se drugi temelj zida (F 18) od kojega se vidi samo oko 0,4 m. Oba su rađena usuho i položena na živac. Sačuvano je četiri do pet redova blokova koji tvore temelj jednom redu dijelom sačuvanom i ožbukanom. Ovi ostaci (definirani kao Građevina 1) upućuju na prvobitnu građevinu, možda podrumske prostorije razdvojene uskim prolazom. Dobro zatvoreni pokretni nalazi sadrže keramiku ranog 4. st. pr. Kr. uključujući neke uvezene ulomke i neke s primjesama kalcita, očito lokalne izrade. Otkrivena su i dva novčića Farosa, jedna trobridna brončana strelica (**T. XXIX, D**) i dijelovi čavli. Karakter ovih nalaza, sloj ugljena, pepela i izgorjene gline s velikom količinom keramike i životinjskih kostiju, preko čega je sloj poravnanja, upućuju na fazu propasti prije nego li je sagrađena nova građevina.

Dokaze o gradnji nove arhitekture čine novi temelji zidova. Dio većeg pravokutnog pločnika (F 16) oko 0,8 m širokog, sačinjenog od blokova bez malte, ukopan je u šut nastao od Građevine 1 (**T. VII, B**). Sačuvan je samo jedan red blokova koji se pružaju i u sjeverni profil sonde. Uz južni profil, na višem nivou smješten je suhozid sačuvan u dva-tri reda (F 12) koji se pruža u pravcu istok-zapad. Taj zid leži na samom vrhu ostataka zida Građevine 1 (F 13). Ovaj temelj nosio je jedan red ožbukanog zida širokog 0,5 m. Između pločnika i ovog zida nalazila se okrugla jama promjera oko 1 m i duboka oko 0,5 m. Njen rub tvore ostaci donjeg dijela pithosa (**T. XVII, F**), a bio je ispunjen pepelom, ugljenom i zapečenom zemljom. Unutar toga našlo se keramičkih ulomaka, terakotne statuetice s draperijom, vjerojatno neke ženske božice. Izgleda da se ovdje radi o maloj peći za izradu takvih figura. U neposrednoj blizini nalazi se mala jama (F 15) u kojoj su nađeni zdrobljeni ulomci fine crnosjajne i druge keramike. Moguće je da se ovdje radi o nekom votivnom daru nastalom za vrijeme ili nakon korištenja peći. Ovi nalazi zajedno s onim istovremenim Građevini 2 ukazuju na aktivnosti tijekom 3. st. pr. Kr.

Treća građevinska faza označena je veoma kvalitetnim zidom koji se pruža uz zapadni profil sonde (F 11 na **T. VII, B**). Sačuvano je četiri do pet redova fino oblikovanih blokova koji su ožbukani. Najniži red na južnom dijelu leži izravno na okrnjeni vrh zida Građevine 2 (F 12). Sačuvana oplata na unutarnjem zapadnom licu ovoga zida ukazuje na unutrašnjost prostorije u tom pravcu. Nalazi vezani uz ovu građevinsku fazu pripadaju od doba Augusta pa do sredine 3. st. po. Kr. Uglavnom se radi o keramičkim posudama, opekama i životinjskim kostima, što možda ukazuje na otpadnu jamu kuhinje. Kasniji

nanosi uz istočno lice ovoga zida, debeli oko 0,5m, nastali su prije nego li je ova faza nivelirana. Nalazi u sklopu ovog niveliranja upućuju na terminus post quem oko sredine 3 st. po. Kr., kada se zbila četvrta građevinska faza. Nju karakterizira gradnja masivnog kamenog zida u pravcu istok-zapad (F 4 na **T. VII, B**) čije južno lice tvori sjevernu granicu Sonde III. Sačuvano je četiri reda ovih blokova. Najniži leže na okrnjenom vrhu Građevine 3 (**T. VII, B**). Zid Građevine 4 jasno se nadovezuje na obližnju sondu na zapadnoj strani koju je dijelom istražila služba zaštite iz Splita 1985., a uz odavno poznate ostatke zida u konobi Tadić-Gramotor (**T. VII, C,e**). Najkasniji nalazi koji pečate treću građevinsku fazu i naslagani su uz četvrtu fazu, čine nekoliko nalaza iz 5. ili kasnog 6. st. po. Kr., te nešto suvremenih nalaza, ali u tim slojevima nema dokaza o nekoj kasnijoj građevinskoj fazi.

Usprkos ograničenoj veličini ove sonde obavljena iskopavanja zajedno s ostalim terenskim radom i iskopavanjima daju okvir za reinterpretaciju vremena i karaktera antičkog naselja na ovom nalazištu. Najraniju građevinsku fazu treba povezati s parskom naseobinom iz ranog 4. st. pr. Kr. To se posve slaže s antičkim pisanim izvorom (Diodor). Prisustvo keramike domorodačkih svojstava u najnižim slojevima nije dovoljno da bi se moglo govoriti o nekom predkolonijalnom naselju. Uvezena keramika iz istog sloja jasno upućuje na 4. st. pr. Kr. Stoga se gruba keramika s kalcitnim dodacima može tumačiti kao i veza između domorodaca i novih doseljenika. U ovoj sondi nema dokaza o obrambenom zidu Farosa, kakav je, izgleda, nedavno otkriven kod crkve sv. Ivana. Također nije moguće govoriti o tragovima uništenja grada koncem 3. st. pr. Kr., o čemu izvješćuju antički pisani izvori (Polibije III, 18-19). O razdoblju napuštenosti ovog prostora govori opći nedostatak kasnog helenističkog materijala, što je zapaženo i u drugim sondama PJO. Nalazi iz doba Augusta u Sondi III ukazuju na obnovljeno naseljavanje. No već sredinom 3. st. po. Kr. ova arhitektura je porušena i preko nje se gradi usuh bedem od grčkih blokova. To što zidine nemaju temelj samo govori da je gradnja bila hitna i da su se blokovi slagali na brzinu, doduše zadržavajući neki red slaganja (**T. VII, C, T. XVIII, A i C**), ali ne onakav kakav bi se očekivao za grčku fortifikaciju, pogotovu ako znamo kako su sagrađene grčke kule na Maslinoviku (**T. XXVI, A**) i na Toru (**T. XXV, B**) unutar faroske chore, odnosno interesne zone ili teritorija faroske apoikije. Stratigrafski pokazatelji jasno govore da je bedem iz Sonde III građen u kasnoj antici i da je nastao kako bi zaštitio prostor crkve sv. Ivana.

Osim ove, i druge dvije sonde (I i II) postavljene u blizini, ali ne uz bedeme (**T. XIX, A**), u najnižim slojevima dale su grčki materijal 4. st. pr. Kr. Sve tri pak leže na neravnoj kamenoj litici, koja, osim u sondi III, ne pokazuje nikakve tragove ljudske obrade, što bi se moralo očekivati u centru grada. U sondi I otkrivena je i neravna jama u kojoj su nađeni ulomci fine grčke keramike, što

možda upućuje na neku vrstu rituala,²⁷² dok je u sondi II u najnižem grčkom sloju nađena suhozidna terasa (T. XX, A). U najnižim slojevima u sondama nisu nađeni nikakvi ostaci nekog izrazitog paljevinskog sloja, a gruba kuhinjska keramika s primjesama kalcita vrlo lako može pripadati kuhinjskoj keramici grčkih stanovnika. Oblici te keramike mogu biti preuzeti od oblika keramike koju su proizvodili domorodci.²⁷³

Utemeljenje grada

“Otud bogoliki digne Nausitoje njih i povede,
Pa ih od radljivih ljudi daleko na zemlju Shersku
Preseli; - grad im zidom obzido, sagradi kuće,
Božje načinio hrame i polja razd’jelio svima;”

Homer, Odiseja VI, 7-10. (prijevod: T. Maretić, Zagreb 1987.)

Sam čin utemeljenja grada Farosa nije nam poznat, ali proces možemo djelomice rekonstruirati na temelju saznanja o ovom fenomenu. Općenito se zna da se kod utemeljenja neke grčke naseobine obavljaju religijski obredi. Prije nego li je odabrano mjesto gdje će se kolonisti naseliti, konsultiralo se svetište, što su, kao što smo vidjeli, učinili i Parani. Izvor ne navodi koje su svetište konsultirali, ali je više nego vjerojatno da je to ono u Delfima, budući da je Paros, kao što smo vidjeli, bio čvrsto vezan uz ovo svetište i da su prilikom osnutka Tasosa konsultirali baš to svetište. Pored toga delfijsko je proročište konsultirano i prigodom pomoći u obnovi Farosa koncem 3. st. pr. Kr. (vidi poglavlje 13). Kada su kolonisti došli na odabrano mjesto predvođeni oikistom, onim kojega su građani Parosa odabrali da utemelji novu naseobinu - *apoikia* - zapalili bi vatru na sveto ognjište - *hestia* - novoga grada, koje je bilo smješteno u njegovom budućem centru - pritaneju, i to onim plamenom kojega su donijeli iz domovine. Posebne žrtve i molitve odvijale su se prigodom obilježavanja prostora kojeg će grad obuhvaćati, a isto tako se postupalo kada bi se podizale javne građevine i svetište zaštitnika grada.²⁷⁴ Koje je božanstvo u Farosu nosilo pridjev Polais ili Poliarkhos (onaj koji drži grad), nije nam poznato, kao što nam nije poznato gotovo ništa o religijskom životu Farosa (vidi poglavlje 10).

²⁷² FORENBAHER et al. 1994, 19-28. Vidi opće napomene u KIRIGIN, HAYES i LEACH 2002. Podrobniji rezultati će biti objavljeni naknadno u 4. svesku PJO (BAR IS).

²⁷³ Ovakva kuhinjska keramika koristila se i u Ateni. Cfr. SPARKS 1996, 77.

²⁷⁴ BRUIT ZAIDMAN i SCHMITT PANTEL 1992, 93, 122, 195.

Novija istraživanja ostataka grada

Bedemi Farosa

Novija istraživanja službe zaštite obavljena u proteklih dvadesetak godina unutar i oko crkve sv. Ivana pokazuju nalaze grčke stambene arhitekture i ostatke grčkih zidina. Kako iskopavanja nisu dovršena do kraja, dosadašnja objavljena dokumentacija i interpretacija ne nude dovoljno čvrstih oslonaca za jasnu definiciju ovog prostora. U svakom slučaju radi se o uglu bedema koji je u pravcu sjever-jug dug oko 9 m, a u pravcu istok-zapad oko 13 m. Taj dio bedema, koji još nije istražen do svojih temelja, sačinjavaju u redove pomno složeni veliki kameni pravokutni blokovi raznih veličina (**T. XX, B**), širok je skoro 3 m (metar više od “sjevernog” a slično južnom bedemu). Između unutarnjeg i vanjskog lica nasuto je sitnije kamenje nepravilnog oblika, čvrsto nabijeno.²⁷⁵ Uz kraj vanjskog lica sjevernog dijela ovog bedema istraživači vide ostatke unutarnje kule čiji je zid širok oko 1 m (kao i kod “kule” na južnom bedemu) i koji je naslonjen na zid bedema, odnosno nije građen istovremeno s njim. S istočne strane “kule” nalazi se zidani postament odmaknut od zida “kule” i bedema za oko 1 m. Za njega se kaže da bi mogao biti mjesto nekog javnog spomenika. Upućuje se, naime, da ovaj sklop predstavlja istočna gradska vrata, za što mislim da još uvijek nema pouzdanog uporišta. Uz vanjsko lice bedema nalazi se nehomogeno popločanje u dva nivoa koje se ne prostire po cijeloj iskopanoj površini. Ne navodi se iz kojeg su doba ova popločanja. S jugozapadne strane “kule” nalazi se sklop zidova koje je, prema dostupnoj dokumentaciji i objavljenom kratkom opisu,²⁷⁶ nemoguće interpretirati, ali je očito da se radi o raznim naknadnim pregradnjama napravljenim u više navrata za razne potrebe.

Uz apsidu crkve sv. Ivana nalazi se nekoliko zidova koji su nedvojbeno grčki (datiraju se u 4. st. pr. Kr.) i dio su stambene arhitekture od nekoliko prostorija. Istraživači navode ostatke ulica, hodnika, trijema, praga i bunara koji bi pripadali ovom grčkom sloju.²⁷⁷ No zbog nedostatka detaljnije objave

²⁷⁵ Bedem je otkriven u vinogradu i njegovi ostaci ranije nisu bili vidljivi. On je očito niveliran u jednom trenutku a potom uređen za poljoprivredne svrhe. Kada se to zbilo nije poznato. Zemljište je crkveno vlasništvo i nije bilo ugroženo bilo kakvom gradnjom, zbog čega je čudno da se tu vode zaštitna iskopavanja.

²⁷⁶ Katalog Pharos 1995, 58-59.

²⁷⁷ Katalog Pharos 1995, 57-61. Na ovom dijelu izvršeni su konzervatorski zahvati, pa stoga do objave završnog izvještaja s izvornim ostacima nije moguće dati detaljniju interpretaciju.

nalaza s ovog prostora, koju očekujemo od istraživača, u ovom trenutku ne mogu ponuditi neko zadovoljavajuće tumačenje dosad objavljenih podataka.

Služba zaštite iz Splita vršila je istraživanja i na južnom traktu faroskih bedema, na mjestu gdje su odranije bili vidljivi blokovi bedema, koji su u dužini od 25 m dobrim dijelom nepotrebno stradali 1930. godine kada se gradila cesta prema gradu Hvaru.²⁷⁸ U sondi (T. XXI, A i B) je otkriveno vanjsko lice južnog bedema Farosa uz koga je otkriven “veliki kameni prag i dio zida od pravilnih izduženih klesanaca” koji prema istraživaču ukazuje da je “riječ o grčkoj građevini što je prethodila izgradnji obrambenih bedema”.²⁷⁹ Na ovom mjestu istraživač pretpostavlja postojanje i gradske kule budući da jedan zid, širok nešto više od metra, građen od masivnih blokova leži okomito na južni bedem, širok oko 3 m.²⁸⁰ No sonda je toliko mala, a objavljena dokumentacija ne omogućuje da se pouzdano podrži takvo stajalište.

Stambena arhitektura

Iskopavanja su također pokazala da se grčka stambena arhitektura nalazi izvan bedema grada prema Duboković-Nadaliniju, i to na južnom dijelu kod crkve sv. Nikole, na zapadnom dijelu kod dominikanskog samostana i na sjeverozapadnom dijelu unutar današnje jezgre Staroga Grada. Uvjeti nisu omogućavali istraživanje bilo koje nastambe u cijelosti pa zasad nedostaju saznanja o izgledu kuća koje su sve, izgleda, imale krovove od ravnog i zaobljenog crijepa kanalice, od kojeg je neki komad imao antifiks ukrašen palmetama (T. XXXVI, A) ili pletenicama (T. XXXVI, B). Jedna kuća pokazuje da je imala ravan kameni pločnik lijepo složen od nepravilnih ploča raznih veličina (T. XXI, C).²⁸¹ Ostaci nastambe otkriveni su u sondi u konobi kuće Plančić gdje je sjeverno lice sjevernog, sada kasnoantičkog bedema, no ta istraživanja nisu dovedena do kraja, ali je vidljivo kako zidovi te nastambe idu pod kasnoantički bedem (T. VII, C,b).²⁸²

Istraženi dijelovi grčkih kuća u Farosu pokazuju kako im je vanjsko lice bilo izrađeno od većih kamenih blokova s istaknutom bunjom, dok je unutarnje izrađeno u pravilnim redovima poredanih blokova izduženih pravokutnika uz

²⁷⁸ KIRIGIN 1991, 21-23.

²⁷⁹ Katalog Pharos 1995, 72-74. Prema objavljenoj dokumentaciji ni ovdje istraživanja nisu došla do samih temelja bedema.

²⁸⁰ Iz objavljene dokumentacije nemoguće je vidjeti spoj zida “kule” i bedema.

²⁸¹ Katalog Pharos 1995, 81.

²⁸² Katalog Pharos 1995, 78, gore desno.

upotrebu vapna i usitnjenih tegula. Zidovi ovih kuća bili su široki od 50 do 58 cm.²⁸³ Otkriće keramičkog louteriona (ritualne posude) s ukrasnom dekoracijom (**T. XXXVI, D**) u jednoj kući (Vukovarska 2) značajan je nalaz, svjedoči o nekom obiteljskom kultu, dok velik broj utega za tkalački stan nađen u istoj kući govori o domaćoj radinosti. Nalazi pitosa i amfora (korintskih B, grčko-italskih i Lamboglia 2), tarionika, fine i grube keramike, nakita (omega ukosnice, **T. XXIX, C**) i brončanog novca Farosa, Baleja i drugih grčkih gradova,²⁸⁴ također daju naslutiti na koji bi način moglo funkcionirati jedno domaćinstvo (*oikia*), odnosno zajednica (*koinonia*). Ujednačenost distribucije ovih nalaza ukazuje na sličan standard stanovnika grada.

Zasad Faros nije dao nalaza luksuzne robe (nakit, kameni, koštani i metalni dekorativni predmeti i sl.), koja je očit znak urbaniteta, i koji pokazuju da je u gradu bilo ljudi kojima je ta roba bila dostupna, koji su je cijenili i koji nisu živjeli samo za opstanak. Luksuzna roba dolazi u grad kada on ima višak vlastitih proizvoda koji se mogu dobro unovčiti trgovinom. No, keramika, pogotovo ona slikana, također govori da se u Farosu stalno odvijala neka trgovina, a ona se odvijala, očito, u vezi s produktima polja - žitom, vinom i uljem - koji su bili temeljni proizvodi svakog grčkog grada.²⁸⁵ Dok su amfore, pitosi i kuhinjsko posuđe bili neophodni svakoj obitelji, slikana ili fina keramika je služila za pokazivanje i uzimao ju je onaj koji je imao nešto novaca, iako ni ta roba nije bila skupa.²⁸⁶ Mitološke scene na vazama zahtijevale su od promatrača znanje pogotovo što je oblik vaze diktirao i raspored prikaza koji nisu bili u perspektivi, i prikazivani su često u stripu. Iz Farosa zasad imamo samo jedan ulomak koji donosi mitološku scenu (**T. XXXI, B**), no i on govori da su u gradu živjeli obrazovani ljudi. Teško je, naime, povjerovati da su Farani kupovali vaze sa scenama koje im ništa nisu značile.

Dosadašnja iskopavanja u Starom Gradu ne omogućuju detaljniji uvid u strukturu grada,²⁸⁷ odnosno organizaciju njegovog prostora, iako neki

²⁸³ Od 21 mjesta na kojima je služba zaštite vršila iskopavanja samo na 12 njih nađeni su zidovi kuća, a samo za jedan donijet je detaljniji opis načina gradnje. Cfr. Katalog Pharos 1995, 56-114.

²⁸⁴ Katalog Pharos 1995, 103-105.

²⁸⁵ AUSTIN 1994, 558.

²⁸⁶ Cijena jedne oslikane vaze najvećih dometa nije prelazila pola dnevnice: vidi o tome JOHNSTON 1991, 224.

²⁸⁷ O urbanizmu grčkih kolonija vidi akte međunarodnog kongresa "Grecia, Italia e Sicilia nell'VIII e VII secolo a. C." objavljene u *Annuario della Scuola archaeologica di Atene e della Missioni italiani in Oriente* 59-61, 1981-3; CARATELLI 1996, *passim*. Bila mi je nedostupna knjiga *A Greek city of the fourth century B.C.*, Roma 1992. koju je uredio S.C. Bakhausen.

pretpostavljaju pravilni raster gradskih ulica.²⁸⁸ Nalazi grčke stambene arhitekture u Sridnjoj ulici pokazali su tragove grčke ulice i dvorišta.²⁸⁹ Ne znamo ni to jesu li kuće bile građene u stambenim blokovima poput onih, na primjer u Olintu²⁹⁰ ili Herakleji u Lukaniji.²⁹¹ Jedan ulomak poznate psefizme iz Starog Grada, otkriven 1906. kod crkve sv. Ivana,²⁹² nije dovoljan da bi se moglo govoriti kako je tu bio neki javni prostor grada, pogotovo kada ne znamo kontekst tog nalaza, iako se taj nalaz dobro uklapa u Barbirov prijedlog izgleda Farosa. Sve u svemu, iz pregleda ostatka grčke arhitekture na prostoru Staroga Grada vidljivo je da zasad još nema elemenata koji bi nam omogućili utvrditi izgled grada.

Prema onome čime danas raspolažemo za Faros možemo zaključiti da je grad imao pretežno zemljoradničkog stanovništva i da zajednica nije bila podijeljena na one koji hranu samo proizvode i na one koji je samo koriste. Demetrije Faranin je iznimka koji, možda, potvrđuje ovo pravilo.

Pristanište

Gdje su Parani pristali u Starom Gradu i s koliko brodova su došli nije nam poznato.²⁹³ Završetak Starogradske zaljeva se od rta Fortin (danas uglavnom poznat kao Lanterna) sužava u uski kanal dug oko 1 km. Taj uski prostor siguran je za pristajanje i zaštićen je od valova sa svih strana, pa i s one od zapada, odakle puše maestral. Pristanište u dnu zaljeva se najvjerojatnije nalazilo između Tvrdalja (Osekaj) i Škora, to jest na poluotoku gdje je sagrađen Faros. Najsjeverniji arheološki nalazi na ovom poluotoku dopiru do Sridnje ulice (**T. XVI, A, br. 24**), što ostavlja plato od oko 100 x 50 m do mora s malim jezičcem što strši prema sjevernoj obali zaljeva. Na tom platou sagrađen je srednjovjekovni Stari Grad (7. do 15 stoljeće)²⁹⁴ i na njemu nisu zabilježeni arheološki nalazi, niti u kućama vidimo koju antičku spoliju. Moguće je da je spomenuti plato bio operativna luka Farosa, a predio istočno od jezičca zimovalište brodova i brodogradilište kao što je to bilo i u srednjem vijeku pa sve do konca 18. st., a na što upućuje i sam toponim Škor.²⁹⁵ Tu su negdje jednog jesenjeg dana pristali brodovi s novim stanovnicima s Parosa.

²⁸⁸ Katalog Pharos 1995, 112.

²⁸⁹ Katalog Pharos 1995, 80-81; JELIČIĆ-RADONIĆ 1996.

²⁹⁰ Blokovi su bili veličine 88 x 35 m gdje je bilo smješteno po pet kuća: OSBORNE 1987, 116.

²⁹¹ GIARDINO 1996.

²⁹² BULIĆ 1906, 237.

²⁹³ Herodot IV, 153 navodi da su stanovnici Tere na otok Platea pred Libijom došli (cca 630. pr. Kr.) s dvije peteroveslarke.

²⁹⁴ BARBIR 1980.

²⁹⁵ BARBIR 1980.

Broj stanovnika grada

Prema sačuvanim natpisima moglo bi se zaključiti da je broj stanovnika Farosa bio mali, pogotovo kada bi to uspoređivali s brojem stanovnika sačuvanim na natpisima susjedne Isse i njezinih naseobina.²⁹⁶ Sačuvano je svega nekoliko natpisa među kojima su četiri nadgrobna spomenika na kojima se spominju imena pokojnika, u kojima je navedeno osobno ime i ime oca umrlog: Demodokos (sin) Damomarha, Kleudamos Mlađi (sin) Demodoka,²⁹⁷: Selino (sin) Impoklea,²⁹⁸ Komon (sin) Filoksenida,²⁹⁹ (...) Aioole (...) Isholaidou i Leonides Krinaioou,³⁰⁰ Aristofan (sin) Aristofanov iz Sirakuze.³⁰¹ Na dva zavjetna spomenika spominju se žene i imena očeva: Kleunika (kći) Hermagora³⁰² i Gordilo (kći) Demarha,³⁰³ dok se na javnim natpisima spominju Mathios (sin) Pithejev,³⁰⁴ zatim Aten (sin) Dionizijev, (.....)til (sin) Polikharmov i Antipatar (sin) Nikin,³⁰⁵ a na keramici Antifil.³⁰⁶ To bi bila sva imena ljudi koji su živjeli u Farosu i u polju, bilo domaći ili stranci (Aristofan iz Sirakuze).³⁰⁷ Sve skupa nešto više od dvadeset ljudi u rasponu od preko tri stoljeća.

U donedavnoj literaturi nije se ozbiljnije razmatrao problem naseljenosti Dalmacije, bilo za pretpovijesno razdoblje ili za doba antike, pa tako ni za otok Hvar, što znatno otežava rekonstrukciju zajednica na ovom prostoru. Za Faros su se dosad iznosili općeniti podaci i to ne na temelju spomenutih natpisa nego na temelju veličine grada. Zaninović navodi da je s Parosa došla jedna mala zajednica koja se mogla zadovoljiti prostorom grada kako ga predlaže Duboković-Nadalini.³⁰⁸ Suić je pak naveo da je Faros “mala naseobina, i

²⁹⁶ Sačuvano je oko 400 imena.

²⁹⁷ BRUNŠMID 1898, 20, br. 6; BRUNŠMID 1998, 32, br. 6.

²⁹⁸ NIKOLANCI 1980, 219. Nađen izvan grada na položaju Kučišće.

²⁹⁹ NIKOLANCI 1980, 223. Nađen izvan grada na položaju Kupinoviku.

³⁰⁰ PETRIĆ 1998, 30. Nađen izvan grada na položaju Taveinac.

³⁰¹ KIRIGIN 1990, 301-302. Tek sam nedavno utvrdio da je već NIKOLANCI (1970, 381) spomenuo ovaj natpis.

³⁰² BRUNŠMID 1898, 15, br. 2; BRUNŠMID 1998, 27, br. 2.

³⁰³ BRUNŠMID 1898, 14-15, br. 1; BRUNŠMID 1998, 26-27, br. 1.

³⁰⁴ BRUNŠMID 1898, 19-20, br. 5; BRUNŠMID 1998, 31-32, br. 5.

³⁰⁵ GAFNEY et al. 1997, 238-239.

³⁰⁶ Katalog Pharos 1995, 111, br. 80.

³⁰⁷ Za analizu imena na raspolaganju mi je bio samo treći svezak leksikona grčkih osobnih imena (FRASER i MATTHEWS 1997), prema kojemu se imena Farana ne javljaju među imenima u Issi (osim Dionizija). Većina imena javlja se u zapadnoj Grčkoj i u južnoj Italiji. Svakako će biti potrebna detaljnija analiza. U Leksikonu nije navedeno ime Faranina Demodoka, ali jest jednog iz južne Italije, str. 123.

³⁰⁸ ZANINOVIĆ 1984b, 37.

prostorom i brojem stanovnika, prvenstveno agrarna, koja je mogla riješiti pitanje egzistencije za nekoliko desetaka grčkih parskih obitelji”.³⁰⁹ Mali gradovi u Grčkoj, kao što smo vidjeli za južnu Beociju, nisu iznimka. Kao primjer mogu dodati grad Koressia na Keosu koji je imao 700-800 stanovnika,³¹⁰ no grčke kolonije, osobito one na zapadu, bile su velike: Akragas (nakon Sirakuze drugi po veličini grčki grad na Siciliji) je 406. pr. Kr. imao 20.000 građana, a 200.000 zajedno sa strancima.³¹¹

Ako prihvatimo rezultate postignute prilikom intenzivnog terenskog pregleda Staroga Grada obavljenog od strane PJO u '92. i 93. godini koji govore da prostor distribucije grčke keramike obuhvaća oko 10 ha površine (**T. XVI, B**),³¹² i ako se uzmu kalkulacije za broj stanovnika korištene prigodom analize broja stanovnika stambenog dijela grada Mataponta, gdje je navedeno da je grad u 4. st. pr. Kr. imao oko 12.500 stanovnika (83,2 po km²),³¹³ onda bi Faros mogao imati oko 582 stanovnika. Naravno ovo je korisno teoretsko pomagalo, ali moramo biti oprezni. Ima i drugih kalkulacija. Za Megaru Hyblaea u rano arhaisko doba (725.-625. pr. Kr.) predložene su četiri kronološke faze u kojima je broj stanovnika grada po hektaru stalno rastao (8, 28, 48, 57), a grad je uvijek bio iste veličine (30-40 ha).³¹⁴ Ako bi uzeli prosjek, a on iznosi 35 stanovnika po hektaru, onda bi u Farosu od 10 ha živjelo 350 stanovnika, a može varirati od 80 do 570. No, da bi bili precizniji i koristili se De Angelisovom metodologijom, onda bi stambeni prostor Farosa iznosio 5 do 7 ha, a to znači još manji broj stanovnika, prosječno od 175 do 245, ili 35 do 49 obitelji, a što bi odgovaralo Suićevoj pretpostavci o nekoliko desetaka obitelji koje su došle s Parosa. Kako bilo ovaj proračun daje puno manji broj stanovnika nego li je onaj za Metapont u 4. st. pr. Kr. Naravno, teško je odlučiti se koju od ovih kalkulacija prihvatiti. Moramo imati na umu da je broj stanovništva rastao kroz stoljeća, što potvrđuje i razlika u broju stanovništva Metaponta (4. st.) i Megare Hyblaea (8.-

³⁰⁹ SUIĆ 1977, 165.

³¹⁰ OSBORNE 1987, 195.

³¹¹ LEWIS 1994, 124.

³¹² FORENBAHER et al. 1994, 19.

³¹³ CARTER 1990, 406-410.

³¹⁴ DE ANGLEIS 1994, 99 Tabela 6.2. De Angelis (str. 96-98) navodi da je Megara Hyblaea imala 61 ha površine, no on je uzео 30-40 ha kao stambeni dio grada, dok su ostali dio javne površine sa svetištima, trgovima, ulicama i sl.

³¹⁵ Za kasnija razdoblja nema podataka. Megaru Hiblea je uništio Sirakužanin Gelon 483. god. pr. Kr. (Tukidit, 6. 4. 1-2), obnovio ju je Timoleon sredinom 4. st. i prosperirala je sve do 213. kada je uništava M. Klaudije Marcel (Livije 24. 35.), no o razdoblju nakon Timoleona malo se zna. Cfr. G. NENCI i G. VALLET, Bibliografia topografica della colonizzazione greca in Italia nelle isole Tirreniche 9, Pisa-Roma-Napoli 1991, 511-534.

7. st.),³¹⁵ te bi stoga broj za Metapont bolje odgovarao Farosu, budući je vremenski bliži.³¹⁶

Ono što nije poznato dinamika je demografskih kretanja u Farosu. Naime, ne znamo da li je Faros nakon utemeljenja demografski rastao ili padao, niti znamo da li su dolazili novi kolonisti, što je moguće. Kako je Faros postojao više od tri stoljeća moguće je pretpostaviti da je taj period obuhvatio oko 10 generacija njegovih žitelja.

Ako pretpostavimo da se stalno živjelo i u polju (kao što je to slučaj s Metapontom), za što danas imamo skromne dokaze (**T. XIX, B**),³¹⁷ također se može pretpostaviti koliko je žitelja u polju bilo, no o tome niže. Ipak, ovdje treba navesti da ih je moglo biti između 264 i 528, odnosno da je ukupno s Parosa došlo između 1.000 i 1.500 stanovnika po Carterovom proračunu ili upola manje po De Angelisovom.³¹⁸ Možda je taj broj prilikom doseljenja bio i manji jer se računa da jedna grčka obitelj broji pet članova, pa je moguće da se neki nisu ni rodili kada su im roditelji krenuli iz Parosa, neki su možda na putu umrli, a neki možda nisu bili oženjeni ili neke udane. Prema sačuvanim natpisima (vidi gore) izgleda da su na Hvar došli i muškarci i žene. Moguće je da svi kolonisti nisu bili sa Parosa, o čemu svjedoči zavjetna pločica iz Dodone u kojoj stanoviti Eksakon pita Zeusa i Dionu da li je njemu korisnije živjeti u Farosu,³¹⁹ (ΕΘΑΚΩΝ ΕΡΩΤΑΙ ΤΟΝ ΔΙΑ ΚΑΙ ΤΑΝ ΔΙΩΝΑΝ ΕΙ ΛΩΙΟΝ ΑΥΤΩΙ ΟΙΚΟΝΤΙ ΕΜ ΦΑΡΩΙ) ili pak jedna druga olovna pločica, također iz Dodone, gdje jedna nepoznata osoba pita svetište da li da ode zajedno s Paranima na Paros u Jonskom zaljevu (**T. XXXVII, A**). Prvi Dakaris datira u 4. st., a drugi Lombardo u prve decenije 4. stoljeća pr. Kr.³²⁰

Na temelju ovdje iznesenih kalkulacija teško je odrediti, odnosno utvrditi koliko je kolonista došlo na Hvar. No, mislim da neću puno pogriješiti ako kažem da ih je došlo oko tisuću.

³¹⁶ Slična kalkulacija iznesena je i za grad Koressos na kikladskom otoku Keosu gdje se navodi da zidine grada obuhvaćaju 14 ha a da je u 5./4. st. pr. Kr. bilo oko 1000 stanovnika: SNODGRASS 1987-1989, 59.

³¹⁷ Grčki nalazi u polju su rijetki i ne mogu posve poslužiti kao dokaz o stalnom prebivanju u polju. Od Farosa pa do najudaljenijeg dijela chore može se stići za 1,5 sati na mazgi. Težak je tako mogao krenuti u zoru i vratiti se predvečer, a sve to mu je ostavljalo dovoljno vremena za rad u polju. Nalaz nadgrobnog spomenika na Taveincu (bilj. 48), ipak govori da se u polju stalno živjelo.

³¹⁸ Za vrijeme ekonomske krize u Dalmaciji 20. travnja 1925. iz Blata na Korčuli je preko Prigradice krenulo "ravno za Brazil prekooceanskim brodom oko 170 obitelji s oko 1.100 osoba". Cfr. PROTIC 1978, 150.

³¹⁹ DAKARIS 1967, 49-50, br. 6. T. 34, b.

³²⁰ LOMBARDO 2002, 133-135.

Obrana grada

Jedini način napada na otok je s morske strane. Napadi gusara ili vojske (npr. Miltijadov napad na Paros) bili su opća pojava u Egejskom moru. Stanovništvo se za to uvježbavalo, pa su oni Parani koji su naselili Hvar znali kako se treba suprotstaviti takvim namjerama. Građani su bili obučeni da kao vojnici brane svoja polja i održavaju granicu.³²¹ Hoplitski način ratovanja - falanga od 30-40 ljudi - bila je najefikasnija u odbrani ravnice. Glavne prepreke bili su jarci, kanali, zidovi, stabla, obale rijeka koje su omogućavale da se jedinica razbije. Iz tih razloga moguće je pretpostaviti da parcele u polju Farosa nisu bile obzidane suhozidinama (kao što su to danas), već da su bile označene međašima poput onog Matije Piteja (**T. XXI, D**).³²²

Iz Farosa zasad nemamo nikakvih ostataka oružja ili bilo čega osim zidina grada i kula,³²³ što bi nam pomoglo u rekonstrukciji ovog aspekta života u gradu. Nalazi vrhova strelica u gradu³²⁴ možda govore i o lovu po marginalnoj zemlji na rubnim područjima chore koju su Grci zvali *eschatiai*.

Da je Faros sagrađen samo kao utvrda bez javnih monumentalnih građevina, možda može za primjer poslužiti mali grad Panopej udaljen dvadeset stadija od Heronje u Fokeji (između Etolije, Tesalije, Lorkide i Beocije). Taj je grad imao masivne bedeme oko akropole, građene u 4. st. i za koje se smatra da su među najboljima u kopnenoj Grčkoj. Oni svjedoče da je grad odabrao trošiti na obranu, a ne na atraktivnost. Izbor nije iznenađujući s obzirom na stalne upade koji su prevladavali ovim predjelima Grčke, no to je bio izbor koji je imao temelja u politici onih koji su vodili grad.³²⁵ Možda je slično bilo i prigodom izgradnje Farosa.

³²¹ Hoplitski način ratovanja zahtijevao je stalni trening. Stalni rad u polju i lov su bili, prema Ksenofonu, idealni preduvjeti za ratovanje, jer su sadržavali izdržljivost i fizičku spremu i rad s drugima (OSBORNE 1987, 145). Postizalo se to i preko atletskih igara, ali za Faros ne smijemo tražiti da su takve "igre" bile organizirani dio života, već prije da su se one spontano odvijale.

³²² Nekoliko presjeka kroz suhozidine na liniji sadašnje nove ceste između Staroga Grada i Jelse, koje je I. Lokošek (1985) istražio pokazali su da nema tragova grčkih a ni rimskih ograda. Vidi detaljnije u: KIRIGIN 2001.

³²³ Jedinice koje su čuvalе kule svakako su bile obučavane. Tek u 4. st. u nekim većim gradovima u Grčkoj nastaje profesionalna vojska: OSBORNE 1987, 157-164.

³²⁴ Katalog Pharos 1995, 55 i ovdje T. XXIX, d.

³²⁵ OSBORNE 1987, 118. Pausanija (10, 4, 1) za Panopej kaže: To je fočanski grad, ako se ime grada može dati onim mjestima koji nemaju gradske uprave, gimnazije, kazališta, trga ni česme u kojoj teče voda, nego žive u šupljim zakloništima, koje nalikuju planinskim kolibama uz rasjelinu. Pa ipak imaju svoje granice prema susjedima i šalju u skupštinu Fočana svoje poslanike ”.

Sukob

Iz 15. knjige: cijelo poglavlje 13. i prvi dio pogl. 14 (odjeljci 1-2).

13. (1) Ἄμα δὲ τούτοις πραττομένοις κατὰ τὴν Σικελίαν Διονύσιος ὁ τῶν Συρακοσίων τύραννος ἔγνω κατὰ τὸν Ἀδρίαν πόλεις οἰκίζειν. τοῦτο δὲ ἔπραττε διανοούμενος τὸν Ἴόνιον καλούμενον πόρον ἰδιοποιεῖσθαι, ἵνα τὸν ἐπὶ τὴν Ἑπειρον πλοῦν ἀσφαλῆ κατασκευάσῃ καὶ πόλεις ἔχῃ ἰδίας εἰς τὸ δύνασθαι ναυσι καθορμισθῆναι. ἔσπευδε γὰρ ἄφνω μεγάλας δυνάμεις ἐπιπλεῦσαι τοῖς κατὰ τὴν Ἑπειρον τόποις καὶ συλῆσαι τὸ ἐν Δελφοῖς τέμενος, γέμον πολλῶν χρημάτων. (2) Διὸ καὶ πρὸς Ἴλλυριοὺς ἐποιήσατο συμμαχίαν δι' Ἀλκέτου τοῦ Μολοττοῦ, ὃς ἐτύγχανε φυγὰς ὄν καὶ διατρίβων ἐν ταῖς Συρακούσαις. τῶν δ' Ἴλλυριῶν ἐχόντων πόλεμον, ἐξαπέστειλεν αὐτοῖς συμμάχους στρατιώτας δισχιλίους καὶ πανοπλίας Ἑλληνικὰς πεντακοσίας. οἱ δ' Ἴλλυριοὶ τὰς μὲν πανοπλίας ἀνέδωκαν τοῖς ἀρίστοις τῶν στρατιωτῶν, τοὺς δὲ στρατιώτας κατέμειξαν τοῖς ἰδίοις στρατιώταις. (3) Πολλὴν δὲ δύναμιν ἀθροίσαντες ἐπέβησαν εἰς τὴν Ἑπειρον καὶ κατήγον τὸν Ἀλκέταν ἐπὶ τὴν τῶν Μολοττῶν βασιλείαν. οὐδενὸς δ' αὐτοῖς προσέχοντος, τὸ μὲν πρῶτον ἐπόρθησαν τὴν χώραν, μετὰ δὲ ταῦτα τῶν Μολοττῶν ἀντιταττομένων ἐγένετο μάχη καρτερὰ, καθ' ἣν νικήσαντες οἱ Ἴλλυριοὶ κατέκοψαν τῶν Μολοττῶν πλείους τῶν μυρίων πεντακισχιλίων. τοιαύτη δὲ συμφορὰ τῶν Ἑπειρωτῶν περιπεσόντων, Λακεδαιμόνιοι πυθόμενοι τὰ συμβεβηκότα συμμαχίαν ἐξέπεμψαν τοῖς Μολοττοῖς, δι' ἧς τοῦ πολλοῦ θράσους ἔπαυσαν τοὺς βαρβάρους.

(4) Ἄμα δὲ τούτοις πραττομένοις Πάριοι κατὰ τινὰ χρησμὸν ἀποικίαν ἐκπέμψαντες εἰς τὸν Ἀδρίαν ἔκτισαν ἐν αὐτῷ νήσον τὴν ὀνομαζομένην Φάρον, συμπράξαντος αὐτοῖς Διονυσίου τοῦ τυράννου. οὗτος γὰρ ἀποικίαν ἀπεσταλκῶς εἰς τὸν Ἀδρίαν οὐ πολλοῖς πρότερον ἔτεσιν ἐκτικῶς ἦν τὴν πόλιν τὴν ὀνομαζομένην Λίσσον. (5) Ἐκ ταύτης οὖν ὀρμώμενος Διονύσιος σχολὴν ἄγων κατεσκεύασε νεώρια διακοσίαις τριήρεσι, καὶ τεῖχος περιέβαλε τῇ πόλει τηλικούτο τὸ μέγεθος, ὥστε τῇ πόλει γενέσθαι τὸν περίβολον μέγιστον τῶν Ἑλληνίδων πόλεων. κατεσκεύασε δὲ καὶ γυμνάσια μεγάλα παρὰ τὸν Ἄναπον ποταμόν, θεῶν τε ναοὺς κατεσκεύασε καὶ ἄλλα τὰ συντείνοντα πρὸς αὐξήσιν πόλεως καὶ δόξαν.

14. (1) Τοῦ δ' ἐνιαυσίου χρόνου διεληλυθότος Ἀθήνησι μὲν ἦρχε Διοτρήφης, ἐν Ῥώμῃ δ' ὑπατοὶ κατεστάθησαν Λεύκιος Οὐαλέριος καὶ Αὔλος Μάλλις, παρὰ δ' Ἡλείοις Ὀλυμπιάς ἦρχθη ἐνενηκοστὴ ἐνάτη, καθ' ἣν ἐνίκα στάδιον Δίκων Συρακόσιος. ἐπὶ δὲ τούτων Πάριοι μὲν τὴν Φάρον οἰκίσαντες τοὺς [τε] προενοικοῦντας βαρβάρους ἔν τινι χωρίῳ καθ' ὑπερβολὴν ὀχυρῶ ὄντι εἶασαν κατοικεῖν ἀσινεῖς, αὐτοὶ δὲ παρὰ θάλατταν κτίσαντες πόλιν ἐτείχισαν. (2) Μετὰ δὲ ταῦτα τῶν προοικούντων ἐν τῇ νήσῳ βαρβάρων δυσχεραίνοντων ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ τῶν Ἑλλήνων, καὶ μεταπεμπομένων τοὺς πέραν κατοικοῦντας

Ἰλλυριοῦς, μικροῖς πλοίοις πολλοῖς διέβησαν εἰς τὴν Φάρον, ὄντες ὑπὲρ τοὺς μυρίους, καὶ τοὺς Ἑλληνας πορθοῦντες πολλοὺς ἀνήρουν. Ὁ δ' ἐν τῇ Λίσσῳ καθεσταμένος ἔπαρχος ὑπὸ Διονυσίου τριήρεις πλείους ἔχων ἐπέπλευσε τοῖς τῶν Ἰλλυριῶν πλοιαρίοις, καὶ τὰ μὲν βυθίσας, τὰ δὲ χειρωσάμενος, ἀπέκτεινε τῶν βαρβάρων πλείους τῶν πεντακισχιλίων, ἐζώγηρε δὲ περὶ δισχιλίους.

(1) “Dok se to događalo na Siciliji (godine 386. pr. Kr., op. p.) Dionizije, sirakuški tiranin, odlučio je osnivati gradove na Jadranu. (To je radio jer je kanio svojim učiniti takozvani Jonski tjesnac, kako bi priskrbio sigurnu plovidbu za Epir i kako bi imao vlastite gradove da ondje može pristajati s brodovima. Naime, veoma je žurio da s velikim snagama pristane u Epir i opljačka svetište u Delfima prepuno blaga. Zbog toga je s Ilirima sklopio savezništvo preko Mološanina Alkete koji je tada progonstvo provodio u Sirakuzi. Budući da su Iliri bili u ratu, pošalje im 2.000 savezničkih vojnika i 500 grčkih vojničkih oprema. Iliri su oružje predali najboljim ratnicima, a vojnike su pomješali među svoje vlastite. Sakupivši golemu silu, provale u Epir i uspostave Alketa na kraljevskoj vlasti Mološana. Kako im se nitko nije suprostavljao, najprije su opustošili zemlju. Nakon toga, kad su se Mološani postrojili protiv njih, nastala je žestoka bitka u kojoj su Iliri pobijedili i pobili više od 15.000 Mološana. Epirani su pretrpjeli silnu nesreću, pa su Lakedemonjani, saznavši što se dogodilo, poslali Mološanima savezničku pomoć čime su znatno smanjili drskost barbara).

(4) Dok se ovo događalo Parani prema nekom proročanstvu poslaše koloniju na Jadran, osnovavši je na otoku zvanom Faros, u suradnji s tiraninom Dionizijem. Ovaj je pak ne mnogo ranije poslao naseobinu na Jadran, osnovavši grad nazvan Lissos. (XV, 13, 1-4)

15, 14 (1) Na kraju godine (384. pr. Kr. op. p.), u Ateni je arhont bio Dioterp a u Rimu su za konzule izabrani Lucije Valerije i Aulo Malije, a u Eleji je proslavljena devedeset i deveta Olimpijada, ona u kojoj je Dikon iz Sirakuze osvojio “stadion”. Za to vrijeme (384. pr. Kr. op. p.) su Parani koji su naselili Faros dopustili barbarima na otoku da nesmetano ostanu na veoma utvrđenom mjestu, dok su oni utemeljili grad kraj mora i obzidali ga.

(2) Kasnije barbari s otoka nisu podnosili nazočnost Grka i pozvaše Ilire s kopna nasuprot otoku. Njih više od deset tisuća prijeđe na Faros s mnogo malih brodova, poduzeše napad i pobiše mnoge od Grka. No namjesnik Lissosa, postavljen od Dionizija, zaplovi s većim brojem trijera protiv ilirskih brodica; i jedne potopi, druge zarobi, pobivši više od pet tisuća barbara, zarobivši pak oko dvije tisuće” (XV, 14, 1-2).

(prema izdanju The Loeb Classical Library, Cambridge Mass. - London 1954; prijevod na hrvatski S. Čače)

Postojala su tri igrača u igri oko osnutka Farosa 385./4. godine pr. Kr.: grčki kolonisti koji prema podacima povijesnih izvora dolaze s Parosa, lokalno stanovništvo koje na novonastalu situaciju reagira nasilno, ali s znakovitim i smišljenim zakašnjenjem, i Dionizije Stariji kao regionalna sila koji podržava nove doseljenike.

Predloženo je nekoliko objašnjenja mehanizma koji je omogućio utemeljenje agrarne naseobine u Starom Gradu, od kojih se svako usredotočuje na odnos kolonije prema domorodačkom naselju i uzima neko od poznatih prapovijesnih gradina da je ono to “veoma utvrđeno mjesto” gdje su, prema Diodoru, domorodci ostavljeni da žive nakon prve godine utemeljenja grčke naseobine.

Ključ razumijevanja ovog problema je sam položaj Staroga Grada unutar pretpovijesnog sistema naselja u okruženju (Lompić, Glavica, Gračišće i Tor). Možemo se složiti s marginalnim položajem Starog Grada u odnosu na središnji položaj gradine Gračišće poviše Vrbanja, kako su to predložili Gaffney i Stančić,³²⁶ i s pretpovijesnim porijeklom nalazišta u Starom Gradu i njegovim značenjem u 6. i 5. st. pr. Kr. što je predložio Katić,³²⁷ a podržao Petrić,³²⁸ a da još uvijek vidimo u Starom Gradu položaj unutar sistema kome je namjena bila da služi kao točka poticanja kontakta s vanjskim svijetom. Takvo nalazište bilo bi sistemski otvoreno i za naseljavanje izvana, i prisustvo nekog grčkog emporija ovdje ne bi trebalo isključivati: sada i znamo kako su u onodobnim eporijima grčki doseljenici imali pravo posjedovati *kleroi* zemlje.³²⁹ Također, posjedujemo neovisne potvrde koje podupiru takvo tumačenje.

Grčki nalazi iz 6. i 5. stoljeća pr. Kr. iz samog Staroga Grada su indikacija, no oni se mogu tumačiti na oba načina: kao rezultat (udaljenih) kontakata s Greima i kao rezultat prisutnosti Grka u emporiju na tom položaju. Mnogo značajniji su sporadični nalazi ranog grčkog materijala izvan grada, kao što je to ulomak korintske A' amfore iz 6./5. st. pr. Kr. (T. XXXI, A1), naden na nalazištu kod velike trafostanice oko 500 m sjeveroistočno od grada (SG 1). Ova nalazišta ukazuju na predkolonijalno agrarno iskorištavanje neposredne okolice Starog Grada.

Prisustvo sirakuške moći na Jadranu omogućilo je preuzimanje zemlje i utemeljenje prve uspješne agrarne naseobine u ovim krajevima. Zastupamo mišljenje (Slapšak i Kirigin) kako je period od jedne godine između doseljenja kolonista i izbivanja sukoba domorodcima bio potreban da oni (domorodci)

³²⁶ GAFFNEY i STANČIĆ 1991, 77-81.

³²⁷ Katalog Pharos 1995, 51-53.

³²⁸ PETRIĆ 1998.

³²⁹ VELKOV i DOMARADZKA 1994.

shvate promjenu prirode i opsega grčkog prisustva na otoku. Od trenutka kada su domorodci bili pobijedeni - uz pomoć sirakuške flote - parska naseobina je imala na raspolaganju jezgru poljoprivrednog zemljišta na ovom dijelu otoka, a kojeg je do tada kontrolirala gradina na Gračišću. Tek tada je mogla biti izvedena raspodjela zemlje u Starogradskom polju. Možemo pomišljati i na dolazak novih kolonista koji su ojačali naseobinu i sudjelovali u iskorištavanju najplodnije ravnice na jadranskim otocima.³³⁰

Spomenuo sam kako su polje i brda oko Farosa bili ispunjeni pretpovijesnim nalazištima, uglavnom kamenim humkama i gradinama (**T. IV, B**), što pokazuje kako su domorodci polagali pravo na njega i koristili ga. Uzrok konflikta koji je 384. pr. Kr. izbio između domorodaca i novodoseljenih Parana moguće je tražiti upravo u vlasništvu nad starogradskim poljem. Ako je postojao sporazum onda su ga Grci prekršili, ili je pak sporazum bio takav da ga domorodci nisu razumjeli jer su navikli na drugačiji tip prisutnosti Grka i odnosa s njima (trgovina). Međutim, treba pretpostaviti da sporazuma i nije bilo i da je to dovelo do zakašnjele reakcije domorodaca koji su morali osigurati šire savezništvo za napad na doseljenike.

Diodor nam govori kako je grad utemeljen “u suradnji s tiraninom Dionizijem” i da je grad obzidan, te da je nakon toga došlo do sukoba s domorodcima koji su pozvali Ilire sa susjednog kopna da napadnu novodoseljene Grke kojima je u pomoć pritekao Dionizijev namjesnik iz Lissosa. Grci su bitku dobili i nanijeli su težak poraz Ilirima. Diodor je, na žalost, jedini koji spominje ovaj događaj koji je očito imao odjeka i bio je bitan za onodobna zbivanja. U poglavlju o Parosu vidjeli smo da je Paros pomagao Tasosu u sukobima s domorodcima na obližnjoj tračkoj obali i da su oba grada održavala bliske veze i u doba kada je utemeljen Faros. Od Parosa do Tasosa ima oko 280 nm i oba otoka se nalaze u Egejskom moru, kojega kontroliraju Grci (**T. IX, A**). Vidjeli smo također da je Paros bio cvatući grad i u doba osnutka Farosa. Stoga bi bilo logično očekivati da je Paros bio onaj koji pomaže svojim da se obrane od napada domorodaca i Ilira, a ne Sirakuza, odnosno Dionizije Stariji. Utemeljenje i obrana Farosa i sudjelovanje Dionizija Starijeg u tome može se objasniti udaljenošću između dvaju otoka i vezom Parosa sa sirakuškim tiraninom. Od Lissosa gdje stoluje Dionizijev namjesnik, do Farosa ima oko 180 nm (**T. IX, A**) što je za oko četiri puta manja udaljenost od matice

³³⁰ Da su stizala “pojačanja” možda svjedoči, kao što smo vidjeli, i mala olovna pločica otkrivena u Dodoni a na kojoj stanoviti Eksakon pita Zeusa i Dionu da li je njemu korisnije živjeti s Faranima (ΦΑΡΩΙ). DAKARIS (1967, 49-50, br. 6); natpis datira u 4. st. pr. Kr.

do nove apoikije u Jadranu. Parani su vjerojatno tu uslugu dobro platili Dionizu, a i ovaj je iz te bitke dobio oko 2.000 zarobljenika (ako ćemo vjerovati Diodoru u točnost podatka o 2.000 zarobljenih). Dionizije ih je mogao prodati kao robove i na njima zaraditi 348.000 drahmi³³¹ ili 58 talenta, što je oko tri tributa koje je Paros do pred Peloponeski rat plaćao Ateni. Sama pak Atena u isto vrijeme imala je vlastiti godišnji prihod od oko 400 talenta!³³² Možda su brojke preuveličane, bilo o broju zarobljenika bilo za cijenu roba, ali u svakom slučaju pohod se isplatio. Kad su izgubili toliko radno sposobnih ljudi (5.000 poginulih i 2.000 zarobljenih) Ilirima u susjedstvu, a i domorodcima na Hvaru, bilo je potrebno mnogo vremena da se oporave, možda sve do vremena Agrona.

Diodor ne daje jasne naznake gdje se bitka točno odigrala niti donosi mnogo detalja. On samo kaže “Njih više od deset tisuća prijeđe na Faros s mnogo malih brodova, poduzeše napad i pobiše mnoge od Grka” i nadalje kaže kako je Dionizijev namjesnik djelovao “s većim brojem triera protiv ilirskih brodica; i jedne potopi, druge zarobi, pobivši više od pet tisuća barbara, zarobivši pak oko dvije tisuće” (XV, 14, 1-2). Mnogo se raspravljalo oko toga odakle je Faranima namjesnik došao u pomoć. Počevši od Ivana Lučića Trogirana koji navodi da je pomoć došla iz Isse,³³³ pa zatim uz protivljenje Šime Ljubića,³³⁴ i Josipa Brunšmida,³³⁵ koji navode da je pomoć došla iz Lissosa, a onda osobito Grge Novaka³³⁶ i drugih nakon njega, ponovno se zastupa mišljenje da je došlo do zabune kod prepisivača Diodorove povijesti i da su oni umjesto Issa pisali Lissos.³³⁷ Tvrđili su da je nemoguće da je pomoć došla iz udaljenog Lissosa, već da je ona došla iz obližne Isse,³³⁸ a što je

³³¹ U poglavlju 5 navodim da je prosječna cijena roba bila 174 drahme.

³³² NIKSON i PRICE 1990, 164.

³³³ LUČIĆ 1986, 120-123.

³³⁴ LJUBIĆ 1996, 77 i tamo navedeni njegovi raniji radovi o tome iz 1846.

³³⁵ BRUNŠMID 1898, II-III; BRUNŠMID 1998, 4-5, gdje se navodi da su Issu utemeljile izbjeglice iz Sirakuze a da je Faranima pomogao namjesnik iz Lissosa.

³³⁶ NOVAK 1940; NOVAK 1960, 30; NOVAK 1961; NOVAK 1973, 123.

³³⁷ To mišljenje zastupali su još i Müller (GGM I, 30) i Zippel (Röm. Forsch. in Illyrien, 23); citirano prema BRUNŠMID 1898, IV. Također je i A. Evans zastupao isto mišljenje: EVANS 1894, 223-224. LEWIS 1994, 147-148 navodi kako se u sačuvanim prijepisima javljaju tri varijante: LISHI, LISSHI i LISSOI koje sve upućuju na to da je riječ o Lissosu. STROHEKER (1958, 122-123) navodi da rukopisi donose i varijantu EN TE LISSE odnosno LISSO što se po njemu odnosi na Issu. WOODHEAD (1971, 508 i bilj. 1) pak navodi “There is no manuscript dispute concerning XV 13, 4, where Lissos is sure.” U kasnim izvorima Lissos ima oblik Lissa: NIKOLANCI 1970, 378 i bilj. 6.

³³⁸ Glavni argument zagovarača mišljenja da je Dionizijev eparh isplovio iz Isse a ne iz Lissosa je udaljenosti Lissosa od Farosa. Taj argument po mom mišljenju ne stoji, jer takva bitka nije mogla biti iznenađujuća i trenutni događaj već je za nju trebalo prilično vremena. Cfr. ČAČE 1994, 45.

sumirao Nikolanci,³³⁹ podržano i u najnovije vrijeme.³⁴⁰ No Mommsen zagovara postojanje i Lissosa i Isse³⁴¹ dok Hammond navodi da je Dionizije utemeljio Lissos i da je pomogao Paranima pri osnutku Farosa i Isse.³⁴² Ostali inozemni autori negiraju Issu,³⁴³ a i Kirigin zajedno s Čačom.³⁴⁴ Treba još navesti i mišljenje Visone koji, na temelju numizmatičkih pokazatelja, smatra da su Issu utemeljili Sirakužani nakon 344. godine pr. Kr., odnosno da se ne smije odbaciti mogućnost da su je utemeljili Sirakužani iz Farosa.³⁴⁵

Iz ovog kratkog pregleda raznih tumačenja vidljivo je da još ne postoji konsenzus oko toga je li ili nije Dionizije utemeljio Issu. No to za ovu prigodu i nije toliko bitno koliko je bitno da se ta bitka dogodila i da je njezin rezultat bio presudan za opstanak nove zajednice.

Diodor navodi da su domorodci pozvali Ilire s kopna da im pomognu u napadu na Grke. To bi moglo značiti da je broj lokalnog stanovništva bio manji nego onaj doseljenih Parana zbog čega im je pomoć bila potrebna, a može značiti i to da je sirakuška flota bila spremna pomoći i da su to domorodci znali. On nadalje navodi da su Iliri prešli “na Faros” što može značiti na otok a ne na grad, jer ga on tako i zove u prethodnom izlaganju (XV, 13, 4): “na otoku zvanom Faros”. Tako velika bitka nije se mogla zbiti odmah jer je za sakupljanje tako velike vojske trebalo vremena. Isto tako bitka se nije mogla odigrati pred samim gradom jer to ne dozvoljava uski zaljev dug oko 1 km a širok 100 do 150 m. Da se bitka nije odigrala ni u samom Starogradskom zaljevu, a zagovara se da jest,³⁴⁶ možda potvrđuje i hidroarheologija. U Starogradskom zaljevu najraniji hidroarheološki nalazi potječu iz kasnog 4. st. pr. Kr., i pripadaju tipovima korintskih B amfora,³⁴⁷ kakvih je nađeno i u samom Farosu. Iz svega toga se može zaključiti kako materijalnih tragova tako velike

³³⁹ NIKOLANCI 1970. Nikolanci bazira svoj rad na analizi STROHEKERA (1958, 122-123) koji govori da prema sačuvanim prijepisima Diodora postoje i Lissos i Issa. NIKOLANCI (1970, 378 u bilj. 5) također navodi da je to ranije uočio i BELOCH (Griech. Gesch. III (I), 118, n. 2).

³⁴⁰ Katalog Pharos 1995, 35-36.

³⁴¹ MOMMSEN 1881, 322.

³⁴² HAMMOND 1968, 479.

³⁴³ Sumirano u: KIRIGIN 1999, 407-408.

³⁴⁴ KIRIGIN 1990, 310; ČAČE 1994, 44-52. Čače navodi kako valja uvažiti činjenicu da svi spomeni ovog imena nisu bez početnog slova L (lambda). Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je Lissos u zoni bogatoj srebrom i na važnoj trgovačkoj ruti na rijeci Drimu, te samim tim značajno strateško mjesto. cfr. ANELLO 1999, 129.

³⁴⁵ VISONĀ 1995, 57; VISONĀ 1996, 151.

³⁴⁶ KOZLIČIĆ 1982.

³⁴⁷ PETRIĆ M. 1999, 53-54; 2002.

i važne bitke zasad nema, pa je ovdje više i ne treba spominjati,³⁴⁸ osim da je ta pobjeda osigurala siguran opstanak nove naseobine.

Treba ovdje još spomenuti i davno poznati i nepotpuni počasni javni natpis iz Farosa na kojem se spominje kako su “Farani od Jadasina i saveznika oružje...” (daljni tekst od još koja 2-3 reda je otučen, no vidi se slovo S na trećem mjestu od zadnjeg slova) (T. XXIII, A). Riječ je o skromno izrađenom spomeniku koji obilježava pobjedu Grka nad liburnskim plemenom Jadasina i njihovih saveznika.³⁴⁹ Prema obliku slova natpis se datira u 4. st. pr. Kr. i htjelo ga se dovesti u vezu s već opisanom bitkom iz 384. godine,³⁵⁰ ali je moguće da se taj sukob dogodio nakon propasti sirakuške prevlasti na Jadranu 357. godine.³⁵¹ Naime potučeni susjedni Iliri iz 384. godine više nisu predstavljali opasnost, a jedini tko je mogao ugroziti Faros bili su Liburni. Bilo kako bilo, u svakom slučaju Faros je nakon ovih događaja u prvoj polovici 4. st. pr. Kr., stao na svoje noge i mogao je početi normalan život koji je bio vezan uz polje, o čemu će biti riječi u poglavlju koje slijedi. No prije toga još o jednom problemu.

³⁴⁸ Ako je točno kako sam gore predložio da su Parani došli na jesen, to jest na kraj plovidbene sezone, nije nemoguće da se jaka sirakuška flota zadržala u Farosu i pomogla u izgradnji grada, te da je tu dočekala Ilire s kopna. (Veliki graditeljski zahvati Dionizija Starijeg opće su poznata stvar). Iako ne znamo točno koliki je bio opseg zidina Farosa takav građevinski poduhvat zahtijevao je dobru organizaciju i velik broj graditelja koji su taj posao obavili, ako vjerujemo Diodoru, u jednoj godini. To što Iliri prije reakcije sirakuške flote “poduzeše napad (jednina, op. p.) i pobiše mnoge od Grka”, može značiti da su se Iliri iskrcali na otok i s kopna napali Faros i da kada se to zbililo da je tada namjesnik iz luke Faroske krenuo na ilirske brodice. Naime, napasti s vojskom od preko 10.000 tisuća Ilira Faros s mora gotovo je nemoguće upravo zbog uskog zaljeva koji je pred njim i dug je oko 1 km a širok oko 100-150 m. Prema drugim izvorima znamo da je ilirski brod mogao primiti oko 50 vojnika (Polibije II, 2. 3., 9-10) gdje navodi da je ilirski kralj Agron odazvavši se na poziv makedonskog kralja Demetrija II, u jesen 321. godine poslao stotinu lemba sa 5000 ratnika na Medion. Prema tome 50 vojnika je moglo stati u jedna lemb. Po tome bi se moglo zaključiti da je flota brojala oko 200 brodova, a takva ne može stati u uski zaljev pred gradom. Stoga je moguće da su se Iliri iskrcali na sjeveroistočnom dijelu otoka i odatle krenuli na Faros. Treba uzeti u obzir i činjenicu da Faros nije bio velika naseobina, odnosno da nije prelazila površinu od 10 ha. O tome sam već govorio kao i o tome da je broj stanovnika mogao biti oko 1000. Zbog čega bi domoroci angažirali vojsku od 10.000 da bi napali tek utemeljen grad od oko 1000 stanovnika od čega niti pola nije bilo sposobno za ratovanje? Moguće je da su bili svjesni da se u Farosu nalazi flota Dionizija. Ovo je, naravno, samo moja verzija praznine između podataka i mašte, no mislim da pored drugih i ona može stajati.

³⁴⁹ BRUNŠMID 1898, 16-17; BRUNŠMID 1998, 28-29; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1950, 19-34; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1985, 32; Katalog Pharos 1995, 42-43.

³⁵⁰ Ta mišljenja donosi ČAČE 1994, 48 u bilj. 55. Njima se pridružuje i KOZLIČIĆ 1989, 505.

³⁵¹ GAFFNEY et al. 1997, 236-237; ČAČE 1994, 48-52.

Herakleja

Ovdje nije moguće izbjeći nešto ne reći o Herakleji, gradu na Jadranu koji je jedino poznat po navodu Pseudo-Skylaka (c. 22) i po priličnoj količini brončanog novca kojega je ovaj grad kovao. Pseudo-Skylakov pasus u kojem spominje Herakleju u prijevodu glasi: “Poslije Liburna je narod Ilira, i Iliri nastavaju uz more do Haonije, one nasuprot Kerkire, Alkinojeva otoka. I tu je grčki grad imenom Herakleja i luka. A tu su i barbari, nazvani lotofazi, ovi: Hierastamini, Bullini, Hyllini.” (Prijevod M. Suića: 1955, 139). Iz ovoga nije baš jasno gdje se među Ilirima nalazi Herakleja, što je izazvalo različite ubikacije. Druga potvrda o postojanju Herakleje su nalazi brončanog novca ovoga grada koji se dosad isključivo našao u Dalmaciji.

U proteklih 150 godina predlagala su se razna mjesta gdje bi Herakleja mogla biti: rt Ploča (Planka), Solin, Trogir, otok Brač, otok Hvar, Rogoznica, Vela Luka, Potirna i Lumbarda na Korčuli ili pak na kopnu nasuprot Krfu, kako je to pokazao Suić na temelju komparativne analize pisanja Pseudo-Skylaka.³⁵² Novac Herakleje nađen je na sljedećim nalazištima:

1. Stari Grad i okolica na Hvaru - 147 komada³⁵³
2. grad Hvar - 49
3. Nin - 24
4. Murter - 15
5. Brač (Bol i Donji Humac) - 15
6. Vis - 4
7. Korčula - 2
8. Salona - 1

Prema analizi ovog novca može se zaključiti kako je on kovan u relativno kratkom razdoblju istovremeno s prvom serijom faroskog novca, a da prekovi sa serijom Ionio novca i onih sa oznakom DI označavaju kraj autonomije grada u drugoj polovici 4. st. pr. Kr.³⁵⁴ Prema tome, novac Herakleje kovan je u prvoj polovici 4. st. pr. Kr.

Ako bi sudili po rasprostranjenosti i količini nalaza ovoga novca, onda bi Herakleja trebala biti u Starom Gradu na Hvaru. To izgleda nije moguće zbog

³⁵² SUIĆ 1955, 140-142. O nalazima heraklejskog novca vidi: KIRIGIN 1990, 294-295. Ažurnije kod BONAČIĆ MANDINIĆ 1988. Vidi još i njezin predgovor u BRUNŠMID 1898, XVI-XVII.

³⁵³ Ovom broju treba sada dodati i 6 novih nađenih za vrijeme istraživanja službe zaštite. Cfr. Katalog Pharos 1995, 137.

³⁵⁴ BONAČIĆ MANDINIĆ 1988, 80.

postojanja Farosa čiji je novac suvremen heraklejskom. Pored toga intenzivan terenski rad na Starogradskom i Jelšanskom polju nije pokazao eventualno postojanje nekog drugog grčkog grada na ovom prostoru.

U novije vrijeme pojavio se jedan rad u kojem se navodi da je Herakleja bila na mjestu grada Hvara.³⁵⁵ Glavni su argumenti za to:

1. Izvrstan položaj luke grada Hvara na transjadranskoj ruti
2. Postojanje pretpovijesne gradine na mjestu grada Hvara
3. Nalazi apulske geometrijske keramike na ovoj gradini počevši od 8. st. pr. Kr.
4. Nalazi grčkih, ilirskih i rimskih novaca u gradu Hvaru, među kojima ima i 46 heraklejskih (stare zbirke Machiedo, Bučić i Marchi)
5. Nalaz grčkog natpisa otkrivenog 1900. koji je bio uništen prije nego li je pročitani.
6. Nalaz grčkog nadgrobnog natpisa kojega je otkrio 1989. unutar srednjovjekovnih zidina grada Hvara i na kojem je sačuvano nekoliko slova: ...]ΣΘΕΥ(?)ΤΕ...

Navodi se također da: 1. Većina heraklejskih novaca nađena je u gradu Hvaru, i 2. U Hvaru je postojala kovnica heraklejskog novca koja je djelovala između 340. i 310. god. pr. Kr.³⁵⁶

Navedenih šest argumenata nisu dovoljni za takvu tvrdnju. Pokušat ću objasniti zašto. Vidjeli smo već da je na mjestu grada Hvara postojalo značajno brončanodobno i željeznodobno naselje (ne samo gradina), i da je to najveće pretpovijesno nalazište na cijelom otoku. To naselje je vjerojatno bilo sjedište s kojim su Grci sa Parosa pregovarali kada su htjeli utemeljiti naseobinu na mjestu današnjeg Staroga Grada. Zašto bi jedno takvo domorodačko naselje dalo sebi grčko ime?

Nakon što sam očistio nadgrobnii natpis kojeg je Zaninović 1989. otkrio u privatnom vlasništvu obitelji Jure Novaka Kranjca u Hvaru, utvrdio sam da natpis ima slova u tri retka (**T. XXIII, B**). Dimenzije bloka od vapnenca iznose 22 x 22,5 x 8,5-9 cm, dok su slova visoka oko 1,5 cm. U prvom retku može se pročitati ime ΘΕΥΤΕΝΕΟΣ (genitiv). Ulomak je sličan obiteljskim nadgrobnim spomenicima iz susjedne Isse, a slova imaju tipične paleografske odlike srednjeg i kasnog helenističkog razdoblja,³⁵⁷ razdoblja kada Herakleja prema numizmatičkim analizama nije postojala. Ime Theugeneos nije ime koje se javlja na natpisima u Issi a ni u Dalmaciji. No ono je pisano u dorskom narječju, a ne u jonskom kojem su govorili Farani. Stoga bi Theugeneos mogao pripadati issejskog zajednici.

³⁵⁵ ZANINOVIĆ 1992.

³⁵⁶ ZANINOVIĆ 1992; ZANINOVIĆ 1995, 162.

³⁵⁷ FRASER 1991. Ovaj nadgrobnii natpis iz grada Hvara, poput onoga otkrivenog na Biševu na kojem se spominje neki Theodoros (KIRIGIN 1996b), vjerojatno pripada nekoj issejskoj obitelji koja je u Hvaru imala svoj posjed u doba najveće ekspanzije susjednog otoka.

Vidjeli smo da je najviše novca Herakleje nađeno u Starom Gradu i bližoj mu okolici (ostava iz Škudljivca). No pored toga treba imati na umu da su neki heraklejski novci iz spomenutih zbirki u gradu Hvaru porijeklom iz Staroga Grada: "...e molte passarono a Lesina in mano del sig. Girolamo Machiedo e di altri...".³⁵⁸ Datum kovanja heraklejskog novca kojeg predlaže Zaninović (340-310 pr. Kr.) nije, kao što smo vidjeli, u skladu s datumom kojeg donose numizmatičari: prva polovica 4. st. pr. Kr. Grčki natpis pak, koji je nađen 1900. i uništen prije nego je pročitano, također nije nikakav argument, jer on može biti i starokršćanski kakvih je već nađeno u Hvaru.³⁵⁹ Argument da je u Hvaru nađeno apulske geometrijske keramike ne ide u prilog tome da je Hvar Herakleja, jer bi po toj logici to mogao biti i Trogir ili Zadar, gdje je također nađeno takve keramike.³⁶⁰

Očito je da položaj Herakleje i dalje treba tražiti, i to vjerojatno gdje je Suić smješta.

Niti olovna zavjetna pločica otkrivena u Zeusovom svetištu u Dodoni, na koju je nedavno upozorio Mario Lombardo, i gdje se na jednoj strani (A) spominje Herakleja i stražari grada (?) datirana prema paleografskim karakteristikama u 5. st. pr. Kr., ne daje povoda da bi se moglo govoriti o kojoj je konkretno Herakleji riječ.³⁶¹ Zanimljivo je da je na drugoj strani (B) ove olovne pločice natpis iz 4. st. pr. Kr. sačuvan u cijelosti, u kojemu anonimni pitalac svetišta traži od Zeusa "je li za njega korisno i probitačno da zajedno s Paranima krene na Paros (ΠΑΡΟΝ) u Jonskom zaljevu (ΙΟΝΙΟΝ ΚΟΛΠΟΝ)" (T. XXXVII, A),³⁶² što upućuje, kao što smo vidjeli, da nisu samo Parani naselili Faros.

POGLAVLJE 5

ΧΩΡΑ ΦΑΡΟΥ

"U Starom Gradu na Hvaru kad su sjedili pop, sudac, liječnik ili drugi ugledni ljudi pa naiđe težak na povratku iz polja, oni su se digli, skinuli kape i pozdravili ga jer su znali da je on njihov hranitelj."

(Miličević 1975, 416)

³⁵⁸ LJUBIĆ 1873/1996, 9 i 74.

³⁵⁹ BUŠKARIOL 1988, 32-33.

³⁶⁰ PETRIĆ 1994.

³⁶¹ DAKARIS 1967, 48-49, br. 4; VOKOTOPOULOU 1995, 63, 82-84; LOMBARDO 2002, 133-135.

³⁶² LOMBARDO 2002, 133-135. DAKARIS 1967 ne donosi ovaj podatak nego objavljuje samo natpis na strani A. Po prvi put ovaj natpis objavljuje VOKOTOPOULOU 1995, 82-84.

Aristotel, koji piše oko 50 godina nakon utemeljenja Farosa, zagovarao je kako idealan grad mora biti u tijesnoj vezi sa svojom chorom, i to tako da se iz chore u grad mogu dostavljati proizvodi, drva i bilo što drugo što je gradu potrebno (Pol. 7.1327a). Njegov je idealni grad bio onaj koji je mogao sam zadovoljiti sve svoje potrebe (Pol. 1.1256b; 5.1327a), dok je zemljoradnja, po njemu, bila glavna ekonomska baza grada (Pol. 1.1256a). Ksenofon pak navodi (Oeconmicus 2.1345b) kako je poljoprivreda najprofitabilniji posao kojega čovjek može izabrati. Zadovoljiti sve svoje potrebe vlastitim radom bila je težnja svih grčkih gradova, ali malo je njih koji su to uspjeli.³⁶³ Nije to uspjelo ni Farosu u potpunosti. Morao je tražiti pomoć prilikom osnutka grada i prilikom obnove koncem 3. st. pr. Kr.

Poduhvat kojega su doseljeni Parani ostvarili u Starogradskom polju ostavio je najviše traga. Za pretpostaviti je da je oikist - osnivač novoga grada -, najvjerojatnije, nakon što je dobivena bitka s domorodcima i njihovim saveznicima, organizirao parcelaciju polja kako bi svaki doseljenik dobio komad zemlje koji mu je obećan pri doseljenju i koja je bila zapisana u psezfimi gdje je navedena količina zemlje koja se dodjeljuje kolonistima i gdje je naveden popis kolonista.

Starogradsko polje dugo je oko 5,5 km, a široko je prosječno oko 2 km, odnosno obuhvaća prostor od oko 1350 ha.³⁶⁴ S južne strane polje je omeđeno visokim bilom hvarskog masiva odakle se slivala voda koja je u potocima napajala polje i gdje su se skladno utkala sela Dol i Vrbanj. Sa sjeverne strane ravnice omeđuju niski brežuljci, gdje osim sela Rudine nedaleko Staroga Grada i Vrboske, luke i ribarskog naselja Vrbanja, nema danas većeg naselja, već postoje samo izolirane gospodarske kuće poput onih na Maslinoviku. Sa zapadne strane polje završava pred dubokom Starogradskom uvalom, Starogrojcion - kako je zovu Višani,³⁶⁵ a i Doljani i Vrbanjani - a s istočne dugom uskom uvalom Vrboske i brijegom Tatinja glavica koja ga, zajedno s Humićem i brijegom Gračišće povrh Vrbanja, dijeli od plodnog Jelšanskog polja na istoku, nad kojim dominira grčka kula Tor.

Sama parcelacija pruža se sa zapadne strane od položaja Jurjevca, gdje je jedna mala nekropola Farosa, pa istočno do visine Vrboske odstupajući 12° od pravca istok-zapad (T. XXII, A i T. XXIII, C). U samu parcelaciju bio je uključen i grad Faros i on je zahvaćen dijelovima dviju modularnih jedinica od 1 x 5 stadija (T. XXIII, br. A9 i A10). Prema novim istraživanjima utvrđeno je, kao što smo vidjeli, da poznati gradski bedemi nisu izvorno grčki već su iz kasnoantičkog

³⁶³ OSBORNE 1987, 132-136.

³⁶⁴ ZANINOVIĆ 1995b, 116, navodi da je polje dugo 10 a široko 30 km, što je očito tiskarska greška.

³⁶⁵ ROKI 1997, 511. Starograđani je jednostavno zovu Vala.

razdoblja zbog čega se sada ne može govoriti o tome kako su linije parcelacije, odnosno granične linije modularnih jedinica antičke parcelacije, paralelne s linijama bedema, te da linija parcelacije prolazi kroz samo središte grada.³⁶⁶ Lako je moguće kako je prvo utvrđen grad, a da je nakon uspjeha u borbi s domorodcima godinu dana nakon osnutka grada, 384. pr. Kr. započeta podjela zemljišta. Spomenuti odklon od 12° bio je neophodan zbog zemljopisnog položaja polja; jedino tako su najracionalnije mogli rasporediti obradive parcele u polju. Sam postupak postavljanja plana parcela nakon novijih istraživanja predvođenih kolegom Slapšakom moguće je dijelom rekonstruirati, iako istraživanja nisu posve dovršena.³⁶⁷ Kako su takva istraživanja tek u povoju, a kako su sačuvani rijetki ostaci grčkih parcelacija (Hersones, Metapont, Emporion),³⁶⁸ za razliku od rimskih kojih ima u izobilju i koji su temeljeni na drugim mjernim sustavima,³⁶⁹ rezultati postignuti pri proučavanju hvarske parcelacije, ujedno i najbolje sačuvane, od izuzetne su važnosti.

Pregled istraživanja do 1981.

Bez obzira što sam na drugom mjestu pisao o istraživanjima Starogradskog polja,³⁷⁰ ipak ovdje treba dodati neke nadopune i dati sažetak postignutih rezultata kako bi se lakše mogao razumjeti ovaj inženjerski poduhvat i problemi koji se javljaju s njim.

Najstariji spomen o starinama u Starogradskom polju nalazimo u Hvarskom statutu iz 1331. godine. Polje se u srednjem vijeku zvalo polje Svetog Stjepana i Vrbanja (*Campus Sancti Stephani et Varbagni*), po zaštitniku otoka Hvara, odnosno Hvarske komune i prema najvećem selu na otoku. U četvrtoj knjizi Statuta navedene su granice Polja i putevi koji ga presjecaju. Spominju se putevi a često među njima i oni stari (*per viam veteram*), zatim stari zidovi (*ad murros veteris*) ili pak gomile: npr. *Crna gomila*, *Dragojeva gomila*, *Didina gomila*, *Vela gomila*. Sigurno će biti da su navedeni putevi, zidovi i gomile pojave znatno starije od nastanka Statuta i da se najvjerojatnije odnose na arheološka nalazišta. Među toponimima koji se spominju u Statutu nalazimo i

³⁶⁶ KIRIGIN 1994; FORENBAHER et al. 1994, 16-28. Možda će buduća iskopavanja u Farosu pokazati kako je raspored i pravac pružanja ulica ovoga grada u skladu s linijama parcelacije kao što je to slučaj s Matapontom. Cfr. CARTER, 1990, 432, sl. 11.; GRECO 1996, 240.

³⁶⁷ SLAPŠAK 2002.

³⁶⁸ Za Hersones vidi: DUFKOVA i PEČIRKA 1970, PEČIRKA 1973, 140-147 i TSETSKHLADZE 1994, za Metaponto vidi: CARTER 1990, a za Emporion: MALLART 1994.

³⁶⁹ CHEVALIER 1974, 647-784.

³⁷⁰ KIRIGIN 1993.

one gdje su otkriveni arheološki nalazi: npr. *Kupinovik, Lug, Dračevica, Rašnik, Moča, Carevo polje*.³⁷¹

U poznatom govoru o podrijetlu i zgodama Slavena kojeg je 1525. u crkvi Sv. Marka u Hvaru održao Vinko Pribojević, spominje se također Starogradsko polje: “Otpriblike po sredini ovog našeg otoka pruža se prema sjeveru polje s opsegom od 140 stadija, osobito brižno obrađeno, najbolje na čitavom otoku. Okružuje ga 11 sela, od kojih najmanje ima 40 kuća, osrednje 120, poneko 230, a najveće 500. Kuće su im visoke i prostrane sa stropovima i ostalim gradskim ukrasima krasno uređene, tako da nedostaju jedino još zidine, pa da ta sela dobiju izgled dosta dobro raspoređenog grada. Ne sumnjam da se na tom mjestu dizao vrlo lijep grad, kada iz dana u dan vidimo, kako se tu pronalaze starinski bunari zatrpani gradskim ruševinama i dragocjeni predmeti od zlata i srebra i ukrašeni dragim kamenjem, koji leže skriveni u zemlji vrtova i vinograda, i kada se na istom mjestu nalaze ostaci starih gospodarskih zgrada. S tim selom, o kojem govorim, natječu se u ruševinama palača i hramovi druga dva sela na morskoj obali koja se danomice sve više razvijaju.... Stoga neka se nitko ne čudi, da su u tom polju postojala dva grada s izvrsnim lukama, jedan na istočnoj strani, a drugi, koji sam prije spomenuo, na zapadnoj. Već same ruševine pokazuju njihov negdašnji sjaj, jer se tu još i danas vide ostaci mnogih velikih zgrada, zatim okrnjeni i nagrizeni kipovi heroja od parskog mramora i kameni podovi s likovima različitih životinja i zvijezda. To mogu biti ostaci samo nekog bogatog grada. I po sredini tog polja vide se ruševine prostranih zgrada srađenih sa zemljom.”³⁷²

Još je 1859. godine Ljubić upozorio da je taj prostor ustvari *ager colonicus* rimske Farije,³⁷³ no proći će skoro sto godina da bi se tek 1957. pojavila znamenita knjiga Johna Bradforda koji, ne poznavajući Ljubićevo otkriće, utvrđuje da su antičke parcele u hvarskom ageru neobično male u odnosu na rimski standard.³⁷⁴ Evo što, u slobodnom prijevodu, Bradford kaže: “Otok je došao pod rimsku upravu 219. god. pr. Kr. kada je bio protjeran Demetrije Faranin. Grad Faros bio je aktivan i u rimskom periodu ali mi vrlo malo znamo o njegovoj povijesti i o njegovom uređenju. Također ne raspoložemo nikakvim podacima o tome da je ovdje sačuvan jedan od najboljih sistema parcelacije koji je dosad viđen.... Polje ima bogatu zemlju, osobito produktivnu za lozu, masline i razna voća. Studije drugih susjednih otoka potvrđuju da je ono

³⁷¹ HS 1991, 149-160 (hrvatski prijevod), 278-284 (latinski izvornik).

³⁷² PRIBOJEVIĆ 1951, 199-201.

³⁷³ LJUBIĆ 1859, 235; 1873, 18 i bilj. 1. Treba navesti da je proučavanje vidljivih ostataka antičkih parcelacija zemljišta tek započeto negdje 1830-tih, pa Ljubića možemo nazvati, kako je to naveo Zaninović, pionikom takvih istraživanja u Hrvatskoj. O povijesti ovakvih istraživanja vidi: DILKE 1971.

³⁷⁴ BRADFORD 1957, 151, 191-193, Pl. 4.

najbolje od svih i nema sumnje da je po svojoj plodnosti bilo poznato i prije nego što je postavljen rimski sistem parcela.... Parcele su sačuvane zahvaljujući suhozidinama te, iako se na nekim mjestima osnovne linije gube, ipak kontinuirana obrada polja održala ih je u veoma dobrom stanju. Osnovne linije orijentirane su sjever-sjeveroistok jug-jugoistok. Neophodan je detaljan terenski pregled kako bi se bolje pratilo ovo otkriće. Status ovog sistema i njegovih rimskih vlasnika predstavljaju značajan historijski problem”.

Iste godine (1957) objavljen je i rad Raymonda Chevalliera s kartom hvarskog agera za kojeg samo navodi da je on iz rimskog razdoblja.³⁷⁵ Zanimljivo je napomenuti da u drugom izdanju njegova članka u uvodnoj napomeni u kojoj navodi Bradfordovu knjigu, Chevallier daje opasku o hvarskom ageru: “Il modulo proposito per Lesina - 5 actus - (cadastrò greco ?) sembra incerto”.³⁷⁶ Između prvog i drugog izdanja Chevallierova rada pojavio se 1959. prilog Nika Dubokovića-Nadalinija³⁷⁷ koji također konstatira da se radi o rimskom ageru temeljeći svoje tvrdnje na rezultatima koje je 1955. objavio Mate Suić, vezane uz problematiku agera rimskih kolonija na istočnoj obali Jadrana.³⁷⁸ Duboković je također upozorio na važnost proučavanja agrarnih odnosa i na neophodnost daljnjih sistematskih istraživanja. Suić će se tek 1960. osvrnuti na problem hvarskog agera u radu u kojem iznosi mišljenje da rimska Farija nije imala status ni kolonije ni municipija i da o tome ne govore antički izvori, te da stoga nije mogla imati ni ager. Da postoji sigurna potvrda da je hvarski ager pripadao koloniji Saloni, Suić navodi da se prema jednom natpisu koji je nađen u Saloni spominje praefectura Phariaca Salonitana (CIL III 3084) jasno vidi da “...se nedvojbeno radi o agerskoj prefekturi salonitanskog agera...”, odnosno da je teritorijalna vlast Farije bila u rangu ispostave “centralne vlasti u Saloni”. Stoga Suić datira gradnju agera u doba cara Augusta ili Klaudija.³⁷⁹

Korak naprijed ponovno je učinio Niko Duboković-Nadalini kada je 1969. objavio proširenu verziju svog članka iz 1959. prprativši ga kartom.³⁸⁰ U tom radu vidljivo je da je on prvi koji se pozabavio pitanjem naseljenosti hvarskog agera upozoravajući na ostatke desetaka antičkih gospodarskih imanja (**T. XXIII, E, br. 13, 25, 33, 53, 59, 63, 76, 84, 92 i 110**). Upozorio je i na nekoliko

³⁷⁵ CHEVALLIER 1957, 177, T.4.

³⁷⁶ CHEVALLIER 1961, 20-22. T. 4.

³⁷⁷ DUBOKOVIĆ-NADALINI 1959.

³⁷⁸ SUIĆ 1955. U ovom radu Suić ne govori o hvarskom ageru.

³⁷⁹ SUIĆ 1960, 165-168; SUIĆ 1976, 101: i dalje zadržava svoje gledište o pripadnosti hvarskog agera Saloni. Da se spomenuti natpis odnosi na svjetioničarsku službu stacioniranu u Saloni pisao je još Bulić (1902.) a i drugi, što je rezimirao ZANINOVIĆ 1988a, 42-44.

³⁸⁰ DUBOKOVIĆ-NADALINI 1969.

grobova iz grčkog i rimskog perioda te na grčki nadgrobni natpis otkriven na Kupinoviku gdje će kasnije (od 1978. do 1982.) M. Zaninović vršiti iskopavanja.³⁸¹ Zaninović će 1970. prihvatiti Suićevo mišljenje o hvarskom ageru kada raspravlja o ageru u Stonskom polju.³⁸²

Kao što smo dosad vidjeli svi autori su mišljenja da su ostaci pravilnih parcela unutar Starogradskog polja iz rimskog razdoblja te da Suić preciznije datira ager u doba Augusta ili Klaudija, a da Bradford navodi da je sistem parcela od 5 x 5 actusa³⁸³ "much more common in the case of the earlier systems",³⁸⁴ te da Chevalier pod upitnik stavlja da je u pitanju grčka parcelacija, a potom odmah navodi kako mu model od 5 x 5 actusa izgleda netočnim.³⁸⁵

Naime, klasični ageri, odnosno limitacije rimskog carstva, pa tako i one na našoj obali Jadrana (npr. oni u Poreču, Puli, Zadru, Solinu), imali su centurije od po 20 x 20 actusa, odnosno veličine od oko 710 x 710 m. To je povuklo Suića, kao što smo netom vidjeli, da Starogradsko polje pripiše teritoriju rimske kolonije Salone.³⁸⁶

Nakon ovih rasprava, u kojima se nije došlo do zadovoljavajućeg rješenja, 1969. godine je John J. Wilkes pokušao razjasniti pojavu manjih parcela u Starogradskom polju tako što je istakao da je zemlja toliko visoke kvalitete da se morala rasporediti u male parcele: "the land was of such high quality that it need be distributed only in small quantities".³⁸⁷ Bez detaljnijeg objašnjenja, na hvarski ager osvrnuo se i Oswald A.W. Dilke koji ga stavlja u grupu agera koji odstupaju od standardnih rimskih agera te navodi da on ima centurije od po 250 iugera, odnosno od 25 x 20 actusa. Na drugom mjestu u istom radu Dilke navodi mišljenje Bradforda (kojega jedino i citira glede hvarskog agera).³⁸⁸ Novo mišljenje iznio je 1979. godine Giulio Schmiedt. Njemu, s obzirom na temu, očito nije bilo potrebno da se detaljnije pozabavi hvarskim agerom te ga samo spominje u jednoj rečenici: "Nell isola di Lesina (l'antico Pharos) si ha una scamnatio constituta da rettangoli molto alungati (m 1000 x 200)".³⁸⁹ Moguće je ipak da je Schmiedt upotrebljavajući izraz *scamnatio* pomišljao da se na Hvaru radi o sistemu parcelacije kojeg su Rimljani nazivali *per strigas et scamnas* odnosno sistem koji je prethodio centurijaciji pomoću kvadrata od po 20 x 20 actusa.³⁹⁰

³⁸¹ ZANINOVIĆ 1987, 91-96.

³⁸² ZANINOVIĆ 1970, 496, 500.

³⁸³ Rimaska stopa u rano carstvo iznosila je 29,57 cm tako da bi jedan actus bio dug 35,484 m, a 5 actusa 177,42 m; 5 x 5 actusa iznosi 30.590,756 m što je nešto više od 3 hektara površine.

³⁸⁴ BRADFORD 1957, 151.

³⁸⁵ CHEVALLIER 1961, 20-22.

³⁸⁶ SUIĆ 1960. Da je Farija bila municipij pokušao je dokazati ZANINOVIĆ 1988a.

³⁸⁷ WILKES 1969, 228.

³⁸⁸ DILKE 1971, 40.

³⁸⁹ SCHMIEDT 1979, 187.

³⁹⁰ DILKE 1971, 581-582.

Pregled rezultata od 1982. do 1989.

Zaokret u interpretaciji hvarske parcelacije učinjen je 1983. godine kada je Marin Zaninović objavio rad³⁹¹ u kojem pokušava pokazati da ostaci parcelacije u Starogradskom polju nisu iz rimskog, već iz grčkog perioda, što je dao naslutiti u radu objavljenom 1977. godine.³⁹² Zaninović je proučavao specijalne karte u mjerilu 1:50.000 i avio snimke i uzeo je za pretpostavku, obzirom da je grčka kolonija Faros bila samostalna država-polis koja je imala vlastite zakone i kovala svoj novac u srebru i bronci, da se za takvu zajednicu može očekivati da je imala organiziranu podjelu zemljišta. Pored toga navodi analogije sa susjednog otoka Korčule, odnosno s raspodjelom zemljišta zabilježenog na znamenitoj Lumbardskoj psefizmi, na kojoj se spominju čestice zemlje od 1,5, 3 i 4,5 plethra.³⁹³ Zatim je uočio, slično Schmedtu, da su parcele oblika izduženog pravokutnika čija duža stranica iznosi 1.000 m “a to je praktički dužina od pet grčkih stadija, ako računamo s dužinom olimpijskog stadija, koji iznosi 192 m”. Međutim, Zaninović se ne opredjeljuje za olimpijski stadij, već za jonski, odnosno atički koji ima dužinu, kako on navodi, od 177 do 178 m (jedna stopa 0,295 - 0,297 m), a ne za dorski koji ima dužinu od 196 do 197 m, koja bi, kada se pomnoži sa 5 (od 980 do 985 m), više odgovarala dužoj stranici njegova pravokutnika za kojega drži da ima 1.000 m. Kako Zaninović nije izvršio daljnja mjerenja problem veličine parcela i dalje ostaje otvoren, pogotovo kada se zna da u grčkom svijetu veličina stope varira od grada do grada i da su se veličine stopa mjenjale kroz vrijeme. Treba napomenuti i to da Zaninović ne datira preciznije parcelaciju već navodi samo da je iz grčkog perioda.³⁹⁴

U periodu od 1982. do 1985. zimi Božidar Slapšak, Bojan Đurić, Petar Popović i potpisani počeli su s rekognosciranjem Starogradskog polja. Godine 1982. sistematski su pregledali 4 modularne jedinice (T. XXIII E, C 4-7).³⁹⁵ U 1983. izvršili su trodnevna rekognosciranja prostora na južnoj strani antičkog Farosa kojom prilikom su otkrili priličnu količinu nedovršenih ili loše ispečenih ulomaka antičke keramike. Svi ovi rezultati su bili više nego ohrabrujući što je i dalo poticaja da se pregled terena nastavi, ali skromna vlastita sredstva i

³⁹¹ ZANINOVIĆ 1983a; 1983b.

³⁹² ZANINOVIĆ 1979b; 1982b.

³⁹³ Faroska jedinica od 1 x 1 stadij ima 36 plethra što je prosječno 10 puta veća parcela od one u Lubmardi, pa stoga ne može služiti kao usporedba, osim ako se ne misli samo na primjer da se i u Lumbardi, stoljeće nakon utemeljenja Farosa, također dijelila zemlja doseljenicima iz Isse.

³⁹⁴ ZANINOVIĆ 1983a; 1983b.

³⁹⁵ KIRIGIN 1982.

izgradnja nove ceste i novog vodovoda kroz polje poremetili su zamišljeni ritam rada. U 1984. i 1985. rekognoscirali su po cijelom polju³⁹⁶ i vršili zaštitna iskopavanja na trasama nove ceste i vodovoda³⁹⁷ i na položaju Mirak.³⁹⁸

U 1985. godini održao sam referat na kongresu u Sydneyu gdje sam se osvrnuo i na problematiku grčkog prisustva u Starogradskom polju na temelju rezultata postignutih prilikom spomenutih rekognosciranja. Naveo sam kako su nam na raspolaganju bile specijalne karte u mjerilu 1:5.000 te da smo izvršili mjerenja na terenu, na temelju čega smo predložili veličinu osnovne parcele od oko 900 x 180 m, odnosno 5:1 stradij, to jest da je stopa imala 0,304 m i da su ti ostaci parcelacije iz grčkog perioda. Također smo uočili da tada poznate gradske zidine Farosa nisu paralelne s linijama plana parcelacije i da se sam grad nalazi unutar dviju modularnih jedinica (T. XXI, E). Zatim sam naveo da bi moguće mjesto za *omphaos* moglo biti na položaju Jurjevac, oko 200 m zapadno od grada, gdje su u 19. stoljeću otkriveni helenistički i rimski grobovi (T. XXI, E),³⁹⁹ što se kasnije pokazalo kao neutemeljeno. Uz to naveo sam već publicirani grčki natpis koji je otkriven u okolici Staroga Grada u 19. stoljeću, a koji upućuje na parcelaciju zemlje: ΟΡΟΣ ΜΑΘΙΟΣ ΠΥΘΕΟ (T. XXI, D).⁴⁰⁰ Tu sam donio kartu distribucije prethistorijskih, grčkih i rimskih nalazišta unutar i oko Starogradskog polja, koja je poslije djelomično reproducirana na drugom mjestu.⁴⁰¹ U kratkom osvrtu na postignute rezultate u 1985. godini nismo razmatrali problem preciznije datacije ostataka antičkog katastra. Konstatirali smo sljedeće: “izvršena je preliminarna mjerna analiza limitacije i tu su uočeni zanimljivi problemi: sa sigurnošću se može utvrditi da jedinica mjerenja nije ni rimski *pes* ni antički *pous* već mjera, možda lokalna, za koju još nismo uspjeli dobiti uvjerljivu analogiju (blizu Dorpfeldovom odbačenom *pousu* od 302,8 mm); modul je 1 stadij s tim da se u centralnom dijelu glavne komunikacije sjever-jug na 5 stadija, a blizu grada i Vrboskoj odstupa od te sheme; unutarnja parcelna podjela se mjestimice poklapa s mogućim grčkim mjerama - *1 x 1 stadij*; unutar toga 6 x 6 *plethra* zanimljive su evidentno mlade antičke podjele, npr. 3 jedinice dužine 5 actusa unutar strige širine 1 stadij; što se odstupanja od idealne mreže tiče, pokušavamo razlučiti tehničke gramatičke greške od sistemskih odstupanja koje bi mogle da indiciraju sekvence, odnosno širenje limitiranog agera”.⁴⁰²

³⁹⁶ SLAPŠAK 1988, 147-148.

³⁹⁷ KIRIGIN 1984a; KIRIGIN 1984b; KIRIGIN 1985a; LOKOŠEK 1985; KIRIGIN 2001.

³⁹⁸ B. Slapšak, Vila Mirak, izvještaj sa rekognosciranja 1985. (rukopis); KIRIGIN 1986; KIRIGIN 1987c; KIRIGIN 1988; KIRIGIN 1989.

³⁹⁹ KIRIGIN 1990, 296-302.

⁴⁰⁰ BRUNŠMID 1998, 31-32. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1952, 31-32; Katalog Pharos 1995, 47 br. 5.

⁴⁰¹ KIRIGIN i SLAPŠAK 1986.

⁴⁰² KIRIGIN i SLAPŠAK 1986.

Nakon ovih konstatacija uočena je neophodnost detaljnije analize s obzirom na to da je spoznaja o točnoj mjernoj jedinici koja se koristila prilikom postavljanja antičke parcelacije od presudne važnosti za razumijevanje i interpretacije cijelog sistema.

U periodu do 1985. do 1987. došlo se do novih, značajnih spoznaja o antičkoj parcelaciji. Naime, uočeno je da će biti nemoguće doći do osnovne mjerne jedinice koja se koristila kada se vršila raspodjela zemljišta ako se ne izvrše detaljna premjeravanja. Pokazalo se da karte u mjerilu od 1:25.000 daju greške od +/- 5 m, a one u mjerilu od 1:5.000 greške od +/- 1-2 m, što nije dovoljno da bi se dobila precizna dužina stope. Da bi se dobila precizna dužina stope pribjegli se uzimanju velikog broja uzoraka raznih dužina i njihovoj statističkoj obradi. Pored toga moralo se voditi računa da je polje kontinuirano korišteno preko 2000 godina i da je doživljavalo razvoj i modifikacije, da su se događali prirodni procesi: erozija, terasiranje, dograđivanje ranijih ograda, stvaranje novih parcela unutar već postojećih ili pak njihovo proširenje. Poseban problem činili su putevi i širina ograda, s obzirom na to da se ne zna koliko su bili široki u antičko doba. Kolega Zoran Stančić napravio je pod mentorstvom Božidara Slapšaka analizu nasumice izabranog uzorka od stotinu mjera uzetih između fiksiranih točaka sa sačuvanih ograda unutar Starogradskog polja, a koje nisu pokazivale značajnije devijacije od izvornog modula parcelacije. Uzorak je bio uzet od minimalne jedinice od 1 stadija i maksimalne jedinice od 15 stadija, čiji prosjek iznosi 4,84 stadija. Uzorak je pokazao diferencijalnu rasprostranjenost vrijednosti na dvjema osovina parcelacije (S-J i I-Z), što je objašnjeno, zbog produženog pravokutnog oblika modularne jedinice, postojanjem *limites extra clusi* (širina graničnog puta – limesa – posebno je mjerena, a budući da je broj limita u smjeru I-Z peterostruko veći u odnosu na S-J, dužine će pri istom broju odmjerenih stadija biti u smjeru I-Z veće). Proračun standardne devijacije na različitim vrijednostima širina limita (između 6 i 15 stopa) dala je pokazatelj od 10 stopa kao najvjerojatniji, u slučaju da su svi limiti jednaki u širini. Na taj način mogla se izračunati stopa korištena prilikom raspodjele zemljišta. Ona iznosi 302,16 mm što je različito od one koju smo mogli odrediti bez upotrebe statistike (304, odnosno 302,8 mm).⁴⁰³ Nova stopa se sada da usporediti s onom od 302 mm koju je predložio Broneer kad je rekonstruirao stadije u Istmiji i Epidauru nastale u 4. st. pr. Kr.⁴⁰⁴ Drugi značajan rezultat bio je da su mjerenja pokazala

⁴⁰³ STANČIĆ 1987; STANČIĆ i SLAPŠAK 1988. Na Tasosu stopa je 0,324-0,3253 m. Usmeno saopćenje T. Koželja, kojemu zahvaljujem na ovom podatku.

⁴⁰⁴ BRONEER 1971, 174-181; BRONEER 1973, 63-64. Radi se o stopi koja je upotrijebljena pri rekonstrukciji tih stadiona u 4. st. pr. Kr., a koju je Broneer ustanovio na temelju mjerenja razdaljine između startne i ciljne linije tih stadiona.

da je zemlja koja je dodjeljivana građanima premjeravana po jedinicama od 1 x 5 stadija (302,16 m x 600 x 5; dakle: modularna jedinica 181,296 x 902,480 m) i da su odvojeno mjerene od puteva koji ih razgraničavaju (širine 302,16 m x 10; skupa 183 x 906,5 m). Ova konstatacija može poslužiti za pretpostavku da su parcele bile privatno vlasništvo građana Farosa, a glavne komunikacije javno dobro (*solum publicum* po rimskoj terminologiji).

Kako je rimska stopa (29,57 cm) veoma blizu stopi koju su koristili Farani (30,21 cm), nije ni čudo da je došlo do gore navedenih tumačenja. Osim toga, prije naših mjerenja korištene su karte velikih razmjera pa i nije bilo moguće doći do točnih mjera, a uz to i sam problem parcelacije zemljišta kod Helena nije danas ni približno tako dobro poznat kao što je to slučaj kod Rimljana.

Zimi 1986. bilo je prvi put moguće sastaviti veći istraživački tim i primijeniti novi metod terenskog pregleda Starogradskog polja. Tada je, na inicijativu Slapšaka, cijelo polje podijeljeno u 390 kvadrata od po 183 x 183 m (1 x 1 stadij), koji leže na smjeru ostataka antičkih parcela. Potom smo iz kape izvukli uzorak od 20%, odnosno 78 kvadrata koje smo potom pregledali. Prethodno su iz aviosnimka izvučene fotografije tih 78 kvadrata, uvećane u mjerilu 1:2.000, i preko njih je stavljen paus papir kako bi se ucrtali nalazi nakon svakog obilaska. Takvim načinom obilaska utvrđeno je postojanje 23 nalazišta s ostacima ruralne arhitekture, od kojih su neke bile otkrivene za vrijeme pregleda u periodu od 1982.-1985. Ukupan broj nalazišta, manjih koncentracija keramike ili pak pojedinačnih ulomaka, dosegao je broj od 207 od čega ih je 185 nađeno na ogradnim suhozidinama, odnosno krčevinama.⁴⁰⁵

Značajni su rezultati postignuti prilikom geomorfoloških istraživanja razvoja gradnje suhozidina na ovom kraškom polju u protekla tri milenija. Pokazalo se da se nakon prvotne grčke parcelacije zemljišni posjed sve više usitnjavao, a da su suhozidine sve brojnije i više zbog "bježanja" zemlje i promjene usjeva. Očito je glavni modul od 1 x 5 stadija prvo podjeljen u parcele od 1 x 1 stadij, a da su potom one još usitnjavane pogotovo nakon što su Rimljani intenzivno naselili polje, o čemu svjedoče mnogi ostaci ruralnih nalazišta (T. XXIII, E). Ovim problemima bavio se Ivan Gams sa Sveučilišta u Ljubljani. Zanimljiv je njegov zaključak o tome da se prije nego što su se bolesti loze počele liječiti kemijskim sredstvima u ovom stoljeću, najniže plodne površine u Dalmaciji bile bez vinograda. Navodi da to isto važi i za Starogradsko polje koje se nalazi na nadmorskoj visini od 0-60 m, te da ako su grčki kolonisti proizvodili vino da su svoje vinograde imali na padinama sjeverno i južno od Farosa.⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ SLAPŠAK 1988, 148.

⁴⁰⁶ GAMS 1987, 77-87. Teško je u to povjerovati jer Vinko Pribojević (1951) govori da su u Polju bili vinogradi. Hvarski statut (HS 1991. 151) također spominje vinograde u

Gams je utvrdio i položaje starih korita rijeka unutar polja. Posebno je zanimljivo korito koje iz Dola teče prema Starom Gradu (**T. I, A**).⁴⁰⁷ Moguće je da je ova rijeka postojala u antici.

Svi postignuti rezultati, a osobito angažman kolege Slapšaka, privukli su pažnju kolega iz inozemstva, odnosno iz Engleske i Kanade. Tako je 1987. počeo s radom međunarodni *Projekt Hvar - arheologija mediteranskog predjela* koji kontinuirano djeluje, a iz kojeg je 1992. nastao PJO.

U ljeto 1987. izveden je prvi terenski pregled s kolegama iz Engleske, Ljubljane, Zagreba, Splita i Hvara. Tada se po prvi put primijenio metod sistematskog intenzivnog terenskog pregleda na otok Hvar na način kakav je razvijen u okviru velikih regionalnih projekata u Grčkoj.⁴⁰⁸ Takav pregled terena pretpostavlja pregled traka širokih 1 m, koje su međusobno udaljene po 10 m. Prema tome, uzorak pregledanog terena iznosi 10%. Na taj način je pregledan prostor od 1,5 km (vidi šrafirani dio na **T. XXII, A**). Posebno je pak pregledana površina četiriju cijelih nalazišta (P1 /Orišac/, P2 /Carevac/, P3 /Ježc/ i P4 /toponim nepoznat/. P4 je malo gospodarsko imanje, 20-30 m u promjeru (**T. XXII, B**), iz najvjerojatnije grčko-helenističkog razoblja, dok su ostala nalazišta iz rimskog razdoblja.⁴⁰⁹ Slična istraživanja nastavljena su u ljetnim sezonama 1988. i 1989, no ti rezultati, barem što se tiče Starogradskog polja, još nisu obrađeni ni publicirani.

Najnovija istraživanja

Najnovija istraživanja u polju predvođena B. Slapšakom, u sklopu programa COST Action G2,⁴¹⁰ dala su veoma zanimljiva rješenja. Prvi korak

polju: npr. vinograd Dobroslava Andrijinog, vinograd Blaža Mikše, itd. Gamsov navod bi ipak mogao bit točan barem što se tiče grčkog razdoblja (vidi niže).

⁴⁰⁷ GAMS 1987, 79. Gamsov rad uz primjenu nove tehnologije nastavili su Musič, Erič, Mlinar i Slapšak, vidi niže.

⁴⁰⁸ VUJNOVIĆ 1989., vidi i ANDEL i RUNNELS 1987; CHAPMAN et al. 1996. i DAWIS et al. 1998.

⁴⁰⁹ BINTLIFF i GAFFNEY 1988, 151-154. Podaci sa istraživanja provedenih u 1988. i 1989. godini u Starogradskom polju, kada su nam se pridružili kolege John Hayes i Timoty Kaiser iz Kanade, još nisu u potpunosti obrađeni, ali je očigledno da će se dobiti kvalitetni rezultati jer su pored arheologa ovdje radili i prirodoslovci, geografi i arhitekti.

⁴¹⁰ COST Action G2: COST je europski sustav znanstvenih mreža koje financira Europska zajednica, a G2 je akcija pod naslovom "Paysages anciennes et structures rurales (PASTA)", pod vodstvom Monique Clavel-Leveque iz Besancona, u koju su uključeni znanstvenici iz 13 zemalja. Projekt je završen 2001. godine. Vidi: SLAPŠAK et al. 2001.

nakon onog što su učinili Gaffney i Stančić,⁴¹¹ bio je izrada visoko rezolutne digitalne mape visina prostora kojega proučavamo. Visine su uzimane iz karata u mjerilu 1:5.000, izrađene na temelju aviosnimaka iz 70-tih godina. Digitalizirane su i topografske karte mjerila 1:5.000, katastarske karte iz 19. stoljeća, zatim one pedološke i geološke. Limiti parcela zemlje su vektorizirani, a onima koji se poklapaju s pretpostavljenim limitima parcelacije dana je posebna pozornost i oni su pohranjeni kao odvojeni sloj.

Usporedo se odvijao i terenski pregled pojava u krajoliku faroske chore. Imajući u vidu zapažanja o modularnoj mreži, na terenu su se provjeravale glavne osi i preciznost mjera. S druge strane, analizirale su se strukture parcela zemlje unutar modularnih jedinica, uključujući i pregled terasa, pojava vezanih uz kontrolu voda, antičkih nalazišta i puteva.

Proučavali su se i tragovi pravilne parcelacije koji ne pripadaju već uočenoj parcelaciji, a nalaze se oko samog Staroga Grada i na prijelazu iz Starogradskog u Jelšansko polje.

Novi rezultati vezani uz ova tri primjera raspodjele zemljišta mogu se rezimirati na sljedeći način:

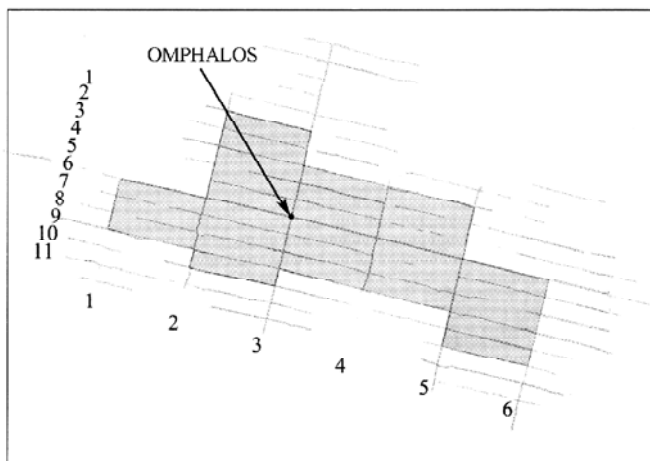
Podjela zemlje u Starogradskom polju (T. XXIII, C i D; T. XXIV, B, 1-4)

Zahvaljujući preciznosti korištenih podataka iz karata mjerila 1:5.000 i aviosnimaka, moguće je ukazati na nekonzistentnosti, osobito u orijentaciji glavnih osi. Ovo je izazivalo oprez s obzirom na rezultate postignute analizom jedinice stope: mjerenja nisu uzimala u obzir moguće devijacije, zbog čega će trebati uzeti novi uzorak primjeren ovim novim zapažanjima.⁴¹² S druge strane, primjećene nekonzistentnosti dale su nadu da se dobije nekakav uvid u proceduru i tehničke probleme s kojima su se součili prvi mjernici polja (vidi niže).

Otkloni od idealnog modela mogu se jasno uočiti na digitalnom modelu. Posebna briga je morala biti posvećena stupnju preciznosti modela. Osovine parcelacije su kontrolirane na aviosnimcima i pregledane na terenu, pri čemu je trebalo uzimati u obzir da se danas može promatrati samo vidljive, odnosno suvremene pojave u polju, koje, premda povezane s onim antičkim, strukturalno ili po položaju ne moraju biti identične s njima. Za verificiranje uz pomoć GPS odabrano je nekoliko ključnih točaka i linija. Rezultat ovih verifikacija pokazao je da je preciznost naše banke podataka bila primjerena svrsi analize (sl. 1).

⁴¹¹ GAFFNEY i STANČIĆ 1991.

⁴¹² SLAPŠAK i STANČIĆ 1998.

Sl. 1. Područje odabrano za analizu deformacija modularne mreže

Proučavanje je bilo povjereno Juriju Mlinaru, tada studentu geodezije na Sveučilištu u Ljubljani, koji je zajedno sa Slapšakom objavio postignute rezultate.⁴¹³ Kako je analitički potencijal nepovezanih podataka o osovina parcelacije kakav se može izvući iz karata mjerila 1:5.000 minimalan, odlučeno je promijeniti model grafičkih podataka na takav način da svaka strana modularne jedinice bude predstavljena kao jedna kontinuirana linija. Izabrane su samo one modularne jedinice koje su se mogle definirati sa svih četiriju strana. Sveukupni broj modularnih jedinica u transformiranom modelu bio je 29, obuhvaćajući 4,9 km², što je 35% ukupne površine isparcelirane zemlje ovoga prostora. Iako površina nije velika, predio je kompaktan i obuhvaća veći dio središnjeg dijela polja (sl. 1).

Da bi se razumjela priroda otklona, analizirana je usmjerenost okomitih (sjever-jug) i vodoravnih (istok-zapad) osovina mreže. Smjer vodoravnih osovina unutar pojedinačnih stupaca raspodjele zemlje predstavlja homogenu grupu. Ipak, varijacija je značajna između stupaca 2 i 3 (u vrijednosti od 0,88). Radi se u stvari o dvije homogene grupe: jedna u stupcima 1 i 2, a druga u stupcima 3, 4 i 5. Usmjerenost okomitih osovina pokazuje veću promjenjivost. Sve okomite osovine bilježe značajan otklon na vodoravnoj osi br. 6. Kombinacijom ovih dviju opservacija posebno značenje dobija križanje

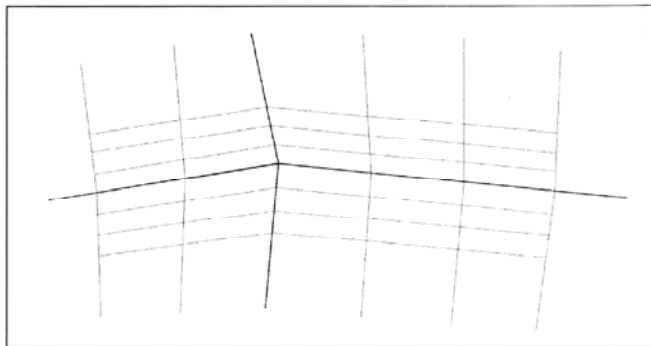
⁴¹³ MLINAR 1997; MLINAR i SLAPŠAK 1998; SLAPŠAK et al. 2001.

okomite osi br. 3 i one vodoravne br. 6. Na temelju toga možemo argumentirati kako je ova točka ustvari *omphalos*, dakle polazište premjeravanja parcelacije plodne zemlje unutar faroske chore (sl. 1; T. XXIII, C).⁴¹⁴

Takva argumentacija sukladna je sljedećoj hipotezi o mogućnosti otkrivanja *omphalos*: pod pretpostavkom da se pravi kutevi uzimaju pomoću grome i ne koriste se dodatne geometrijske verifikacije i korekcije, u ujednačenim uvjetima (dakle u slučaju premjeravanja zemlje u horizontalnoj ravni) *omphalos* će biti ono mjesto križanja okomitih i vodoravnih osovina parcelacije koje će pokazivati najveću grešku, dakle najveće otklone osovina u oba smjera.

U našem slučaju, hipoteza se može verificirati neovisnim zapažanjima koja se odnose na upotrebljivost tako određene točke kao *omphalos* parcelacije, uzimajući u obzir morfologiju krajolika i naše poznavanje tehnike premjeravanja zemlje u antici. Kartiranjem vidljivosti s te točke i s krajnjih točaka obje osovine koje se tu križaju, dolazimo do sljedećeg zapažanja. Kao početna točka razmjeravanja, naša točka omogućuje vizualnu kontrolu cijele okomite osi, izuzimajući udaljene dijelove i brda na sjeveru i udaljene dijelove na vodoravnoj osi. Uzimajući u obzir cijelu morfologiju prostora pod pravilnom raspodjelom parcela, križanje osovina na 3 i 6 je dobar izbor za *omphalos*, i to za premjeravanja zemljiša bilo antička ili suvremena. Naša hipoteza o *omphalos*u je tako pojačana ovim razmatranjima.

Otkloni vodoravnih osovina na trećoj okomitoj osi, te okomitih na šestoj vodoravnoj, tvore deformacije pravokutnih modula od 1 x 5 stadija unutar raspodjele zemljišta. Pojačani model deformacija (sl. 2) jasno pokazuje

Sl. 2. Pojačani model deformacija parcelacije

⁴¹⁴ Ranije smo mislili da je *omphalos* na položaju Jurjevac (vidi gore).

kombinaciju sistemskih i slučajnih komponenata u transformaciji pravilne mreže (osovina parcelacije). Glavna vodoravna os ima otklon samo na jednom mjestu, to jest kod *omphalosa*, a sve ostale vodoravne osi imaju podjednak otklon na trećoj uspravnoj osi. Sve okomite osi imaju otklon na vodoravne osi. U usporedbi s tim otklonom, varijabilnost usmjerenosti dijelova okomitih osi iznad, s jedne, i dijelova ispod glavne vodoravne osi s druge strane, je niska; varijabilnost usmjerenosti pojedinih dijelova okomitih osi po modularnim jedinicama (to jest dijelova okomitih osi između vodoravnih osi) je rezultat slučajnosti. Ova zapažanja omogućuju nam predložiti rekonstrukciju mjerničkog postupka pravilne raspodjele zemljišta faroske chore.

Postupak izmjere zemljišta

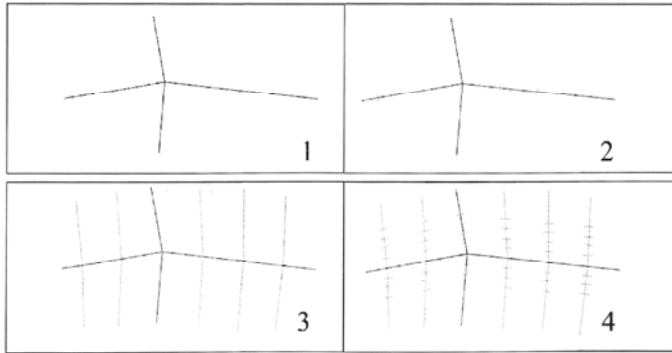
Prvotna istraživanja faroske chore pretpostavila su da je mjesto odakle se izvršila izmjera zemljišta bilo na položaju Jurjevac, oko 200 m zapadno od Farosa,⁴¹⁵ no naknadna vrlo detaljna istraživanja, pokazala su da je početna točka - *omphalos* - bila u samom polju na mjestu križanja dvaju glavih osi parcelacije - okomita os br 3 i vodoravna os br 6 (sl. 1).⁴¹⁶ Naime, s te točke moguća je cijela kontrola okomite osi (sjever-jug), a i dobrog dijela vodoravne. Ista istraživanja pokazala su i greške koje su se dogodile pri izmjeri, odnosno deformacije koje su sistemske i slučajne. Naime, iz zračnih snimaka i katastarskih i topografskih karata, osobito onih manjih, može se steći dojam da je parcelacija posve pravilna. To, međutim, nije slučaj. Analiza je pokazala da su mjernici imali problema i da su ih rješavali na licu mjesta. Vidljivo je kako se glavni otklon vodoravne osi javlja samo na jednom mjestu i to istočno i zapadno od *omphalosa*, a sličan otklon zapaža se i kod svih ostalih vodoravnih osi. Slično je i s okomitim osima (sl. 2).⁴¹⁷ Donekle je moguće rekonstruirati postupak izmjere polja. Mjernici su očito dobro pregledali polje kada su se odlučili za mjesto koje su odabrali za početnu točku mjerenja – *omphalos*. Tu su postavili instrument, takozvana groma, odakle su vizirane i markirane sve četiri najudaljenije točke (sl. 3,1).

Nakon što su izvučene sve četiri linije, one su po osi sjever-jug markirane na udaljenosti od 1 stadija, a na osi istok-zapad na udaljenosti od 5 stadija – dužina pojedine parcele - (sl. 3, 2). Pri ovom postupku moguća je najmanja

⁴¹⁵ KIRIGIN 1990, 269.

⁴¹⁶ Rekognosciranja 1998. (neobjavljeno).

⁴¹⁷ SLAPŠAK i STANČIĆ 1998; MLINAR 1997; MLINAR i SLAPŠAK 1998; SLAPŠAK et al. 2001; SLAPŠAK i KIRIGIN 2001; SLAPŠAK 2002.

Sl. 3. Rekonstrukcija postupka izmjere zemljišta

greška budući da određivanje pravog kuta ovdje nije bio veliki problem, ali ukupni rezultat nije imao posve pravi kut na svim krajnim točkama od *omphalosa*. Nakon ovoga postavljene su okomite osi na udaljenosti od 5 stadija (sl. 3, 3), koje su zbog spomenutih minimalnih otklona pri postavljanju osnovnih linija, opet izazvale manje devijacije koje su se ponovile i prilikom postavljanja oznaka za jedan stadij koji je označavao širinu parcele (sl. 3, 4). Iz ovoga je vidljivo da mjernici nisu primjenjivali komplicirane metode provjera kako su ih koristili kasniji rimski mjernici – *agrimensores* – na temelju uputa gromatičara, to jest rimskih tehničkih pisaca. Treba navesti i to da spomenuta analiza omogućuje da se utvrdi da je cilj bio da se polje isparcelizira u jednom komadu. Ne primjećuje da se parcelacija naknadno širila, odnosno da je rađena u etapama. Opisana procedura izmjere zemljišta u starogradskom polju daje dovoljno argumenta za utvrđivanje kako je ovaj postupak prethodnica kasnijim rimskih izmjerama. Ovo je najstariji utvrđeni primjer mjerenja parcelacije iz središnje točke - *omphalosa* -, kakav nam kasnije dokumentiraju rimski pisci.⁴¹⁸

Prvobitni raster parcelacije danas je vidljiv po suhozidinama, koje su recentnijeg datuma. To su pokazala istraživanja 1984. i 1985. godine.⁴¹⁹ Za pretpostaviti je da takve ograde u grčko doba nisu postojale ili barem ne u tolikoj mjeri kao što su to danas. Prvobitna mreža se održala zahvaljujući kontinuiranom korištenju polja kao agrarnog resursa sve do dana današnjeg.⁴²⁰

⁴¹⁸ O tome detaljnije kod SLAPŠAK 2002.

⁴¹⁹ Rimljani su u starogradskom polju izgradili čitav niz gospodarskih imanja – vila, od kojih neke obuhvaćaju površine od oko 1 hektara (Ježe kod Vrbovsje, Carevac, Kupinovik cfr. ABOH), no izgleda da Rimljani nisu mijenjali sistem parcelacije koje su postavili Grci.

⁴²⁰ KIRIGIN 2001.

Terasiranje i mikro analiza krajolika

Terase su od posebne važnosti kod proučavanja antičkih parcelacija u sredozemnom krajoliku. Prema terenskim zapažanjima omogućeno je elaborirati hipotezu prema kojoj se terase mogu uzimati kao mjera pri proučavanju vremena proteklog od prvotne gradnje. Pretpostavljeni kontinuitet načina upotrebe poljoprivrednog zemljišta unutar starogradske polja, poduprt kontinuitetom glavnog modela parcelacije, ostvarit će, u kraškom okolišu kao što je naš, stalne promjene površinske morfologije zahvaljujući kombiniranom učinku poljoprivredne prakse i erozije. Terasiranje se upotrebljava unutar konteksta ovakvih poljodjelskih praksi kako bi se onemogućila erozija i zadržala zemlja u jedinicama pogodnim za obrađivanje, drenažu i navodnjavanje ravnih površina. To je stalan proces koji zahtijeva redoviti rad i koji stvara izgrađeni krajolik, konstantan u osnovnoj strukturi, ali u stalnoj promjeni. Visina terase tako postaje znak vremena proteklog od momenta kada je podjela zemlje označena na terenu. Jednostavan pogled na razlike u visinama između terasa na granicama modularnih jedinica i onih glavnih parcele unutar modularnih jedinica (jedan stadij unutar 1 x 5 stadija modela, 1/2, 1/3 i 1/4 od stadija, zajedno s većinom drugih terasa unutar područja pravilne parcelacije, izgleda da potvrđuju ovakvu hipotezu (T. XXVI, B4).

Na temelju ovih zapažanja, razrađen je pregled struktura krajolika za choru Farosa, a postupci mikro analiza krajolika bili su provjeravani na uzorcima unutar starogradske polja.⁴²¹

Na temelju tih analiza moguće je izvesti nekoliko zaključaka:

- Izgleda kako ovdje imamo dobar temelj da argumentiramo već u grčkom kontekstu, (vjerojatno iz 4. st. pr. Kr.) postojanje gramatičke procedure kakvu opisuju kasniji rimski pisci (*agrimensores*), s *omphalosom* kao početnom točkom sistema.
- Upravo je farosko zanemarivanje detaljnih metoda, hvaljenih od strane gramatika, geometrijske kontrole i ispravaka u mjerništvu, ono što čini naš slučaj tako dragocjenim: uočene greške omogućuju nam otkriti mjerničke postupke koji su slijedili.
- Izbor položaja *omphalosa* i položaj glavnih osi je optimalan sa stanovišta kontrole i postupka mjerenja cjelokupnog Starogradske polja, i to prema bilo kojem kriteriju. To pokazuje da su ciljevi mjernika, pa time i same kolonije,

⁴²¹ KIRIGIN 2001, 245.

bili da podjelom zemljišta (kao ager *divisus et adsignatus*, ako smijemo upotrijebiti termin rimskih agrimensora) obuhvate odjednom cijelo polje. Protiv postupnog širenja parcelacije u pravcu Vrboske govore i nedavni nalazi grčke keramike i opeke na mogućem gospodarskom imanju u blizini Vrboske.⁴²²

Podjela zemlje oko Staroga Grada (T. XXIV, A)

U neposrednom okolišu Staroga Grada nalaze se ostaci pravilne parcelacije koja upadljivo slijedi geomorfologiju prostora, uključujući i orografiju, hidrografiju i antičku obalnu liniju. Neophodan je detaljniji terenski rad kako bi se verificirale ove pojave koje očito nisu novije budući da ih nalazimo i na katastru iz ranog 19. stoljeća. Slapšak (2002, 210-212) je došao do sljedećih rezultata:

- Spomenute strukture dobro se uklapaju u mrežu koja oblikuje krajolik na takav način da se dobro prilagođava prirodnoj konfiguraciji terena, a obuhvaća prostor od oko 2 km oko Staroga Grada.

- Tragovi parcelacije sačuvani su samo na:

a. prostoru neposredno uz položaj same grčke naseobine, istočno i južno od nje, gdje je zemlja mogla služiti i drugim svrhama osim poljodjelstva u antici, i koja možda nije bila u cijelosti (re)strukturirana, unutar jedinica parcelacije Starogradskog polja.

b. na marginalnim predjelima sjeverno od Starogradskog zaljeva, na padinama gradine Glavica, zatim nadalje prema Rudinama, te u dolini istočno od Glavice.

- os ove raspodjele zemljišta je na liniji koja vezuje malu gradinu na Glavici i pretpovijesnu gomilu i grčku utvrdu (?) na Purkin kuku.

- logika ove parcelacije stoga, kako izgleda, proizilazi iz lokacije Staroga Grada, ali u fazi kad je naselje na tom mjestu kontroliralo ograničen teritorij u neposrednoj okolini.

- među krajobraznim strukturama ove parcelacije na južnoj strani zaljeva su jedna koja vodi prema kraju samog zaljeva i druga koja vodi k istočnoj obali poluotoka na kome je grčka naseobina. One su na udaljenosti od 900 stopa (1,5 stadija), a stopa koja se koristila je izgleda ista ona koja se koristila prigodom raspodjele zemlje u Starogradskom polju (302 mm; što još treba provjeriti).

⁴²² SLAPŠAK et al. 2001, 79-91.

Podjela zemlje u Jelšanskom polju (T. XXV, A)

Prema Slapšakovim istraživanjima (2002, 210-212) postoji jasna promjena u orijentaciji raspodjele zemljišta na jugoistočnim obroncima Starogradskog polja. Tamo je os usmjerena na os Jelšanske doline. Postoje i daljnji tragovi raspodjele zemljišta sukladne ovoj mreži na obroncima Jelšanskog polja. Sudeći prema modularnoj jedinici veličine 1 x 1 stadij uočenoj na granici s parcelacijom u Starogradskom polju, stopa koja se koristila u Jelšanskoj raspodjeli je nešto manja nego ona faroska, oko 295 mm.

Ova nova zapažanja o raspodjeli zemljišta unutar faroske chore omogućuju nam ponuditi neka objašnjenja glede dinamike u odnosima između grčkih doseljenika i domorodačkog stanovništva i predložiti argumente za postupnost grčke kontrole teritorija i korištenja zemlje na ovom prostoru. Kao što smo vidjeli parcelacija Starogradskog polja najvjerojatnije je izvršena nakon sukoba između grčkih doseljenika i domorodaca.

Jelšansko polje na istoku bilo je isključeno iz prvobitnog zahvata. Ono je bilo pod kontrolom kasnoklasične kule sagrađene uz pretpovijesnu utvrdu na Toru povrh Jelse, kao dio sistema kontrole teritorija u kojem je uključena i kula na Maslinoviku, a moguće i građevina na Purkin kuku (vidi niže). Važno je ipak napomenuti da je Tor jedino gradinsko naselje koje očito pokazuje kontinuitet naseljavanja kroz helenističko razoblje, i to na način koji uopće nije karakterističan za grčku organizaciju. Stoga bi predložili, bez obzira kakava kontrola bila, kako su barem marginalni istočni dijelovi chore prepušteni domorodcima. Kasnije je, vjerojatno nakon obnove grada u 2. st. pr. Kr., Jelšansko polje bilo uključeno u "*ager divisus et adsignatus*". Mreža je različita po orijentaciji i prilagođena je morfologiji doline, a izgleda da je korištena i stopa drukčije mjere, moguće ona antičko/rimska od 296 mm.

Obrana polja

Prvi grčki vojni pisac Eneja Taktik (Opsjedanje gradova) koji je živio u 4. st., a potjecao je iz malog gradića Akhaia na Peloponezu, navodi sljedeće o gradu koji je napadnut za vrijeme žetve: "Kad god je teritorij pun plodova a neprijatelj ne tako daleko, razumno je da mnogi ljudi u gradu provedu sve svoje vrijeme u polju, usredotočeni na plodove. Sakupite ljude u gradu na sljedeći način. Prvo dajte znak onima izvan grada da se vrate u grad u suton. Ako su oni raštrkani po cijelom teritoriju, dajte signale preko postaja kako bi se svi, ili barem većina, vratili u grad. Drugo, kada se ovi ljudi obavijeste za povratak, dajte onima u gradu znak da mogu večerati. Na kraju, dajte im znak da odu na stražu i zauzmu pozicije".⁴²³

⁴²³ Prevedeno prema engleskom prijevodu kojeg donosi OSBORNE 1987, 95.

Iz tih razloga, a i zbog čestih ratova u kopnenoj Grčkoj koji su vođeni ljeti i gdje su napadi bili koncentrirani na polja i oduzimanje poljoprivrednog bogatstva,⁴²⁴ Farani su također morali zaštititi svoju choru. Građani su bili uvježbavani kao vojnici da brane svoja polja i granice, jer im je glavni interes bio da ih sačuvaju.

Grci su teritorij svoga grada branili sistemom obrane pomoću izoliranih utvrđenih fortifikacija (*phrouria*) u kojima je moglo biti smješteno do stotine ratnika, odnosno garnizon - *phroura*. U njih bi u ratnoj opasnosti odnosili žito i zarobljenike.⁴²⁵ Drugi način bio je pomoću izoliranih kula ili čuvarskih mjesta - *phylakteria*,⁴²⁶ način koji su koristili i Farani, a kakav je poznat i u kolonijama poput Metaponta, Gele, Agrigenta, Syrakuze, Himere,⁴²⁷ a i na otoku Leuki,⁴²⁸ dok je Krf takve imao na obližnjem kopnu (Tukidit III, 85). Na samom Parosu također su zabilježene kule datirane u helenističko doba.⁴²⁹ Kule su registrirane i na Tasosu.⁴³⁰ Cilj ovih utvrda bio je štititi poljoprivredno zemljište grada ili pojedinog imanja, rudnike i kamenolome. Kako je Faros agrarna naseobina, tako je i sistem njegove obrane bio da se zaštiti prostor pomoću kula. Takva jedan kula je Tor, poznata još Vinku Pribojeviću, a druga je ona na položaju Maslinovik, zabilježena koncem prošloga stoljeća i ponovno otkrivena tek 1987. (T. XXV i T. XXVI) Držim da je ovo značajno, pa bez obzira koliko se o ovome već pisalo, smatram da o tome treba ponovno nešto reći i pojasniti, koliko je to u ovom trenutku moguće.

Tor

Odavno poznata kula na položaju Tor povrh Jelse (T. XXV, B i C), udaljena oko 10 km zračne linije od Farosa, izazivala je razne interpretacije oko toga kome je pripadala. Neki su mislili da je ona grčkoga porijekla, a neki da je ilirskog.⁴³¹ Ima i mišljenja da je kulu sagradio Demetrije Faranin.⁴³²

⁴²⁴ OSBORNE 1987, 138 -145.

⁴²⁵ Diodor, 12, 50.5-7.; LAWRENCE 1979, 172-184; OBER 1985, 130-180. Sistem ovakvih utvrda datira se tek od konca 5. st. pr. Kr., odnosno nakon Peleoponeskog rata kada je nastao posve nov pristup obrani teritorija i novi način ratovanja: cfr. OBER 1985, 1-9.

⁴²⁶ LAWRENCE 1979, 187-197; ADAM 1982, 71; OBER 1985, 130-180; OBER 1987.

⁴²⁷ MALLART 1994, 109. Postojao je i način obrane polja s utvrđenim selima na rubovima chore, što je slučaj s grčkim kolonijama na Crnom Moru ili s Tarantom: MALLART 1994, 109.

⁴²⁸ DOUSOUGLOU i MORRIS 1994.

⁴²⁹ HASELBERGER 1978.

⁴³⁰ OSBORNE 1986.

⁴³¹ KIRIGIN 1990, 301 i tamo navedena literatura.

⁴³² ZANINOVIĆ 1966, 74-75; ZANINOVIĆ 1982a, 72.

Postoji i mišljenje da je kula ustvari *turris pharia* koja je noću služila kao orijentaciona točka onima koji su plovili Hvarskim kanalom te da taj naziv ima i veze sa samim imenom otoka.⁴³³ Da je kula grčka tvrde Nikolanci,⁴³⁴ Suić⁴³⁵ i Kirigin,⁴³⁶ a da je ona ilirska zagovara Zanimović smatrajući da je Tor građen za vrijeme Ardijejske države⁴³⁷ i da ju je možda građio Demetrije Faranin.⁴³⁸ Sličnog je mišljenja i Gabričević.⁴³⁹ Nalazi se 235 m nad morem na brdu koje nije lako dostupno.⁴⁴⁰ Kula nadgleda jelšansko i starogradsko polje, Hvarski kanal, otok Brač te kopno sve do Živogošća. U tlocrtu ona ima veličine: 7,41 (sjeverna strana), 6,13 (zapadna), 7,33 (južna) i 6,20 (istočna), dok njezina visina danas nije izvorna (**T. XXV, c**), budući da je ona rekonstruirana 1974. godine i sada iznosi oko 6 m.⁴⁴¹ Svojedobno sam (prije otkrića kule na Maslinoviku) pretpostavljao da je ona sagrađena kako bi štitila naselje koje je sagrađeno na padini ispod same kule, čije nastambe uklesane u samu liticu, nisu još istraživane.⁴⁴² Nakon otkrića kule na Maslinoviku, kula Tor dobija još jednu ulogu. Tor je, za razliku od Maslinovika, dao više pokretnih arheoloških nalaza i šireg kronološkog raspona, što svjedoči da se kula i naselje ispod nje duže održalo u životu, odnosno i u 3. st. pr. Kr.

Maslinovik

Ponovno, nakon 90 godina, otkriveni su ostaci kule na vrhu brežuljka Maslinovik (60,53 m nmv), smještenog nekako po sredini sjeverne strane Starogradskog polja (**T. XXIII, E, br. 55**). To otkriće omogućilo je posve novo tumačenje obrambenog sustava Farosa.

Kulu prvi spominje advokat Gian Antonio Botteri 1897. kada opisuje nalaze kamenih blokova u Starom Gradu i uspoređuje ih s onima na položajima Purkin kuk, Maslinovik i Tor.⁴⁴³ Pregledom terena 1987. te iskopavanjima iste godine (koja nisu dovršena) potvrđen je navod Botteriija. Kula je znatno manje

⁴³³ SUIĆ 1977, 162.

⁴³⁴ NIKOLANCI 1958, 57.

⁴³⁵ SUIĆ 1977, 162.

⁴³⁶ KIRIGIN 1990, 301-302.

⁴³⁷ ZANINOVIĆ 1966, 74-75; ZANINOVIĆ 1982a, 72.

⁴³⁸ ZANINOVIĆ 1973, 208-209.

⁴³⁹ GABRIČEVIĆ 1974, 19.

⁴⁴⁰ ZANINOVIĆ 1982; KIRIGIN 1990, 301-302; GAFFNEY et al. 1997, JE 157.01.

⁴⁴¹ ZANINOVIĆ 1979a.

⁴⁴² KIRIGIN 1990, 301-302; GAFFNEY et al. 1997, JE 157.01 (kula) i JE 157.02 (gradina). ZANINOVIĆ 1979a, 203-205 navodi postojanje naselja na ovoj padini.

⁴⁴³ BOTTERI 1897. Zahvaljujem M. Bonačić Mandinić koja me je upozorila na ovaj članak.

sačuvana nego ona na Toru, no dimenzije su skoro identične. Oko nje su, vjerojatno u prošlom stoljeću, sagrađene gospodarske i stambene zgrade i japnenica koja je očito koristila blokove kule kao resurs za pravljenje vapna. Oko kule je sada borova šuma i makija, pa je vidljivost s nje slaba, no kada se popnete na obližnje ruševine recentnijih zgrada vidi se cijelo polje i zvonik crkve sv. Stjepana, kula dominikanskog samostana u Starom Gradu, te Tor povrh Jelse. Nedvosmislena je, dakle, njezina funkcija u obrani chore.

Četvrtasta kula na Maslinoviku je veličine 7,4 x 7,5 m (oko 24 faroske stope), a zidovi su joj široki od 1 do 1,1 m (T. **XXVI, A i B**). Njezina orijentacija, kao i sama parcelacija ima otklon od 12° prema SI, što govori u prilog istovremenoj gradnji. Kula je građena na živoj stijeni koja je poravnavana kako bi bolje prihvatila temeljne blokove kule, koji su širi od ostalih, slaganih povrh njih za 15-20 cm. Četvrtasti blokovi raznih veličina, čije je vanjsko lice djelomice obrađeno, slagani su u redove, ali ne posve pravilne. Sačuvani su ponegdje samo u 3 ili 4 reda (T. **XXVI, A**), odnosno do između 1 i 1,5 m visine. Ugaoni blokovi, koje je najlakše iščupati, sačuvani su samo u najnižem redu. Svi preostali imaju karakterističnu anathirozu (*anathyrosis*), obrađeni rub, što je također karakteristika grčkih fortifikacija kasnijih razdoblja.

Unutrašnjost kule mjeri 5,45 x 5,5 m i bila je poravnana usitnjenim kamenjem koje doseže visinu od 70 do 80 cm u sjevernoj polovici kule. Veoma fino obrađeni četvrtasti blok (50 x 50 x 60 cm) nalazi se po sredini u unutrašnjosti kule (T. **XXVI, B**). Ovaj blok smješten je na sloju spomenutog nasipa i učvršćen je većim kamenjem. Poviše ovoga bloka ležala su tri veća, djelomice obrađena bloka, od kojih jedan ima žlijeb 10 cm širok i 20 cm dug.

Središnji blok u kuli vjerojatno je bio sagrađen tako da je nosio drveni pod prvog kata kule, a uokolo otkriveni izgoreni ulomci gline možda govore kako je ovdje bila neka peć.

Od jugozapadnog i jugoistočnog kuta unutrašnjosti kule sve do visine središnjeg bloka, a povrh sloja nasipa, nalazi se sloj pepela i gareži. Ovaj je bio prekriven uočljivom koncentracijom grumenja izgorene gline pomiješanih s ulomcima opeka i većim ulomcima izgorenog drva. Cijela ova površina bila je prekrivena ulomcima krovne opeke raznih dimenzija i oblika. Koncentracija opeka nalazi se s južne strane središnjeg bloka i jasno se širi izvan južnog zida kule. Ukupno je otkriveno 5 m² opeka, što nije dovoljno kako bi se rekonstruirao krov kule, to jest, dobio odgovor da li je on bio na dvije ili četiri vode. Koliko je kula bila visoka teško je reći, ali desetak metara je bilo dovoljno da se s nje može vidjeti Faros i Tor, a i razvedeni i brežuljkasti predio sjeverno od nje i otok Brač.

Otkriven je i kulturni sloj tamnosmeđe boje s ulomcima gara i izgorene gline, debeo oko 8-10 cm. Datirani pokretni nalazi sastoje se uglavnom od fine

grčke keramike, otkriveni u jugozapadnom dijelu kule, u spomenutom sloju pepela i gara. Radi se o ulomcima skyphosa i ulomku tanke posude od sive gline s crnim premazom i tragovima bijele boje, te dna veće posude (T. XXVII). Ovaj se materijal datira u 4. i 3. st. pr. Kr.⁴⁴⁴

Zanimljivi su i nalazi životinjskih kostiju. Otkriveno je 26 kostiju (svinje 7,7%, koze/ovce 53,8% i krave 38,5%) - prvi svjedoci o domaćim životinjama Farana.⁴⁴⁵ Ono što je neobično jest to što pripadaju donjim krajnjim distalnim dijelovima stopala (99% phalanx i 1% astragal).⁴⁴⁶ Moguće je da se ovdje radi o kostima koje su služile za igru čuvarima kule (*chorophylakes*)⁴⁴⁷ koji su tako ubijali dosadu.⁴⁴⁸

Sa spomenute kule Tor povrh Jelse vidi se Maslinovik koji je udaljen 7,5 km zračne linije. Ove osmatračke kule komunicirale su međusobno u slučaju opasnosti vatrenim i dimnim signalima.⁴⁴⁹ U takvoj situaciji kula na Maslinoviku služila je kao komunikacijska veza između Farosa, od kojeg je udaljena oko 3,5 km zračne linije, i Tora (T. XXV, D). Potvrdu ovom zaključku dala je i GIS analiza uz pomoć DEMa (digitalizirane avio snimke) koju su napravili Gaffney i Stančić. Oni su također utvrdili da bi se iz Farosa do Tora moglo stići za oko četiri sata hoda, što znači da se za dana do Tora može stići i vratiti se.⁴⁵⁰

Purkin kuk

Pitanje utvrde na Purkin kuku razmotrio sam u poglavlju 2, pa to ovdje ne treba ponavljati. Treba samo ponoviti da Purkin kuk nije gradina ni ono "vrlo utvrđeno mjesto" o kojem govori Diodor. Točno je da se s ovog mjesta vidi cijelo Starogradsko polje, ali ono se vidi i s bilo kojeg susjednog vrha. Istina je da su na zapadnom dijelu ove gomile otkriveni zidovi od blokova koji imaju anathirozu, no radi se o više zidova čija je konstrukcija različita. Kako ovo nalazište nije istraženo u većoj mjeri, a kako ni objavljena dokumentacija nije pouzdana, nešto više o njemu govoriti bilo bi neutemeljeno. Pretpovijesna gomila na Purkin kuku je najveća gomila na otoku Hvaru i lako je moguće da

⁴⁴⁴ KIRIGIN i POPOVIĆ 1988.

⁴⁴⁵ Prilikom iskopavanja u Farosu od strane PJO 93. i 96. otkriveno je također životinjskih kostiju koje su dane na obradu.

⁴⁴⁶ Zahvaljujem kolegi Mariju Jurišiću iz službe zaštite spomenika kulture u Zagrebu na ovim podacima.

⁴⁴⁷ Njih spominje LAWERENCE 1979, 189.

⁴⁴⁸ Igra s ovakvim kostima, uz pitalice o suigraču, bila je poznata u Dalmaciji sve do nedavno. Usmena informacija M. Nikolancija i M. Ivaniševića.

⁴⁴⁹ ZANINOVIĆ 1979a, 204 spominje nalaz vatrišta za vrijeme istraživanja na Toru.

⁴⁵⁰ GAFFNEY i STANČIĆ 1991, 778-79.

je imala posebnu funkciju (kultnu?) koja se u grčko doba nastavila dogradnjama uz njezin zapadni dio. Naime, prilikom kolonizacije u nekim slučajevima Grci su poštovali domorodačka kulturna mjesta.⁴⁵¹

Sistem obrane faroske chore vjerojatno je bio u funkciji od onog trenutka kada su kule na Maslinoviku i Toru sagrađene, to jest početkom 4. st. pr. Kr., pa sve do onog trenutka kada je Rim uspostavio kontrolu nad istočnim Jadranom 129. godine pr. Kr.⁴⁵² Poznata je opća nestabilna situacija na srednjodalmatinskom prostoru u spomenutom razdoblju koja se ogleda u raznim netrpeljivostima, ratnim sukobima i gusarskim pothvatima,⁴⁵³ o čemu svjedoči i velik broj (ako ne i najveći) brodoloma oko Hvara u tom razdoblju.⁴⁵⁴ Kule su u grčkom svijetu štatile poljoprivredna imanja razasuta po krajoliku i često su se nalazile u sklopu ruralne arhitekture. U Starogradskom polju takve nisu bile potrebne jer je chora bila zaštićena sistemom obrane pomoću kula na Maslinoviku, Toru, i, eventualno, Purkin kuku.

Hvarski kanal bio je osobito važan Farosu, jer je tuda prolazio put za dolinu Neretve i prema Splitskim vratima između Brača i Šolte, odakle je i dolazila najveća opasnost i najveći probitak, te je njegova kontrola bila presudna za opstanak grada. Kanal je bio vitalan i za izvoz dobara ilirskim plemenima, osobito Daorsima, smještenima na istočnoj obali Neretve, gdje su otkriveni nalazi koji potječu iz Farosa: novac i keramika.⁴⁵⁵

Veličina faroske chore

Na pitanje koliki je bio stvarni teritorij Farosa teško je odgovoriti. Možemo biti sigurni da je to bilo isparcelirano polje, ali nema sumnje da je i uži okolni, mahom brdoviti prostor, nepogodan za poljoprivredu, također pripadao Farosu te se iskorištavao za ispašu, ogrijev, proizvodnju meda i za lov. Pored toga još uvijek nije jasno kada je i kako prostor Jelšanskog polja ušao u sklop teritorija Farosa, pogotovo stoga jer je povrh Jelše sagrađena kula Tor koja je očito pripadala sistemu obrane Farosa. U Jelšanskom polju nema tragova parcelacije poput one u Starogradskom, niti smo u tom polju našli na grčke materijalne

⁴⁵¹ MALKIN 1987, 184.

⁴⁵² ČAČE 1991, 67-71.

⁴⁵³ WILKES 1969, 1-36; ČAČE 1991, 67-71.

⁴⁵⁴ PETRIĆ M. 1998, 47; PETRIĆ M. 2002.

⁴⁵⁵ Novci Farosa i amfora s natpisom na kojima se on spominje otkriveni su na gradini Ošanići blizu Stoca u istočnoj Hercegovini, najznačajnijem nalazištu s helenističkim utjecajem u unutrašnjosti istočno od rijeke Krke. Vidi: MARIĆ 1972/1973a; 1972/1973b; 1977; 1996; ZANINOVIĆ 1995b. Amfora s natpisom Faros neobjavljena je: ŠKEGRO 1991, 63.

ostatke. Moguće je stoga da je ovaj prostor, barem u prvim stoljećima nakon dolaska Parana, ostao u vlasništvu lokalne zajednice koja je pak dozvolila (ili bila prisiljena) dati položaj za gradnju kule ispod koje se razvilo naselje, zasad posve neistraženo.⁴⁵⁶

Problem veličine faroske chore raspravljan je u pet navrata.⁴⁵⁷ Ti radovi sugeriraju kako je faroska chora imala oko 73 parcela - *striga* - veličina 1 x 5 stadija (= 180 plethra, ili 16,4 hektara) to jest ukupno oko 12.000.000 m² plodne površine, odnosno 1200 hektara.⁴⁵⁸ U prethodnom poglavlju sam govorio i o broju stanovnika Farosa. Tu sam, među ostalim, preslikao i podatke iznesene za broj stanovnika chore Metaponta, gdje je navedeno da je u 4 st. pr. Kr. tamo živjelo između 22 i 44 stanovnika na 1 km², što je znatno više nego što se to ranije kalkuliralo, to jest da je u chori živjelo 14 stanovnika na 1 km².⁴⁵⁹ Prema tom računu u faroskoj chori moglo je živjeti između 264 i 528 članova faroske zajednice. Prema drugoj kalkulaciji, odnosno, ako pretpostavimo da je svaki kolonist dobio 1 strigu, a da je svaka grčka obitelj imala pet članova, onda bi to značilo da imamo oko 365 ljudi koji su živjeli u polju.⁴⁶⁰ Ako je pak grčka obitelj imala prosječno 3,5 člana, onda bi u faroskoj chori živjelo oko 255 stanovnika.⁴⁶¹ Parcela od 16,4 hektara doista je velika površina, pogotovo ako znamo da je minimum zemlje koja je bila potrebna da bi obitelj od pet članova preživjela bio između 3,6 i 8 hektara.⁴⁶² Broj od 16,4 ha je najmanje dvostruko veći, što može značiti da se s dobijanjem jedne parcele od 16,4 ha mislilo na višak proizvodnje koji se mogao izvoziti, odnosno prodavati.

U ovom trenutku teško je odgovoriti na pitanje da li obitelj od 3 do 5 članova može sama obrađivati površinu od 16,4 ha ili je pri tome koristila sezonsku radnu snagu (domorodce),⁴⁶³ ili pak robove,⁴⁶⁴ ili su pak koristili par

⁴⁵⁶ Ovaj problem je svakako zanimljiv i zahtijeva dodatna istraživanja.

⁴⁵⁷ KIRIGIN 1991, 35-36; KIRIGIN 1993, 191; KIRIGIN 1996, 172-173; KIRIGIN, u tisku; GAFFNEY et al. 2000.

⁴⁵⁸ Ovaj proračun valja uzeti s rezervom. Parcele obuhvaćaju i dio padina okolnih brežuljaka ali ne i u cjelini glavne modularne jedinice od 1 x 5 stadija. Također neke parcele uključuju i more, odnosno starogradske i vrbovski zaljev. Treba navesti i to da detaljna proučavanja samih parcela tek predstoje. Nedavno analizirani uzorak parcela kod omphalosa pokazuje ozbiljnost ovog problema i na veliki posao koji je pred nama: cfr. SLAPŠAK et al. 2001.

⁴⁵⁹ CARTER 1990, 410.

⁴⁶⁰ KIRIGIN 1991, 35-36.

⁴⁶¹ KIRIGIN 1993, 191.

⁴⁶² JAMESON 1977-1978; COOPER 1977-1978; GALLO 1984, 77 i d.

⁴⁶³ Sve do nedavno bilo je uobičajeno da prilikom većih zemljoradničkih poslova na Hvar dolaze "junaci" s kopna kako bi pomogli u obradi vinograda i sl.

⁴⁶⁴ Kao u kolonijama na Crnom moru, a i na zapadnom Sredozemlju. Cfr. PEČIRKA 1973, 119 i tamo navedena literatura.

volova za oranje. Za većinu atenskih težaka robovi su bili luksus. Prema nekim istraživanjima rob je minimalno koštao 140 drahmi, prosječno 174, dok je vol koštao između 50 i 100 drahmi. To bi značilo da imati roba ili dva vola košta dva ili tri puta više nego što je potrebno žita da bi se u jednoj godini prehranila obitelj od četiri člana, što je, svakako, veliki izdatak ako se posjeduje zemlja od 40-60 plethra.⁴⁶⁵

Činjenica je da je površina faroske parcele doista velika, čak i nešto veća nego što su u rimsko doba dobijali vitezovi.⁴⁶⁶ Poznato je da su hopliti u Ateni dobijali po 5,4 ha zemlje (oko 60 plethra),⁴⁶⁷ a obične težačke obitelji imale su parcele od oko 40-60 plethra, što se smatralo dovoljnim samo za opstanak.⁴⁶⁸ Te parcele su za tri puta manje nego što je na Hvaru dobio kolonist sa Parosa. Najpoznatije i najveće imanje u Atici bilo je ono stanovitog Phaenippusa za koje se smatralo da je bilo mamutskih razmjera, ali se analizom pokazalo da je bilo između 440 i 880 plethra,⁴⁶⁹ što je oko 2,5 ili 5 parcela od po 1 x 5 stadija faroske chore. Ako je točno da je kolonist s Parosa dobio 180 plethra zemlje unutar Starogranskog polja, onda je to doista obilan komad zemlje, ipak nešto manji nego li su to parcele u Metapontu, gdje je većina parcela bila veličine 297 plethra (oko 26 hektara).⁴⁷⁰ Takvih veličina bio je i veći dio parcela na Hersonesu na Crnom Moru.⁴⁷¹ Na nekim mjestima unutar parcelacije faroskog polja jasno se uočava da je glavna parcela od 1 x 5 stadija bila podijeljena na parcele od 1 x 1 stadij. To se osobito vidi u modularnoj jedinici D11 (**T. XXIV, B, 1-4**) gdje su nedavno izvršena i detaljnija proučavanja.⁴⁷² Primjećuje se kako se i unutar modula od 1 x 1 stadija vidi kako je ta parcela podijeljena na pola (u pravcu sjever-jug), a potom i na četvrtine (u pravcu istok-zapad) (**T. XXIV, B, 4**). U mjerskom pogledu sve su te podjele temeljene na grčkom sustavu mjerenja (1 plethra = 100 x 100 stopa, što je temeljna jedinica grčke razmjere

⁴⁶⁵ OBER 1985, 23 i bilj. 20.

⁴⁶⁶ TIBILETTI 1950, 183-266. Tu se navodi da su u Rimu niži slojevi dobijali od 8 do 16 jugera zemlje, odnosno od 2 do 4 ha zemlje, centurioni su dobijali od 16 do 32 jugera ili 4 do 8 ha, a vitezovi od 32 do 64 jugera ili 8 do 16 ha zemlje.

⁴⁶⁷ Zahvaljujem se Johnu Bintliffu na ovom podatku.

⁴⁶⁸ OBER 1985, 21 i tamo navedena literatura u bilj. 15. Vidi još OSBORN 1987, 46; GALLANT 1991, 82 i DE ANGELIS 1994, 96.

⁴⁶⁹ OBER 1985, 20-21 i tamo navedena literatura u bilj. 12 i 13. Površina zemlje koju je imao Phaenippus je oko 1% ukupne površine plodne zemlje u Atici: OBER 1985, 20.

⁴⁷⁰ ADAMESTENAU i VATIN 1976, 120; CARTER 1990, 406-412 i bilj. 2.

⁴⁷¹ DUFKOVA i PEČIRKA 1970, 123-174. Prema autorima bilo je i manjih parcela od oko 17,5 ha, ili od 12,55 ha, 11,5 ha, 7 ha, a tri su imale oko 4 ha površine. Dvije su pak imale oko 30 ha. Teritorij chore na Cherosonesu obuhvaćao je prostor od 10.360 ha što je za oko 9 puta veća površina od Faroske chore, dok teritorij Mataponta ima oko 9.500 ha (CARTER 1990, 406).

⁴⁷² SLAPŠAK et al. 2001.

zemlje). Međutim, unutar tih istih grčkih parcela uočavaju se i manje parcele koje su temeljene na rimskom sustavu mjerena (1 actus = 120 x 120 stopa) (**T. XXIV, B, 3 sredina**), a i one kasnije koje nisu pravilne (**T. XXIV, B, 3 dolje**). Ovisno o terenu, ove parcele razabiru se postojanjem suhozidina (od terasa raznih visina i širina do običnog niza kamenja). No budući da su istraživanja pregleda struktura u krajoliku Starogradskog polja tek u začetku, zasad se ne može govoriti o tome da li su ove podjele unutar modularne jedinice od 1 x 5 stadija, rezultat naknadnih usitnjavanja posjeda prvih doseljenih Parana ili je to pak rezultat smišljenog plana očuvanja zemljišta pomoću terasa i razgraničenja obradivog zemljišta od predjela na kojima se uzgaja šuma ili se koristi za neke druge svrhe. Ta iskustva Parani su najvjerojatnije donijeli sa sobom budući da na Parosu postoji tradicija suhozidne gradnje radi zaštite zemljišta.

Pokušavalo se dovesti u vezu farosku parcelaciju s onom navedenom u poznatoj lumbarskoj psefizimi,⁴⁷³ koja je nastala dosta kasnije (možda jedno stoljeće) od faroske. Tamo je navedeno da je kolonist iz Isse u Lumbardi dobio samo 4,5 plethra ili 4.104,18 m² (ako mjerimo po faroskoj stopi), što je 40 puta manje zemlje nego što je dobio Parani na Hvaru. No parcele u Lumbardi mogu se sada objasniti kao zemljište koje su dobili doseljenici čija je primarna zadaća mogla biti vojnog karaktera.⁴⁷⁴

Grčkih pak nalaza u polju ima jako malo (**T. XIX, B**). U prošlom stoljeću otkriveno je nekoliko grčkih grobova istočno od Farosa na položajima Knežine, Kučišće, Čolovica i Kupinovik,⁴⁷⁵ dok je nešto istočnije 1987. prilikom terenskog pregleda na nalazištu P4 otkriveno malo gospodarsko imanje koje bi moglo pripadati ovom razdoblju (**T. XXII, B**).⁴⁷⁶ Istočnije odavde izvan polja poznate su dvije ostave novca: ona sa Škudljivca iz 4. st. pr. Kr.⁴⁷⁷ i ona iz Vrbanja iz 2 st. pr. Kr.,⁴⁷⁸ no za obje nema podatka o točnom mjestu nalaza. Pregled terena u 1996. također je dao grčke nalaze (amfore, tegule) u sjeveroistočnom dijelu polja.⁴⁷⁹ Novoobjavljeni grčki nadgrobnji natpis s nalazišta Taveinac⁴⁸⁰ u blizini Škudljivca također govori u prilog tomu da su

⁴⁷³ ZANINOVIĆ 1983; ZANINOVIĆ 1995a, 116.

⁴⁷⁴ LOMBARDO 1993, 23.

⁴⁷⁵ GAFFNEY et al. 1997, SG 9, SG 6.01, SG 5, JE 69.02.

⁴⁷⁶ GAFFNEY et al. 1997, JE 38.

⁴⁷⁷ VISONÀ 1982; VISONÀ 1985; VISONÀ 1987.

⁴⁷⁸ MAROVIĆ 1976.

⁴⁷⁹ Nerepublicirano. Ova istraživanja vodio je dr. Božidar Slapšak sa suradnicima. Tragova naselja, međutim, nema.

⁴⁸⁰ PETRIĆ 1998. Zahvaljujem Aldi Čaviću iz Staroga Grada i Miru Pavičiću iz Vrbanja koji su mi objasnili da se ovo nalazište nalazi nešto sjevernije od lokve u Dračevici.

kolonisti živjeli i u polju. Za razliku od grada Farosa gdje na površini terena grčki materijal dominira u odnosu na rimski (1 : 0,3 po m²)⁴⁸¹ (T. XVII, B i D) u polju dominiraju rimski nalazi (T. XXIII, E). Moguće je stoga da su rimska ruralna naselja i ville rustice prekrila grčka nalazišta, kao što je to slučaj s Kupinovikom gdje su vršena manja iskopavanja i gdje se našlo i grčkih nalaza (nadgrobni natpis i keramika).⁴⁸² Istraživanja u južnoj Italiji pokazuju da su izolirana i neovisna gospodarska imanja bila temeljni princip grčkog kolonijalnog života.⁴⁸³ Možda je tako bilo i u chori Farosa, barem u nekim periodima. Naime, moguće je da su Farani u određenom periodu živjeli stalno i u gradu i u polju, a nekad samo u gradu ili kad je grad prestao postojati, samo u polju.

Svetišta u polju

Jedino mjesto u samom polju gdje se zasad mogu očekivati ostaci nekakvog svetišta, luksuznije grobnice ili pak kule je ono na oko 900 m istočno od Kupinovika na položaju Munjače smješten uz južni dio polja, i to na njegovom najvišem mjestu (51,8 m nmv), dakle na dominirajućoj poziciji odakle se vidi cijela chora ((T. XXIII E, br. 38). Tu su 1984. u jednoj suhozidini otkriveni dislocirani veliki četvrtasti blokovi s uokvirenim bunjiranim licem (T. XXVIII i T. XXIX, A) nazvani "bugnito rustico" u klasifikaciji G. Luglija,⁴⁸⁴ kakve nalazimo na vijaduktu Valle Ariccia na Via Appia te na Porta Maggiore, a koje Lugli datira u kraj 2. st. pr. Kr., te navodi "É molto usato anche nel mondo classico greco".⁴⁸⁵ Ovakvih blokova ima na utvrđi Kauloniji u južnoj Italiji koji su datirani u kraj 4. st. pr. Kr.,⁴⁸⁶ a nalazimo ih i na helenističkim utvrđama u Pergamonu i Kydni u Maloj Aziji.⁴⁸⁷ Zanimljivo je što ovakvih blokova nema među ostacima fortifikacija Farosa, i kula na Maslinoviku i Toru, te na zidovima na Purkin kuku, koje su nastale u 4. st. pr. Kr. To ukazuje da bi blokovi s Munjača mogli biti ili mlađeg datuma ili da ne pripadaju nekoj fortifikaciji. Iako u bližoj okolici Munjača nismo naišli na neke druge slične blokove, teško je povjerovati da su oni donešeni s nekog udaljenijeg mjesta i ugrađeni u dno suhozidne ograde srednjovjekovnog puta, jer je uobičajenog kamenja za gradnju suhozidina bilo dovoljno. Nalaz crijepa

⁴⁸¹ FORENBAHER et al. 1994, 19.

⁴⁸² GAFFNEY et al. 1997, 127-128, JE 69.

⁴⁸³ CARTER 1990, 412.

⁴⁸⁴ LUGLI 1957, 210-212, 306, sl. 29,e; 33-34.

⁴⁸⁵ Isto.

⁴⁸⁶ WINTER 1971, 95, sl. 71.

⁴⁸⁷ ADAM 1982, 130, 134, 152-5, 244.

koji je možda grčkog karaktera s ovog nalazišta također bi mogao poduprijeti ovu zamisao. Stoga je moguće pretpostaviti da je na ovom istaknutom položaju bila neka helenistička građevina (kula, svetište, grobnica?). Položaj je na jednoj od uzdužnih linija grčkog katastra, i na poprečnoj koja vodi ravno do omphalosa grčkog katastra (vidi gore), a potom i do kule na Maslinoviku. Moguće je da ovdje imamo ostatke nekog svetog mjesta koje je bilo svima u polju vidljivo, a kakvih je bilo u chorama grčkih kolonija, na primjer u Matapontu u južnoj Italiji.⁴⁸⁸ Stoga, ako ovi blokovi pripadaju nekom svetištu, onda bi to moglo biti ono posvećeno Demetri, božici poljodjelstva.

POGLAVLJE 6

USTROJ DRUŠTVA I GRADSKA UPRAVA

Kada su Parani prvi put došli u dodir sa stanovnicima Hvara sigurno su zatekli zajednicu ili zajednice koje su posve drugačije organizirane od njih a samim tim i drukčije su djelovale. Dokumenti kojima raspolažemo ukazuju da su Parani od samog dolaska na Hvar pa sve do kada su izgubili svoju slobodu i autonomiju, a što obuhvaća vremenski raspon od oko 350 godina, zadržali svoje ustrojstvo i pomno ga njegovali. Domorodci na Hvaru, za razliku od Visa, izgleda da nisu bili impresionirani nepokolebljivom osobitošću grčkog pogleda na svijet pa i nisu, izgleda, prihvaćali njihovu duhovnu ni materijalnu kulturu, a niti se zasad mogu pratiti neka prožimanja. Možda su ih zanimala potrošna dobra kao što je hrana, koju su vjerojatno nabavljali i pljačkom, zbog čega su Farani i podigli obrambeni sustav za zaštitu svog teritorija, imovine i ljudi. U svakom slučaju razlika je postojala, ali kako je bilo organizirano domorodačko stanovništvo na Hvaru nije nam poznato, osim možda da je glavno, odnosno najveće, otočko sjedište bilo na mjestu današnjeg grada Hvara i da je postojala neka otočka subordinacija. No to su još uvijek samo pretpostavke.

Grčki polis je zajednica koje okuplja sve stanovnike, zbog čega se ta riječ u novije doba prevodi kao “država građana” a ne kao “grad država”,⁴⁸⁹ a kao politička zajednica ograničena je na muške građane. Svaki je grad težio, kao što smo vidjeli, da unutar svojega teritorija zadovolji sve svoje potrebe (Aristotel, Pol. 1252B, 29-30). Polis je karakterističan oblik grčkog urbanog života i svaki je želio bit slobodan (*eleutheros*) i neovisan (*autonomos*). Takav je bio i Faros, a to, prema evidenciji kojom raspolažemo, nalazimo u pisanim

⁴⁸⁸ CARTER 1994, 161-198.

⁴⁸⁹ RUNCIMAN 1990, 348.

izvorima koji spominju Faros kao polis, kao i po tome što Faros kuje vlastiti novac s legendom ΦΑΡΙ(ON) što bi u prijevodu značilo “(novac) Farana”. Polis je mogao i izgubiti autonomiju, kao što ju je i Faros izgubio nakon 2. ilirskog rata, ali je on funkcionirao kao slobodan grad, jer u njemu i dalje djeluju političke institucije, što se jasno vidi na Farskoj psefizmi, a i po novijoj seriji novca izdanoj, izgleda, nakon obnove grada (vidi niže). Poznato je da su čak i pod Rimom u nekim grčkim gradovima sve do Trajana zasjedale skupštine baveći se lokalnom politikom, unatoč preziru rimske elite. Sam je Paros pak kovao svoj novac u doba Marka Antonija i za vrijeme Trajana,⁴⁹⁰ što s Farosom nije bio slučaj. I Tasos je kovao svoj novac u rimsko doba.⁴⁹¹

Temeljna jedinica grčkog društva je domaćinstvo - *oikos* -, zasnovana prvenstveno od supružnika i njihove djece, a ponekad i s bližom rodbinom (neudate sestre ili braća, roditelji, siročad). Kada to materijalne prilike dozvoljavaju tada kućanstvo ima robove, sluge ili slobodnjake - *oiketai*.

Domaćinstva u Farosu bila su, vjerojatno, sličnog statusa i bogatstva, ako je suditi po veličini parcela u polju, a i prema malo istraženim ostacima stambene arhitekture i pokretnih arheoloških nalaza u samom gradu. Prema analognim istraživanjima, kuće su kod Grka, bez obzira koliko građani bili bogati, bile male. Na primjer u Olintu, beotskoj naseobini na Halkidičkom poluotoku, u 4. st. pr. Kr. kuće su bile od 150-300 m².⁴⁹² Slično je i u Metapontu gdje su kuće bile veličine 15 x 15 m.⁴⁹³ Domaćinstva su uključivala ne samo ljude nego i imanje, zemlju, životinje i opremu, a vlasništvo se dobijalo po principu nasljedstva po muškoj liniji s tim da se cjelina domaćinstva nije mogla dijeliti, o čemu svjedoči i odredba lumbardske psefizme: “nekažnjen neka ostane onaj tko ubije onog tko ponovno pokuša dijeliti zemlju”.⁴⁹⁴

Pored ovih općih napomena, i o organizaciji i podjeli stanovništva Farosa ne znamo dovoljno. Za pretpostaviti je da je društvo bilo organizirano kao i na Parosu, ali ni za Paros nema mnogo izravnih podataka, a većina ih dolazi posredno preko Tasosa gdje su vršena znatno veća istraživanja nego na Parosu i Farosu. Na Parosu je dominirajuća institucija *patria* u kojoj su upisani građani. Nove punopravne članove skupština poziva da se upišu u patriju. Koliko je patrija bilo nije poznato ni za Paros a ni za Tasos, dok o njima nemamo nikakvih svjedočanstava iz Farosa. Pretpostavlja se da ih je bilo tri, jer je stalni broj arhonta na Tasosu bio toliki, a njih su birale patrije. Arhonti su birani svake

⁴⁹⁰ LANZILOTTA 1987, 182.

⁴⁹¹ Thasos 1967, 191.

⁴⁹² JAMESON 1990, 177-182; OCD 1996, sv. household.

⁴⁹³ CARTER 1990, 406.

⁴⁹⁴ SUIĆ 1976, 306.

godine, no nije nam poznato da li su postojali u Farosu. Na faroskoj psefizmi navode se, među ostalim, arhonti iz Parosa koji pozivaju poslanike iz Farosa u Pritanej. Arhonti su držali vrhovni položaj u gradu, i birani su jednom godišnje i po njima su se imenovala godine. Njihove dužnosti su uglavnom bile religiozne i sudbene, dok na Parosu oni redigiraju odluke za vijeće koje će ih ponuditi skupštini. Na Parosu oni su djelovali i u doba Hadrijana.⁴⁹⁵

U faroskoj psefizmi (vidi poglavlje 13) spominje se *demos* - narod, što znači i suveren narod: “*Odlučio je narod: poslati kao poslanike tri čovjeka k Paranima...*”. *Demos* označava i predio u kojem ljudi žive - *dema* -, a spojem s riječju *kratia* = snaga, vlast, nastala je riječ demokratija. U Grčkoj je demokracija izravna, za razliku od predstavničke ili parlamentarne, a temeljna joj je odrednica oblik ustava. Politička prava imali su muški građani od 18 (20) godina kada su mogli glasovati i govoriti u skupštini - *ekkklesia* -, a tek su od 30. godine mogli biti kandidirani u pojedina tijela ili na pojedine položaje. Kada Aristotel raspravlja o ustavnim kategorijama i kada ih ocjenjuje navodi kako je oligarhija vladavina bogatih, a demokracija vladavina siromašnih. Prema onome čime raspoložemo iz Farosa, očito je u gradu bilo demokratsko ustrojstvo, kao i na Tasosu gdje ona ima duboko korijenje.⁴⁹⁶

Skupštinu - *ekkklesia* - činili su muški građani koji su imali presudnu ulogu u donošenju odluka. U oligarhijskom ustrojstvu (kakav je u suštini Paros i bio)⁴⁹⁷ članstvo u skupštini se dobijalo prema mjerilu imovine i na taj način su se isključivali siromašni. U Farosu to vjerojatno nije bio slučaj, jer su, po svemu sudeći, doseljenici imali jednak status. Skupština se u načelu sastajala jednom godišnje kako bi birala vijeće i druge dužnosnike. Sve predmete prvo je razmatralo vijeće - *boule* - a potom skupština. Ni vijeće ni skupština se ne spominju na sačuvanim natpisima iz Staroga Grada, ali je moguće da je Faros imao te najvažnije institucije. Glasovalo se pomoću kuglica (koje se mogu naći prilikom arheoloških iskopavanja) ili dizanjem ruke. Građani su mogli iznositi prijedloge i amandmane na zakone - *nomoi* - koje je donosila skupština, kao i odluke i dekrete - *psephismata* -, osobito o vanjskim poslovima. Skupština je odlučivala o ratu i miru, pa se vjerojatno sastajala i po hitnom postupku, a takvih je odluka i bilo u Farosu. Skupštine gradova mogle su tvoriti lige kao što su ona Etolska ili Ahejska, često spominjane u 1. i 2. ilirskom ratu. No Faros izgleda nije pripadao niti jednoj, a nemamo podataka da je bio u ligi sa susjednom Issom koja je u 2. st. pr. Kr. bila u ligi s Epetiumom i Tragurionom

⁴⁹⁵ LANZILOTTA 1987, 195-196.

⁴⁹⁶ OSBORNE 1987, 123.

⁴⁹⁷ ZAPHIROPOULOU 1998.

(Stobrečom i Trogirom) kako to navodi Polibije (32, 9). Faros nije pripadao ni Delfijskoj amfiktoniji, to jest ligi vezanoj uz Apolonovo svetište i održavanju njegova kulta, iako je to prema vezama koje je s Delfima imao Paros, a i Faros, on to mogao i biti. Postojale su i konfederacije kao što je to bila ona Atenska, osobito ona druga, utemeljena 379/8. godine pr. Kr., kojoj je glavna karakteristika bila jednakost i sloboda saveznika (bez plaćanja doprinosa kako je to bilo u prvoj). Ovoj konfederaciji pripadao je i Paros od 376. godine, a ona se raspala nakon 338. godine (Filip II Makedonski pobijedio je Atenu i Tebu i njihove saveznike kod Heroneje).⁴⁹⁸

Vijeće - *boule* - bilo je najvažniji skup dužnosnika. Ovi su pak birali pritance - *pritanais* - godišnje izvršno vijeće koje se sastajalo svakodnevno osim blagdana i koje je razmatralo financijsko stanje i sve ono što je trebalo staviti pred narod i koji su dnevno birali predsjedavajućeg - *epistates*. *Boule* se spominje na farskoj psefizmi ali se to vijeće odnosi na ono iz Parosa, što ne znači da ga u Farosu nije bilo.

Na istom natpisu spominje se i *grammateos* odnosno sekretar ili tajnik koji se također birao ili ždrijebom izvlačio jednom godišnje. Bilo je član vijeća, a bio je zadužen za kopiranje, registriranjem i čuvanjem svih državnih dokumenata, i čitao je dokumente naglas pred skupštinom. Iz našeg natpisa nije baš jasno je li tajnik Skiurio Faranin ili Paranin.

Druge karakteristične funkcije i tijela u grčkim gradovima, poput onih u Issi i njezinim naseobinama, koja je dorskog podrijetla su: *heromnamon*, godišnji magistrat, funkcija koja je u Issi izgleda bila vezana uz religijske dužnosti, zatim je u Issi poznato i vijeće pedesetorice - *pentakatidi* - i vijeće petorice - *logistai* - koji donose i logističke zakone - *ton nomon ton logistikon* -,⁴⁹⁹ te vojni zapovjednici - *strategon* - kojih je bilo tri.⁵⁰⁰ Iz naših krajeva, iz Kaštel Sućurca, znamo i za jednu svećenicu - *hiereas* - Damatriju koja je tu dužnost obavljala dok je hieromnamon bio Agathon, sin Dionisa.⁵⁰¹

Na Tasosu postojali su još i *theoroi* - "promatrači" oni koji su predstavljali svoj grad na festivalima koje je organizirao neki drugi grad ili pak su bili izaslanici svoga grada kada su išli tražiti savjet nekog svetišta. Na Tasosu su činili kolegij od po tri člana.⁵⁰² Iz farske psefizme doznajemo da se izaslana tri poslanika k Paranima nazivaju *presbeutas*.

⁴⁹⁸ HAMMOND 1986b, 485, 570.

⁴⁹⁹ BRUNŠMID 1998, 34-35; KIRIGIN 1996. 85-87.

⁵⁰⁰ BRUNŠMID 1998, 33; KIRIGIN 1996. 88.

⁵⁰¹ BRUNŠMID 1998, 46; KIRIGIN 1996. 89.

⁵⁰² LANZILOTTA 1987, 195; THASOS 1967, 165.

Na Parosu i u Tasosu postojali su pored stratega i polemarsi - *polemarhoi* - koji su u početku bili poput nekakvih ministara za obranu, ali su kasnije (u 4. st. pr. Kr.) imali zakonodavnu funkciju poput javnog pravobranioca meteka i organizatora sprovođa onih poginulih u ratu.⁵⁰³ Moguće je da su u Farosu stratezi ili polemarsi vodili brigu o zaštiti grada i određivali posade koje će biti stacionirane u kulama na Toru i Maslinoviku, takozvani *chorophylakes*.⁵⁰⁴

Nemamo nikakvih podataka o financijskim službenicima koji su se brinuli o mjerama i utezima - *agoranomoi* - a koji su poznati i na Parosu i na Tasosu.⁵⁰⁵

Može se i dalje navoditi razne duge dužnosti i tijela koja su postojala u grčkom društvu, ali to nema puno smisla budući da su oba ta grada barem deset puta veća od Farosa te je njihova organizacija neminovno bila drukčija.

Isto se može u nedogled raspravljati o položaju žene u Farosu iako nemamo nikakvih podataka, osim da su Kleunika i Gordilo dale desetinu nekog prihoda Afroditi, zbog čega su ih neki autori poistovjetili s heterama:⁵⁰⁶ "Ali, prijatelju dragi, čovjek se ne ženi takvom ženom" - zapisao je Demosten (besjeda LIX), a u usta jednog od svojih likova stavlja i ove riječi: "Lijepo je imati hetere i robinje, ali kad dođemo do suštine stvari, od kojih ovisi opstanak našeg polisa i održavanje naših domaćinstava, kome se obraćamo? Svojim ženama." No to se sve odnosi na velike i slavne grčke gradove, ali kako su živjeli i bili organizirani mali gradovi poput Farosa, nije, koliko znam, dovoljno raspravljeno da bi se dobila kakva-takva slika. U suštini žena je imala ulogu u kući i da kućanstvu - *oikos* - svoga muža osigura kontinuitet, rađajući zakonitu djecu. Fizički uvjeti života u ta davna vremena bili su posve drukčiji nego danas, ali vjerojatno daleko bliži uvjetima u kojima je na otoku živio moj nono Kuzma, koji je silom prilika krajem 19. stoljeća otišao u Australiju.⁵⁰⁷ Takvi su uvjeti stvorili razlike u životu muškarca i žene. Ksenofont (*Oeconomicus*, 9. 4) navodi kako je kuća bila podijeljena na muške i ženske odaje koje su imale rešetke i reze, ali arheološka iskopavanja nisu uspjela pokazati razlike u prostorijama pojedine kuće, te izgleda da taj opis odražava razgraničenje između slobodnih i robova,⁵⁰⁸ ili pak mogu određivati prostor u kojima su se čuvale vrijednosti. U kućama tada nije bilo struje, hladnjaka, usisavača, radija i TV, itd. Iz tih razloga, odnosno uvjeta življenja, žene su bile vezane uz kuću

⁵⁰³ OCD 1996, sv. polemarchos; LANZILOTTA 1987, 200-201.

⁵⁰⁴ LAWRENCE 1979, 189.

⁵⁰⁵ LANZILOTTA 1987, 202-203.

⁵⁰⁶ BRUNŠMID 1899, 27; 1998, 27-28.

⁵⁰⁷ KIRIGINJ. 1979.

⁵⁰⁸ JAMESON 1990, 172, 187-192.

i “isključene” iz javnog života, što je sve do nedavno bilo i na Hvaru.⁵⁰⁹ U svakom slučaju žene u grčkom gradu su općenito imale bolji položaj nego one koje žive u izoliranim gospodarskim imanjima u polju.⁵¹⁰

Dosadašnji arheološki nalazi ne mogu potvrditi postojanje klasne razlike unutar faroskog društva, odnosno viših i nižih slojeva. Ni dosad otkriveni grobovi i nadgrobni natpisi, iako ih je vrlo malo, ne pokazuju različiti tretman prema pokojniku.

Zasad Faros nije dao ni nalaza luksuzne robe (skupocjeni nakit, kameni, koštani, metalni dekorativni predmeti i sl.) koja je očiti znak urbaniteta, i koja pokazuje da je u gradu bilo ljudi kojima je ta roba bila dostupna, koji su je cijenili i koji nisu živjeli samo za opstanak. Dosad je otkriveno jako malo nakita. Radi se o brončanoj fibuli (**T. XXIX, B**), omega ukosnici (**T. XXIX, C**) otkriveni kod Sv. Ivana i u ulici ispred dominikanskog samostana.⁵¹¹ Luksuzna roba dolazi u grad kada on ima višak vlastitih proizvoda koji se mogu dobro unovčiti trgovinom. No, keramika, pogotovo ona slikana, a o kojoj će biti riječi u poglavlju 10, također govori da se u Farosu stalno odvijala neka trgovina, a ona se je odvijala, očito, u vezi s produktima polja - pšenicom, vinom i uljem - koji su, kao što sam već naveo, bili temeljni proizvodi svakoga grčkog grada. Dok su amfore, pitosi i kuhinjsko posuđe bili neophodni svakoj obitelji, slikana ili fina keramika je služila za pokazivanje i kupovao ju je onaj koji je imao nešto novca, iako ni ta roba nije bila skupa.⁵¹² Mitološke scene na vazama zahtijevale su od promatrača znanje pogotovo što je oblik vaze diktirao i raspored prikaza koji nisu bili u perspektivi, i prikazivani su često u stripu. Iz Farosa zasad imamo samo jedan ulomak koji donosi mitološku scenu Arimaspa u borbi s grifonima (**T. XXXI, B**), no i on govori da su u gradu živjeli obrazovani ljudi. Teško je, naime, povjerovati da su Farani kupovali vaze sa scenama koje im ništa nisu značile.

Kako je zajednica Farana ipak bila mala, ne može se očekivati da su gradski poslovi oduzimali toliko vremena da većina stanovnika nije mogla raditi u polju i obavljati ostale moguće poslove u domaćinstvu. Stoga je moguće da su svi građani imali zemlju izvan grada. Drži se da je u mnogim malim gradovima u Grčkoj većina stanovništva živjela u gradu.⁵¹³

⁵⁰⁹ U Starom Gradu i danas nema žena među vijećnicima gradskog poglavarstva, iako na to one imaju pravo. Ipak, na Sudu u Starom Gradu žene danas dominiraju.

⁵¹⁰ OSBORNE 1987, 70.

⁵¹¹ Katalog Pharos 1995, 68 i 103.

⁵¹² Cijena jedne oslikane vaze najvećih dometa nije prelazila pola dnevnice: vidi o tome JOHNSTON 1991, 224.

⁵¹³ OSBORNE 1987, 95.

Ovdje treba nešto reći i o Aristofanu (sinu) Aristofana iz Sirakuze, čiji nadgrobni natpis potječe iz Farosa (T. XXXVII, B),⁵¹⁴ ali o kojem nemamo nikakvih detalja nalaza. Spomenik se može datirati u 3/2. st. pr. Kr. Aristofan je stranac ili novodošli u grad - *epelys* -, za razliku od starosjedioca - *enoikoi* -, no može biti da je bio kakav izaslanik ili trgovac, koji je jednostavno umro u Farosu. Inače, stranci su u grčkom gradu plaćali takse i nisu mogli glasovati niti imati kuću ni zemlju.⁵¹⁵

Grci su poznavali i izgnanstvo, ali mi ne znamo ni to da li je Demetrije Faranin bio proglašen izgnanikom - *phuge* - iz svog grada nakon 2. ilirskog rata, ili pak neki drugi građanin Farosa, a kamoli da je bio povratnik - *anastasis*. Jesu li Farani plaćali porez, ili nekome danak, jesu li ih pljačkali, jesu li imali škole ili ne, nije nam poznato. Ipak, faroska psefizma govori o zajednici koja je očito vrlo dobro djelovala barem dva-tri stoljeća, govori o jednom kontinuiranom ustroju institucija grada i običaja, te se ne može govoriti o nekom padu kvaliteta življenja, kao što se govori o padu kvaliteta kovanog faroskog novca.

Sam dolazak Parana na Hvar, moramo pretpostaviti, bio je dobro organiziran i smišljen. Kako to da je baš izabran Hvar? Diodor navodi da je to urađeno na temelju konzultacije, odnosno suglasnosti proročišta, što je bila uobičajena praksa. No suglasnost ne znači da je proročište organiziralo odlazak na Hvar. Paros je, da bi se riješio oko 1.000 svojih građana, morao izvršiti dobre pripreme i omogućiti solidan start nove naseobine, što je očito i uspjelo, usprkos sukobu nakon samog osnutka nove i daleke naseobine.

Treba podvući da je većina grčkih kolonija utemeljena na način da ona sama može zadovoljiti svoje potrebe i da ima dovoljno zemlje da prehrani svoje stanovništvo.⁵¹⁶ Odnos između matice i nove naseobine nije prema tome bio komercijalne naravi. Komercijalne naseobine zvale su se *emporija*, a najpoznatija je bila Naukratis na ušću Nila, dok su emporiji na Jadranu vjerojatno donekle bili Spina i Adria,⁵¹⁷ i neimenovano naselje blizu ušća Neretve.⁵¹⁸ Takav je emporij na Jadranu sredinom 4. st. pr. Kr. htjela utemeljiti Atena kako bi imali redovitu opskrbu žitaricama (vidi niže).

Ako su došli na jesen, odnosno nakon Olimpijade u Eleji, morali su početi graditi grad i bedeme, morali su imati tolike zalihe hrane dok im prvi plodovi

⁵¹⁴ KIRIGIN 1990, 301-302.

⁵¹⁵ OSBORNE 1987, 103.

⁵¹⁶ GRAHAM 1983, 5 i tamo navedena literatura u bilj. 2.

⁵¹⁷ BRACESSI 1979, 71-73, 135-144.

⁵¹⁸ Pseudo Skilak, poglavlje 24: "U nju (rijeku Naron) uplovljavaju i trijere i trgovački brodovi do emporija koji se nalazi poviše, a udaljen je od mora 80 stadija." (prijevod: SUIĆ 1955b) O nalazima iz helenističkog doba u Naroni vidi: CAMBI 1980, 127-130; GABRIČEVIĆ 1980; KIRIGIN 1980 i MARIN 2002.

nisu rodili. Pšenicu koju su posadili na jesen mogli su dobiti tek na ljeto, grožđe nakon tri godine, a masline nakon deset-petnaest. Izvršili su parcelaciju polja i sagradili kule, pokrenuli kovnicu, itd. Koliko im je za to trebalo vremena? Poznato je da je Paros nadzirao prvu fazu postojanja Tasosa i više puta ga naseljavao te pomagao u ratovima protiv domorodaca s kopna.⁵¹⁹ Prema sačuvanim izvorima (Diodor) Paros je neposrednu brigu oko utemeljenja Farosa prepustio Dioniziju Starijem, vjerojatno zbog udaljenosti i uz dobru naknadu. Da su veze Farosa s maticom postojale i da su se održavale, jasno pokazuje faroska psefizma. Veze su se mogle održavati i preko rodbinskih veza i nasljedstva koja su Farani dobili na Parosu. Voditi brigu o svim poslovima oko izgradnje grada i njegove organizacije zahtijevalo je znanje, ustrajnost i pomoć, pogotovo u okruženju koje nije bilo blagonaklono.

Razlike unutar jedne zajednice kolonista mogu se uočiti prema parcelama koje su dobijali u gradu kao što je to slučaj s Megarom Hyblaeaom.⁵²⁰ Dosadašnji nalazi arhitekture u Farosu to ne pokazuju, a ni pokretni arheološki nalazi. No treba imati na umu da je najveći dio Farosa uništen, a dobar dio nije istražen.

Ostaje, međutim još nepoznanica. Ne znamo točno koliko je bilo gospodarskih imanja u polju, a niti znamo kako su bila raspoređena u chori. Parcele su jednakih dimenzija pa se može očekivati kako su doseljenici bili izjednačeni. Međutim, zemlja možda nije bila tada, kao ni danas, iste kvalitete, a niti za iste svrhe. Moguće je da su neki kolonisti stoga i dobijali veći broj jedinica od po 1 x 1 stadij. Shodno tome moguće je da je broj stanovnika u polju bio manji nego onaj koji sam naveo. Ne znamo ni koliko je koji kolonist kontrolirao neisparcelizirane predjele za ispašu stoke i pčela te za ogrijev ili ostalo što se moglo dobiti od drva.⁵²¹ Ne znamo ni to da li je postojalo neko selo(a) - *koma(i)* - kao što danas postoje; je li naselje ispod kule Tor bilo selo koje je pripadalo Farosu? Nalazi grobova i nadgrobnih spomenika u polju, govore u prilog da su korisnici zemljišta bili i vlasnici zemlje, a njihov skroman izgled i sadržaj upućuje na sličan status umrlih. Da nisu bili vlasnici parcela u polju, oni bi se pokapali u gradu.⁵²² Iz navedenog ne može se govoriti o postojanju zemljišne aristokracije, kao što je postojala na srednjovjekovnom Hvaru, ili pak u staroj Grčkoj.

Iz svega navedenog vidljivo je da iz postojeće dokumentacije malo možemo doznati o društvenoj organizaciji Farosa, te da usporedni pokazatelji govore o tome što se može očekivati prilikom budućih istraživanja.

⁵¹⁹ GRAHAM 1983, XXX i 72-73. Graham navodi da su to radili i drugi gradovi.

⁵²⁰ HOLLOWAY 1983, 150.

⁵²¹ U srednjem vijeku na Hvaru pašnjaci su bili komunalno vlasništvo: cfr. HS 1991, 22.

⁵²² Stoga je moguće da u Farosu neće postojati neka veća nekropola poput onih u Issi.

POGLAVLJE 7

GOSPODARSTVO

Poljoprivreda

Za opstanak neke grčke zajednice najvažniji poljodjelski produkt bili su žito i masline,⁵²³ no o takvoj proizvodnji u faroskoj chori zasad ne znamo ništa. Općenito o poljoprivrednoj proizvodnji u antičkim pisanim izvorima malo se govori, i to samo onda kada je proizvodnja pala i kada se hrana morala uvoziti, a ti se podaci većinom odnose na Atenu. Ipak, novije analize pokazale su da je posjedovanje plodne zemlje bio najvažniji izvor života antičkih Grka.⁵²⁴

Ako je suditi prema ostacima nekoliko rimski kamenih tijesaka za ulje i/ili vino koji su otkriveni u polju na Kupinoviku, Stagnjici, Ivončevim njivama i Tinjku, te u samom Starome Gradu, i ako pretpostavimo da su proizvodnju ulja i vina Rimljani naslijedili od Grka, onda je to možda bila i glavna izvozna poljoprivredna proizvodnja Farosa.⁵²⁵ Simbolički, proizvodnja vina je prikazana u obliku grozda i kantharosa na kasnim farskim brončanim novcima (**T. XXX, H i P**). No za prehranu jedne zajednice vino nije uopće bitno, već su to prvenstveno žitarice i masline. Zajednica koja može odlučivati o tome hoće li prodati ili kupiti vino u posve je drukčijoj situaciji od one koja mora kupiti žito. No možda se u chori Farosa u rimsko doba izmijenila poljoprivredna proizvodnja, jer se promijenila i politička situacija: Rim je zavladao Dalmacijom, gusari su utihnuli i opskrba žitom je bila sigurna, a potražnja za vinom velika. Ne smije se, stoga, za grčki Faros isključiti proizvodnja raznih žitarica, voća i povrća, već naprotiv, no o stvarnoj proizvodnji ništa ne znamo, kao ni o prehrambenim navikama stanovništva koje su glavni pokazatelj životnog standarda, socijalnih razlika i kulturnog identiteta. Trebala bi se o ovom pitanju obaviti istraživanja poput onih u Metapontu⁵²⁶ ili na Hersonesu⁵²⁷ koja su dala sjajnih podataka. Tamo su u istraživanjima pored arheologa sudjelovali i paleobotaničari i paleozoolozi. Organski materijal najbolje se sačuva u močvarnom terenu, a upravo se nedavno takav otkrio kod novih iskopavanja istočno od sv. Ivana.⁵²⁸

⁵²³ AUSTIN 1994, 558.

⁵²⁴ OSBORNE 1987, 21.

⁵²⁵ HUMPHREYS 1967, 379 navodi da bi preše mogle biti znak proizvodnje za izvoz.

⁵²⁶ CARTER 1990.

⁵²⁷ DUFKOVA i PEČIRKA 1970.

⁵²⁸ R. Roseff je analizirao dva uzorka od 0,25 litre iz sonde III s iskopavanja PJO u Farosu 1993. Naveo je da je potreban uzorak od 20 litara mokrog tla. Vidi: FORENBAHER et al. 1994, 48-49.

Tu se vidi i jasna stratigrafija, pa je moguće iz raznih slojeva dobiti i podatke o flori i fauni pojedinog razdoblja, što dosad nismo imali niti s jednog antičkog nalazišta u Hrvatskoj.

Istraživanja u chori Metaponta na položaju Pantanello s izvorom vode, gdje je bilo svetište iz kasnog 7. do kasnog 6. st. pr. Kr., a potom gospodarsko imanje, donijela su na vidjelo podrobnije podatke nego li su to oni navedeni u poznatim "pločama" iz obližnje Herakleje iz 4. st. pr. Kr., gdje su do detalja zabilježeni podaci o poljodjelskoj proizvodnji terena koji su pripadali svetištima Atene i Dionisa.⁵²⁹ Na Pantanellu se među žitaricama pokazala jednaka zastupljenost ječma i pšenice, što se razlikuje od atenskih dokumenata gdje se vidi da se ječam više proizvodio iako se ta žitarica smatrala manje vrijednom od pšenice, koja je općenito bila unosan izvozni artikal. Kako ploče iz Herakleje ne spominju mahune ni usjeve za stočnu hranu, paleobotanički podaci Pantanella su posve novi: otkriveni su slanetak, leća, grašak, bob, grahorica zastupljeniji u kasnijem razdoblju (rano 3. st. pr. Kr.), te lucerna, zob i raž, čime se hranila stoka. Od divljih i spontano rastućih biljaka otkriveni su šaš, mlječika, zmiočica, korov, žabljak, stričak i druge, a od voća smokva i grožđe, te masline koji su u ranijim slojevima više zastupljene nego u kasnijima gdje ima više ječma i pšenice, što istraživači smatraju promjenom u lokalnoj ekonomiji.⁵³⁰ Možda bi ovakva istraživanja u Farosu mogla pridonijeti razumijevanju stanja prije 2. ilirskog rata i nakon njega. U Metapontu je chora skoro posve napuštena nakon 275. godine pr. Kr. kada je nastala politička nestabilnost,⁵³¹ a možda se to dogodilo i Farosu nakon ratnog sukoba s Rimom 219. godine pr. Kr. Ne moraju nam samo natpisi i pisani izvori govoriti o tome, nova arheologija to može daleko više. Ako je Faros bio agrarna naseobina, a to prema svemu što je rečeno ona jest, onda se ovakvim podacima može pratiti sudbina apoikije. Građani Farosa sigurno su raspravljali na sastancima što se mora saditi u određenoj godini, osobito u pogledu situacija diktiranih izvana.

Žitarice

Ali, možemo ići i dalje u pretpostavkama koje bi se mogle potvrditi u budućim istraživanjima. Rezultati postignuti u Metapontu pokazuju da je poljoprivredno imanje od 16,6 ha, što je gotovo identično s površinom faroskih parcela od 16,4 ha (1 x 5 stadija), godišnje moglo proizvesti između 8,3 i 18,2

⁵²⁹ UGUZZIONI i GHINATTI 1968.

⁵³⁰ CARTER 1990, 419-421.

⁵³¹ CARTER 1990, 422. YNTEMA 1993, 83 navodi da su imanja u chori Metaponta djelovala sve do 2. st. pr. Kr.

metričkih tona žitarica, odnosno između 225 ili 493 medimna (1 atički medimnos ima 36,9 kg), to pod pretpostavkom rotacije usjeva i gnjojiva na dvije trećine zemljišta koje se simultano obrađuje. Da bi se jedna obitelj od pet članova (= 340 ljudi u chori) prehranila, godišnje joj je potrebno 1,3 tona žitarica, a ako ta obitelj ima 10 članova (= 680 ljudi u chori), onda joj je potrebno 2,6 tona.⁵³² Ako bi se poigrali s podacima iz Metaponta i primijenili ih na Faros, onda bi mogli doći do zanimljivih ideja o tome kako usmjeriti buduća istraživanja. Minimalni višak proizvodnje žitarica na jednom gospodarskom imanju faroske chore, to jest minimalnog godišnjeg prinosa umanjen maksimalnom godišnjom potrebom jedne obitelji, mogao bi biti oko 5,7 tona ili 69% cijele proizvodnje. Maksimalni višak, to jest maksimalne potrebe umanjene za minimalnu godišnju potrebu jedne obitelji, tako bi bio oko 16,9 tona ili 93% cijele proizvodnje.

Minimalni višak od 5,7 tona s jedne parcele jednak je 153 medimna, a 5,7 tona na Delskoj tržnici je u 4. st. pr. Kr. vrijedilo 918 drahmi,⁵³³ dok je maksimum od 16,9 tona s jedne parcele vrijedio 2,736 drahmi.⁵³⁴ Ako bismo uzeli da faroska chora, za koju bi se moglo reći da ima 73 parcele od 16,4 ha, a da neke od njih obuhvaćaju sam grad, dio zaljeva i obronaka koji nisu prikladni za sijanje žitarica, koje recimo obuhvaćaju površinu od 5 parcela, ostaje nam načiniti proračun za 68 parcela. Tako bi dobili minimalnu godišnju dobit od oko 62.424 drahme ili 10,4 talenta, a maksimum od oko 186.048 drahmi ili 31 talenta.⁵³⁵ Ako idemo dalje onda treba od ovih kalkulacija oduzeti onaj višak iz polja koji je išao za ishranu stanovništva u gradu, a njih je, vidjeli smo, bilo prema Carterovom proračunu, oko 580. Za njihove potrebe bi trebalo otići oko 116 tona. Minimalna godišnja proizvodnja žitarica na 68 parcela je 564,4 tona (8,3 tone žita x 68 parcela od 16,4 ha), a maksimalna 1.237,6 tona

⁵³² CARTER 1990, 423-424. Prema procjeni pok. Tonka Božitkovića Rezota, težaka iz grada Hvara, za prehranu obitelji od 4-6 člana, bilo je potrebno zasijati 10 motika žita (1 motika 435,315 m²) što donosi prihod od 1,1 tone žita.

⁵³³ Prema kalkulacijama izvršenima 1992. godine 1 drahma vrijedila je 1.80 engleskih funti, (VICKERS i GILL 1994, 34-35), što danas, 1999., vrijedi 21 kunu. Prema tome 918 drahmi je iznos od 19.333 kuna. Jedna drahma bila je i dnevnic mornara, klesara (SPARKES 1996, 143), dok je u 4. st. dnevnic običnog radnika iznosila 1.5 drahme (OSBORNE 1987, 12), nešto više nego li je bila cijena jedne oslikane vaze.

⁵³⁴ CARTER 1990, 424 i tamo navedena literatura. U ovu kalkulaciju u žitaricama uračunate su i one biljke koje su se koristile za ishranu životinja koje je imanje koristilo za proizvodnju mlijeka, mesa i za rad u polju. Heraklejske ploče navode da su postojale i parcele - *antomoi* - koje nisu obrađivane uz pomoć pluga: UGUZZONI i GHINATTI 1968, 61.

⁵³⁵ Prema kalkulaciji iz bilješke 533, minimalna dobit iznosila bi 1.310.904 kune, a maksimalna 3.907.008 kuna ili oko 1/2 milijun eura, ili oko 500 eura po glavi žitelja Farosa ako pretpostavimo da je on imao oko 1000 stanovnika.

(18,2 tone žita x 68 parcela od 16,4 ha). Ako pretpostavimo da je u gradu i u polju živjelo oko 1000 stanovnika, to bi značilo da je za njihove potrebe trebalo oko 260 tona žita godišnje. To znači da bi od minimalne proizvodnje ostalo viška 304,4 tone, a od maksimalne 977,6 tona žita.⁵³⁶ Farani su taj višak mogli izvesti i zaraditi 41.860 drahmi (oko 7 talenta) minimalno, ili 157.393,6 drahmi (ili oko 26 talenta) maksimalno.⁵³⁷ Za izvoz te težine bilo je potrebno ne više od jednog do tri broda za prijevoz žita - *sitegoi* - nosivosti od oko 250 tona, što je bio onodobni standard.⁵³⁸

Jedna druga kalkulacija bazira se na tome da je prosječna godišnja potrošnja žita po glavi stanovnika bila 5,7 medimna, odnosno 210,33 kg⁵³⁹ (po Carterovom proračunu to je 260 kg, odnosno 50 kg više po osobi). Prema toj drugoj kalkulaciji za broj od 1000 Farana bilo bi potrebno 210,33 tona žita ili 5700 medimnoi, što je za oko 50 tona manje u odnosu na Carterov proračun. Ako je ova druga kalkulacija ispravna onda bi Farani zaradili još i više. Ober navodi da je u Ateni jedan medimn žita vrijedio 6 drahmi, a jedan medimn ječma 3 drahme.⁵⁴⁰ Ako uzmemo da je njihov prosjek 4,5 drahmi (50% žita i 50% ječma) bio nekakav standard (ječam se davao životinjama) i da je minimalna ukupna proizvodnja faroske chore iznosila 15.300 medimna, a maksimalna 33.542, onda bi ukupna vrijednost bila ili 68.850 ili 150.939 drahmi, to jest 11,5 ili 25 talenta. Minimalni višak vrijedio bi 29.241 drahmi ili 4,9 talenta, a maksimalni 37.962 drahmi ili 6,3 talenta. Po ovom proračunu Farani bi imali manju zaradu nego li je ona izračunata prema cijeni žitarica na Delosu po kojoj je Carter⁵⁴¹ pravio proračun.

Postoji još jedna kalkulacija koja se bazira na prosjeku između 250 i 212 kg žita po osobi godišnje koji iznosi 230 kg, a po kojem je pravljen proračun za biološku egzistenciju stanovnika grada Megare Hyblaia u arhaisko doba.⁵⁴²

Što znače ove sume i kolika je njihova vrijednost? Carter navodi kako je tipični Atenjanin godišnje na hranu, odjeću i najam, trošio 269 drahmi,⁵⁴³ što

⁵³⁶ U Atici se u sušnoj godini 239/8. pr. Kr. proizvelo ukupno 402,512 medimnoi žita i ječma, što znači da je normalna proizvodnja bila veća; cfr. IG 12 76 i OBER 1985, 23-24.

⁵³⁷ Metapont je imao maksimum za izvoz vrijedan 709 talenata: CARTER 1990, 425. Herodot je 445. godine pred Atenjanima čitao dio svoje Povijesti. Oduševljeni, obilato su ga nagradili s deset talenta (cfr. Egon Friedell, Povijest grčke kulture, Zagreb 2001, 170).

⁵³⁸ CASSON 1995, 173.

⁵³⁹ OBER 1985, 24-25 i bilj. 25 i 26. 5,7 medimnoi je prosjek između muškarca, žene i djece. Carter je, izgleda, uzimao prosjek samo za odrasle muškarce koji iznosi 7,6 medimnoi.

⁵⁴⁰ OBER 1985, 26.

⁵⁴¹ CARTER 1990, 424.

⁵⁴² DE ANGELIS 1994, 95.

⁵⁴³ CARTER 1990, 424.

znači da bi, ako mjerimo po Carterovoj kalkulaciji, oko 155 Farana moglo uživati u Ateni godinu dana od minimalne proizvodnje, ili njih 585 ako se postigne maksimum proizvodnje, a to je oko polovine građana Farosa. Znatno manje Farana moglo je uživati u Ateni ako bi se prihvatilo drugi proračun koji sam gore naveo. U svakom slučaju, ovi podaci govore kako je proizvodnja žitarica u chori Farosa bila neophodna, isplativa i donosila je gradu sigurnost opstanka, a i mogućnost zarade. Ipak, treba navesti da sačuvani dokumenti u grčkom svijetu uopće ne spominju s kakvim su se problemima suočavali težaci i kako su ih rješavali.⁵⁴⁴

No, treba imati na umu da se između jedne šestine i jedne trećine sjemenja od cjelokupne proizvodnje moralo sačuvati za sljedeću sjetvu.⁵⁴⁵ Nisam siguran je li Carter u svom proračunu to predviđao. U svakom slučaju potražnja za pšenicom bila je ogromna.⁵⁴⁶ U samoj Ateni smatralo se krupnim prekršajem ako je netko izvezio domaće žito,⁵⁴⁷ a od kraja 4. st. pr. Kr. uveli su stalne dužnosnike - *sitonai* - zadužene za kupnju žita ma gdje ga bilo.⁵⁴⁸ Istodobno, na glavnim zasjedanjima skupština - *kyria ekklesia* - u svakoj pritaniji, bilo je obavezno razmotriti "stanje žita i obrane teritorija", a imenovani su i čuvari žita - *sitophilakes* -, "prvo deset, a potom njih trideset i pet."⁵⁴⁹ Atenjani su, prema jednom epigrafskom dokumentu iz 4. st. pr. Kr., uvezli pšenicu s jadranskih prostora, a pokušali su, prema jednom dekretu iz 325/4. pr. Kr., u kojem se spominje utemeljenje emporija na Jadranu, da se u Atenu redovito šalje žito - *sitopompian*.⁵⁵⁰ Vidjeli smo (str. 59) kako je atenski govornik Lisija na jednom mjestu (fr. 1, 4) naveo kako je trgovina na Jadranu probitačna, a i da se ovim morem plovi uz 50% rizika. U svakom slučaju, stvaranjem većih zaliha hrane (žitarica), Faros je postao zanimljiv okolnim ilirskim zajednicama, kako za trgovinu tako i za pljačku.

Spomenuti treba da se oralo ili kopalo i sijalo na jesen, te da je dio zemljišta jednom godišnje morao ostati neobrađen, odnosno izoran i zasijan mahunama ili sočivom (lećom), kako bi se zemlja nahranila za ponovno sisanje žitarica. Ako su Farani koristili plug (za što zasad nemamo podataka), on je kidao zemlju ali je nije okretao. To se radilo uz pomoć motike. Grci su znali

⁵⁴⁴ OSBORNE 1987, 36.

⁵⁴⁵ OBER 1985, 24 i tamo navedena literatura o raznim postocima žita za sjetvu.

⁵⁴⁶ DEGMEĐIĆ 1958, 70 i tamo navedena literatura.

⁵⁴⁷ FINLEY 1973, 129. Slično je bilo i u srednjem vijeku na Hvaru: HS 1991, 128, 141 gdje se govori o kažnjavanju onog tko izvozi žito s otoka.

⁵⁴⁸ FINLEY 1973, 170.

⁵⁴⁹ FINLEY 1973, 169.

⁵⁵⁰ BRACESSI 1979, 155, 296; DEGMEĐIĆ 1958, 68-73; NIKOLANCI 1976, 155. CARY (1972, 151) navodi kako se taj emporion nalazio na jednom od vanjskih otoka na Jadranu.

da duboko oranje daje veću plodnost, te da donji slojevi djeluju kao gnojivo za gornje, kao i to da su slanutak i grah korisni fertilizatori. U kojoj mjeri se koristilo stajsko gnojivo nije nam poznato, ali to se može otkriti pomoću *metal-trace*-metode.⁵⁵¹ Svakako su se pored ječma, sijeno i rogač koristili za ishranu životinja.

Maslinarstvo

Nema sumnje da su Farani imali i masline - kraljicu svih stabala - čiji se plod koristio za dobijanje ulja, sapuna i u proizvodnji mirisa, u medicinske svrhe, te kao gorivo za rasvjetu. Jednoj posađenoj maslini je u ono doba trebalo 10-15 godina da bi dala plod, a onaj tko je to radio računao je na duge staze i snalazio se dok one ne počnu rađati. Rađale su, izgleda, svake druge godine. Da bi obitelj nekog Faranina opstala, bilo joj je potrebno 20-tak stabala.⁵⁵² Održavanje maslina nije veliki posao ako se to radi redovito, no obrada maslina i pravljenje ulja zahtijeva dosta rada i više ljudi. One su se sadile u manje plodnim predjelima, na padinama i tamo gdje se nije moglo orati, kao što je to još donekle i danas oko Staroga Grada. Ulje se čuvalo u pitosima, velikim okruglim posudama, čije ulomke često nalazimo u polju, a rjeđe u gradu, a transportiralo se i prodavalo u amforama. Male zatvorene posude - lekiti - kakvi su nađeni u Farosu (T. XXXI, F) služili su za držanje ulja.

Vinogradarstvo

Osim otkrivenih ulomaka amfora i raznih kućanskih posuda za koje se može reći da su se koristile za vino, te prikaza kantharosa na reversu kasnijih emisija novca grada, za Faros nemamo drugih podataka koji bi nam govorili o vinu ili o vinogradima i proizvodnji vina. Za Tasos znamo da je zabranjivao uvoz vina na svom teritoriju⁵⁵³ a i da je bio poznati proizvođač vina,⁵⁵⁴ kao i Farosu susjedna Issa, za čije se vino pisalo da je najbolje u usporedbi sa svim drugim.⁵⁵⁵ Lozi je

⁵⁵¹ Pokazalo se da u slojevima zemlje unutar, oko i nadalje od ruralnih staništa sadrže ostatke metalnih elemenata koji se raznose ponajviše putem gnojenja. Proučavanjem ovih ostataka i njihovim uspoređivanjem s distribucijama keramičkih nalaza pri intenzivnom terenskom pregledu omogućuje se uvid u način obrade zemljišta u antičko doba. Cfr. SNODGRASS 1987-1989, 54-55.

⁵⁵² Smatra se da je u antici hektar maslina (oko stotinu stabala) davao u rodnoj godini oko 400 kg ulja, a u nerodnoj oko 150: OSBORNE 1987, 45.

⁵⁵³ FINLEY 1973, 136.

⁵⁵⁴ OCD 1996, sv. Thasos i wine.

⁵⁵⁵ KIRIGIN 1996, passim.

trebalo najmanje tri godine da bi dala ploda, a ona je zahtijevala konstantnu njegu i naporan rad. Moguće je da su je Farani sadili na padinama kako bi se izbjegla vlaga i izmaglice koja često prekrivaju polje i donose bolest lozi. Nalazi amfora s urezanim natpisom Farosa iz Ošanića kod Stoca, istočno od Neretve,⁵⁵⁶ govore da su Farani izvozili vino među stanovnike ilirskog plemena Daorsa. Amfore tipa Korint B, onih grčko-italskih i Lamboglia 2 otkrivene su u Farosu, i u moru oko njega,⁵⁵⁷ upućuju da se vinom trgovalo kroz cijelu povijest grčkoga grada. Imamo naznake, na temelju nalaza loše ispečenih ulomaka, da su se amphore proizvodile i u Farosu,⁵⁵⁸ što bi moglo ukazivati na lokalnu proizvodnju vina, a i ulja. Ono što ne znamo su količine i koliko je zemljišta za to bilo potrebno.

Ostali plodovi

Također, nema sumnje da su pored žitarica, vinograda, maslinika i smokava Farani imali možda i rogače⁵⁵⁹ i bajame, a da su u svojim vrtovima sadili kapulu, luk, poriluk, selen, repu, artičoke, kupus, salate, krastavce, a od voća još i šipak, jabuke i kruške; povrće i voće koje je općenito tada bilo poznato na Sredozemlju. No smokve su od svih plodova davale najviše kalorija i osušene - *ischades* - mogle su trajati i nekoliko godina. Mlijeko smokve se u antici smatralo ljekovitim (Teofrast, Hist. pl. 2, 8). Vidjeli smo da je Paros bio poznat po smokvama, a i u nedavnoj povijesti Dalmacije igrale su važnu ulogu u gladnim godinama, kao i bajami i rogači.⁵⁶⁰

Med

Med je bio najvažniji zaslađivač u antici. U polju i u gradu otkriveno je i keramičkih ulomaka košnica koje je teško datirati ali je moguće da su i iz

⁵⁵⁶ ŠKEGRO 1991, 63. i usmeno saopćenje Z. Marića. Vidi još i ZANINOVIĆ 1995b, 160. Za grafite na amforama s Ošanića vidi: MARIĆ 1985, 50 i bilj. 20. Katić (Pharos 1995, 123), citirajući Škegro, navodi da je ova amfora iz 1. st. pr. Kr. Nažalost, Škegro ne donosi crtež ni opis ovog ulomka.

⁵⁵⁷ KIRIGIN 1994; PETRIĆ M. 2002.

⁵⁵⁸ DE LUCA DE MARCO 1979, 584 pretpostavlja proizvodnju amfora u Farosu.

⁵⁵⁹ Na Hvaru se nitko više ne spominje kako se sadi rogač koji se radikalno istrijebljuje. Moguće je da je zbog dugovječnosti način sadnje zaboravljen. Prema Poljoprivrednoj enciklopediji on niče iz sjemena, a porijeklom je iz Sirije. Plod daje nakon 5 godina, a kao stablo od 10 godina daje 25 kg ploda a potom i od 50 do 100 kg. Koristili su ga mornari na dugim plovidbama.

⁵⁶⁰ Roditelji su mi govorili da su ih tijekom 2. svjetskog rata suhe smokve, bajami i rogači često spašavali od gladi.

grčkog razdoblja.⁵⁶¹ One su davale od 3 do 9 litara meda po sezoni. Med - *méli* - “nebeska rosa”, bio je ono što je šećer danas. Pored redovite ishrane, med se koristio i u ritualne svrhe. Solon je uveo pravila za pčelare (Plutarh, Solon 23. 8). Na med su plaćali porez, stimulirala se proizvodnja i izvezio se.⁵⁶²

Z a č i n i

Da li su Farani koristili začine, jeli divlje zelje i liječili se ljekovitim biljem nije nam poznato, ali njima vjerojatno jest bilo poznato.

Moramo pretpostaviti da je poljoprivreda Farosa bila mješovita. Teško je, naime, zamisliti da su se oslanjali samo na jednu kulturu. Okruženje, udaljenost od domovine i fortifikacije ukazuju na privredu koja je morala zadovoljiti potrebe doseljenika bez ovisnosti o uvozu. Bilo je neophodno stvarati zalihe kako bi se preživjelo u nerodnim godinama ili u godinama kad su bili u ratu ili kad bi ih opljačkali. Stoga, vjerojatno nekog osobitog izvoza i veće zarade nije bilo, ali je bilo dovoljno da zajednica opstane, no nije bilo dovoljno da se poput Isse ili Tasosa, širi na susjedne krajeve.

Poljoprivredni alat

Dosad u Farosu i u chori nisu zabilježeni nalazi poljoprivrednog alata koji je, općenito, bio jednostavan. Ako su postojali, plugovi su bili drveni (Hesiod, Op. 427i d.), a ponekad su imali željezni vrh koji ćemo jedino eventualno naći. U Farosu je otkriven dvodjelni kameni žrvanj za koji se kaže da je iz grčkoga doba.⁵⁶³ Moguće je da će se naći srpovi ili motike, neke vrste mašklina. Za drobljenje maslina koristio se rotirajući mlin zvan *trapetum*, izumljen u 4. st. pr. Kr., dok su preše na vijak rimska invencija možda iz 2. st. pr. Kr. One ranije koristile su veliko kamenje. Općenito se malo zna o preradi grožđa, koje se izgleda gnječilo nogama u većim posudama i čuvalo u amforama.⁵⁶⁴

⁵⁶¹ Katalog Pharos 1995, 94, nije ilustriran. Iz polja publiciran je samo ulomak s Munjača: KIRIGIN 2001, T. 1, 5 (drugi je otkriven na nalazištu Ježe, JE 7). Pjeskovita faktura nekih ukazuje da bi mogli biti grčki, rimski otkriveni kod Zastrazišća (HAYES i KIRIGIN 1994, sl. 8) su čvršće strukture.

⁵⁶² OCD1996, s.v. bee-keeping.

⁵⁶³ Katalog Pharos 1995, 65, br. 15.

⁵⁶⁴ OCD 1996, s.v. agricultural implements i tamo navedena literatura.

Ribarstvo

Osim nalaza četiriju brončanih udica za koje se samo navodi da su iz grčkoga doba,⁵⁶⁵ drugih podataka o ribarstvu nemamo. Ribarski alati, osim udica, su od materijala koji se raspada, pa i da je ribarstva bilo, a sigurno jest, podataka nemamo. Prilikom istraživanja PJO u Farosu, našli su se lupari i ugarci, ali se nisu našle kosti riba, koje se dađu naći, pogotovo one veće.

Pored lova udicom Grci su poznavali lov vršama, parangale, panulavanje s više udica, te lov raznim mrežama: stajačicama i potegačama (npr. migavica), koje su se izrađivale od lana.⁵⁶⁶

U novije vrijeme odbacuje se uvriježeno mišljenje da je slana, sušena ili pak ukiseljena riba među Grcima bila glavni prehrambeni proizvod koji se uvezio iz Crnog mora i sa Sicilije, što je tvrdio Rostovcev, a potom i drugi.⁵⁶⁷ Analizirajući rad koji je trebao biti uložen u lov i preradu ribe, njezinu cijenu (koja je bila visoka: 13 puta viša od cijene pšenice), nesigurnost lova, te koliko je kalorična vrijednost prosječno ulovljene ribe (dnevno nekoliko kila) za obitelj od četiri člana, Gallant zaključuje da je u antici ribarstvo igralo samo sporednu ulogu u ishrani i ekonomiji jednoga grada.⁵⁶⁸

Međutim, ne može se odbaciti u potpunosti ribarstvo kao sporedna djelatnost.⁵⁶⁹ U Korintu je kod kasnijeg rimskog foruma otkrivena zgrada iz sredine 5. st. pr. Kr. nazvana "Punic amphora building" koja je s vremenom namijenjena isključivo trgovini ribom. U njoj su otkrivene velike količine amfora pune konzerviranih tuna i arbuna: *Pagellus centrodontus*. Pored punskih amfora otkriveno je u istoj količini amfora s Kiosa i nešto manji broj amfora s Hersonesa. Izgleda da posao nije dugo trajao,⁵⁷⁰ ali je očito da je u gradovima, osobito većim, postojala potreba i mogućnost trgovanja ribom, a samim tim i lovom koji nije bio sporedna djelatnost i on se odvijao posvuda po Sredozemlju.

Za Faros se ne može očekivati veliko ribarstvo i prerada ribe, ali s obzirom na broj stanovnika na otoku, pogotovo u usporedbi s današnjim, može se govoriti o tome da su se plodovi mora brali i da je riba lovljena bez nekih većih problema, da je često bila na stolu obitelji Selina Impoklea i drugih Farana. Održavanje i pravljenje arti, brodova, pamćenje pošta, zadiva i praćenje

⁵⁶⁵ Katalog Pharos 1995, 68, br. 24.

⁵⁶⁶ GALLANT 1985, 12-25.

⁵⁶⁷ GALLANT 1985, 11.

⁵⁶⁸ GALLANT 1985, -44.

⁵⁶⁹ PURCELL 1990, 51-52 gdje se navodi da stanovnici malog mjesta Anthedona na obalama Beocije nisu lovili ribu samo da bi preživjeli.

⁵⁷⁰ WILLIAMS 1979, 106-124.

vremenskih prilika, zahtijevalo je znanje koje se ne može održavati ako ribarstvo shvatimo kao sporednu djelatnost.

Kako su Farani dolazili do soli koja im je bila neophodna u ishrani, jesu li je proizvodili ili uvozili, zasada je teško reći,⁵⁷¹ dok za metale (srebro, bronca, željezo) možemo sa sigurnošću tvrditi da su ih uvozili, ali ne i u kojoj mjeri niti odakle.

Hraniti sebe iz vlastitih resursa bio je prioritet svakoga grčkog grada i svakog težaka, a raznovrsnost proizvoda u polju umanjuje rizik nestašice, što je bilo važnije negoli povećavati proizvodnju. Ovdje je postojala razlika prema prilikama u domovini gdje je težak imao zemljište na raznim mjestima i gdje je bio okružen istim ljudima i svjetonazorom, ako mu je polje podbacilo na jednom mjestu možda mu nije podbacilo na drugom, a mogao je posuditi od susjeda da bi preživio, i dug vratiti kada mu usjevi rode u mjeri da ga može vratiti.⁵⁷² Ako je to pogodilo cijelu zajednicu, onda su posuđivali od susjednih.⁵⁷³ Faranima je sudbina bila ista jer su svi bili osuđeni na Starogradsko polje, i ako je u toj mikroregiji godina bila loša - kome su se obraćali za pomoć? Možemo pretpostaviti da je postojala solidarnost među doseljenicima i da su vodili računa o zalihama. Ali kakav je bio odnos između Grka i domorodaca na otoku i susjednih zajednica na otocima i kopnu, zasad nema pouzdane evidencije. Keramika i novci pokazuju da je kontakata bilo. Isto tako ne znamo da li su Farani jedan drugome posuđivali novac, što je također bio znak vezivanja članova jedne zajednice. U Grčkoj su bogataši posuđivali novac kako bi izbjegli davanje nekretnina.⁵⁷⁴

Z a n a t i

Ne mogu se očekivati podaci o nekoj industrijskoj proizvodnji velikih količina. Grad je bio mali za takvu djelatnost, a ni u većim gradovima Grčke nisu takvi pogoni prelazili broj s tri znamenke zaposlene fizičke radne snage (*ponos*). Pogon tekstilne industije također nije moguć, već se tekstil radio u sklopu svakog domaćinstva, što pokazuju nalazi utega za tkalačke stanove na raznim mjestima u gradu. Razni oblici utega govore o raznim tkanjima.

⁵⁷¹ Solana je postojala na položaju Vorba još od 14. stoljeća pa sve do 1880. kada su nasute i pretvorene u park. BARBIR 1980; KIRIGIN 1991, 18.

⁵⁷² Drži se da je obitelj od pet članova mogla preživjeti i lošu godinu ako je imala 3 hektara zemlje: OSBORNE 1987, 46.

⁵⁷³ OSBORNE 1987, 103.

⁵⁷⁴ OSBORNE 1987, 94.

Prije će biti da su u Farosu postojale zanatske radionice i to samo neke. Kovačnica za oružje za obranu grada i izradu alata a možda i nakita svakako je postojala u gradu, osobito jer se tu izrađivao i novac, ali još uvijek nemamo podataka o obimu kovanja, osobito novca, jer još uvijek nisu proučene matrice pojedinih kovova novca, kao što je to učinjeno za novce nepoznate nam Herakleje (vidi niže). Lik Zeusa i koze na srebrenim novcima Farosa (**T. XXX, F**) pokazuju zavidno umijeće, no prikazi na ostalom brončanom novcu diletantskog su karaktera, pa je moguće da se srebrni novac kovao negdje drugdje ili je matrica naručena negdje drugdje, ili je pak donijeta sa Parosa.⁵⁷⁵ Ne znamo ništa ni o utezima za vaganje koji su morali postojati. U kovačnicama se kovao i poljodjelski alat, dijelovi opreme za kola i vučnu stoku, pravile su se udice, čavli, vrhovi strelica (**T. XXIX, D**), a možda i nakit (**T. XXIX, B i C**). Pitanje da li je kovačnica djelovala preko cijele godine ili ne značajno je, jer bi onda znali da je u Farosu postojala specijalizacija, da su postojali obrtnički pogoni - ergasterije - u kojima je bilo zaposleno više ljudi. Prije bi se moglo govoriti da su u Farosu postojali univerzalni meštari, koji su podjednako znali zidarstvo, obradu drva, kože i metala. Na to možda upućuje i manjak dekorativnih kamenih spomenika poput kapitela, stupova i profiliranih baza ili arhitrava, a o skulpturi ili reljefima da i ne govorim. Takvi produkti zahtijevaju veliko umijeće i tradiciju, i izgleda da poznate kiparske radionice na Parosu nisu ovdje imale svog doseljenika.

Uvozili su i keramiku, ali ona nije bila osobit izdatak, pa čak ni ona finija, a i sami su je proizvodili, i to ne samo razno posuđe već i terakotne statuete (**T. XXXVII, E i F**), utege za tkalačke stanove (**T. XXXV, B**), opeke i crijep, ponekad i dekorirane (**T. XXXVI, B**). O keramičkoj proizvodnji u Farosu mogu govoriti uopćeno jer osim ulomka kalupa terakote otkrivenog u prošlom stoljeću⁵⁷⁶ i priličnog broja keramičkog otpada otkrivenog za vrijeme naših rekognosciranja i iskopavanja službe zaštite, te izdvojenog lokalno proizvedenog posuđa,⁵⁷⁷ tragova keramičke peći još nemamo.⁵⁷⁸ Rekonstrukcija radionice mogla bi izgledati ovako: radionica nije radila zimi jer zbog kiše i hladnoće tek oblikovane vaze se nisu mogle osušiti toliko da bi se mogle ispeći pa su stoga keramičari morali raditi neke druge poslove. Da bi se proces obavio bilo je potrebno nekoliko ljudi. Trebalo je, naravno, imati

⁵⁷⁵ Tasos je prvih godina nakon utemeljenja svoje kolonije Daton/Crenides (kasnije Philippi) 360. god. pr. Kr. kovao novac za tu naseobinu: cfr. LE RIDER 1956, 16 i d.; GRAHAM 1983, 88.

⁵⁷⁶ MIGOTTI 1989, 20, T. 1.

⁵⁷⁷ KIRIGIN, HAYES i LEACH 2002 i ovdje u poglavlju 9; KATIĆ 1999-2000.

⁵⁷⁸ KATIĆ 1999-2000.

peć i prostor oko peći gdje se donosila i pripremala glina, nisko lončarsko kolo na kojemu su se oblikovale posude, prostor za drvo za gorivo, zatim prostor za sušenje oblikovanih posuda, skladište gdje su se stavljali gotovi produkti i otpadne jame. Peć je bila okruglog oblika, a čine je ulaz, ložište i zatvoreni prostor za posude nad njima, razdijeljen podom s otvorima kroz koje je prolazila toplina prema otvoru na vrhu, koji se zatvarao kako bi se stvorila redukcija i zagrijavanje do oko 450° - 800° C, temperatura na kojoj se izrađivala grčka keramika. Pred ložištem bila su vrata, a na okruglom hodniku s posudama i “špija” za nadgledanje stanja u peći. Od uposlenika sigurno je postojao glavni meštar, zatim onaj koji je radio na kolu, onaj što je morao donijeti glinu na mulu ili tovaru, i pripremiti je za obradu, trebalo je donijeti drva i trebalo je imati vodu za pročišćavanje gline.

Dodavanje ili nehotični ulazak zraka u peć uzrokovao bi da, recimo, crni premaz na posudama dobije crvenkastu boju, bilo pregrijavanjem ili smanjenjem temperature. Ako na posudi premaz nije sjajan znači da je preko njega bila neka druga boja koja je nestala, odnosno otpala, što je čest slučaj kod Gnathia vaza. Proizvodnja i pečenje velikih posuda poput amfora i pithosa zahtijevalo je više napora. I danas se na Krfu a i na Kreti proizvode pitosi, a poznato je da jedna obiteljska radionica pitosa na Kreti u nekoliko mjeseci napravi 400 velikih posuda ovog tipa.⁵⁷⁹ U Farosu, a i u chori, nađeno je dosta ulomaka pitosa, no kako su zasad prilično tipološki skoro nepromjenjivi, a o razlikama u fakturi između onih grčkih i onih rimskih danas ne znamo gotovo ništa, ne možemo ih datirati i zasad nam ne mogu pomoći u rekonstrukciji ekonomskih prilika u Farosu. Vrlo je moguće da su se amfore grčko-italskog tipa proizvodile u Farosu, a možda i one korintske B. Kada bi znali oblik amfore otkrivene u Ošanićima kod Stoca na kojoj se nalazi grafit s imenom grada,⁵⁸⁰ onda bi znali koji se tip proizvodio.

U takozvanu grubu keramiku spadaju opeke i crijep, koje su se sigurno proizvodile u Farosu. Dosta ih je otkriveno prilikom iskopavanja kule na Maslinoviku, a i u samom Farosu. Međutim, fina keramika, ona slikana ili ona s visokim crnim sjajem, te njihovi oblici, govore nam o tome odakle i kada su one dolazile u Faros. O keramici više u poglavlju 9.

⁵⁷⁹ HEMELRIJK 1991, 255.

⁵⁸⁰ ŠKEGRO 1991, 63.

POGLAVLJE 8

FAROSKI NOVAC I DRUGI NOVCI U FAROSU

Kovanje novca kod starih Grka započinje negdje sredinom 7. st. pr. Kr. i to u maloazijskim gradovima na Egejskom moru (Efez, Milet). U početku su kovanice imale veliku vrijednost i nisu služile za sitne svakodnevne transakcije. No s vremenom one postaju učestala pojava i simbol identiteta svakog pojedinog grada, polisa.⁵⁸¹ Kao i svaki neovisni grčki grad, i Faros je kovao svoj novac. Očekivati je da je kovnica bila pod utjecajem matice i da je od nje preuzeo težinski sustav i simbole na novcima. Stoga ne bi bilo loše nešto reći prvo o parskoj kovnici tako da možemo potvrditi ili opovrgnuti navedenu pretpostavku. Napominjem da novac Parosa nije zasad posebno obrađen, a iz skromne i dostupne literature (Head, Babelon, Sear) mogu navesti samo neke opće fakte. Razvidno je ipak, da će se morati uložiti truda da se parska kovnica detaljnije prouči. No ni situacija s faroskom kovnicom nije posve jasna što će se vidjeti iz priloženoga.

Novac Parosa

Spomenuo sam u poglavlju o Parosu da se tamo novac počeo kovati u 6. st. pr. Kr., odnosno, prema nekima, oko 530. god. kada i većina dugih gradova počinje emitirati svoj novac. Prva serija parskog novca kovana je u srebru, a trajala je do oko 480. pr. Kr. (brončani novac počeo se općenito upotrebljavati tek od oko 450. god. pr. Kr.). Novac Parosa kovan je po eginskom standardu po kojemu su kovali i drugi Kikladski otoci. Njih karakterizira četvrtasto udubljenje na poledini novca (reversu) unutar kojega su trokutasti odjeljci (obično njih četiri ili šest). Na prednjem licu (aversu) novca Parosa nalazi se prikaz koze koja kleči iznad dupina (**T. XXX, A**). (Na novcima EGINE prikazana je kornjača, na onima NAKSOSA kantharos - čaša za vino -, na onima MELOSA šipak, itd.).

Nakon rata s Perzijom Paros je došao pod kontrolu Atene i nije kovao svoj novac sve do oko 357., dakle više od stotinu godina. Ako je to točno, onda u doba kada je utemeljen Faros, Paros nije kovao vlastiti novac. Na taj se način može objasniti zbog čega prikazi i simboli na novcu Farosa nisu potekli s Parosa; takvih je slučajeva bilo i kod utemeljenja drugih kolonija.⁵⁸² Od oko 357. pa do oko 300. god. Paros kuje novce u srebru i bronci po rodskom standardu, otoku

⁵⁸¹ OCD 1996, s.v. coinage, Greek, 356-358.

⁵⁸² GRAHAM 1983, 124-125, gdje se navodi kako ni Sirakuza nije preuzela korinjske tipove novca.

koji je tada imao najjači trgovački utjecaj. Na aversu se i dalje prikazuje koza ili pak klas žita sa slovima ΠΑΠ ili ΠΑ (T. XXX, B), dok se na reversu pored klasa žita pojavljuje i žitni vijenac.

Nakon oko 300. god. Paros potpada, kao i ostali Kikladski otoci, pod upravu dinastije Ptolomeja iz Egipta, a koja im je omogućila neku vrstu autonomije i mogućnost kovanja vlastitog novca. Ova treća serija parskog novca kovana je po antičkom standardu sve do u rano rimsko doba kada parska kovnica kuje novce s likom Marka Aurelija i Faustine na aversu i glavom Palade i tri Gracije na reversu. Treća serija parskog novca, kovana u dvije nominale od 20 i 11 mm promjera, na aversima ima prikaze glava mladog Dionisa ovjenčanog bršljanovim vijencem, Artemide (?), Demetre ili Kore (Persefone), dok su na reversima prikazani koza, bršljanov vijenac, rog obilja ili klas žita, te slova s imenom grada: ΠΑΡΙ (T. XXX, C) i/ili ime nekog magistrata (na primer: Aristodamos Silenos). U 1. st. pr. Kr. javlja se i nominala od 18 mm gdje je na aversu prikaz ženske glave sa zavijenom kosom u kojoj je dijadema, a na reversu je rog obilja, legenda ΠΑΡΙ i monogram (T. XXX, D).

U Starom Gradu je Luka Bervaldi Lucić posjedovao zbirku novca koju je 1901. pribavio Arheološki muzej u Zagrebu. U toj zbirci, pored 11 brončanih novaca Farosa s likom Demetre s uvijenom kosom na aversu, i kozom koja stoji na reversu, nalazi se i jedan brončani novac Parosa s likom Demetre s kosom skupljenom u punđu na aversu, i na reversu kozom koja ide desno, iznad koje su slova ΠΑ.⁵⁸³ To bi zasad bio jedini novac Parosa nađen u Starom Gradu (T. XXX, E). Jakov Boglič⁵⁸⁴ navodi da je u gradu Hvaru nađen jedan novac s legendom ΠΑ, ali o kojemu sada ništa ne znamo. Razlika između novca Parosa i Farosa u zbirci Bervaldi Lucić je neznatna. Nominala je ista, a razlika je u frizuri Demetre i u tome što je koza na novcu Parosa u pokretu, a na novcu Farosa ona stoji u mjestu. Problematično je pitanje vremena nastanka ovih kovanica. Prema gore navedenoj kronologiji novca Parosa ovi bi novci pripadali periodu nakon 300. god. pr. Kr. S druge strane, P. Visonà koji se dosta bavio novcima Farosa, smatra kako je spomenuti novac Parosa poslužio parskim osnivačima kolonije na Hvaru kao prototip za izradu vlastitog novca sredinom 4. st. pr. Kr.⁵⁸⁵ Iako to po svemu izgleda da nije tako, ipak, ova druga serija Faroskog novca iz 3. st. pr. Kr. ukazuje na kontinuirane veze između Parosa i Farosa, odnosno da Faros - dijete Parosa - preuzima od matice slične motive (umjesto Demetre prikazuju njezinu kći Persefonu) kojima obilježavaju svoj novac.

⁵⁸³ VISONÀ 1994.

⁵⁸⁴ BOGLIĆ 1873, 18.

⁵⁸⁵ VISONÀ 1994. Visona mi je u pismu od 26.4.1998. potvrdio da je moje zapažanje točno, te da će on to uskoro elaborirati.

Najstariji novac Farosa

O novcu Farosa raspravlja se više od 150 godina, no do danas još ne znamo koliko je novca ovoga grada sačuvano, niti znamo u kojem razdoblju je kovnica bila najdjelotvornija, a niti su izvršene analize svih kalupa koji bi nam mogli dati pokazatelje o količini proizvodnje. Naime, istraživanja tehnike kovanja novca kod Grka (gdje se pomoću matrica utiskivao oblik novca u metal, a ne lijevao u kalupe, kao što su to činili Rimljani u najranijoj fazi kovanja), pokazala su da se s matricom aversa (gornje matrice) moglo proizvesti oko 16.000 komada novca, dok je za istu količinu bilo potrebno tri donje matrice (reversa). Isto tako, slabo nam je poznato i gdje su sve izvan Staroga Grada nađeni novci Farosa. Znamo da su nađeni na Visu, u Solinu, na Rabu, na Ošanićima kod Stoca,⁵⁸⁶ u zapadnoj Hercegovini,⁵⁸⁷ pa čak i na Dunavu kod Batajnice i u Rumunjskoj,⁵⁸⁸ ali sustavnog i pouzdanog pregleda još nemamo. Tvrdi se da su nalaženi i u gradu Hvaru, što je moguće, ali znamo i to da su kolekcionari iz Hvara (Machiedo i dr.) nabavljali novac Farosa iz Staroga Grada.⁵⁸⁹

Faroska kovnica novca je najvjerojatnije počela djelovati odmah nakon smirivanja stanja pri osnutku grada, dakle iza 384. godine pr. Kr. Kroz oko 200 godina djelovanja ona je također izdavala razne serije novca. Tako je u samom početku kovnica izdavala novce u srebru i bronci i oni su kovani po sirakuškom standardu (ne po atičkom ili rodskom kao parski novac). Sačuvano je osam primjeraka srebrnog novca kovanih u istoj nominali, takozvani tetrabol ili lakša srebrna dragma (oznaka težine: oko 2,78 grama, i vrijednosti) s likom Zeusa s lovorovim vijencem unutar točkaste ili obične kružnice na aversu, i pedumom (pastirskim štapom) iznad kože i neke biljke pred njom i natpisom ΦΑΡΙ na reversu (T. **XXX**, F). ΦΑΡΙ je kratica od ΦΑΡΙΩΝ. Izgleda da je ova serija imala barem dva kalupa koji su bili vješto izrađeni.⁵⁹⁰ Možda je kratko trajanje srebrnog novca Farosa rezultat sličnih okolnosti u doba pred Peloponeski rat kada je Atena objavila novčarski dekret koji teži da uspostavi srebrni novac Atene kao jedino platežno sredstvo u

⁵⁸⁶ VISONÀ 1981, 5; za Solin vidi: BONAČIĆ MANDINIĆ 2000.

⁵⁸⁷ KRALJEVIĆ 1985, 136-137.

⁵⁸⁸ POPOVIĆ 1987, 9 i bilj. 11.

⁵⁸⁹ LJUBIĆ 1996, 9 i 74.

⁵⁹⁰ Lik Zeusa se ne javlja često na grčkim novcima. U Sirakuzi on se javlja tek na novcima iz druge polovice 4. st. pr. Kr. Cfr. HEAD 1887, 156-157. Svakako će biti zanimljivo ispitati porijeklo Zeusa na faroskim novcima. Moguća veza je Zeusovo svetište u Dodoni, koje, kao što smo vidjeli (str. 80 i T. XXXVII, A) ima nekakav odnos s Farosom.

Atenskom carstvu (savezu) kojem je pripadao i Paros.⁵⁹¹ Moguće je da je Atena i u obnovljenom savezu od 376. godine, u kojemu je i Paros, posegnula za sličnom namjerom.

Općenito se smatra da je srebrni novac služio za međunarodne transakcije, dok je brončani služio za lokalne potrebe. Stoga se pretpostavlja da je Faros odmah na početku imao namjere biti uključen u “svjetsku” trgovinu, i da je brzo od toga odustao. Iz toga se može zaključiti da na Hvar nisu došli siromasi, već grupa Parana koja je imala ambicija trgovati na širem području. Sagraditi bedeme oko grada, isparcelirati polje i podići kule koje su ga štitile, nije bio nimalo jeftin ni jednostavan poduhvat. Trebala je za to prilična investicija, a Paros je nju sigurno mogao pokriti i ostvariti tu zadaću.

Paralelno (ili nešto kasnije) s kovanjem srebrnog novca, kovao se i brončani s istim, ali lošije izvedenim, prikazima kao na srebrenim, i to u dvije nominale: hemilitra (**T. XXX, G**) težine od 19 do 14 grama, i trias težak oko 8 gr. Uz ove, kovan je tijekom 4. st. pr. Kr. u bronci samo jedan tip treće nominale (polovina triasa, 2,77 gr.) dobre izvedbe, s likom Dionisa i bršljanovim vijencem na aversu i grozdom i legendom ΦΑ na reversu (**T. XXX, H**). Sačuvani brončani novci s likom Zeusa, pokazuju, iako izlizani od upotrebe, kvalitetniju i lošiju izvedbu, a velika nominala ima deset varijanti aversa. Slično je i s reversima gdje su koza i natpis. Na jednoj se vidi pored koze i zmija, što su neki tumačili kao simboličan prikaz zajedničkog života starosjedilaca i novopridošlih Grka. Naime, smatra se da zmija pripada ilirskom religijskom sustavu,⁵⁹² no u grčkoj mitologiji Zeus se pretvara u zmiju te kao blagi i dobri bog donosi bogatstva (Meilihios), a kao takav je štovan posvuda po Grčkoj.⁵⁹³ Ova prva serija faroskog novca kovana je do početka 4. ili do početka 3. st. pr. Kr. Veliki broj varijanti velike nominale ukazuje na veću proizvodnju ovog novca, ali u kojoj mjeri zasad nije poznato.

ΔΙ prekovi

Dio spomenutog novca velike nominale na reversu pored koze ima utisnuta slova ΔΙ (**T. XXX, I**) ili, kao što su neki pokušali vidjeti, ΔΙΜ, što je izazvalo različita tumačenja. Brunšmid je pretpostavio da se radi o novcima autonomnog grada na otoku Hvaru koji se uskoro ujedinio s Farosom,⁵⁹⁴ a Grga

⁵⁹¹ GRAHAM 1983, 123; NIXON i PRICE 1990, 156. No, moguće je da je srebrni novac Farosa pretapan za druge svrhe pa ga zato ima malo.

⁵⁹² STIPČEVIĆ 1974, 182-183; WILKES 1992, 245.

⁵⁹³ BURKERT 1985, 201. Prema evidenciji koju za Paros donosi LANZILOTTA (1987, 197-200) ovaj se atribut Zeusa ne javlja.

⁵⁹⁴ BRUNŠMID 1898, 52-53; BRUNŠMID 1998, 64-65.

Novak pokušao je ova slova dovesti u vezu s imenom nepoznate grčke naseobine u gradu Hvaru koja se, prema njemu, zvala Dimos.⁵⁹⁵ P. Nisiteo, a za njim i Š. Ljubić, u ovim su novcima vidjeli kraticu za mjesto Dimale (u južnoj Albaniji) gdje se dva stoljeća kasnije utvrdio Demetrije Faranin, a neki u toj kratlici vide i ime tog tiranina koji je vladao u Farosu krajem 3. st. pr. Kr. Drugi su u toj kratlici vidjeli ime Delminija, glavnog uporišta ilirskog plemena Dalmata, a Neumann, budući da jedan primjerak nosi oznaku DA, pripisuje ga plemenu Daorsa⁵⁹⁶ smještenih uz istočni tok donje Neretve. P. Visonà je iznio uvjerljivo mišljenje da je ΔI oznaka ustvari prekov i da označava novu vrijednost novca dicalkon, odnosno redukciju vrijednosti novca Farosa nastalu krajem 4. st. pr. Kr., te da su ovi prekovi možda nastali u prvoj polovini 3. st. pr. Kr.⁵⁹⁷ Poznato je četrdesetak kovanica s ovom oznakom,⁵⁹⁸ a pored Farosa, nađeni su u Issi, na Braču i u Solinu.⁵⁹⁹

Jonije

U ovom prvom razdoblju kovanja novca u Dalmaciji javljaju se i brončani novci s mladolikim likom i legendom IONIO na aversu, i dupinom ili dupinom nad tri vala na reversu za koje se smatra da su kovani na Visu početkom druge polovine 4. st. pr. Kr. (T. XXX, J). Isto tako javlja se ista nominala s likom starijeg muškarca i legendom IONIO na aversu i dupinom ili dupinom iznad tri vala na reversu. Ova druga nominala i velika brončana nominala Farosa tipa Zeus/koza su međusobno prekivani (T. XXX, K).⁶⁰⁰ Jonije je poznat iz antičkih pisanih izvora iz kojih se da razabrati da je on bio Ilir i porijeklom iz Isse (Visa), te da je vladao u ovim krajevima (Strabon, c. 316-317). Izvori također bilježe da je Jonije mitska osoba i da su po njemu Jonsko more i Jadranski zaljev dobili ime. Tako na primjer Tzetes (631) bilježi: "Oni koji stanuju uz Jonsko more, Likifron je naime ono nazivao po Iju, a Teopomp i drugi po Joniju, rodnom Iliru, koji je bio kraljem u onim krajevima, sinu Adrijinu, onoga koji je na tom moru osnovao grad koji se zove Adria, a za tu Adriju drugi kažu da ju je osnovao

⁵⁹⁵ NOVAK 1924; NOVAK 1960.

⁵⁹⁶ BRUNŠMID 1898, 52; BRUNŠMID 1998, 64.

⁵⁹⁷ VISONÀ 1981. Visonà navodi (str. 9) kako se još uvijek ne zna koliko se kalupa koristilo u prekivanju.

⁵⁹⁸ BRUNŠMID 1898, 52; BRUNŠMID 1998, 64.

⁵⁹⁹ VISONÀ 1981, 5.

⁶⁰⁰ Prema usmenom saopćenju M. Bonačić Mandinić ne može se zasad pouzdano reći je li Faros prekivao novac Jonija ili obrnuto, što svakako unosi dodatne probleme. BRUNŠMID (1898, 58-59; 1998, 70-71) smatra da je Faros prekivao Jonijevu seriju, odnosno da je Jonijev novac raniji, to jest prije ili oko sredine 4. st. pr. Kr. Vidi još i RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970; NIKOLANCI 1989 c.

Dionizije, prvi tiranin Sicilije. Kako rekoh more je nazvano po Joniju.” (prijevod M. Nikolanci 1989c, 14). Jedan jako oštećen natpis iz Isse bilježi kako se Vis zvao Jonijev otok,⁶⁰¹ ukazujući da je Jonije na tom otoku bio štovan kao heroj, kao što je na Krfu štovan Alkinoj. Pretpostavlja se da su ovi prekovi nastali nakon pada Dionizija Starijeg, koji je pomogao Paranima pri osnutku Farosa, i koji je, prema nekima, utemeljio koloniju na Visu - Issu. Postoji i mišljenje da ime IONIO na novcima ne označava ime vladara već da označava starije ime za otok Vis.⁶⁰² Možda ime označava mitsku ličnost kojom se određuje issejski interesni teritorij (srednjodalmatinski otoci i kopno),⁶⁰³ te da su zbog toga novci Farosa preživani Jonijevim ili obrnuto. Novci s mladolikim likom muškarca s ili bez legende IONIO bili su, izgleda, u cirkulaciji prije onih s likom starijeg muškarca i s legendom IONIO koji je preživao ili bio preživan velikom faroskom nominalom. Kako prekova na manjim faroskim nominalama nema, novac s legendom IONIO izgleda da se kovao samo u velikoj nominali i to, kao i faroski, po sirakuškom standardu. Pretpostavlja se da se novac s legendom IONIO u početku mogao kovati samostalno, a da su kasnije morali koristiti novac Farosa i Herakleje. Prekovi pokazuju nedostatak sirovine, a i želju za vlastitim novcem. Dakako, više će se o novcu s legendom IONIO znati kada se jednom obrade svi primjerci ove emisije. Prije oko 100 godina Brunšmid je registrirao njih 17, no danas ih sigurno ima nešto više. Zanimljivo je da se novac Jonija našao i na Siciliji i to u Palermu i Meseniji,⁶⁰⁴ što će svakako izazvati pozornost.

Herakleja

O problemu Herakleje već je bilo govora pa ovdje treba spomenuti samo nešto o samom novcu. Novac ove kolonije kovan je nekako u isto vrijeme kao i najraniji novac Farosa, a kovan je u tri nominale. Velika i srednja nominala na aversu imaju prikaz glave Herakla na desno, dok su na revrsu prikazane razne varijante s lukom i toljagom i natpisima: HPAKΛ (T. XXX, L). Mala pak nominala na aversu ima lik Artemide, a na reversu dupina ispod kojega su slova HPA (T. XXX, M). Analizu ovog novca nedavno je uradila Maja Bonačić Mandinić. Na temelju analize sačuvanih kalupa i stilskih karakteristika, smatra da je emisija heraklejskog novca trajala jednako kao i prva serija faroskog

⁶⁰¹ BRUNŠMID 1898, 30; BRUNŠMID 1998, 42-43.

⁶⁰² WILKES 1969, 10.

⁶⁰³ BONAČIĆ MANDINIĆ 1995, 174; KIRIGIN 1996, 99.

⁶⁰⁴ MANGANARO 1999, 87.

novca, odnosno da je prestala kada se na njezinoj velikoj nominali javljaju prekovi s oznakama ΔI i onih Jonija.⁶⁰⁵

Ukupno je poznato 366 komada novca Herakleje.

Skupni nalaz iz Škudljivca

Početak proučavanja faroskih i heraklejskih novaca nalazimo u pismu Petra Nisitea od 5. travnja 1835. godine objavljenog u novinama *Gazzetta di Zara* od 12. srpnja iste godine, iz kojega doznajemo kako je neki težak našao keramičku posudu s brončanim novcem na položaju Škudljivac koji se nalazi uz sjeverni rub Starogradskeg polja na oko 4 km udaljenosti od Staroga Grada. Nisiteo je utvrdio da se radi o 162 brončana novca od čega 113 čine veliku farosku nominalu od kojih je 55 prekovano sa ΔI i Jonijevim oznakama, a 49 pripadaju Herakleji. Nakon smrti Nisitea, 91 komad ovog skupnog nalaza prodan je bečkom profesoru F. Ungaru i sada se čuvaju u Muzeju Slavonije u Osijeku. Drugi dio netragom je nestao. Ovaj nalaz izaziva od samog otkrića brojne rasprave. Smatra se da je nalaz ukopan negdje između 330. i 320. pr. Kr. i da odražava vrijeme opće nestabilnosti i političke i ekonomske izoliranosti Farosa i Isse nakon prestanka sirakuškog utjecaja na Jadranu (344. god. pr. Kr.).⁶⁰⁶ No kako u ovoj ostavi imamo i prekove sa ΔI oznakama, a kako se za njih pretpostavlja da su nastali u prvoj polovici 3. st. pr. Kr.,⁶⁰⁷ onda bi se i ova ostava mogla datirati u to vrijeme.

Nova serija faroskog novca

Pretpostavlja se da je krajem 4. i tijekom 3. st. pr. Kr. faroska kovnica izdala tri nove brončane emisije. Na dvije emisije (nominale od 7 i 3,5 gr) na aversu je prikazana glava Persefone (Kore) s vijencem od žitnog klasja, a na reversu je koza pored koje se ponekad nalazi legenda ΦA (T. XXX, O). Kao što sam na početku ovog poglavlja spomenuo, ta emisija odgovara sličnoj parskoj emisiji. Izgleda da je u isto vrijeme bila u opticaju i mala nominala od oko 2 gr na kojoj je na aversu prikazana Artemida, a na reversu koza (T. XXX, N).⁶⁰⁸ Veća nominala s likom Persefone prekovana je na issejskom novcu s glavom nimfe i zvijezdom,⁶⁰⁹ što upućuje na neke veze između dva susjedna grada i na nedostatak sirovine.

⁶⁰⁵ BONAČIĆ MANDINIĆ 1988.

⁶⁰⁶ VISONÀ 1982; VISONÀ 1987; VISONÀ 1988.

⁶⁰⁷ VISONÀ 1981, 10.

⁶⁰⁸ BONAČIĆ MANDINIĆ 1995, 175.

⁶⁰⁹ BRUNŠMID 1898, 59; BRUNŠMID 1998, 71; BONAČIĆ MANDINIĆ 1995, 175.

Zadnja serija faroskog novca

Iako se ne zna točno kada je prestalo kovanje nominala s likovima Persefone i Artemide (a to će se jedino moći utvrditi pažljivim iskopavanjima), na idućim serijama faroske kovnice koza se više ne javlja. Kao što smo vidjeli koza je simbol i na novcima Parosa. Da koza nije bila obavezna i na novcima njezinih naseobina pokazuju novci Tasosa, starije kolonije Parosa, na kojima je nema.⁶¹⁰ Zeus, kojega nema na novcima Parosa, pojavljuje se u najranijim serijama srebrnog i brončanog novca Farosa. Osim na novcima Parosa, koza se javlja i na novcima drugih grčkih gradova, na primjer među Kikladima na otoku Sifnosu. Izgleda da pitanje izbora simbola na novcima Farosa nije bilo vezano isključivo uz grad maticu, već da su na konačni odabir utjecali neki drugi momenti.

Prevladava mišljenje da je Drugi ilirski rat (219. god. pr. Kr.), u kojemu je Demetrije Faranin bio poražen od Rimljana, prekinuo rad faroske kovnice - Rimljani su uništili Faros - zapisao je Polibije. Njezin je rad obnovljen tek kada je matica Paros pomogla u obnovi Farosa nakon spomenutog rata, a o čemu svjedoči faroska psefizma. Nova serija novca posve je drukčija od prijašnjih. Kuje se samo jedna nominala s veoma neujednačenom težinom (od 9,60 do 2,24 gr i promjera od oko 20 mm). Na aversima ovih kovanica prikazana je glava mladolikog muškarca (ponekad s biljnim vijencem na glavi) u raznim varijantama i čija kvaliteta izrade opada vremenom, što se tumači na način da se kovnica vremenom "barbarizirala", odnosno da je nestalo umijeće zanata grčkih majstora. Isto je i s reversima na kojima je prikazana čaša za vino - kantharos i legenda ΦΑ (T. XXX, P). Koga predstavlja lik na aversu, da li neko božanstvo ili stvarnu osobu, teško je odrediti, budući da se u ovo doba na novcima pojavljuju i božanstva i vladari, a kako izvedba nije kvalitetna kao ona na ranijim emisijama, pitanje ostaje otvoreno.⁶¹¹ Također se ne zna koliko su dugo ovi novci bili u opticaju. Zanimljivo je napomenuti da je jedan skupni nalaz od 51 komada ovog novca otkriven u Vrbanju 1900. godine,⁶¹² što može ukazivati na teška vremena koja su zadesila novoobnovljeni Faros. Neki novci ove serije utisnuti su na novcima Baleja, što upućuje da su Farani koristili ovaj novac,⁶¹³ i da je grad ustrajao i bio neovisan i nakon ovog nepoznatog vladara.

⁶¹⁰ Thasos 1967, 185-191.

⁶¹¹ BONAČIĆ MANDINIĆ 1995, 175.

⁶¹² MAROVIĆ 1976.

⁶¹³ BRUNŠMID 1898, 40, 51 br. 51; BRUNŠMID 1998, 52, 63 br. 51. MAROVIĆ (1988) navodi da je proces obrnut, to jest da je novac Baleja prekiavao novac Farosa. Prema usmenom saopćenju Maje Bonačić Mandinić Brunšmid je točno utvrdio.

Ballaios - Balej

Zbivanja nakon obnove Farosa krajem 3. ili početkom 2. st. pr. Kr. nisu zabilježena u povijesnim vrelima pa će se ona moći jedino pratiti kroz buduća arheološka iskopavanja. Grad je živio pod zaštitom rimske Republike, ali su rastuće ambicije Ilirskog kraljevstva i učestalo gusarstvo, osobito za Gencija (vladao od 181.-168. pr. Kr.) sigurno uzdrmale i Faros. Prema nekima, Gencije je, izgleda, kontrolirao Faros sve dok ga Rimljani nisu definitivno porazili 168. godine.⁶¹⁴ No njegov novac, kojega je kovao u južnoj Iliriji,⁶¹⁵ nije nađen u Starom Gradu u bližoj okolici. Pretpostavlja se da je nakon toga Rim našao prikladnu osobu koja je upravljala istočnom obalom Jadrana, no ona u povijesnim vrelima nije spomenuta.⁶¹⁶ Numizmatičari su već prije više od 100 godina našli tu osobu na novcima koji nose lik muškarca i legendu ΒΑΛΛΑΙΟΣ ili ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΒΑΛΛΑΙΟΥ na aversu, dok je na reversu prikazana božica Artemida s bakljom u statičnom (gdje božica drži jednu baklju), ili u dinamičnom pokretu (gdje božica ima dva koplja). Tada su mislili da se dio tog novca kovao u Risnu, gdje je nađeno oko 200 komada ovog novca, i u Farosu. Međutim, novija numizmatička istraživanja Ivana Marovića pokazuju da se ovaj novac, kojeg ima u većim količinama (poznato je oko 1300 komada, od čega je najveći broj nađen na Hvaru, odnosno Starom Gradu), kovao samo u Farosu, i to u srebru i u bronci.⁶¹⁷ Ovim se rezultatima suprotstavila Dubravka Ujes koja i dalje zastupa mišljenje da je u Risnu kovan ovaj novac.⁶¹⁸ No ima i mišljenja da nema dokaza da je Balej kovao svoj novac u Farosu, odnosno da treba definirati karakteristike koje bi se atribuirale faroskoj kovnici te da se vidi mreža nalaza ovog novca kako bi se uvidjelo ima li razlika u prostorima cirkulacija (Visonà, usmeno saopćenje). Kao i kod faroske serije muškarac/kantharos, i novci Baleja zastupljeni su u raznim varijantama. I kvaliteta kova je različita i varira od solidnih do loše izrađenih primjeraka, no općenito se može reći da su kovovi jednolični. Srebrni novci teški su oko 3,5 gr, dok brončani teže oko 2-3 gr i imaju promjer od 13 do 18 mm.⁶¹⁹ Veliki je i problem datacije novca nepoznatog Baleja. Artur Evans, koji je prvi predložio postojanje dviju kovnica novca Baleja, datira ih nakon Gencija, to jest u pe-

⁶¹⁴ DOMIĆ-KUNIĆ 1993, 211. U ovo je teško povjerovati. Vidi niže.

⁶¹⁵ WILKES 1992, 129; DOMIĆ-KUNIĆ 1993.

⁶¹⁶ MAROVIĆ (1988, 84-85 i bilj. 18) navodi kako je Hasan Ceka upozorio da bi Ballaios mogao biti onaj Bellus kojega navodi Livije, a koji u ime Gencija pregovara s Rimljanima.

⁶¹⁷ MAROVIĆ 1988 i tamo navedena literatura.

⁶¹⁸ UJES 1993, 139-145.

⁶¹⁹ MAROVIĆ 1988.

riod od 168. pa do 135. god. pr. Kr., kada je Fulvije Flak potukao Ardijejce.⁶²⁰ Više od sto godina kasnije Giovanni Gorini predložio je raniju dataciju: između 195. i 175. godine koja je prihvatljiva i D. Ujes,⁶²¹ ali kojoj su se suprostavili Rendić-Miočević⁶²² i Marović,⁶²³ zagovarajući vraćanje na ranije predloženu dataciju.

Inače, ime Baleja nepoznato je među imenima ilirskih plemena, a poznat je samo u jednom slučaju iz južne Italije (Ballaeus).⁶²⁴ Zanimljiv je podatak kojeg donosi Nikolanci, navodeći da se na Braču još od 14. st. po. Kr. u arhivima javlja prezime Baloy, što se, po njemu, može povezati s imenom našeg nepoznatog kralja.⁶²⁵

Od svih kovanica koje su emitirane u Dalmaciji tijekom 4. do 2. st. pr. Kr., novci Baleja nađeni su na daleko većem broju nalazišta u Dalmaciji, Crnoj Gori, Albaniji, Grčkoj, a nađeno ih je i na dvanaest nalazišta u Italiji,⁶²⁶ što možda svjedoči o zamahu ilirske trgovine izvan istočnojadranskih okvira i o odumiranju grčkih gradova Farosa i Isse.

Kraj faroske kovnice najvjerojatnije predstavljaju prekovi faroskih matrica preko novaca Baleja (**T. XXX, R**). Za razliku od Parosa koji je kovao novac i za vrijeme Trajana⁶²⁷ i Tasosa, koji kuje i za vrijeme Hadrijana, pa do Gete,⁶²⁸ faroska kovnica izgleda prestaje djelovati oko konca 2. ili početka 1. st. pr. Kr., što je bila i opća pojava na zapadnom Sredozemlju, dok su kovnice u Apoloniji, Dirahiju, Krfu prestale s radom sredinom 1. st. pr. Kr. U Ateni u 1. st. pr. Kr. kuju tetradrahme novog stila koje su bile službeni novac rimske provincije Ahaje do 40. godine. pr. Kr.⁶²⁹ U rimskoj provinciji Dalmaciji, u koju su ušle i grčke naseobine Issa i Faros, takav se novac, obično nazvan “carski grčki” ili “rimsko provincijalni”, nije kovao, što možda govori u prilog tome da su kovnice odumrle prije nego li je Rim u Dalmaciji uspostavio vlast, zbog čega one nisu ni mogle kovati takav novac, naravno, uz dopuštenje i kontrolu Rima. No moguće je da je produkcija kovnica u Issi i Farosu bila toliko mala da nisu

⁶²⁰ EVANS 1880, 300.

⁶²¹ GORINI 1984, 49; UJES 1993, 11 i bilj. 25.

⁶²² RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1985.

⁶²³ MAROVIĆ 1988, 86.

⁶²⁴ UJES 1993, 7 i bilj. 5.; NIKOLANCI 1989b, 104, bilj. 35 navodi da ime treba vezati uz frigijsku riječ bal(l)en u značenju “kralj”.

⁶²⁵ NIKOLANCI 1989b, 104.

⁶²⁶ VISONÀ 1985b.

⁶²⁷ LANZILOTTA 1987, 182.

⁶²⁸ Thasos 1967, 191.

⁶²⁹ CARRADICE 1995, 88.

mogle podmiriti potrebe velikog novog carstva. Takav se novac kovao u istočnim provincijama Rima sve do 3. st. po. Kr., a služio je za lokalnu i regionalnu uporabu.⁶³⁰

Novci drugih gradova i država nađeni u Farosu i u chori

Pored novca koji sam ovdje ukratko opisao, Šime Ljubić je u tri svoja rada naveo veliku količinu grčkog novca jadranskih kovnica i drugih grčkih gradova, te rimskog novca nađenog u Starom Gradu i u polju. Tako on navodi zlatnik Aleksandra Velikog te dva brončana novca tog vladara, novac Ptolomeja Euleta, brončane novce Antigona Gonate i Filipa II. i V.⁶³¹ Zatim navodi i brončane novce grčkih gradova od Mramornog mora pa do Hispanije: “di Lipari, Agrigento e Siracusa in Sicilia; di Ceos nell’ Egeo; di Lampsaco nella Misia (Asia Minore); di Corinto, Arcadia, Beozia in Grecia; di Crotone negli Abruzzi, Eraclea nella Lucania: e di Oseta in Ispagna; di Apolonia, Diracchio e Corcira nell’ Ilirio; e specialmente di Dimalo (Delminium), Dyschelados (Brazza), Daorsi, Corcira Melena (Corzola), Issa (Lissa) e Eraclea, citta o popoli vissuti in Dalmazia”.⁶³²

Sljedeća tabela prikazuje grčke, ilirske i rimske republikanske novce iz Staroga Grada koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu (AMZG),⁶³³ u Zbirci dominikanskog samostana u Starom Gradu (DSSG)⁶³⁴ i u Arheološkom muzeju u Splitu, odnosno zbirke A. Ilijića i E. Mičure (AMS, A.I. i E.M.):⁶³⁵

ZBIRKE

NOVAC	AMZG	DSSG	AMS (A.I.)	AMS (E.M.)	UKUPNO
FAROSA	196	67	20	1	284
HERAKLEJE	58	38	14		110
DI(M?)	15	4			19
ISSE	32	9			41
BALEJA	50	38	14		102
KORINTA		11			11
APOLONIJE		1			1
DIRAHIJA	6	5			11
RIM. REP.	2	17	11	1	31

⁶³⁰ CARRADICE 1995, 97-101.

⁶³¹ LJUBIĆ 1852, 206-208; LJUBIĆ 1996 (1973), 9; LJUBIĆ 1890, passim.

⁶³² LJUBIĆ 1973, 9; LJUBIĆ 1996, 74.

⁶³³ LJUBIĆ 1890, passim.

⁶³⁴ DUKAT i MIRNIK 1979.

⁶³⁵ Radi se o dvije zbirke koje je Muzej otkupio. Jedna je Enrika Mičure iz Staroga Grada,

Lako je moguće da su atribucije manjkave ili krive pa bi bilo korisno utvrditi o kojim se novcima točno radi i iz kojega su vremena, pogotovo za one koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Bez obzira na taj nedostatak iz priloženog se vidi da je razni novac cirkulirao u Farosu za vrijeme njegove autonomije.

Za novijih iskopavanja službe zaštite u Farosu otkriveni su novci Farosa, Sirakuze, Herakleje, jedan s ΔI oznakom, novci Isse, Baleja,⁶³⁶ no kontekst nalaza nam nije poznat pa nam ni oni ne mogu puno pomoći. Treba još navesti da su dva novca Farosa i jedan novčić Isse otkriveni ispred kule Tor, zajedno s keramikom i drugim metalnim predmetima.⁶³⁷

Rimski republikanski novci

Pored pobrojanih rimskih republikanskih novaca iz zbirki u Arheološkom muzeju u Zagrebu i dominikanskom samostanu u Starom Gradu (ukupno 19 komada), objavljeni su nedavno i rimski republikanski novci koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu, a koji potječu s otoka Hvara i to većinom iz Staroga Grada.⁶³⁸ Poznato je ukupno 117 primjeraka, a od cjelokupnog broja svih poznatih koji iznosi 159 komada, njih 14 pripadaju 3. st. pr. Kr., 50 njih je iz 2. st. pr. Kr., a 60 je iz 1. st. pr. Kr., dok su ostali neatribuirani. Uočeno je da količina ovog novca raste od sredine 2. st. prema drugoj polovini 1. st. pr. Kr.⁶³⁹ Iako i za ove novce nemamo jasan arheološki kontekst, pokazuje se konstantna njegova uporaba, počevši od svršetka 2. ilirskog rata pa sve do druge polovine 1. st. pr. Kr.

Prilična količina raznog novca, njihova distribucija i postojanje kovnice, mogu nas dovesti na pomisao da je u gradu postojala i banka - trapeza -, ili da se u gradu netko tim poslom bavio. Bankari u to vrijeme nisu funkcionirali kao današnji, to jest, da ulažu u produktivne poslove, već je njihov stol (trapeza) služio za mijenjanje novca strancima kojima je trebao lokalni novac, ili pak da čuvaju nečiji novac,⁶⁴⁰ a vjerojatno i da ga nekom posude pod određenim uvjetima.

otkupljena 1908, a druga je Ante Ilijića, povjerenika Arheološkog muzeja u Splitu iz Staroga Grada, otkupljena pred 2. svjetski rat. Na ovim podacima osobito se zahvaljujem Maji Bonačić Mandinić, kustosu Muzeja. U ovoj tabeli nisu navedeni ostali novci nađeni u Starom Gradu, a koji se čuvaju u AMS-u.

⁶³⁶ Katalog Pharos 1995, 133-139. Nekoliko novčića otkriveno je i za vrijeme iskopavanja od strane PJO, no oni još nisu objavljeni, vidi T. VIII.

⁶³⁷ ZANINOVIĆ 1982, 70.

⁶³⁸ BONAČIĆ MANDINIĆ 1990.

⁶³⁹ BONAČIĆ MANDINIĆ 1990, 106.

⁶⁴⁰ MOSSE 1995, 45-46.

I na kraju, kao kuriozitet, treba navesti da postoji i legenda o kovnici novca u Cekin dolu, odnosno kod današnjeg sela Dol sv. Anc. Ta je legenda veoma stara i vjerojatno vuče podrijetlo od faroske kovnice,⁶⁴¹ jer u druga vremena na ovom području otoka novac se nije kovao.

Bez obzira na sve poteškoće koje se javljaju oko proučavanja novca Farosa i cirkulacije novca u ovom gradu, nedvojbeno je da kovanje novca implicira lokalne resurse i da je novac bio potreban kako bi se podmirivali razni računi. Kontinuitet kovanja pokazuje stalnost potrebe za novcem i stalnost proizvodnje, prekovi svjedoče o nedostatku sirovine, dok strani novac ukazuje na međunarodnu trgovinu kroz sve vrijeme postojanja grada.

POGLAVLJE 9

KERAMIČKI PROIZVODI

Od svih pokretnih nalaza s nekog nalazišta uvijek se najviše nađe keramike. Faros po tome nije izuzetak. No, sve do 50-tih godina nalazi grčke keramike iz Farosa (kao i s drugih nalazišta) usputno su se spominjali, još manje su bili ilustrirani, a o dataciji i podrijetlu gotovo da nema ni spomena. Prvi ih spominje Šime Ljubić u prošlom stoljeću opisujući ih kao “vasi di stile Liburnico” ili “kakove se nalaze na Visu, i kakovi je i prije u Starom Gradu našlo i koje se nalaze sada u bečkom i zagrebačkom muzeju”.⁶⁴² No grčke vaze iz Farosa nalazile su se i u Arheološkom muzeju u Zadru,⁶⁴³ a sada su u Arheološkom muzeju u Veneciji.⁶⁴⁴ Neobjavljene grčke keramike iz Starog Grada i bliže okolice ima i u fundusu Arheološkog muzeja u Splitu.⁶⁴⁵ Na keramiku iz Farosa ukratko su se osvrnuli Petar Lisičar⁶⁴⁶ i Mladen Nikolanci, koji navodi da je keramika “analogna onoj sa Visa, i spada u Gnathia produkciju III. i II. stoljeća, ali ima primjeraka koji idu u IV. stolj.”⁶⁴⁷

Tek će se nešto više doznati o grčkoj keramici Farosa iz radova Branke Migotti koja je 1986. i 1989. objavila nalaze koji se čuvaju u Arheološkom

⁶⁴¹ MAROEVIĆ 1959, 1058-1059.

⁶⁴² LJUBIĆ 1859, 270; LJUBIĆ 1996, 10. Slično navodi i Anonimus 1895, 71.

⁶⁴³ Anonimus 1912, 98-99 i sl. na str. 100 i 101.

⁶⁴⁴ LISIČAR 1975, T. X, 30. Vaze iz Venecije još nisu detaljnije obrađene.

⁶⁴⁵ Radi se o dvadesetak cijelih i fragmentarnih finih posuda uglavnom helenističkog razdoblja.

⁶⁴⁶ LISIČAR 1950, 42, 45.

⁶⁴⁷ NIKOLANCI 1954-1957, 53.

muzeju u Zagrebu, a koji su tamo došli koncem 19. stoljeća.⁶⁴⁸ Migotti upotrebljava tradicionalnu klasifikaciju kojom ću se i ja uglavnom koristiti, s time da ću je dopuniti novim materijalom. U novije vrijeme postavljena je lijepa zbirka u dominikanskom samostanu u Starom Gradu, gdje se među izlošcima nalazi i desetak keramičkih nalaza,⁶⁴⁹ a u palači Biankini nalazi se izložba “Pharos - antički Stari Grad” gdje su izloženi “ljepši” i “značajniji” primjerci grčke i helenističke keramike otkriveni za vrijeme zaštitnih iskopavanja.⁶⁵⁰

Iz Farosa imamo gotovo sve vrste keramičkih proizvoda: raznovrsno fino i kuhinjsko posuđe, amfore, pitose, tegule (obične i krovne), antefikse, utege za tkalačke stanove, svjetiljke, terakote te kalupe koji su jasni svjedoci lokalne proizvodnje. O svima će ovdje biti riječi, no ono čega se neću doticati su pouzdani kvantifikacijski pokazatelji budući da takve podatke imamo samo s onih mjesta na kojima su vršena stratigrafska iskopavanja (PJO), a koja su neznatna u usporedbi s iskopavanjima službe zaštite.⁶⁵¹ Ipak stratigrafska iskopavanja triju sonda unutar ranije pretpostavljenog areala grčkoga grada, pored ostalog, omogućila su izdvajanje lokalne keramičke produkcije. Pokazalo se također da se gruba keramika s primjesama kalcita, za koju se općenito drži da je željeznodobna, odnosno domorodačka, pojavljuje kako u grčkim tako i u rimskim slojevima (T. VIII), te se stoga ona ne može uzimati kao dokaz o postojanju domorodačkog naselja prije doseljenja Grka. Pokazalo se da najstariji slojevi pripadaju ranom 4. st. pr. Kr. i da u spomenutim sondama u najnižim slojevima nema sloja s paljevinom, što također ukazuje da, na istraženom prostoru, nije postojalo domorodačko naselje.

Grčka keramika, osobito ona slikana iz arhajskog i klasičnog razdoblja, koja je bila razasuta po cijelom Sredozemlju a i dalje od njega, dobro je obrađena u stručnoj literaturi, a temeljna djela su ona od Beazleya, Boardmana, Cooka i Trendalla.⁶⁵² Tek se u novije vrijeme više pažnje posvećuje helenističkoj keramici

⁶⁴⁸ MIGOTTI 1986; MIGOTTI 1989.

⁶⁴⁹ Neobjavljeno. Zahvaljujem se ocu Tončiju Deškoviću, gvardijanu samostana, koji mi je omogućio uvid i u nalaze koji nisu izloženi (ovdje na T. XXXI, A).

⁶⁵⁰ Katalog Pharos 1995, passim.

⁶⁵¹ Iskopavanja PJO su pokazala da u Farosu možemo očekivati oko 10 kg keramičkog materijala po kubičnom metru: FORENBAHER et al. 1994, 24. Samo oko sv. Ivana služba zaštite iskopala je prostor od oko 30 x 30 m. Ako uzmemo da je prosječna dubina 1 m (a vjerojatno je ona i veća) onda bi morali očekivati oko 9.000 kg keramičkih nalaza! Zasad je objavljeno samo oko 30 ulomaka, koji očito ne prelaze težinu od 2 kg.: Katalog Pharos 1995, 56-71. Nadam se da će kolege Miroslav Katić, koji je to najavio u svom radu (1999-2000) i Marinko Tomasović, koji je uložio dugogodišnji napor u obradi keramičkih nalaza sa istraživanja službe zaštite, dobiti priliku da svoje rezultate uskoro i objave, što bi bilo izuzetno dragocjeno.

⁶⁵² Dobar pregled donose RASMUSSEN i SPIVEY 1991, s obimnom literaturom na str. 261-269. Vidi također i veoma stimulativne ideje u SPARKS 1996, passim.

koja nije tako atraktivna kao što je slikana keramika.⁶⁵³ Nešto slabije su proučene amfore a još manje pitosi, utezi za tkalačke stanove i općenito kuhinjska keramika.

Arhajsko razdoblje

Već sam ranije spomenuo nalaz ulomka Korint A amfore (**T. XXXI, A 1**), otkrivene na nalazištu SG 1.01 smještenom uz rub polja oko 500 m SI od grada, gdje je otkriveno i megalitskih kamenih blokova.⁶⁵⁴ Detaljnijim uvidom utvrđeno je da se radi o Korint A' amfori, koje su nešto mlađe od Korint A amfora, a datiraju se od ranog 5. pa do u 2 st. pr. Kr.⁶⁵⁵ U samom Farosu je u sondi u blizini trga Sv. Stjepana otkrivena jedna ručka ove amfore s pečatom u obliku palmete.⁶⁵⁶ Tip A amfora koriste se za držanje ulja, a tipovi A' i B najvjerojatnije za vino.⁶⁵⁷ Na Jadranu se javljaju sredinom 6. st. pr. Kr.⁶⁵⁸ Pored one otkrivene na rtu Stupišće kod Komiže,⁶⁵⁹ ovo bi bile jedine Korint A' amfore poznate u nas. Poznati su nalazi ovih amfora na Salentinskom poluotoku,⁶⁶⁰ a drugdje ih na Jadranu, koliko znam, ima u Spini (tip A') dok su zapadno od Spine u Forcellu i u Marzabottu otkrivene one tipa A.⁶⁶¹ Tip A karakterizira ravan obod, zdepast oblik, kratke okrugle ručke i dno u obliku čepa. One se rijetko nalaze izvan Korinta. Tip A' ima kosi obod, izduženije tijelo, duže ručke i dno u obliku bradavice. Našoj amfori sačuvan je samo dio gornjeg dijela pa je teško reći kojem tipu Korint A' pripada. Kako je ulomak blijedo žute fakture s crvenkastim i sivim dodacima, i ima kosi a ne konkavni profil (što je karakteristika za kasnije razdoblje) moguće je da pripada arhajskom razdoblju.⁶⁶²

⁶⁵³ Dobar opći pregled donosi HAYES 1991.

⁶⁵⁴ Ovo nalazište na mjestu današnje trafostanice je, na žalost, posve devastirano i nedovoljno istraženo. Cfr.: GAFFNEY et al. 1997, 177. Amforu je uočio Francesco D'Andrea prilikom posjeta Starom Gradu zimi 1986.

⁶⁵⁵ KOEHLER 1992; WHITBREAD 1995, 255-293.

⁶⁵⁶ Katalog Pharos 1995, 109, br. 8, gdje se navodi da je to korintska A amfora. Ona u tekstu nije opisana, no u tekstu na str. 108, koji se odnose na nalaze iz ove sonde, navodi se "ulomak amfore s pečatom palmete 4. st. pr. Kr."

⁶⁵⁷ KOEHLER 1979, 106, br. 39, Tab. 6.15; WHITBREAD 1995, 255-293.

⁶⁵⁸ SEMERARO 1997, 60-61, br. 74a i b.

⁶⁵⁹ KIRIGIN 1995, br. 3. PETRIĆ M., 2002. Moguće je da je amfora sa Stupišta kasnijega datuma.

⁶⁶⁰ SEMERARO 1997, 388-389.

⁶⁶¹ DESANCTIS 1989, 103-104; S. DE LUCA DE MARCO 1979 ne spominje ovaj tip amfora iz Spine.

⁶⁶² KOEHLER 1992; WHITBREAD 1995, 257-258.

Drugi keramički nalazi iz arhajskog razdoblja su ulomci crnofiguralnog lekita, otkriveni koncem 19. stoljeća zapadno od grada na predjelu Jurjevac, odnosno na zemljištu dr. A. Biankinija i koji su predani u zagrebački Arheološki muzej. B. Migotti ove ulomke atribuirao krugu Leagros čije djelovanje pada u kraj 6. st. pr. Kr.⁶⁶³

Minijatura votivna posudica - cotyle - (T. XXXIII, E 2) otkrivena u sondi III u sloju 1211 (T. VII, B), mogla bi pripadati importu iz Korinta 6.-5. st. pr. Kr. i moguće je da odražava predkolonijalne trgovačke kontakte⁶⁶⁴ ili pak "suvenir" kojega je neki Paranim donio sa sobom na Hvar, budući da sloj 1211 pripada kasnijem razdoblju. Sličnih posudica otkriveno je i na Parosu.⁶⁶⁵

To bi zasad bili svi grčki keramički nalazi iz arhajskog razdoblja otkriveni u Starom Gradu ili u njegovoj užoj okolici. No moguće je da su to i neki ulomci amfora (vidi niže).

Klasično i helenističko razdoblje

Za razliku od arhajskog doba, daleko je veći broj nalaza keramike iz klasičnog i helenističkog doba, odnosno od utemeljenja Farosa pa do sredine 1. st. pr. Kr. Među oslikanim ulomcima zastupljeni su atički, južnoitalski i sjevernojadranske uvezene vaze. Otkriveni su i ulomci crnosjajnih posuda raznih proizvodnih centara s reljefnim ili pak urezanim ili dekorom od pečata, a također i svjetiljke i terakote. Od obične keramike otkrivene su amfore, pitosi, tegule, ukrasni antefiksi, te razni utezi za tkalačke stanove. Polako se izdvaja i lokalna produkcija finije keramike sa ili bez skromnih dekorativnih elemenata, te produkcija one grublje.

Atičke slikane vaze

Jedini zasad poznati ulomak atičke crvenofiguralne vaze je onaj ulomak kratera na kojemu se prikazuje borba između Arimapsa i grifonâ (T. XXXI, B) nastao oko 370. god.⁶⁶⁶ Na ulomku se vidi dio vrata i uvojka kose Arimapsa, rađen crvenofiguralnom tehnikom i bijeli rep grifona koji obavija ruku Arimapsa.⁶⁶⁷ Ovaj ulomak otkriven je u sondi u ulici ispred dominikanskog samostana.⁶⁶⁸

⁶⁶³ MIGOTTI 1986, 148-151.

⁶⁶⁴ KIRIGIN, HAYES i LEACH 2002.

⁶⁶⁵ ZAPHIROPOULOU 1994, 145, 151 fig. 37.

⁶⁶⁶ Zahvaljujem Brianu Shaftonu koji mi je ukazao na ovaj detalj prigodom njegove posjete Splitu i Hvaru 1998. godine.

⁶⁶⁷ BOARDMAN 1989, 169, 226 i sl. 342.

⁶⁶⁸ Katalog Pharos 1995, 99-103, br. 62, gdje se navodi da se radi o južnoitalskom krateru.

Južnoitalske crvenofiguralne i srodne vaze

Sredinom 5. st. pr. Kr. u grčkim kolonijama u južnoj Italiji i na Siciliji počela je proizvodnja crvenofiguralnih vaza koje su se do tada izrađivale samo na grčkom kopnu, prvenstveno u Ateni. Početak razvoja crvenofiguralnog stila u južnoj Italiji i na Siciliji (oko 440. god. pr. Kr.) pod jakim je utjecajem atenskih radionica, ali kasnije se izdvajaju radionice koje proizvode vaze prepoznatljivog ukrasa: kitnjastije su i često imaju dodatne boje, osobito bijelu, žutu i crvenu. Konvencionalno se nazivaju “apulske”, “lukanske”, “pestumske”, “kampanske”, “etrurske”, “sicilske”, a njihovi proizvodi se unutar pojedine skupine dijele na slikare, stilove ili pak grupe. Motivi koji se javljaju na toj keramici variraju od mitoloških, funerarnih, preko onih na kojima su prikazane scene iz antičkih kazališnih predstava pa do motiva iz svakodnevnog života.⁶⁶⁹ Apulske crvenofiguralne vaze pojavljuju se izvan uže regije u 4. st., no nikad u većoj mjeri od suvremenih im atenskih produkata.⁶⁷⁰ Glina južnoitalskih vaza je općenito blijeda, a keramičari su često na površinu dodavali crvenkasti premaz. Gline pak iz Apulije i Lukanije slične su atičkoj, ali su bljeđe i mutnije.

Iz Farosa i njegove uže okolice potječe nekoliko južnoitalskih vaza. Dvije lekane s ženskim glavama u profilu otkrivene su u grobu na predjelu Knežine istočno od grada (T. XXXI, C i D), također pripadaju apulskoj radionici koja ih je proizvela oko 320.-310. pr. Kr.⁶⁷¹ Zatim je na nekropoli zapadno od grada na položaju Jurjevac otkriveno 17 ulomaka koji su pripadali zbirci Biankini, datirani od druge polovice 5. ili od 4. pa do u 3. st. pr. Kr.⁶⁷² Nedavna iskopavanja unutar perimetra antičkog grada, i to na različitim mjestima, također su dala nalaze ove keramike.⁶⁷³ Tako na primjer, u sondi III iz 93. otkriven je ulomak kratera s gornjim dijelom ljudske figure u profilu na desno.⁶⁷⁴ Ni drugi navedeni ulomci na kojima se vide dijelovi ljudske figure nisu toliko veliki da bi se mogla rekonstruirati neka scena ili pak atribuirati nekoj grupi ili slikaru bez detaljnijih istraživanja. Moguće je da i ulomci s vegetabilnim motivima ili pak likovima životinja pripadaju ovoj grupi.⁶⁷⁵

⁶⁶⁹ Opći pregled ovih vaza donosi: TRENDALL 1976. Vidi od istog autora znatno opširniji pregled: Red-Figured Vases of South Italy and Sicily, London 1989, knjigu koju nisam imao u rukama.

⁶⁷⁰ JOHNSTON 1991, 229.

⁶⁷¹ GAFFNEY et al. 1997, 29, 179; NIKOLANCI 1976a, 151; KIRIGIN 1984c, 84-85, br. 2. Atribuciju zahvaljujem pok. A. D. Trendallu.

⁶⁷² MIGOTTI 1986, 158-163.

⁶⁷³ Katalog Pharos 1995, 15, 23, 64. br. 8, 10-12, 94. br. 57, 106. br. 74 i 109. br. 1 i 7.

⁶⁷⁴ FORENBAHER et al. 1994, 25 i sl. 8.

⁶⁷⁵ Životinje: Katalog Pharos 1995, 22 dolje. Vegetabilni motivi: Katalog Pharos 1995, 22 gore, 89 br. 1, 93 br. 5, 101 br. 63, 109 br. 3-5.

Agrinon group

Ova grupa iz sjeverozapadne Grčke prepoznaje se po malim zdepastim lekitima koji uglavnom imaju prikaz jedne ženske osobe koja sjedi i drži zrcalo ili kutiju u ruci i flankirana je viticama. Produkte ove grupe koja je pod utjecajem južnoitalskih slikara, nalazimo posvuda po Jadranu, osobito u Spini. Datira se u sredinu 4. st.⁶⁷⁶ Iz Isse potječu dva lekita, od kojih je jedan publiciran.⁶⁷⁷ Iz Farosa je također poznat jedan, ali ni on dosad nije publiciran (T. XXXI, F).⁶⁷⁸

“Istočnojadranska farska keramika”

U katalogu Pharos (1995, 86) za vazu pod br. 1 u legendi je navedeno da pripada gore imenovanoj keramici, no u tekstu kataloga nema ništa što bi pojasnilo o čemu se radi.⁶⁷⁹ Prije bi se moglo zasad govoriti o još nedefiniranoj radionici koja pravi vaze sa slikanim dekorom, a takvih ulomka ima na raznim nalazištima u Dalmaciji (npr. Vis, Trogir, Resnik, Sv. Nofar), a i drugdje na Jadranu. U gradu Farosu južnoitalska i srodna dekorirana keramika našla se na devet mjesta, što upućuje na ujedinjenu zastupljenost.

Vaze tipa Alto-Adriatico

U Spini i Adriji razvile su se lokalne keramičarske radionice koje su krajem 4. i u prvoj polovici 3. st. pr. Kr. izrađivale vaze s posebnim stilskim karakteristikama koje su talijanski istraživači imenovali vazama tipa “Alto-Adriatico”,⁶⁸⁰ odnosno Gornjojadranske vaze.

Oblici koji su karakteristični za ovu vrstu keramike su isti kao oni klasične grčke produkcije. Ponekad su srodni južnoitalskim (vitkijim), a ponekad etruščansko-kampanskim (zdepastijim) oblicima: zvonoliki krateri, oinochoe, stamnosi, lekane, skyphosi, pelike, olpe i pikside. Izrađuju se i posebni oblici, na primjer vrčevi s okruglim otvorom, velikim recipijentom i razdijeljenim ručkama. Tehnika izvedbe slikanog ukrasa na tim vazama je posve pojednostavljena. Na svijetloj podlozi se kistom nanosi crni premaz. Najčešće

⁶⁷⁶ McPHEE 1979.

⁶⁷⁷ LISIČAR 1975, T. XIII, sl. 42; McPHEE 1979, 159, br. 21. Drugi je neobjavljen, a nađen je na istočnoj nekropoli Isse 1983. godine.

⁶⁷⁸ Izložen je zbirci dominikanskog samostana u Starom Gradu.

⁶⁷⁹ Ni sam naziv ove grupe nije baš jasan, pa bi možda bolje stajao naziv farska dekorativna keramika.

⁶⁸⁰ KIRIGIN 1992, 79-98; KIRIGIN 2000 i tamo navedena literatura.

se brzim potezima slikaju ženske glave u profilu, stilizirani palmin list i različiti biljni i geometrijski motivi. Na starijim posudama ove vrste nailazimo na stojeće ili sjedeće ženske figure, satire, erote, grifone i prizore odaja za žene. Takvih vaza u nas zasad nema. Na mladim vazama javljaju se samo ženske glave u profilu i vegetabilni i geometrijski motivi, a takvih je u nas otkriveno na nekoliko nalazišta.

Najveći broj gornjojadranskih vaza otkriven je u Spini (180), zatim u Adriji (110) te u Numani kod Ancone (47), a nađeno ih je u Osimu (5) u Bologni, Montefornitu, Anconi i Cameranu po jedna, te u nas u Nezakciju kod Pule (7), u Danilu jedan skyphos,⁶⁸¹ u Issi (14),⁶⁸² a u novije vrijeme i u Farosu.⁶⁸³

Iskopavanja koja je obavio PJO u 1993.⁶⁸⁴ i 1996.⁶⁸⁵ dala su stratigrafske podatke koji pokazuju da su ovakvi ulomci nađeni s materijalom iz kasnog 4. i ranog 3. st. pr. Kr. U Sondi II iz 93. otkriven je u sloju 1026 ulomak sa spiralnom dekoracijom i jedan ulomak dna skyphosa s geometrijskim dekorom koji je nađen u sloju 1027. Oba sloja imaju visok postotak keramike: atičkih i lokalnih crnosjajnih ulomaka, korintskih B amfora i lokalne grube keramike s kalcitnim dodacima, te kuhinjske keramike. U Sondi III iz 96. otkriven je vrč s ručkom ove produkcije (**T. XXXI, E**) koji se može datirati u 4. st. pr. Kr.⁶⁸⁶

Zanimljivo je da su u Farosu, za razliku od Isse gdje su ove vaze nalažene samo u grobovima, ove vaze nalažene u naselju, što je potvrda da one nisu imale samo funerarni karakter.⁶⁸⁷ U gradu Farosu je ova keramika nađena na 6 mjesta.

Jedna grupa ulomaka otkrivenih od strane PJO također pripada gornjojadranskom stilu. Dekorirani i nedekorirani ulomci imaju istu žućkastosmeđu glinu. Radi se o krateru iz sonde III, sloj 1210 koji pripada drugoj grčkoj fazi, odnosno kasnom 4. do kasnom 3. stoljeću pr. Kr., te o zdjelici iz iste sonde i konteksta. Treći ulomak je obod i dno (možda iste posude) (**T. XXXIV, B 3**). Teško je reći gdje su ove posude napravljene. Da li one dolaze iz sjeverne Italije? Ili iz Isse?

⁶⁸¹ GUNJAČA 1972.

⁶⁸² KIRIGIN 1992, 82. Broj ovih vaza s Visa je ovdje povećan s 11 na 14 jer se pokazalo da bi tri vaze iz starog fonda mogle pripadati ovom stilu.

⁶⁸³ Katalog Pharos 1996, 62, br. 5 i 6, 83, br. 47 i 48, 85 br. 53, 86 br. 2, 89 br. 7, 93 br. 4 i 5, 109 br. 5.

⁶⁸⁴ Za 1993. vidi: FORENBAHER et al. 1994, 25.

⁶⁸⁵ KIRIGIN 2000. Detaljniji izvještaj s ovih iskopavanja bit će objavljen u četvrtom svesku PJO.

⁶⁸⁶ Nacrtao J. W. Hayes.

⁶⁸⁷ U Pesaru, Anconi i Numani također su nedavno objavljeni nalazi koji nisu iz grobova već iz naselja. Cfr. BERTI et al. 1997, 12.

Neki ulomci bi možda mogli pripadati takozvanoj “wheel-made painted ware” koje karakteriziraju slikane trake i vegetabilni motivi, posude koje se razvilo iz geometrijskih vaza apulskog stila. Takvoj grupi možda pripada i dio oboda kratera s listovima bršljana te vrčevi s bojanim trakama,⁶⁸⁸ kao i neki ulomci otkriveni od strane PJO. Ova keramika datira se od 4. do 2. st. pr. Kr.⁶⁸⁹

Gnathia i srodna keramika

Klasična Gnathia keramika

Gnathia keramika dobila je ime po nalazištu gdje je bila sredinom prošlog stoljeća po prvi put otkrivena - u današnjem mjestu Egnazia između Barija i Brindizija na susjednoj talijanskoj obali Jadrana.⁶⁹⁰ Gnathia vaze se javljaju kao varijanta južnoitalskih crvenofiguralnih vaza odakle su preuzeti oblici posuda. Preuzimaju se i lokalni oblici kao što su to trozzele. Njihovo temeljno obilježje je crnosajni premaz cijele posude na koji se, nakon pečenja, nanosi višebojni slikani dekor. Zbog toga se vaze Gnathia stila svrstavaju u klasu crnosajne ili crnoglazirane keramike.⁶⁹¹ Karakteristični oblici su pak oinochoe, pelike, skyphosi, kantarosi, razni lekiti, krateri i hidrije, dok se rjeđe javljaju volutne amfore, alabastroni, zdjele, pikside, lebes gamikosi, askosi i rythoni. Ova vrsta slikane keramike otkrivena je, pored Italije, posvuda po Sredozemlju (Španjolska, Korzika, gornji i srednji Jadran, Sicilija, kopnena Grčka, egejski otoci, Cipar, Aleksandrija).⁶⁹²

Klasična keramika ovoga stila izrađivala se u Tarasu (današnji Taranto) i bila je najkvalitetnija keramika tadašnjeg doba (sredina 4. i početak 3. st. pr. Kr.). Novija istraživanja pokazala su da je klasična Gnathia keramika imala tri faze razvoja (od oko 360.-270. god. pr. Kr.). U početku ove produkcije (oko 360.-330. pr. Kr.) slikani dekor nanosi se skoro na cijelu glatku i sjajnu crnu površinu posude na koju su se, nakon pečenja, nanosile razne boje (bijela, crvena, žuta, narančasta i smeđa zemljana boja, na Siciliji još i plava). Na toj podlozi su slikani razni figuralni prizori (božanstva, mitološke scene, teatarske scene, žene), životinje, predmeti i razni vješto izvedeni geometrijski i floralni (osobito, loza, bršljan i lovor) motivi. Izdvojeni su i razni slikari ovog početnog

⁶⁸⁸ Katalog Pharos 1995, 101 br. 63, 110 br. 11 i 12.

⁶⁸⁹ SMALL (ur.) 1992, vol. II, 15-41.

⁶⁹⁰ Prvu studiju o ovoj keramici objavila je Forti 1965. Za noviju bibliografiju vidi: TRENDALL 1994.

⁶⁹¹ MOREL 1994, 1010.

⁶⁹² GREEN 1976, 1 i tamo navedena literatura.

perioda.⁶⁹³ Osim nekoliko vaza iz Isse,⁶⁹⁴ ova je najstarija faza u nas zastupljena s dva ulomka i u Farosu.⁶⁹⁵

U srednjoj fazi klasične Gnathia produkcije (oko 330.-300. pr. Kr.)⁶⁹⁶ bilježi se rast proizvodnje i korištenje više oblika vaza. Više nema cijelih figura već se sve češće javljaju ženske glave među floralima ili krilima te teatarske maske obješene na bršljanov friz. Floralni su slabije izvedeni i s manje detalja, dok je spiralna vitica sve popularnija. Vaze ovog razdoblja nisu zastupljene u Farosu već ih u nas ima samo u Issi gdje je nađen jedan lekit grupe Dunedin,⁶⁹⁷ te jedan skyphos iz Solina koji pripada takozvanoj Knudsen grupi i koji dosad nije objavljen.⁶⁹⁸

Za razliku od grčkih i italskih keramičkih produkata arhajskog i klasičnog, kao i onih iz starije i srednje faze Gnathia stila, najmlađa faza Gnathia vaza (oko 325.-270. god. pr. Kr.) znatno je više zastupljena i njezine produkte nalazimo na većem broju nalazišta na našoj obali i u unutrašnjosti, a i drugdje po Sredozemlju. Osobito ih ima u susjednoj Issi, a znatno manje ih je nađeno u Farosu. Treba navesti da proučavanje ove najmlađe Gnathia keramike nije dovoljno uznapredovalo te je zasad teško reći jesu li ovi nalazi importirani iz južne Italije ili su pak rađeni u lokalnim radionicama. Moguće je da su se proizvodili u Issi.⁶⁹⁹

Ovu fazu karakterizira rebrast ornament na većem dijelu posude zbog čega su prikazi ograničeni na vrat ili na narebreni dio posude (npr. središte tanjura), a prikazuju se većinom samo golubice (ponekad jedna nasuprot drugoj a ponekad među crvenim šalovima), eroti u raznim pozama (ponekad u kočijama) ili među floralnim viticama (većinom bršljan, simbol Dionisa), teatarske maske kakvih ima u Issi,⁷⁰⁰ te razni geometrijski i floralni ukrasi, često naslikani unutar metope koja se nalazi po sredini ispod vrata posude.⁷⁰¹ Nekoliko vaza ove faze u Issi pripada Aleksandrijskoj grupi koja se prizvodila u Tarantu.⁷⁰²

⁶⁹³ WEBSTER 1968, 1-48.

⁶⁹⁴ Katalog Issa 1986, 22-23, br. 38.

⁶⁹⁵ MIGOTTI 1989, 28, T. 4, 4 i 6.

⁶⁹⁶ WEBSTER 1968, 19-23; GREEN 1968, 34-50; GREEN 1971, 30-38.

⁶⁹⁷ KIRIGIN 1979, 17-19.

⁶⁹⁸ O ovoj grupi vidi: GREEN 1976, 9-10; GREEN 1977, 563.

⁶⁹⁹ KIRIGIN 1990b.

⁷⁰⁰ KIRIGIN 1981.

⁷⁰¹ O ovoj fazi Gnathia keramike vidi: WEBSTER 1968, 23-33; WINKELMAN 1972-1973, 150-165.

⁷⁰² GREEN 1977, 559; Katalog Issa 1986, 68, 23, br. 39-45.

Smatra se da je proizvodnja klasične Gnathia keramike prestala oko 272. god. pr. Kr.,⁷⁰³ odnosno nakon pada Taranta 209. godine kada su ga Rimljani potpuno opljačkali.⁷⁰⁴ No grad je ipak preživio i doživio znatan prosperitet o čemu svjedoči arheologija,⁷⁰⁵ pa je posve moguće da se proizvodnja Gnathia keramike i poznatih tarentinskih terakota nastavila kroz cijelo 3. st. pr. Kr., što je zagovarala još L. Forti,⁷⁰⁶ a što se do nedavna odbacivalo. Pretpostavlja se da su nestabilne godine s kraja 4. i početka 3. st. pr. Kr. nagnale keramičare i slikare da napuste Taras i da drugdje utemelje svoje radionice.

Prema analizi koju je izvršio J. R. Green glina izvorne Gnathia keramike starije i srednje faze je fino pročišćena narančasto žućkaste boje, često sa sitnim bijelim dodacima ili pak od blijede, ponekad gotovo bijele grublje gline bez liskuna, ali ponekad s tamnijim zrcima. Ova potonja bi se često znala potopiti u prvo opisano ali razrijeđenu glinu. Green to objašnjava tako da su keramičari radeći izvan Taranta gdje je glina bljeđa uvozili glinu iz Taranta koju su koristili za prekrivanje blijede gline. Četvrta kategorija koju Green izdvaja je ona od fino blijedo smeđe gline, koja u nekim slučajevima ima grubu površinu s malim mrvicama liskuna. Za nju kaže da se koristila u Canosi ali i drugdje.⁷⁰⁷ Iskopavanja u Gravini u Apuliji pokazala su da neki ulomci Gnathia keramike ne odgovaraju ovoj kategorizaciji, što indicira nove proizvodne centre.⁷⁰⁸

Sve ove dosad navedene klasifikacije a i datacije manje-više su opće prihvaćene. No u helenističkom razdoblju, koje se ne može svuda poistovjetiti sa smrću Aleksandra Velikog, keramički produkti nemaju tako jasnu crtu razgraničenja, to jest nije moguće utvrditi, pogotovu na periferiji, kada određeni način pravljenja i slikanja vaza prestaje i kada se javlja novi. Helenističko razdoblje donosi mnoštvo novih lokalnih radionica u kojima, kada je riječ o slikanim vazama, rade dekorateri a ne slikari. Slikani se dekor nanosi nakon pečenja vaze, kao što je slučaj s Gnathia keramikom, ali ne i s onom Alto-Adriatico. Takva naknadno "slikana" keramika prihvatljiva je kao pogrebni dar budući da se koristi samo jednom. No, nalazimo ih i u naseljima tako da je moguće da su se one koristile samo u specijalnim prilikama - simpozije, budući da nose Dionizijeve simbole (bršljan i vinova loza npr. kod Gnathia keramike, te razne scene ili teatarske maske na reljefnoj keramici).

⁷⁰³ WEBSTER 1968, 48, i bilj. 23; GREEN 1971, 30-38; GREEN 1976; TRENDALL 1994.

⁷⁰⁴ cfr. OCD s.v. Tarentum

⁷⁰⁵ PURCELL 1994, 389. Vidi i Katalog Taranto 1984.

⁷⁰⁶ FORTI 1965, 46 i d.

⁷⁰⁷ GREEN 1977, 559-563.

⁷⁰⁸ SMALL (ur.) 1992 vol. II, 53-54.

Lokalne radionice Gnathia keramike

Pretpostavlja se da su one postojale u Canosi, Egnaziji, Ruvu, Rocavecchiji, Manduriji u južnoj Italiji, u Dalmaciji na Visu,⁷⁰⁹ a i u Rimu,⁷¹⁰ dok je sigurno da su se proizvodile u Rivello i Roccagloriosa u periodu od 300. do 275. pr. Kr.,⁷¹¹ te u Libiji u drugoj polovici 3. st., a možda i u 2. st. pr. Kr.⁷¹² U nas se specifična kasna Gnathia keramika proizvodila u Issi.⁷¹³

U Farosu je klasična Gnathia keramika zastupljena zasad samo s dva ulomka najranije faze, dok onih srednje nema. Najviše ulomaka ima iz kasne faze.

Najstarijoj fazi bi pripadali ulomak kiliksa i ulomak skyphosa koji možda pripadaju slikaru Konnakis ili slikaru "Ruža" iz sredine ili druge polovice 4. st. pr. Kr.⁷¹⁴

Kasnoj klasičnoj Gnathia keramici pripadaju dva ulomka različitih skyphosa iz zbirke Biankini, datirani u 3. i 2. st. pr. Kr., od kojih je jedan vjerojatno lokalni produkt.⁷¹⁵ Ovoj fazi pripadaju i skyphosi, zdjele i tanjuri otkriveni na razim mjestima od strane službe zaštite.⁷¹⁶ Zanimljivo je da među tim nalazima nema oinohoa, mada bi to mogla biti ona na str. 69, br. 39. Možda je i oinohoa vaza otkrivena 1922. u grobu na Knežinama.⁷¹⁷ Nema ni kantarosa, pelika, kratera ni lekita koji su karakteristični oblici ove produkcije.

I prilikom iskopavanja PJO također se našao mali broj ulomaka Gnathia keramike. U sondi III gdje je iskopano najviše keramičkog materijala, nađena su samo dva ulomka ove keramike (3. st. pr. Kr., **T. XXXIII, A 7**).

Prema onome s čim danas raspoložemo Gnathia keramika nije stizala u većim količinama u Faros, a niti se uvozila iz Isse gdje je postojala lokalna produkcija, i gdje je inače ova keramika daleko više prisutna, možda zahvaljujući nalazima u velikom broju grobova.⁷¹⁸ U samom gradu ona je nađena na 11 mjesta, a izvan grada na dva (Jurjevac i Knežine).

⁷⁰⁹ FORTI 1965, 114-122.

⁷¹⁰ GREEN 1977, 563 i bilj. 29.

⁷¹¹ SMALL (ur.) 1992 vol II, 133.

⁷¹² KENDRICK 1985, 67-78.

⁷¹³ KIRIGIN 1990b.

⁷¹⁴ MIGOTTI 1986, 158, T. 2/8 i 8/5.

⁷¹⁵ MIGOTTI 1989, 28, T. 4, 4 i 6.

⁷¹⁶ Katalog Pharos 1995, 69, br. 30, 75, br. 39, 76, br. 2 dole, 79, br. 3, 86, br. 7, 98, br. 4, 93, br. 8, 96, br. 61, 100, br. 5, 105, br. 71 i 72.

⁷¹⁷ Nerepublicirano. AMS inv. Fb 759.

⁷¹⁸ CAMBI et al. 1980, 1981; KIRIGIN 1985b; KIRIGIN i MARIN 1985, 1988; Katalog Issa 1986; KIRIGIN 1990b; KIRIGIN 1996.

Srodni ulomci Gnathija keramici, to jest oni crnosjajni s naknadno dodanim slikanim dekorom, koji bi možda mogli pripadati takozvanoj kampanskoj keramici, su dva vrča s jednom ručkom i i bršljanovim frizom na vratu (**T. XXXII, B**), koji se čuvaju u zagrebačkom Arheološkom muzeju,⁷¹⁹ a datiraju se u kasno 4. ili rano 3. st. pr. Kr. Ovoj grupi bi mogli pripadati i neki ulomci otkriveni nedavno u Farosu.⁷²⁰

Crnosjajna keramika⁷²¹

Ova vrsta vaza na koje se crna boja nanosila kistom ili se sama posuda potapala u razrijeđenu glinu, poznata je u Grčkoj već u arhaisko doba i najvjerojatnije je nastala kao imitacija znatno skupljih metalnih posuda. Atičke radionice su zahvaljujući kvalitetnoj glini, dobroj izvedbi i čvrstoj trgovačkoj mreži ovu robu dugo izvozile sve do u helenističko doba. Nalazimo ih svuda po Sredozemlju i bližoj unutrašnjosti europskog kontinenta, pa tako i u Spini i Adriji na vrhu Jadrana.⁷²² I u Farosu je otkriveno nekoliko ulomaka koji pripadaju atičkoj produkciji 5. i 4. st. pr. Kr.

U drugoj polovici 4. st. pr. Kr. u mnogim grčkim gradovima u južnoj Italiji, na Siciliji i u Etruriji nastaju radionice koje imitiraju grčke proizvode. Ipak, jedino su atenske i tarentinske radionice 4. i 3. st. pr. Kr. ostvarile distribuciju izvan uže regije.⁷²³ Krajem 4. i početkom 3. st. pr. Kr. ta se produkcija razvila osobito u Kampaniji (Capua, Napulj), pa je mnogi nazivaju kampanskom ili etrursko-kampanskom keramikom s urezanim, utisnutim, reljefnim i jednostavnim slikanim dekorom koji se na posudu nanosi nakon pečenja. Smatra se da se nakon prvog punskog rata (264-241. pr. Kr.) tržište raspalo, a da se nastankom novih rimskih kolonija razvijaju nove radionice crnosjajne keramike čiji su produkti pod utjecajem Rima, dok proizvodnja starih radionica u grčkim naseobinama na Sredozemlju opada i zadržava se u lokalnim ili pak

⁷¹⁹ LISIČAR 1975, T. XI, br. 32 i 33.

⁷²⁰ Katalog Pharos 1995, 81 br. 5, 100 br. 4.

⁷²¹ Ovim terminom se označava crnoglazirana ili crnofimirana keramika. Termin crnosjajna je prikladniji jer je utvrđeno da crna boja na vazama nije od staklaste glazure već se radi o visoko rafiniranom glinenom vodenastom premazu bez dodatnog pigmenta. Ovaj premaz bi se dodavao na vazu prije pečenja i kada nije suha. Prisustvo željeza u glini omogućilo je dobijanje crvene i crne boje na grčkim vazama: željezni oksid je crven, no kada se peče u uvjetima redukcije postaje crn. Cfr. HEMERIK 1991, 236-239.

⁷²² Za Spinu vidi: Katalog Spina 1993, passim i SPARKES i TALCOTT 1970, 138, bilj. 1. Za Adriju vidi: MANGANI 1985; S. BONOMI et al. 1993, 97-118. Moguće je da ovoj produkciji pripadaju i neki nalazi s Palagruže, no ispitivanje tek predstoji.

⁷²³ MOREL 1994, 1010.

regionalnim okvirima. U Italiji nakon Drugog punskog rata (218.-201. pr. Kr.) javlja se novi zaokret u proizvodnji crnosjajne keramike. U Napulju, gdje je od konca 4. pa do početka 3. st. pr. Kr. postojala lokalna proizvodnja crnosjajne keramike, koju je Nino Lamboglia nazvao "protokampanskom",⁷²⁴ razvija se arhajska faza ove keramike (280.-220. pr. Kr.) nakon čega nastupa klasična faza sa svojim stupnjevima: starija: 220.-180., srednja: 180.-100. i mlađa: 100.-40. god. pr. Kr.), koja ima veoma rašireno tržište na istočnom i zapadnom Mediteranu i jasno ukazuje na širenje rimske vlasti i utjecaja. Termin kampanska keramika opće je prihvaćen i označava crnosjajnu keramiku koja se proizvodila na zapadnom Mediteranu od 4. do 1. st. pr. Kr.⁷²⁵ Ta se produkcija, kao što smo vidjeli, uglavnom dijeli na dva vremenska razdoblja: 4. i 3. st. pr. Kr., kada ona još uvijek zadržava kvalitet starijih razdoblja klasičnog doba, i 2. i 1. st. pr. Kr., kada ona posve gubi estetski ugođaj i pretvara se u masovnu produkciju mnogobrojnih proizvođača.⁷²⁶ Sam pak izgled keramike dijeli se u tri skupine. Kampansku A keramiku karakterizira žarko crvena glina izjednačene fakture s metalno sjanom crnom bojom. U Etruriji u prvoj polovici 2. st. nastaje kampanska B keramika koja je također imala veliku izvoznu produkciju sve do sredine 1. st., a karakterizira je neujednačena faktura blijede gline sa zagasitom crnom bojom. Na Siciliji postoji kampanska C keramika koja je trajala u 2. i 1. st. pr. Kr. i koja se izvozila po cijelom zapadnom Mediteranu, ali njezina kvaliteta je znatno lošija od one A i B, a karakterizira je siva glina i crno-maslinasta boja.⁷²⁷

Vaze ovoga tipa prvog razdoblja su ili samo crnosjajne ili imaju plitko utisnute ornamente izvedene pomoću malih pečata s prikazom rozeta, palmeta, ovula, jezičaka, delfina i sl., ili imaju slikani dekor poput onih na Gnathia vazama. Pečati su posebno rađeni u glini ili se ponekad upotrebljavaju geme (drago kamenje s urezanim prizorima). Često se javljaju i urezane kružnice, valovnice i grančice s listovima i plodovima koje su ponekad obojene. Javljaju se i nizovi kratkih linija raspoređenih u koncentrične krugove kao i girlande koje spajaju kružno raspoređene palmete. Neke posude imaju i rebrasti ornament koji je, kao što smo vidjeli, iskorišten u zadnjoj fazi klasične Gnathia produkcije. Ovom razdoblju pripadaju i produkti rimske radionice poznati poz nazivom "petites estampilles", čije produkte nalazimo u srednjoj i sjevernoj Italiji, ali i na zapadom Mediteranu, te na Siciliji i Sardiniji.

⁷²⁴ LAMBOGLIA 1952.

⁷²⁵ Za dobar pregled raznih crnosjajnih keramičkih proizvodnih centara vidi: HAYES 1984. Hayes navodi (str. 2 i bilj. 10) kako je MOREL (1978) utvrdio postojanje oko sedamdeset raznih proizvodnih centara ove vrste keramike u Italiji i na zapadnom Mediteranu.

⁷²⁶ MOREL 1994, 1011.

⁷²⁷ MOREL 1981, 47; MOREL 1994, 1012. MOREL (1981, 45-52) navodi i niz drugih radionica ove keramike, ali ne spominje nikakve nalaze s naše obale.

Najčešći oblici su raznoliki tanjuri, zdjele, kantharosi, skyphosi, vrčevi sa ili bez drške, unguentariji vretenastog oblika, guttusi, oinochoe, hidrije, pelike, krateri te svjetiljke.

Veoma korisnu tipologiju oblika crnosjajne keramike izvršio je J.-P. Morel 1981.,⁷²⁸ ali, kako je primijećeno, ona ne daje uvijek neophodan kronološki okvir za crnosjajnu keramiku u južnoj Italiji, te će je trebati popraviti i proširiti, s čime se slaže i Morel.⁷²⁹ Vjerojatno će i analiza ovih nalaza u nas, osobito u Issi i Resniku, a i u Farosu također pridonijeti rješavanju ovog problema.

Ovakve produkte crnosjajne keramike nalazimo na većini nalazišta u Dalmaciji, Liburniji i Istri, i to u priličnim količinama, kako na priobalnim nalazištima tako i u unutrašnjosti. No tek predstoji da se ova građa okupi i prouči. Na taj će se način moći bolje pratiti širenje grčkog i rimsko republikanskog utjecaja, te pratiti lokalnu produkciju i njezinu difuziju.

Crnosjajna keramika u Farosu je, od sve ostale fine keramike, najviše zastupljena. No zbog usitnjenosti ulomaka i nedovoljnog proučavanja, veoma je teško zasad izvršiti pouzdano sortiranje i atribuiranje. Ima priličan broj rane crnosjajne keramike. Nekoliko ulomaka se može pripisati antičkim i korintskim ili pak južnoitalskim produktima 4. i 3. st. pr. Kr. To su ulomci skifosa, zdjela, unguentarija, aribala, vrčeva, kantarosa.

U Farosu je također otkriveno ranijih crnosjajnih ulomaka bez dekora,⁷³⁰ a također i na kulama na Maslinoviku⁷³¹ i Toru,⁷³² a i onih kasnijih. Otkriven je i priličan broj crnosjajne keramike s utisnutim palmetama i urezanim kružnicama, koji potječu iz antičkih i južnoitalskih radionica, a neki se ulomci pripisuju i lokalnoj radionici.⁷³³

Siva keramika ovoga tipa, koja je karakteristična za 2. i 1. st. pr. Kr., također je zastupljena u Farosu, ali izgleda u manjoj količini, a nađena je i na manjem broju mjesta u gradu. Ovoj grupi pripada pelika koja je tipičan issejski produkt, te vjerojatno import.⁷³⁴ Poznata su i dva siva tanjura nađena kod sv. Ivana, a ovakve keramike je nađeno i kod južnih bedema, kod dominikanskog samostana, na trgu sv. Stjepana i u Sridnjoj ulici,⁷³⁵ a nađena je prilikom iskopavanja PJO.

⁷²⁸ MOREL 1981. Morelova tipologija bazirana je na velikom broju cijelih posuda pa je u nju teško uklopiti manje ulomke koji se najčešće nalaze prilikom iskopavanja.

⁷²⁹ SMALL (ur.) 1992, vol. II, 69.

⁷³⁰ MIGOTTI 1986, passim; MIGOTTI 1989, passim; Katalog Pharos 95, passim.

⁷³¹ KIRIGIN i POPOVIĆ 1988, 179 i sl. 10.2.

⁷³² ZANINOVIĆ 1982, T. 3-5.

⁷³³ MIGOTTI 1986, 151-157; MIGOTTI 1989, 21-27; Katalog Pharos 1995, 93 br. 2, 95 br. 4 i 5, 111 br. 80.

⁷³⁴ MIGOTTI 1989, 23, br. 1, T. 1/1.

⁷³⁵ Katalog Pharos 1995, 66, 74, 99, 103, 108 i 111.

Lokalna produkcija crnosjajne keramike

Pored importiranih crnosjajnih posuda iz Atike i drugih krajeva, "lokalna" proizvodnja zastupljena je s malim i laganim oblicima (T. XXXIII, A). Glina je blijedožuta i ima dobar crni premaz. Lokalnu keramičku produkciju podupiru i mali nosači (?) posuda u pećima, otkriveni u sloju 1212 sonde III i u sloju 1026 sonde II. Stoga oni ne moraju biti importirani (T. XXXIII, C). Ovoj grupi pripada pet posuda otkrivenih u sondi II koje se mogu datirati u sredinu 4. st. pr. Kr.

Dva mala vrča od kojih jedan ima rebra a drugi "izgled dinje" (T. XXXIII, B) također su nađeni u sondi II u slojevima 1022 i 1027. Ovi nisu tako delikatni kao spomenuta fina lokalna keramika 4. st. pr. Kr. Kontekst nalaza ukazuje na 350.-325. god. pr. Kr. (ili malo kasnije) i moguće je da su oni proizvedeni u Issi.

Grafiti

Dosad su poznata samo dva ulomka dna skyphosa koji na sebi imaju urezana slova. Na žalost, oba su natpisa nekompletna. Jedan se nalazi na dnu skyphosa koji očito pripada ranoj fazi crnosjajne keramike, nosi natpis u dva reda: ANTI/FILO, što lako može biti neka posvetna poruka nekog Farana - Antifila - nekom božanstvu (T. XXXII, C). Drugi je također na dnu nekog tanjura ili zdjele koja se datira u period druge polovice 2. - prva pol. 1. st. pr. Kr.⁷³⁶ Izgleda da su sačuvana dva slova neke riječi koja počinje s PI..., ali to nije sigurno. Možda je to i trgovački znak, kratica ili nešto slično tome o čemu je pisao A. Johnston.⁷³⁷ Postoji još jedan grafit na vrču s jednom ručkom otkrivenom u Sondi III u sloju 1217, koji je navjerojatnije imitacija korintskih produkata. Na tijelu posude urezano je slovo A (T. XXXIII, D). I nosači posuda u keramičkim pećima imaju na sebi neke oznake (T. XXXIII, C 1 i 5).

Svjetiljke

Iz Farosa nam je poznato nekoliko svjetiljki koje pripadaju crnosjajnoj keramici. Najstarija je tipični produkt crnosjajne svjetiljke s horizontalnom ručkom (koja je otpala) iz 4. st. pr. Kr. (T. XXXII, D).⁷³⁸ Drugi tip također iz Farosa ima vertikalnu dršku i nešto je mlađi (T. XXXII, E).⁷³⁹ Nedavno je u

⁷³⁶ MIGOTTI 1989, 27 br. 27.

⁷³⁷ JOHNSTON 1979; JOHNSTON 1991, 219-228.

⁷³⁸ Npublicirana. Čuva se u AMS, inv. br. Fb 1455.

⁷³⁹ Npublicirana. Čuva se u AMS, inv. br. Fb 658.

ulici Vagonj u sklopu ostataka jedne grčke kuće otkrivena svjetiljka⁷⁴⁰ bliska tipu Howland 25D koja se datira u prvu četvrtinu 3. st. Jedan ulomak vjerojatno korintske svjetiljke otkriven je na zemljištu A. Biankinija, a datira se od druge polovice 4. do u 3. st. pr. Kr.⁷⁴¹ Svjetiljki iz 2. i 1. st. pr. Kr. zasad u Farosu, za razliku od Isse, nije nađeno.

Reljefna keramika

U starijoj literaturi vaze s reljefnom dekoracijom otkrivene na zapadnom Sredozemlju i Italiji zvale su se Calenske, po istoimenom nalazištu u Kampaniji. Međutim, istraživanja su pokazala da ta crnosjajna reljefna keramika izvanrednih dostignuća nije uniformirana proizvodnja jednog centra već više njih, te da taj termin treba označavati samo one vaze koje su proizvedene u Calesu (patere, zdjele, gutti i askosi).⁷⁴² U nas je poznat samo jedan guttus s maskom koji bi pripadao ovoj grupi, a nađen je u Čitluku kod Sinja.⁷⁴³

Ovoj grupi pripadaju zdjele⁷⁴⁴ i krateri s reljefnom dekoracijom koje su bile posvuda veoma popularne, a rađene su iz kalupa koji se rotirao na keramičarskom kolu, kojom prilikom bi se u njega lijevala glina. Na zdjelama bi se naknadno, i to ručno, dodavao rub otvora. I one su nastale kao imitacija skupljih posuda od metala, stakla i “fajansa”, a u Ateni se počinju javljati od oko 220. god. pr. Kr.,⁷⁴⁵ a traju do sredine 1. st. pr. Kr., kada ih zamjenjuje rimska reljefna aretinska keramika.⁷⁴⁶ Atenski tip zdjela ima dublji recipijent i prema vani istaknut otvor, kakve su u većini slučajeva poznate i u nas. Drugi tip, općenito poznat kao delski, popularan i na egejskom dijelu Male Azije, ima plići recipijent i obod koji je ravan ili je nagnut prema unutra.

U Issi je nađeno svega nekoliko ulomaka importirane reljefne keramike i to ulomak kratera sa scenom lova i dva ulomka zdjela s teatarskim maskama i stiliziranim cvjetovima. Na nekropoli Matvilo u Visu se otkrio ulomak kalupa za izradu reljefnih zdjela od sive gline.⁷⁴⁷ Novija istraživanja ove keramike

⁷⁴⁰ Katalog Pharos 1995, 81, br. 7.

⁷⁴¹ MIGOTTI 1989, 25, br. 13. U zbirci dominikanskog samostana u Starom Gradu nalaze se ulomci dviju grčkih svjetiljki.

⁷⁴² MOREL 1994b, 817-819.

⁷⁴³ Neobjavljen. Čuva se u zbirci franjevačkog samostana u Sinju. Da je nađen u Čitluku svjedoči bilješka u notesima M. Abramića. Jedan sličan poznat je iz Risna, cfr. A.J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum I*, Westminster 1883.

⁷⁴⁴ Ranije poznate kao Megarske zdjele.

⁷⁴⁵ ROTROFF 1982.

⁷⁴⁶ HAYES 1991, 189-190.

⁷⁴⁷ Katalog Issa 1986, 29 br. 136.

na području Liburnije pokazala su da je imala veliku distribuciju među domorodačkim zajednicama,⁷⁴⁸ gdje su osobito bili popularni zvonoliki krateri s raznim reljefnim motivima koji su korišteni u pogrebnom ritusu. I u srednjoj Dalmaciji, pored Visa ova keramika otkivena je na Palagruži,⁷⁴⁹ u brodolomu kod otoka Šćedra,⁷⁵⁰ u Trogiru,⁷⁵¹ a u ogromnim količinama u Resniku u Kaštelanskom zaljevu gdje je nađen i kalup za izradu ovih zdjela.⁷⁵² Ovakva keramika nađena je i u Solinu,⁷⁵³ te na Diomedovom rtu⁷⁵⁴ pokazuje široku rasprostranjenost, a vjerojatno je dobar dio lako mogao biti proizveden u Issi i u Resniku.⁷⁵⁵

U Starom Gradu na Hvaru otkriveni su ulomci zdjela čija su dna ukrašena teatarskim maskama (uobičajeni motiv), i ulomak kratera s karakterističnim ukrasima: bukraniji, stupovi i razne figure.⁷⁵⁶ Ovakvi ulomci otkriveni su i u sondama PJO i to u gornjim slojevima.

Obična fina keramika

Takozvana "plain ware" su nedekorirani ulomci finih posuda žućkasto smeđe gline, meke fakture, koji se javljaju u slojevima s nalazima iz grčkog i helenističkog razdoblja. Zastupljeni su razni oblici, osobito vrčevi i zdjele, te posude za čuvanje hrane. Ovakve keramike ima u Farosu, no ona nije posebno proučavana.

Kuhinjska i gruba keramika, tarionici

Proučavanje grčke kuhinjske keramike u nas je tek u začetku, pa je teško o tome preciznije govoriti. Kuhinjsko posuđe rađeno na lončarskom kolu počelo se u Grčkoj koristiti u 7. st. pr. Kr., a u 6. pr. Kr. već se nalazi po kolonijama po Sredozemlju. Međutim, ova vrsta keramike zasad je općenito slabo proučena. Prve analize ove keramike izvršene su u Ateni,⁷⁵⁷ a potom u

⁷⁴⁸ BRUSIĆ 1988.

⁷⁴⁹ Nepublicirano.

⁷⁵⁰ ORLIĆ i JURIŠIĆ 1991.

⁷⁵¹ Kirigin, u tisku (5).

⁷⁵² BRUSIĆ 1990.

⁷⁵³ GONZENBAH 1975.

⁷⁵⁴ KIRIGIN i ČAČE 1998, 90.

⁷⁵⁵ BRUSIĆ 1988, 34.

⁷⁵⁶ Katalog Pharos. 1995, 66, br. 2, 3, 5 i 6, 76, br. 1 gore, 99, br. 7 (zdjele), 90, br. 56 (krater).

⁷⁵⁷ SPARKS i TALCOTT 1970, 34-36, 224-229.

Korintu,⁷⁵⁸ dok je za Apuliju dat pregled u publikaciji o Gravini.⁷⁵⁹ Ovu keramiku karakterizira čvrsta i pjeskovita masa od crvenskaste do tamnosmeđe, sive ili crne površine, često s izgorenim rubovima.

U Farosu su poznate zdjele s priljubljenim ručkama uz obod posude i lonci s drškama koji se datiraju u rano i kasno helenističko razdoblje.⁷⁶⁰ Tipično "lokalno" grubo kuhinjsko posude izrađeno u Farosu predstavljaju primjerci otkriveni za vrijeme istraživanja PJO: crna posuda (T. XXXIV, C 1) iz sonde III sloj 1217 (prva grčka faza), zdjela (T. XXXV, C 2) iz sonde III, sloj 1216 (kraj prve grčke faze ili prijelazna faza).

U Farosu je zastupljeno razno sivo posude rađeno rukom u lokalnoj tradiciji (?) u glini koja u sebi sadrži sitne dodatke kalcita, zbog čega se ona poistovjećuje s domorodačkom željeznodobnom keramikom.⁷⁶¹ No ova vrsta keramike otkrivena je i u grčkim i u rimskim slojevima u sondi III (T. VIII). "Krater" neke vrste impasto izgleda mogao bi biti iz 5.-4. st. pr. Kr. (T. XXXV, a 5). Iz najnižeg sloja 1223 u sondi III (T. XXXV, A 3) je najraniji primjerak ove grupe. Ulomci zdjela (T. XXXV, a 1 i 2) su iz sonde III sloj 1216, datirane u rano i srednje 4. st. pr. Kr. Poklopac (T. XXXV, A 4) je također iz sonde III sloj 1210, a pripada kasnom 4. ili 3. st. pr. Kr.

Grubo lokalno posude s crveno obojenom dekoracijom na posudama radenima na kolu, koje imaju fine vapnenačke dodatke u glini, predstavljaju standard (T. XXXIV, A 2 i 3) u 4. st. pr. Kr., nađen u sondi III, sloj 1117. Obod kratera na T. XXXIV, A 1 iz sonde II sloj 1027 (najniži sloj oko 350.-325. pr. Kr.), vrat amfore (T. XXXIV, A 4) iz sonde III koji pripada 2. fazi, također pripada ovoj grupi.

Tarionici služe za usitnjavanje žita - također su česti nalazi u Farosu. Najstariji poznat je onaj iz zbirke dr. A. Bjankinija, datiran u kraj 5. ili 4. st. pr. Kr.⁷⁶² Služba zaštite otkrila je mortarije na nekoliko mjesta u samom Farosu koje datira u grčko doba.⁷⁶³ Obod mortariuma (?) (T. XXXIV, C 3) također je otkriven u sondi III iz sloja 1210, s kraja grčkog razdoblja. Jedan je nađen u starogradskoj uvali, datiran okvirno u 4. st. pr. Kr.⁷⁶⁴

⁷⁵⁸ EDWARDS 1975, 117-133.

⁷⁵⁹ SMALL (ur.) 1992, vol. II, 179-194.

⁷⁶⁰ MIGOTTI 1986, T. 4 br. 17-18; MIGOTTI 1989, T. 5 br. 1-3; Katalog Pharos 1995, 76 br. 3 i 4 dolje, 82 br. 45, 110 br. 10.

⁷⁶¹ Katalog Pharos 1995, 51, 54.

⁷⁶² MIGOTTI 1986, 166, br. 5, T. 4/1.

⁷⁶³ Katalog Pharos 1995, 76 br. 3 i 4 dolje, 99, 102 br. 66. O mortarijima za period koji nas zanima vidi koristan pregled u SMALL (ur.) 1992, vol. II, 194-197.

⁷⁶⁴ PETRIĆ M. 1999, 56.

Utezi za tkalačke stanove

Postoji nekoliko tipova utega za tkalačke stanove poznatih iz Farosa.⁷⁶⁵ Radi se o stožastim, piramidalnim, koničnim, potkovičastim i kružnim plosnatim utezima koji na sebi imaju jednu ili dvije perforacije. Oni u nas nisu posebno proučavani, pa kada nema jasnog stratigrafskog konteksta, teško ih je datirati. U Farosu ih je nađeno na raznim mjestima, što svjedoči o tome da je tkanje bilo kućna radinost, a ne “industrija”. Oblici i veličina utega uvjetuju vrstu tkanja, a općenito su zastupljeni u tri težine. Sam stan bio je uspravan, a niti na kojima su visjeli utezi podijeljene su u dvije grupe pomoću horizontalnog štapa, tako da je čunak za tkanje mogao proći iznad i ispod njih. Sam stan izgleda nije bio širi od oko 1 m. Na utezima se često nalaze utisnuti pečati od geme ili pak ukrasnog kamena s prstenja, kakav je poznat i u Farosu.⁷⁶⁶ Neki nose i urezane ili utisnute natpise, obično kratice, kao što su BA⁷⁶⁷ ili TIMO (T. XXXV, B 1) otkriven za vrijeme terenskog pregleda PJO 92. Oni možda označavaju znak vlasnika (ako su ih oni sami pravili). Možda su i znak proizvođača koji tako obilježava seriju, ili je pak slučaj da su dva utega obilježena da bi označili svaki stan. U Farosu su otkriveni i utezi koji imaju utisnutu gemu (T. XXXV, B 2). Izgleda da u Farosu zasad imamo samo dva nalaza koluta za vretena, a ona su nađena izvan grada,⁷⁶⁸ što je možda znak da je vuna već bila ispređena prije nego li je stigla u grad.⁷⁶⁹ Poznata su također i samo dva nalaza kalema.⁷⁷⁰

A m f o r e

Za arhajsko razdoblje naveo sam nalaz korintske A amfore. Nakon nje u Farosu se javljaju amfore iz 4. st. pr. Kr., i to u znatno većem broju. Korintske B amfore također su slabo istražene u nas i zasad izgleda da su poznate samo u Farosu, gdje su otkrivene na više mjesta.⁷⁷¹ Za razliku od korinjskih A, amfore ovoga tipa služile su za transport vina. Počele su se proizvoditi krajem 6. st.

⁷⁶⁵ MIGOTTI 1986, 167, T. 4, br. 9-11, 13; Katalog Pharos 1995, 73, 87, 89, 92, 96 br. 58, 97, 103 (skupni nalaz (?) od njih 49), 106, 112 i 114 br. 1 i 2. U zbirci Dominikanskog samostana nalazi se 10 raznih utega.

⁷⁶⁶ Katalog Pharos 1995, 114, br. 1.

⁷⁶⁷ Katalog Pharos, 103.

⁷⁶⁸ MIGOTTI 1989, 29, T. 6, br. 10 i 11.

⁷⁶⁹ Korisnu raspravu o utezima vidi: SMALL (ur.) vol. 2, 1992, 218-226.

⁷⁷⁰ MIGOTTI 1989, 29, T. 8 i 9.

⁷⁷¹ Katalog Pharos 1995, 73, 76 br. 3 gore, 84, 92, 108. Otkrivene su i u sondi III PJO. Također i na nalazištu SG 1 (Trafostanica na Staraču). Ovaj ulomak blijedocrvenskaste fakture sa sitnim bijelim dodacima, čuva se u Dominikanskom samostanu (T. XXXI, a2). Otkriveni su i u samoj starogradskoj uvali: PETRIĆ M. 1999, 52-54.

pr. Kr. Novija istraživanja pokazala su da su se korintske B amfore proizvodile na Krfu a ne u Korintu,⁷⁷² u razdoblju od kraja 6. do 3. st.⁷⁷³

Znatno više od korintskih ili kerkirskih amfora zastupljene su takozvane grčko-italske amfore, kojih je u hrvatskom primorju do 1994. registrirano na 38 nalazišta (uglavnom brodolomi), s najvećom koncentracijom u srednjodalmatinskom primorju. Datiraju se od kraja 4. pa do kraja 2. st.⁷⁷⁴ Novija istraživanja na srednjodalmatinskim otocima pokazala su nove nalaze ovih amfora u Farosu,⁷⁷⁵ na Palagruži, Visu, Hvaru, Braču i Sušcu,⁷⁷⁶ a poznat je i nalaz iz Nezakcija u Istri.⁷⁷⁷

Posebno je impresivan broj nalazišta i količina otkrivenih amfora tipa Lamboglia 2, ili pak amfora istočnojadranskog tipa,⁷⁷⁸ koje su bukvalno preplavile naše i susjedne priobalne prostore,⁷⁷⁹ u periodu od zadnje četvrtine 2. pa do druge polovice 1. st. pr. Kr., kada se ove amfore razvijaju u oblik poznat kao Dressel 6A.⁷⁸⁰ Na Jadranu je poznato nekoliko radionica amfora tipa Lamboglia 2, i to u Picenumu i na ušću rijeke Timavo, a pretpostavlja se i postojanje proizvodnje na dalmatinskim otocima,⁷⁸¹ a sigurno i u Issi.

Velika količina korintskih B amfora, zatim onih grčko-italskih i Lamboglia 2 koje su otkrivene u Farosu, a i izvan samoga grada (**T. XXXI, A 2**), ukazuju na stalnu prisutnost vina u životu grada, no intenzitet tog prisustva i trgovine nije nam zasad poznat. Postoji i mogućnost da su se amfore i proizvodile u Farosu, na što ukazuju ulomci otkriveni za vrijeme intenzivnog terenskog pregleda, a koji nisu dovršeni ili su loše ispečeni. Na lokalnu produkciju ukazuju i amfore koje imaju slikani dekor crvenom bojom: vrat amfore (**T. XXXIV, A 4**) koji pripada prijelaznom sloju iz 1. u 2. fazu u sondi iskopanoj od strane PJO.⁷⁸² Nalaz amfore s grafitom FARO u Ošanićima kod Stoca, koji sam često spominjao, također govori o trgovini vinom s obližnjim zajednicama.

⁷⁷² WHITHBREAD 1995.

⁷⁷³ DESANTIS 1989, 104. Ove amfore u arhajsko doba slične su onima nazvanim Jonske i Grčko-Marsejske. Cfr. KOEHLER 1981, 453.

⁷⁷⁴ KIRIGIN 1994. Za nalaze ovih amfora u slovenačkom primorju (Piran i Sermin), vidi: HORVAT 1997, 123.

⁷⁷⁵ Katalog Pharos 1995, 76 br. 5.

⁷⁷⁶ Nepublicirano.

⁷⁷⁷ MIHOVILIĆ 1984-5, T. 9, 1, 4.

⁷⁷⁸ VRSALOVIĆ 1979; CAMBI 1991.

⁷⁷⁹ U unutrašnjosti Hrvatske ove amfore se rijetko nalaze. Za objavljene nalaze vidi: I. MAROVIĆ 1980 (Marušića gradina zapadno od Narone); PATSCH 1997, 14-17 (Narona).

⁷⁸⁰ Za nalaze ovih amfora u našem podmorju vidi VRSALOVIĆ 1979. Za ostale nalaze na Jadranu vidi: HORVAT 1997, 58 i tamo navedenu literaturu.

⁷⁸¹ HORVAT 1997, 58 i tamo navedena literatura.

⁷⁸² O ovim lokalnim amforama bit će govora na drugom mjestu. Cfr. KIRIGIN et al. u tisku.

Košnice

U samom Farosu ulomci keramičkih košnica otkriveni su na tri različita mjesta: kod južnog bedema i u ulici Vagonj br. 10,⁷⁸³ te u Sondi III PJO, ali u gornjim slojevima, pa je moguće da su iz rimskog razdoblja.⁷⁸⁴

Pitosi

Velike loptaste posude za čuvanje žitarica otkivene su na mnogim nalazištima na istočnom Jadranu, no niti jedan ulomak nema jasan grčki ili helenistički kontekst. Pitosi općenito nisu podložni promjenama poput onih na amforama, pa ih je stoga teško datirati. Otkriveni su i u Issi i u Farosu ali ih zasad kronološki ne možemo smjestiti. Pitosi iz grčko-helenističkog razdoblja razlikuju se od rimskih, zvanih *dolia*, po tome što imaju debeli zaravnjeni rub otvora i istaknuta ramena. Prethodni imaju često ukrašeni rub otvora ili poklopca, obično meandar ili valoviti i bršljanov ukras.⁷⁸⁵ Ova vrsta keramičkih posuda otkrivena je u Farosu, ali zasad nisu izvršene analize tih ulomaka. U Sondi III otkriveni su ostaci dna velike dolije (F15, T. XVII, F), a i drugi ulomci u gornjim slojevima (1204-1216), no neki iz sloja 1216 izgleda da su lokalne produkcije. Prilikom terenskog pregleda Starogradskog polja često su se nalazili ovakvi ulomci, no oni su, izgleda, svi iz rimskog radoblja, a nalaženi su na gospodarskim imanjima.

Opeke i crijep kanalice, antefiksi

Ni ova vrsta keramičkih produkata zasad u nas nije posebno proučavana. Prilikom istraživanja grčke kule na Maslinoviku otkrivene su opeke s kosim rubovima⁷⁸⁶ i crijep kanalice što je prekrivao krov kule,⁷⁸⁷ a datiraju se u 4.

⁷⁸³ Katalog Pharos 1995, 73 i 94.

⁷⁸⁴ Keramičke košnice za tek u novije vrijeme izdvajaju pa ih je zasad bez jasnog konteksta teško datirati (vidi str. 133-134).

⁷⁸⁵ Dobar pregled i literatura nalaze se u SMALL (ur.) 1992, vol. II, 200-202. *Dolia* je sadržavala oko 525 litara tekućine što je jednako sadržaju 20 amfora: ARENSON 1990, 83.

⁷⁸⁶ Rimski rubovi su uspravni.

⁷⁸⁷ Prema nalazima iz Gravine kombinacija ravnih opeka i kupa kanalice koristila se u 4. i 3. st., dok su se u periodu kasnog drugog i u 1. st. pr. Kr. koristile samo kanalice za prekrivanje krovova. Ovu drugu fazu zasad u Farosu ne možemo pratiti, što je indikativno. No moguće je da je to i rezultat neobraćanja pažnje na ovaj grubi materijal.

st., ali njihov izgled ni opis nije objavljen.⁷⁸⁸ Iz Farosa poznate su sa nekoliko mjesta dekorativne opeke i antefiksi ukrašeni motivima palmeta i pletera (T. XXXVI, A i B) datirani u 4./3. st.⁷⁸⁹ U sondi III PJO, pored ostalih nalaza otkriven je ulomak opeke za dimnjak - *opaion*, te druge opeke među kojima i one od blijedožutkaste gline, koje poput onih sa Maslinovika, lako mogu biti lokalne produkcije.

Terakote

Pod ovim pojmom podrazumijevaju se male statuete koje su izrađivane od gline u punoj plastici ili u reljefu, koje su često i bojane.

Terakote su najveću popularnost doživjele u helenističko doba kada se njihova masovna industrijska proizvodnja pojavljuje gotovo posvuda po grčkom svijetu. Istaknuti centri proizvodnje bili su u Tanagri, gradu u Beociji u Grčkoj, u Myrini u Maloj Aziji, te u nekoliko grčkih gradova u južnoj Italiji i na Siciliji. Za nas je posebno važan centar bio u Tarantu, odakle je, izgleda, veći dio terakota iz Farosa i iz Isse bio importiran. Ulomak kalupa za pravljenje ovih statueta otkriven je u Farosu krajem 19. stoljeća (T. XXXVI, E),⁷⁹⁰ kada je također pronađeno nekoliko statueta u grobovima zapadno od grada,⁷⁹¹ koje prikazuju žene, takozvanog Tanagra stila. Iz Farosa je poznato nekoliko terakota koje su sada u Arheološkom muzeju u Veneciji, a nekoć su se čuvala u muzeju u Zadru (T. XXXVI, F). Od šest sačuvanih samo je jedna sigurno iz Farosa dok su ostale (uglavnom u ulomcima) ili možda iz Isse ili iz Farosa i Isse. Datiraju se u 3. st. pr. Kr.⁷⁹² Novija istraživanja službe zaštite u Farosu donijela su nove nalaze ulomaka terakota,⁷⁹³ a poznata je i jedna komična teatarska maska.⁷⁹⁴ I prilikom sistematskih iskopavanja PJO također je nađeno nekoliko terakota, koje će biti objavljene naknadno. Ipak, treba ponoviti da se u Sondi III našla jama u kojoj su nađeni ulomci terakote koja vjerojatno predstavlja žensku božicu. Kontekst pokazuje da se ta terakota tu i radila, odnosno da je tu bila mala

⁷⁸⁸ KIRIGIN u tisku.

⁷⁸⁹ Katalog Pharos 1995, 75, br. 41, 103, br. 69, 107, br. 75 i 76. Datacija u publikaciji nije obrazložena.

⁷⁹⁰ MIGOTTI 1989, 20, T. 7, 1; Katalog Pharos 1995, 122, br. 7.

⁷⁹¹ Anonimus 1895.

⁷⁹² NARDELLI 1991.

⁷⁹³ Katalog Pharos 1995, 82 br. 43, 89 br. 55.

⁷⁹⁴ Katalog Pharos 1995, 63 br. 7.

peč za izradu terakota. U svakom slučaju vidi se da su se terakote koristile, kako u kućama Farana, tako i u pogrebnom ritualu. Za razliku od Isse, odakle su terakote poznate isključivo iz grobova, pored ženskih figura ima i terakotnih prikaza raznih božanstava i njihovih simbola,⁷⁹⁵ u Farosu zasad takvih terakota nema. Prema svojim karakteristikama izgleda da su se terakote u Farosu prestale koristiti nakon 3. st. pr. Kr.

Fina keramika, datirana od 4. do 2. st. pr. Kr. pripada raznim centrima proizvodnje (Grčka, južna i sjeverna Italija), a i lokalnoj.⁷⁹⁶ Za sada se ne može govoriti o dinamici tih kretanja, odnosno o tome kada se i koliko nečega uvozilo, i što se i koliko proizvodilo u gradu i na njegovom teritoriju. Nalazi fine keramike na raznim mjestima u gradu ukazuju na sličan standard i potrebe njegova stanovništva.

Istraživanja terena na istočnom dijelu otoka kod sela Poljica i Zastržišća pokazala su kako grčki produkti nisu dopirali u te krajeve iako je taj kraj bio prilično napučen u pretpovijesno i rimsko doba,⁷⁹⁷ a slično je i s drugim dijelovima otoka, osim prostora grada Hvara.⁷⁹⁸ To samo pokazuje kako između Farana i domorodaca na otoku nije postojala razmjena, a samim tim ni neke čvršće veze.

Ono što se još može reći o keramičkom materijalu koji je importiran u Faros upozorava na to da je Faros u doba svoje samostalnosti imao trgovačke veze s raznim krajevima na Sredozemlju i na Jadranu, i da je imao potrebu da uvozi takvu robu. Treba navesti da novija literatura ukazuje na to da figuralne i druge fine posude nisu bile posebno transportirane već da su izgleda služile kao balast, odnosno da su popunjavale prazan prostor u brodovima, te da nisu bile osobito cijenjene kao mogućnost zarade.⁷⁹⁹ No to ne mora biti točno. Naime, iako je proizvodnja slikanih vaza u Grčkoj bila jeftina, to ne znači da se ta keramika izvan Grčke nije prodavala za daleko veću cijenu, pogotovo među domorodcima.⁸⁰⁰

⁷⁹⁵ Katalog Issa 1986, 34-36; KIRIGIN 1996, 140-148. Gradski prostor Isse nije istraživani.

⁷⁹⁶ Ovakva generalizacija je zasad jedino moguća jer nisu objavljeni kvantitativni ni stratigrafski pokazatelji.

⁷⁹⁷ HAYES i KIRIGIN 1994.

⁷⁹⁸ Nepublicirano. Vidi: KIRIGIN (ur.) 1998, 33.

⁷⁹⁹ GILL 1991, 29-45.

⁸⁰⁰ Sjetimo se samo pojave rebatinki (traperica) koje su u Americi koštale malo, a u nas su se, svojedobno, prodavale za mala bogatstva.

POGLAVLJE 10

FAROSKI KULTOVI

Općenito o religiji Grka

U poglavlju o Parosu, matici Farosa, mogli smo naslutiti nešto i o religiji na tom otoku, i nema sumnje da su Parani koji su došli na Hvar sa sobom donijeli i svoje vjerske običaje: kao i oni sami, i njihovi bogovi su bili doseljenici koji su u novoj postojbini također morali dobiti svoj prostor. Da li su štovali sve ono što se štovalo na Parosu zasad nije moguće utvrditi. Koje je božanstvo u Farosu nosilo pridjev Polais ili Poliarkhos (onaj koji drži grad), nije također poznato. Na novcima koje Faros kuje nalaze se likovi Zeusa, Persefone, Artemide i Dioniza,⁸⁰¹ božanstva koja su očito bila važna u životu Farana. Ista ta božanstva su se štovala na Parosu i Tasosu, a i drugdje u grčkom svijetu.

Religija starih Grka je dobro poznata zahvaljujući prvenstveno piscima poput Homera i Hesioda, zatim velikog broja sačuvanih natpisa na kamenu, a isto tako i velikog broja svetišta i hramova, te prikaza skulptura i reljefa, na keramičkim slikanim vazama, novcu, mozaicima i sl. O njoj je napisano i bezbroj stručnih i znanstvenih knjiga, a i popularnih. No bez obzira na to teško je proniknuti i razumjeti grčki vjerski život, jer ga mi uglavnom promatramo s našeg kršćanskog, odnosno monoteističkog ili pak ateističkog stajališta, dok je kod Grka život bio okružen raznim božanstvima, herojima, nimfama. Također, stari Grci nisu imali neku općeprihvaćenu svetu knjigu poput Biblije ili Kurana, ni dogmu (pa tako ni herezu), a čak nisu ni imali riječ za religiju. Kada mi danas govorimo o Bogu, govorimo o onome koji je stvorio svijet i koji je izvan ovoga svijeta, dakle, dalek i nedostupan. Kod Grka pak, bogovi nisu bili izvan svijeta, oni nisu ni stvorili svijet, a ni čovjeka. Nisu bili vječni, već jednostavno besmrtni i nisu uvijek postojali, već su uzurpirali svoj položaj. Njihovi bogovi imali su ograničenu moć i znanje i stalno su se miješali u svakodnevni život običnih ljudi, bili su tu. Vjerski život Grka bio je stoga posve drukčiji nego naš današnji, gdje su crkva i vjera dobrim dijelom odvojeni od javnog i političkog života. Kod Grka religija je pak javna, opća stvar i ne postoji razgraničenje između svetog i profanog. Svaka radnja bila je vezana uz bogove, mitske heroje, nimfe i s njima se svakodnevno komuniciralo. Primjerice, zasjedanje skupštine grada nije moglo proći bez prethodnog obreda, što se jasno vidi i na faroskoj psefizmi: *“odlučeno je (faroske poslanike) uputiti ih pred narodnu skupštinu odmah nakon žrtve”*.

⁸⁰¹ BRUNŠMID 1898, 40-53; BRUNŠMID 1998, 52-63 i poglavlje 8 ovdje.

Brod nije mogao napustiti luku a da se prvo nisu obavile molitve i žrtve, libacije, a isto se događalo kada bi brod uplovio u luku. Ti rituali zvali su se *ekbatéria* i *apobatéria*,⁸⁰² a na svakom brodu postojao je i žrtvenik i posuda za sveto pranje - *louterion* - kakva je nađena u kanalu između Pelegrina i Škoja: (T. XXXVI, c),⁸⁰³ a i u samom Farosu (T. XXXVI, D).

Kod Grka nije postojala odvojena religijska zajednica - kler - koja je djelovala autonomno i imala vlastitu hijerarhiju ili nasljedne svećenike (takvi su postojali u ranijem aristokratskom ustroju grčkog društva). Za razliku od rimskog svijeta, gdje su (izuzev Vestalskih djevoja) svećenici bili muškarci, okupljeni u kolegije i bratstva, grčki gradovi imali su svećenike oba spola: žene su bile svećenice božica, a muškarci bogova. Ti svećenici(e) - na grčkom *hiereus* - bili su vezani uz određeni kult i uz određeno svetište, hram ili festival. Oni su bili savjetnici i pomoćnici pri obredima, ali nisu bili propovjednici ni učitelji, a nakon što bi obavili te svoje dužnosti nastavili bi živjeti uobičajenim svakodnevnim životom kao i ostali građani. Mogli su se vjenčati i nisu morali stanovati u hramu ili svetištu. Često je njihov položaj bio nasljedan ili doživotan, ali su bili i birani jednom godišnje iz uglednih i časnih obitelji, dobijajući često minimalnu plaću, ali i bolje komade mesa žrtvovane životinje, ili pak rezervirano mjesto u teatru. U svakom slučaju grad je, a ne kao danas Crkva, imao kontrolu nad njima i određivao je kako će funkcionirati.⁸⁰⁴

Ono po čemu se grčki hram⁸⁰⁵ razlikuje od današnjeg, jest u tome što je to mjesto gdje boravi bog ili božica, a ne mjesto štovanja, odnosno gdje se ide na molitve. Ritualni kojima se odavala počast bogovima nisu bili vezani uz hramove već uz oltare/žrtvenike - *bomos* - kojih je bilo posvuda, u kućama, na raznim mjestima u gradu ili u polju (slično srednjovjekovnim kapelama), a za vrijeme proslava i procesija kip božanstva bi se iznosio iz hrama ili bi pak on/ona bili postavljeni za stalno na nekom javnom mjestu. U hram se nije diralo niti se u njega ulazilo. Jedina potvrda postojanja neke ritualne radnje u Farosu pronađena je u Vukovarskoj cesti br. 2, gdje su otkriveni ostaci dijela grčke kuće u kojoj je bio ukrašeni keramički *louterion* - plitka lustracijska posuda na visokoj nozi (T. XXXVI, D).⁸⁰⁶ Zasad još nema traga nekom hramu u gradu.⁸⁰⁷ Da je ipak neki

⁸⁰² BURKERT 1985, 69, 266-267.

⁸⁰³ GAFFNEY et al. 1997, 71, sl. 5.3, dolje lijevo.

⁸⁰⁴ Općenito o religiji starih Grka konzultirao sam prvenstveno: BURKERT 1985 i BRUIT ZAIMAN i SCHMITT PANTEL 1992, a i OCD.

⁸⁰⁵ Svetište označava sveti prostor u kojemu se može nalaziti i hram, ali i ne mora.

⁸⁰⁶ Katalog Pharos 1995, 103-104. Grčke kuće nisu imale posebnu sobu za oltare ili žrtvenike, zaključuje na temelju arheološke evidencije JAMESON (1990, 192-195).

⁸⁰⁷ JELIČIĆ-RADONIĆ 1996, 158 i bilj. 15, gdje se samo navodi da se kod kompleksa sv. Ivana među ostacima grčke i helenističke arhitekture "razabiru i one kultne".

hram u Farosu postojao, možda ukazuju dva sačuvana zavjetna natpisa posvećena Afroditi. Jedan predstavlja malu mramornu bazu na čijoj gornjoj plohi je ovalno udubljenje sa žlijebom po sredini, što se tumači kao ležište za neki predmet, vjerojatno kipić Afrodite. Na prednjoj plohi je natpis (*G*)ordilo Demarhou Afrodite dekatan. Drugi, nešto stariji, jest debela vapnenasta ploča na kojoj je natpis: *Kleudike Hermagorou dekatan anetheke Afrodite*.⁸⁰⁸ Oba su poznata još od 1837. kada ih je objavio Petar Nisiteo, a potom i drugi.⁸⁰⁹ I Gordilo (kći) Demarha i Kleudika (kći) Hermagora prinose desetinu neke dobiti Afroditi. Neki su to protumačili da je to desetina od poslova koje su one obavljale. Prvo je Böckh, a potom i Grga Novak, naveo da su one hetere,⁸¹⁰ neka vrsta kurtizana, što je s prvom opovrgao već Brunšmid navodeći da se za hetere ne navodi ime oca.⁸¹¹ Desetina - *tithe, dekate* - od nekog prihoda bila je neka norma kojom su se darivala svetišta. Da je to tako, spominjem da je Ksenofon (oko 430.-354. pr. Kr.) od plijena koji je dobila njegova vojska od deset tisuća, jednu desetinu darovao Apolonovu svetištu u Delfima i Artemidinu svetištu u Efesu.⁸¹² Najpoznatije tithe bile su one od Atenjana koje su donosili eleusinskim božicama (Demetri i Persefoni), potičući u jednom dekretu i ostale Grke na darivanja (IG 13.78). Tako bi se u silosima svetišta sakupljali plodovi za javne festivale.⁸¹³ Desetine su se davale Delfima i u ljudstvu: Argos je 468. osvojio Mikenu i desetinu stanovništva dao je bogu. Delfi su ih koristili kao svete robove ili su ih slali da utemelje neku koloniju poput Reghiona (u južnoj Italiji u Messenskom tjesnacu).⁸¹⁴

Zanimljiv je i nalaz ulomka antičkog crvenofiguralnog kratera sa scenom borbe jednookog Arimaspa s grifonom (**T. XXXI, B**), koji je nađen u Farosu. Pored poznatih prikaza velikih mitoloških bitaka kao što su Amazonomahija ili Kentaumahija, u 4. st. pr. Kr., počela se prikazivati i grifomahija. Arimaspi su legendarni narodi sa sjevera koji su se stalno borili s grifonima koji su čuvali zlato.⁸¹⁵ Teško je povjerovati da je ovu vazu kupio neki Faranin a da nije znao što se na njoj prikazuje i da mu taj prikaz nije bio značajan.

⁸⁰⁸ Epigrafičari tvrde da je natpis pisan u metru, što znači da bi to bili najstariji stihovi s Hvara; cfr. BRUNŠMID 1898, 15; BRUNŠMID 1998, 27.

⁸⁰⁹ NISITEO 1837, BRUNŠMID 1898, 26-28; BRUNŠMID 1998, 38-39; Katalog Pharos 1995, 46; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987, 29-33.

⁸¹⁰ Böckh kod BRUNŠMID 1898, 15 i BRUNŠMID 1998, 27; NOVAK 1960, 34.

⁸¹¹ BRUNŠMID 1898, 14-16; BRUNŠMID 1998, 27-28. Mišljenje Brunšmida podržava i NIKOLANCI 1976, 157.

⁸¹² KITO 1963, 249; BURKERT 1985, 69.

⁸¹³ BURKERT 1985, 67-68.

⁸¹⁴ MALKIN 1987, 31-41.

⁸¹⁵ OCD 1996, 157 s.v. Arimaspeans; BOARDMAN 1989, 227. (Vidi još ovdje i str. 154 i bilj. 668).

No detalji o samom mitu nisu poznati, tako da je teško dokučiti smisao ove vase u Farosu.

U poglavlju o ostacima Farosa naveo sam da su se prilikom iskopavanja u sondama I i III otkrile jame s votivnim darovima. U Sondi I, u procjepu živca, otkriveno je nekoliko razbijenih crnosjajnih skyphosa. Ta sonda, iako smještena u hipotetičnom centru grada, nije dala nikakvih tragova arhitekture, što začuđuje i dodatno otežava interpretaciju. Jama u Sondi III očito je nastala u sklopu stambene zgrade, odnosno njenoga radnog dijela, gdje je izgleda bila peć za izradu terakota. Kakva je svrha ovih zavjeta bila teško je reći, no oni ukazuju da se radi o privatnim neslužbenim ritualima.

Treba još navesti i to da se uz Faros ne vezuje neki grčki mit, kao što se Antenor vezuje za Korčulu,⁸¹⁶ ili Jonije za Issu,⁸¹⁷ ili Diomed za Palagružu i rt Ploča.⁸¹⁸ Jedino doticanje je vezano uz Argonaute koji, kada plove Jadranom, prolaze pored dražesne Pitijeje, to jest otoka Hvara.⁸¹⁹

Kult osnivača grada

Ne znamo, također, ništa o tome da li se u Farosu štovao kult osnivača grada, dobročinitelja, zaštitnika ili spasioca, kult koji je općenito poznat u grčkim kolonijama,⁸²⁰ te se stoga najvjerojatnije i štovao u Farosu. Vidjeli smo (str. 61-64) za što je sve oikist bio zadužen i kakvu je odgovornost imao. Takvim važnim i svetim osobama nakon smrti grob - *heroon* - bio je smješten u gradu na istaknutom mjestu - na agori. Heroon je bio znatno manji od hrama, a herosu se prinose i manje vrijedne žrtve,⁸²¹ koje su tamne životinje stavljane na niski oltar - *eshara* - i to noću, jer imaju htonski aspekt. Prinosili su i zavjete, poput kyliksa s urezanim grafitima, kao što je slučaj s oikistom Gele.⁸²² Oko groba oikista slavilo se jednom godišnje. Bio je to prvi kult koji nije imao veze s maticom i kao takav postao je simbol identiteta novoga grada. Ritualni su se odvijali i prilikom rođenja, punoljetnosti, koji su se održavali za vrijeme svečanosti *Apatouria*, vjenčanja koja su se većinom slavila zimi, devet mjeseci nakon *Apatourije*, u mjesecu zvanom *Gamelion*. Ni o ovome nemamo nikakvih podataka za Faros.

⁸¹⁶ KATIČIĆ 1995, 328.

⁸¹⁷ NIKOLANCI 1989c; KATIČIĆ 1995, 161-198.

⁸¹⁸ KIRIGIN i ČAČE 1998.

⁸¹⁹ NIKOLANCI 1989a; KATIČIĆ 1995.

⁸²⁰ BURKERT 1985, 203-208; MALIKIN 1987, 189-266.

⁸²¹ BRUIT ZAIDMAN i SCHMITT PANTEL 1992, 178-182; OCD 1996, s.v. Hero-cult.

⁸²² MALKIN 1987, 164, 259.

Žrtvovanje

Glavna karakteristika vjerskog obreda bilo je žrtvovanje, riječ koje nema u grčkom jeziku, već se takav čin označava kao posvećivanje, darivanje, radeći sveti čin, ubijanje, kidanje, uništavanje i sl.,⁸²³ dok je darivanje boga ili božice-*thusia* - bila uobičajena riječ za tu radnju. Da su one bile toliko važne u životu Grka, svjedoči i to da je zakonodavac Solon (oko 640.-560.) u svojim reformama više posvećivao pažnju žrtvovanju negoli ustavnim i ekonomskim mjerama.⁸²⁴ Iako zasad nemamo nikakvih podataka o žrtvovanju u Farosu, a budući da u domaćoj literaturi o tome nema adekvatnih referenci, osim onog što je napisao Musić davne 1910.,⁸²⁵ te da o ovoj temi danas postoji opširno štivo,⁸²⁶ a da nova iskopavanja mogu donijeti na vidjelo tragove žrtvenih radnji, mislim da neće biti na odmet nešto reći o tome.

Uobičajena žrtva bila je u većini slučajeva domaća životinja (svinja, ovca, koza ili krava), rijetko kada divljač ili pak riba, nikad ljudi (osim u mitovima), dok su psi i konji žrtvovani, ali nakon čega nije slijedila svečanost. Izbor žrtve ovisio je o kupovnoj moći, a najjeftinija životinja je bio prašćić (oko 3 drahme).⁸²⁷ Sam ritual žrtvovanja olimpijskim bogovima imao je tri razine: pripremu, klanje i tretman mesa. Ritual je praćen procesijama - *pompe* -, raznim radnjama i molitvama. Prilikom pripreme nošena je košara u kojoj je bio mesarski nož prekriven ječmom. Sudionici bi uzimali iz košare ječam, a onaj koji je obavljao žrtvu otkinuo bi dio vlasi sa životinje i bacio ih zajedno sa zrnima ječma na vatru žrtvenika - *bomos*. Zatim je tu bila posuda za sveto pranje - *louterion* -, i posuda za hvatanje krvi - *sphageion* - nakon klanja, koja bi se potom prelila preko vatre na žrtveniku. Koljač (*boutupos*) bi prvo žrtvu udario sjekirom po čelu, a potom bi joj prerezao vrat. Nakon što se iscijedi krv, mesar - *mageiros* - bi razdijelio meso. Bogovima bi se spaljivali lošiji dijelovi, kosti i žile - *meria* - zamotane u masne komade, zalijevani vinom. Smatralo se da je dim onaj koji spaja ljude i bogove. Iznutrice - *splankhana* - kao najvrijedniji dio bi se peklo i također podijelile, prvo bozima, a potom sudionicima rituala, što im je osiguravalo potpuno učešće u žrtvi. Ostali komadi bi se isjekli u jednake dijelove i pekli na oltaru: dio je bio namijenjen božanstvu, a ostalo se na jednake dijelove davalo svim sudionicima. Kuhani dijelovi bi se također jednako dijelili, ponekad i ždrijebanjem (jer svi dijelovi nisu iste

⁸²³ OCD 1996, sv. sacrifice, Greek.

⁸²⁴ FINLEY 1963, 48.

⁸²⁵ MUSIĆ 1910, 79-81. Knjiga je i danas još uvijek korisna.

⁸²⁶ BRUIT ZAIDMAN i SCHMITT PANTEL 1992, 253-254.

⁸²⁷ Svinje su igrale glavnu ulogu u kultu Demetre: OSBORNE 1987, 50, 174.

kvalitete), a nosili su se i kući. Crijeva - *entera* - čuvala su se za izradu krvavica. Treba napomenuti da se iz dosadašnje arheološke dokumentacije ne može vidjeti razlika u žrtvama za nadzemne i podzemne bogove (Ekroth 1998).

Za podzemne bogove, kakva je bila Demetra, heroje i umrle, ritual je bio drukčiji: meso se nije jelo, već se cijela životinja spaljivala (holokaust) na niskom žrtveniku i nije se koristilo vino, već se žrtva zalijevala mlijekom ili medom. Razlike u žrtvama za nadzemne i podzemne bogove ne podržava arheološka dokumentacija.⁸²⁸

Pored životinja davali su se i nekrvni darovi kao što je povrće, voće, začini, čiji se miris prinosiso bogovima preko vatre. Osobito su darivani odabrani kolači - *popana*, *liba*, koji su često imali oblik prilagođen božanstvu ili ritualu. Ovakve žrtve svakodnevno su se prinobile i u kućama. Takvi vegetarijanski rituali karakteristični su za orfičku, a dijelom i za pitagorejsku sektu, dok su živo meso, nakon komadanja, jeli sljedbenici Dionizijeva kulta - takozvana *omophagia*.

Sastavni dio ovih radnji bile su žrtve ljevanice - *sponde* - , koje su prinošene i samostalno, svakodnevno, i ujutro i navečer, početkom svakog jela, za vrijeme odlaska ili povratka. Uglavnom su one bile od mješavine vina i vode, ponekad i s medom i mlijekom, a izljevale su se uz molitvu na žrtvenik ili na zemlju iz *oinohoe* - vrča za vino s jednom ručkom. Tečnost se uzimala iz *kratera* - veće posude u kojoj su se miješale tekućine, i iz *oinohoa* izljevale u *phiale* - konična ceremonijalna zdjela, odakle se tečnost lijevala na žrtvenik. Tek nakon toga preostala tekućina iz *phiale* bi se pila iz čaša: plitkih zvanih *kylix* i dubljih zvanih *skyphos*.

Postojali su i darovi bozima od prvih plodova, takozvane *aparche*, koje su ili spaljivane ili zakopavane na svetim mjestima, ili pak potapane u tekuću vodu, močvaru ili more. Mogu to biti prvi plodovi iz polja - *horaia* -, ili klasje žita, kruh, smokve i masline, grožđe, vino i mlijeko. Ti darovi prinose se Demetri i Dionisu, a i nižim božanstvima poput Prijapa, nimfi i Panu.⁸²⁹ Moguće je da jedan takav dar tvori i skupina *skyphosa* otkrivenih u jednom procjepu živca u sondi I otkrivenoj 1993. godine.⁸³⁰

Kultovi u chori

U Starogradskom polju nisu uočeni neki očiti ostaci hramova ili svetišta iz grčkog razdoblja, kao što je to uobičajeno na teritoriju nekog predjela u samoj

⁸²⁸ EKROTH 1998.

⁸²⁹ BURKERT 1985, 66-68.

⁸³⁰ FORENBAHER et al. 1994, 21, fig. 4.

Grčkoj,⁸³¹ a i u drugim apoikiama po Sredozemlju.⁸³² No otkriće obrađenih kamenih blokova za vrijeme rekognosciranja buduće (sada već izgrađene) ceste Stari Grad - Jelsa, na položaju Munjače,⁸³³ odnosno na liniji grčkog katastra (T. XXIII E, br. 38, T. XXVIII, T. XXIX, A), ukazuju da bi to mogli biti blokovi nekog hrama. Ti blokovi nisu slični (osim po veličini) onima na raznim fortifikacijama Farosa: oni imaju obrađeni okvir, odnosno istaknuti bunjirani središnji dio.⁸³⁴ Položaj Munjače je dominantan,⁸³⁵ ali nema vojno-strateško značenje, iako se s njega vidi cijelo polje, a u pravoj liniji prema sjeveru nalazi se *omphalos* grčke parcelacije, a dalje kula na Maslinoviku. Rekognosciranja oko ovih blokova, koji su bili ugrađeni u podnožje suhozida srednjovjekovnog puta, odnosno ranijeg antičkog (T. XXIX, A) nisu dala novih nalaza, no teško je povjerovati da su oni donešeni s nekog udaljenijeg mjesta. Teško je povjerovati da Farani nisu imali neko svetište u polju, jer je to bilo uobičajeno u grčkom svijetu. U chori Metaponta, koja je 4-5 puta veća od farske, otkriveno je 14 svetišta.⁸³⁶ Da su svetišta postojala i izvan grada vidi se na primjeru Arkadije,⁸³⁷ a i iz jednog dekreta grada Kolofona (malog polisa u zapadnoj Joniji) s kraja 4. st. pr. Kr., u kojemu se poduzimaju koraci da se grad proširi. Navodi se kako se zbog toga trebaju moliti bogovima svojih predaka "i drugim bogovima koji obitavaju u gradu (polisu) i polju (chori); a kako su probici darovani, (svećenici, svećenice, magistri - *pitanis* - i članovi *boule* i oni imenovani u ovom dekretu, op. p.) imaju obaviti procesiju i žrtve onako kako to *demos* odluči".⁸³⁸ Kako je Starogradsko polje sastavni dio Farosa i kako se u polju živjelo i radilo, logično je pretpostaviti neko sveto mjesto unutar ovog jasnog prostornog reda, i logično je pretpostaviti da je takvo svetište bilo vezano uz zemljoradnju i produkte zemlje, odnosno Dionisu, Kori, Nimfama, Ateni Tithroni, ali najvjerojatnije Demetri, božici poljodjelstva. I u drugim gradovima njezina svetišta u polju dominiraju u odnosu na ona posvećena Ateni (kao božici maslina) ili Dionisu (kao bogu vina). Vidjeli smo da takvo Demetrino izvangradsko svetište postoji i na Parosu⁸³⁹ a i na Tasosu.⁸⁴⁰ "Za Grke je uzgajanje, čuvanje i raspodjela pšenice bilo pitanje života i smrti",⁸⁴¹ čemu

⁸³¹ JOST 1994.

⁸³² CARTER 1994.

⁸³³ LOKOŠEK 1985; KIRIGIN 2001.

⁸³⁴ Pohranjeni su u zgradu Biankini u Starom Gradu.

⁸³⁵ Mještani Vrbanja govore da su tuda gonili stoku ka lokvi u Dračevici.

⁸³⁶ CARTER 1994, 169.

⁸³⁷ JOST 1994.

⁸³⁸ COLE 1994, 199-200.

⁸³⁹ Herodot, 6 134.

⁸⁴⁰ ROLLEY 1965.

⁸⁴¹ COLE 1994, 201-202.

svjedoči i velik broj epiteta koje su Grci davali Demetri (npr. *Sito* - pšenica, *Megalomazos* - velikog kruha, *Soritis* - koja daje puno pšenice, *Halīs* - gumna, itd).⁸⁴² Zavjetni darovi (*ta anathemata*), kao što su terakotne figure i reljefi, razne minijaturene bojane i nebojane keramičke posude, gdje neke imaju urezane natpise, takozvani grafiti, i svjetiljke, karakteristični su pokretni nalazi u svetištima, no takvih zasad iz faroske chore nema. Jedna mala posudica, vjerojatno votivnog karaktera, korintske produkcije, otkrivena u Farosu (**T. XXXIII, E2**) može svjedočiti o takvim darovima.

Izneseno je i uvjerenje da su se zbog postojanja faroske chore u Farosu održavali dionizijski festivali i falofarije,⁸⁴³ ali za tako što zasad nema dokaza. Ne znamo ništa o festivalima koji su se održavali u Farosu, a niti pouzdano znamo da su Farani odlazili na svečanosti koje su se organizirale u Delfima i kojom prilikom su se tamo okupljali Grci iz cijeloga tada poznatog svijeta, kako bi slavili svehelenskog boga Apolona. Moguće je da su tamo odlazili i susretali se s Paranima i na taj način održavali veze s maticom. Moguće je da su Farani odlazili i na Paros kako bi tamo prinijeli darove bogovima, što je bio slučaj i s drugim kolonijama (npr. Brea u Ateni).⁸⁴⁴

Moguće je da se na marginama teritorija grada štovao i kult Artemide, jer je njezin svijet vezan uz nedirnutu prirodu. Hramovi ili oltari na takvim mjestima bili su znakovi kojima su se u grčkom svijetu obilježavale granice teritorija grada i očitovanja pripadnosti predjela određenoj zajednici, no to u slučaju Farosa možda nije bio slučaj.

K a l e n d a r

Nemamo nikakvih podataka o tome kako su se nazivali pojedini mjeseci u Farosu. U Grčkoj i njezinim naseobinama po Sredozemlju i Crnom moru, svaki grad je imao drukčiji ili donekle drukčiji kalendar, a po njemu se raspoznaje lokalna religija. U susjednoj Issi znamo za imena nekoliko mjeseci.⁸⁴⁵ Godina je bila lunarna, a mjeseci su dobivali imena po bogovima i svečanostima (*heortai*) koje su se održavale u pojedinom mjesecu. Na Parosu godina počinje početkom jeseni, a također i na Tasosu, i to nakon mjeseca Apatouriona, odnosno javnom svečanošću zvanom *Apatouria*, slavljenom u svim jonskim gradovima, a o kojoj se zna isključivo po podacima iz Atene gdje joj je funkcija da uvede nove članove u fratrije (bratstva). Na Parosu i Tasosu

⁸⁴² COLE 1994, 201-202.

⁸⁴³ ZANINOVIĆ 1995b, 161.

⁸⁴⁴ GRAHAM 1983, 62.

⁸⁴⁵ KIRIGIN 1996, 117-119.

poznata su još dva mjeseca: Poseidon i Anthesterion, dok je Batromion poznat samo na Parosu, a Maimakteron samo na Tasosu.⁸⁴⁶ Ovi mjeseci dobili su ime po svečanostima: Posideia, Anathesteria (vezana uz štovanje Dionisa) i Miamakteria (o kojoj se ništa ne zna osim da se u Ateni u tom mjesecu nisu žrtvovalе životinje),⁸⁴⁷ no s jednog natpisa otkrivenog u Tasosu doznaje se za dvadeset svečanosti koje su se godišnje održavale u tom gradu,⁸⁴⁸ što znači da neke svečanosti, i to značajne, nisu bile vezane uz ime mjeseca (npr. Velika Dionizija u mjesecu Elaphebolionu u Ateni).⁸⁴⁹ Moguće je da je u Farosu postojao i mjesec *Aphrodision*, budući da je kult Afrodite zasvjedočen, a također i *Damatrion*, jer je poljodjelstvo bila očito glavna ekonomska baza grada. No to ne mora biti tako. Grčki kalendari nemaju veze s prirodnim ritmom poljodjelskog vremena (kao što se donekle zovu naši mjeseci), a to je zato jer bi poljodjelske aktivnosti, ovisne o vremenu, došle u raskorak s lunarnim ritmom mjeseci. Zbog toga nema imena mjeseci koji su vezani uz žetvu ili branje grožđa.⁸⁵⁰

POGLAVLJE 11

POGREBNI OBIČAJI

Grčku civilizaciju, zvuči paradoksalno, dobrim dijelom poznajemo po nalazima iz grobova i grobljâ. Kako većina predmeta iz grobova do nas nije došla sistematskim arheološkim iskopavanjima, već kao rezultat pljačke ili, blaže rečeno, antikvarnim zanimanjem prema lijepim stvarima, prilično je teško rekonstruirati pogrebni običaj starih Grka. Ipak, utvrđeno je kako običaji vezani uz smrt pojedinca variraju od grada do grada, te da način pokopa odražava društvene odnose u pojedinoj zajednici, a i status osoba. Kroz njih se reflektira tradicija koja se najteže mijenja upravo u pogrebnom ritualu. Kod Spartanaca se, na primjer, ukopi vrše unutar grada (naselja), dok se u drugim gradovima obred ukopa vrši izvan grada. Razlikuju se oblici grobova, grobni prilozi, njihov broj, kvalitet i položaj u grobu, nadgrobni spomenici, rituali prije i nakon ukopa. Po nalazima u grobovima zatim se mogu pratiti strani utjecaji i odnos prema zagrobnom životu, dok se u novije doba analizom kostiju pokojnika mogu dobiti raznovrsni podaci o spolu, dobi, bolestima, krvnim grupama itd.

⁸⁴⁶ LANZILOTTA 1987, 183-184.

⁸⁴⁷ BRUIT ZAIDMAN i SCHMITT PANTEL 1992, 107.

⁸⁴⁸ LANZILOTTA 1987, 183.

⁸⁴⁹ OCD 1996, sv. Apaturia; BURKERT 1985, 226.

⁸⁵⁰ BURKERT 1985, 226.

Grci su podizali grobove svojim herojima, mitskim utemeljivačima gradova, ali i onima koji su umrli ili ubijeni izvan grada i nikada stvarno pokopani. Takvi grobovi nazivaju se kenotafi. Vjerovali su kako će onaj koji ostane nepokopan ostati bez boravišta i vječno će lutati, pa mu je stoga trebalo sagraditi grob i odat počast. Grci su vjerovali da je duša povezana s tijelom i ne ide u neki strani svijet, nego da ostaje u blizini ljudi i da nastavlja svoj život pod zemljom, o čemu je pisao i Euripid u *Alkestidi* (163) i u *Hekabi* na više mjesta. Tada se nije vjerovalo u pakao i raj. Euripid u *Ifigeniji na Tauridi* (163) navodi kako se po grobu lijevalo vino i ostavljala hrana kako bi pokojnik imao što piti i jesti, a ona se donosila na grob u izvjesne dane u godini. U *Ilijadi* (XXI, 27-28 i XXIII, 165-176) čitamo kako su ubijani robovi i konji pokojnika, jer se vjerovalo da bi mu oni mogli služiti. Nisu stoga pogrebni običaji obavljani kako bi se iskazala žalost, nego radi mira i sreće umrlog (Ilijada XXII, 358; Odiseja XI, 73). Po pravilu žene su obavljale sve radnje vezane uz sprovod koji bi se odvijao noću (barem u Ateni): pripremu tijela - *prothesis* - kada se pjevaju žalopojke - *threnos* -, predvodile su procesiju - *ekphora* - koju prate muškarci, a potom ostale žene koje oplakuju, uz svirače na aulama, neka vrsta oboe. Na groblju - *nekrotaphion* - tijelo bi se poleglo u grob zajedno s nekim predmetima koji bi se stavljali i izvan groba. Zabilježene različitosti ovih priloga omogućuju uvid u socijalni status i religijski simbolizam vezan uz pokojnika. Nakon pokopa nad grobom bi se obavljale libacije zvane *khoai* (od *khein* što znači lijevati u količinama), koje su često isključivale vino, a bile su vezane uz darivanje hrane koja se stavljala na grob, takozvana *enagismata*. Kada bi se prinosile životinje kao žrtva na grobu, prilikom klanja krv bi se nanosila u sam grob, a životinja bi se posve spalila. Sprovod bi se završio u kući pokojnika gdje su se obavljali ritusi purifikacije, a na ognjištu bi se upalila nova vatra. Trećeg, devetog i tridesetog dana održavale su se posebne komemorativne žrtve nad grobom. Prema literarnim izvorima, izgleda da se u ona doba ljudi nisu toliko bojali smrti, koliko ih je mučio strah da se nakon smrti ne obave obredi: Sofoklo, *Antigona* 467 "da njezin brat ne bi ostao bez pogreba". No sve navedeno ne mora biti pravilo, već samo podsjetnik da se prigodom pokopa odvijaju određene radnje koje u Farosu uopće nisu poznate.

U Grčkim kolonijama u početku često prevladavaju pogrebni običaji grada matice, a kasnije nastaju lokalni običaji, nerijetko vezani uz utjecaje domorodačkog stanovništva (što je slučaj sa susjednom Issom). No ima i iznimaka. Poznato je kako su Korinćani utemeljili Sirakuzu 733. godine pr. Kr. U Korintu su se tada mrtvi pokapali u zgrčenom položaju, a u Sirakuzi u ispruženom. Tumači se to time što su lokalni Sikeloti svoje pokapali također u zgrčenom položaju, zbog čega su Sirakužani odlučili pokapati svoje u ispruženom položaju. Slične razlike već na samom početku postojanja novih

gradova pokazuju i nekropole u kolonijama Geli i Megara Hyblaea, također na Siciliji.⁸⁵¹

Rani grobovi na Parosu bili su urne s kremiranim ostacima⁸⁵² kakvih je nađeno i na Tasosu i tasoškim kolonijama Oisime i Neapolis (Kavalla). Kasnije tijekom 5. i 4. st. pr. Kr. u Parosu prevladavaju inhumirani grobovi, a česti su i specifični sarkofazi.⁸⁵³

U Farosu se koncem prošlog stoljeća našlo ulomaka arhajske fine crnofiguralne keramike, odnosno ulomci jednog lekita⁸⁵⁴ koji bi mogao biti dio inventara nekog groba, budući da su takve vaze najkarakterističniji oblik koji se kod Grka stavlja u grob u to doba.⁸⁵⁵ Nađen je na položaju blizu međaša vrtova obitelji Ljubić, Buić i Bianchini, odnosno na predjelu zvanom Jurjevac gdje se koncem prošlog stoljeća “na istočnoj strani vrta Buićeva našla se jedna uvala zemlje oko 7 m duga, do dva metra široka, a malne jedan metar duboka. Tu se otkrilo pet grobova, jedan za drugim poredanih, svaki 1.50 m dug, a 0.50 m širok i toliko visok. Izgledali su kao četverouglaste škrinje, o sebi stojeće. Gornja i pobočne strane groba bile su sastavljene od dvije ploče, a na glavi po jedna, a ozdola pjeskovita zemlja. Grobovi su bili puni zemlje, koja je malo po malo tijekom vremena u nje prodirala. Našlo se je u tri groba po jedan kipić i nekoliko posudica, na viški način, jednostavno bojadisanih, bez dvojbe tamno modro bojadisanih” zapisano je u nepotpisanom članku s konca 19. stoljeća.⁸⁵⁶ Možda su spomenuti kipići upravo oni koji su na **T. XXXVI, F**, jer fotografija je prilično stara. Spominje se u istom članku kako se na istom zemljištu našlo: “Još drugih sličnih i prostih grobova” te da je i “Bianchini u svom vrtu već našao iz grčke dobe jedan grob.” Predio se nalazi zapadno od Farosa, odvojen dolinom gdje je sada Tvrdalj i vrt Petra Hektorovića (**T. XXI, E**), nekoć izgleda morski zaljev u kojeg je uticao potok (zbog čega i cipli i jegulje u Hektorovićevo ribnjaku). Moguće je da je na ovom predjelu bila nekropola Farosa, a i rimskog naselja, jer se tu u blizini našlo i rimskih urni.⁸⁵⁷

Kako se sada zna da grad Faros obuhvaća prostor od oko 10 ha površine,⁸⁵⁸ nekropola na Jurjevcu zbog relativno malog broja grobova, ukazuje da bi mogla

⁸⁵¹ WILSON 1996, 62.

⁸⁵² ZAPHIROPOULOU 1994.

⁸⁵³ Općenito o grčkim pogrebnim običajima vidi: KURTZ i BOARDMAN 1971, passim. O parskim sarkofazima: LANZILOTTA 1987, 115; ZAPHIROPOULOU 1994, 139.

⁸⁵⁴ MIGOTTI 1986, 147-151.

⁸⁵⁵ KURTZ i BOARDMAN 1971, 102.

⁸⁵⁶ Anonimus 1895.

⁸⁵⁷ KIRIGIN 1991, 18, 20, sl. 9 br. 5 i 6, sl. 10. br. 1. Ovdje T. XVI, a i b.

⁸⁵⁸ FORENBAHER et al. 1994, 19, sl. 3, C. Ovdje T. XVI, b, T. XVII, b.

postojati i neka druga nekropola, kojoj dosad nismo ušli u trag. Naime, sloj zemlje na Jurjevcu nije toliko debeo da se dosad ne bi registrirali i još neki grčki grobovi, pogotovo zbog toga što se tu današnji Stari Grad širio, i to u doba kada su u gradu živjeli poznati ljubitelji starina koji bi svakako zabilježili i nove nalaze. Zapisano je kako ovdje ima “zemlje gdje više gdje manje, ali nigdje ne dopire do metra dubine, a većinom uz površje je goli kamen”.⁸⁵⁹ Mali broj grobova ukazuje da je postojala još neka nekropola koja je dobro zasuta nanosima zemlje što se taložila uz grad dolazeći s južnih prilično strmih padina. Izvan uže gradske jezgre Farosa grčko/helenistički grobovi otkriveni su na lokalitetima Knežine (SG 9), Čolovica (SG 5), Garmice (SG 31) i Kučišće (SG 6.1), ali o njima nemamo valjanu dokumentaciju, odnosno pobliže okolnosti nalaza.⁸⁶⁰ Ipak ti grobovi dovoljno su udaljeni od grada i raštrkani, da se ne može smatrati da pripadaju nekropoli grada, već će prije biti da pripadaju gospodarskim imanjima koja su se nalazila u neposrednoj blizini grada. Treba navesti da su grobovi nađeni na položajima Kučišće i Garmice nađeni na dubinama od 2 do 3 m. Pitanje položaja nekropole Farosa možda će se razriješiti s elektrozistentnim mjerenjima uz južni i istočni dio grada gdje se, najvjerojatnije, nalazila glavna nekropola.

Pet otkrivenih grobova na Jurjevcu, u kojima se nalazi po jedan pokojnik, posve odgovara načinu pokopa kod Grka.⁸⁶¹ Dužina grobova je mala (1,5 m), što ukazuje da se radi o stanovnicima niskog rasta, a što je opća karakteristika mediteranskog tipa, koji su još i gracilni. No kako kosti iz spomenutih grobova nisu sačuvane, nije nam poznato da li su pokojnici bili gracilni ili robusni, a niti to kojeg su spola bili, ni koliko su godina imali kad su pokopani. Da se nekropola Farosa sastojala od pojedinačnih grobova potvrđuju i tri poznata nadgrobna spomenika iz Farosa i bliže mu okolice, koji nose po jedno ime pokojnika: Selino Impokleo (otkriven na položaju Kučišće),⁸⁶² Komon Filoksenido (otkriven na položaju Kupinovik)⁸⁶³ i Aristofanes Aristofanous Syrakosios (**T. XXXVII, B**), za koga znamo samo da je nađen u Farosu.⁸⁶⁴ Postoji još samo jedan nadgrobni spomenik iz Farosa i na njemu su zabilježena imena dvojice pokojnika: Demodokos Damomarthou(?) i Kleudamos mikros Demodokou.⁸⁶⁵

⁸⁵⁹ Annonimus 1895, 71.

⁸⁶⁰ GAFFNEY et al. 1997, 178-179. Ovi grobovi upućuju da bi glavna nekropola mogla biti na istočnoj strani grada.

⁸⁶¹ KURTZ i BOARDMAN 1971, passim.

⁸⁶² NIKOLANCI 1980, 219-220, br. 9.

⁸⁶³ NIKOLANCI 1980, 223-224, br. 13.

⁸⁶⁴ KIRIGIN 1990, 301-302.

⁸⁶⁵ BRUNŠMID 1898, 20, br. 6; BRUNŠMID 1998, 32, br. 6. Ovaj sam natpis propustio navesti u radu iz 1990.

Grobovi i nadgrobni spomenici Farosa, kao i oni otkriveni izvan užeg arala grada (Taveinac, Kupinovik, Knežine, Čalovica, Garmica), iako malobrojni i slabo dokumentirani, ukazuju na skroman i jednostavan pogrebni običaj. Svojim umrlima dodavali su u grob mali broj predmeta, a na spomenik bi uklesali samo ime i prezime pokojnika, dok su strancima dodavali i mjesto odakle potječe: Aristofan Aristofanov iz Sirakuze, što svedoči o nekakvim vezama Farosa s vanjskim svijetom u 3. st. pr. Kr.

Pri proučavanju pogrebnih običaja Farosa otežavajuća okolnost je i ta što nam nisu poznati grobovi ni pogrebni običaji domorodačkog stanovništva Hvara iz vremena neposredno prije doseljenja Parana. Tako bez novih iskopavanja, zasad, ne možemo utvrditi gotovo ništa o pogrebnim običajima na Hvaru u željezno doba.

U široj zoni Jurjevca nalazi se i jedan kameni humak koji nije istražen,⁸⁶⁶ dok se na suprotnoj obali Starogradskog zaljeva, ispod male gradine Glavica⁸⁶⁷ na predjelu Priko, nalazi prilično devastirana nekropola pod humkama. Prema dosadašnjim spoznajama u srednjoj Dalmaciji domorodačko stanovništvo ranog željeznog doba pokapalo se u takozvane ravne grobove, odnosno u jedan grob u kojem ima više umrlih, i to bez humaka.⁸⁶⁸ Ako je to točno i ako se to može odnositi i na Hvar, kao što se to odnosi na susjedni Brač,⁸⁶⁹ onda na Hvaru takvih grobova zasad nema. Podatak o radijalno postavljenim grobovima u kojima je nađeno helenističkog nakita⁸⁷⁰ koji bi upućivao na lokalni pogrebni ritus u doba postojanja Farosa, nije bilo moguće potvrditi za vrijeme nedavnih terenskih pregleda predjela Zahum u blizini Vrbanja.

Nasuprot nekolicini farskih grobova, nekropole Isse daju daleko bolji uvid u pogrebne običaje koji su, iako istovremeni, ujedno i posve drukčiji od onih u Farosu. Tamo dominiraju obiteljske grobnice i nadgrobni spomenici s više imena. U Issi se može uočiti utjecaj lokalnog stanovništva na pogrebni ritus,⁸⁷¹ što se za Faros za sada ne može reći.

Iz svega iznesenog zaključujem da malo što znamo o pogrebnim običajima Farana, i jedino će eventualna otkrića grobova pri budućim iskopavanjima ovo pitanje bolje rasvijetliti.⁸⁷²

⁸⁶⁶ GAFFNEY et al. 1997, SG 25.

⁸⁶⁷ GAFFNEY et al. 1997, SG 3.

⁸⁶⁸ ČOVIĆ 1987, 469-471.

⁸⁶⁹ MAROVIĆ 1971; MAROVIĆ i NIKOLANCI 1977; ČOVIĆ 1987, 469-471.

⁸⁷⁰ NIKOLANCI 1958, 58.

⁸⁷¹ KIRIGIN 1985; KIRIGIN 1990, 305-310, KIRIGIN 1996 *passim*.

⁸⁷² Da je postojalo još grobova u Farosu svjedoče stariji nalazi cijelih posuda koje se čuvaju u muzejima u Zadru (sada i Veneciji), Zagrebu, Splitu i Starom Gradu.

POGLAVLJE 12

DEMETRIJE FARANIN

Demetrije Faranin važna je osoba u povijesti Farosa i jedina iz toga grada o kojoj pišu antički pisani izvori. Pogotovo je on važan jer izvori kažu kako je Emilije Paulo, rimski konzul i vojskovođa, nakon što je 219. savladao obranu Farosa, a kojom prilikom je Demetrije pobjegao, razorio grad. Arheolozi dosad nisu našli tragove toga razaranja. Jedno vrijeme su mislili da sloj sa spaljenim ostacima, otkriven u temeljima kuće Vodanović, pripada tom događaju,⁸⁷³ ali je poslije protumačeno da taj sloj spada u doba neposredno prije osnutka Farosa.⁸⁷⁴ Iako su i jedan i drugi događaj bitni za sudbinu grada, ni za prvi ni za drugi zasad nema relevantnih arheoloških dokaza.

U antičkim pisanim izvorima ime našeg junaka glasi: Δημήτριον τὸν Φάριον i Δημήτριος ὁ Φάρος (Polibije II, 66, 5; III, 16, 2; II, 65, 4; Strabon VII, 5, 5). Ime mu se u domaćoj literaturi prevodi kao Dmitar. Demetrije ili Dimitrije Hvaranin (G. Novak, M. Zaninović, A. Stipčević), Demetrije Farski (B. Gabričević) i Demetrije Faroski (A. Domić-Kunić). Prema imenu on je očito Grk, ali kako navodi Nikolanci ne može se reći je li bio "ilirizirani Helen ili helenizirani Ilir".⁸⁷⁵ Pitanje je da li je on iz grada Farosa ili s otoka Farosa budući da se i otok u izvorima naziva Faros (na primjer Strabon. II, 5, 20), a i sam Polibijev termin "o Pharos" odnosi se na otok a ne na grad "e Pharos".

U božićnom broju *Novosti* iz Zagreba za 1936. godinu Grga Novak je objavio članak pod naslovom "Dalmatinac Dmitar Hvaranin naš prvi diplomata velikog stila".⁸⁷⁶ Bio je to prvi članak iz pera jednog povjesničara koji opisuje jednu od rijetkih osoba iz Farosa o kojemu nešto znamo, prvenstveno zato što je bio važan protagonist u doba kada je rimska Republika po prvi put vojnički intervenirala u ovim našim krajevima, to jest u proljeće 229. god. pr. Kr.⁸⁷⁷ Sačuvani pisani izvori koji opisuju ove događaje, pa i oni koji slijede sve do Demetrijeve smrti 214. godine,⁸⁷⁸ nisu u svemu suglasni, što povjesničarima zadaje glavobolje. Uglavnom su to pisali stranci, a nedavno je Alessandra

⁸⁷³ PETRIĆ 1979.

⁸⁷⁴ PETRIĆ 1998.

⁸⁷⁵ NIKOLANCI 1970, 381. Izvori ne navode ime oca Demetrija, to jest patronimik kao kod ostalih Farana spomenutih na nadgrobniim spomenicima (vidi str. 185).

⁸⁷⁶ NOVAK 1936. Novak je prvi put pisao o Demetriju u knjizi Hvar, Beograd 1924, 33-36.

⁸⁷⁷ Demetrija u nas prvi spominje Pribojević (1951.) početkom 16. stoljeća, a potom i Lučić (1986.) u 17. stoljeću. Roman o Demetriju napisao je A. Tresić-Pavičić (1892.) pod naslovom "Sudbina izdajice".

⁸⁷⁸ NOVAK (1941a) navodi da je umro 213.

Coppola napisala knjigu o Demetriju s Farosa,⁸⁷⁹ jednom od “najvećih povijesnih ličnosti našeg otoka” kako je to napisao naš istaknuti stariji kolega.⁸⁸⁰ Lorenzo Bracessi nazvao ga je avanturistom,⁸⁸¹ a Coppola je svojoj knjizi dala podnaslov “jedan zaboravljeni protagonist”.

Demetrije je, dakle, bio uzrok zašto je Faros razoren. Pogledajmo stoga malo u to što se zbivalo u ta turbulentna vremena na Jadranu, na dva poluotoka i na otoku Hvaru.

Na istočnom Jadranu u ilirskim krajevima vladao je, vjerojatno od sredine 3. st. pr. Kr. pa do svoje smrti 231. godine Agron, sin Pleurata, kralja ilirskog plemena Ardijejaca, koji su u to vrijeme nastavali predio od Neretve pa do Skadarskog jezera i nešto južnije. Agron, a kasnije i Teuta, njegova žena, su tada bili u prijateljstvu s makedonskim kraljem Demetrijem II (vladao od 239. pa do 229. pr. Kr.). Između Makedonaca i Ilira bili su Dardanci koji su i jednima i drugima pričinjavali muke. Agron je stvorio jaku državu-kraljevstvo,⁸⁸² s brojnom vojskom i mornaricom i kontrolirao je prostor sve od Krfa pa do Hvara na kojemu je imao svog namjesnika Demetrija Faranina (Apian, Ilirike 7-8). Najvjerojatnije je tada Faros postao neslobodna zajednica koja je kao takva bila sve do obnove grada nakon 2. ilirskog rata (219. god. pr. Kr.). To da je Demetrije Faranin bio vazal Agronov ne spominju antički pisani izvori kako neki misle.⁸⁸³ Nije poznato kako se Demetrije nametnuo Agronu niti kako su oni došli u vezu.

U ljeto 231. Agron je, prema nekima, ugrožavao Vis (Issu), koji je želio staviti pod svoju upravu.⁸⁸⁴ Issa je u to vrijeme bila u savezništvu (*foedus*) s Rimom, te je zatražila pomoć od rimske Republike,⁸⁸⁵ koja je tada kontrolirala jugozapadni Jadran utemeljivši u Brindiziju 244. god. pr. Kr. koloniju gdje je držala flotu.⁸⁸⁶ O Agronovoj snazi govori Polibije (2.2) koji navodi da takvu snagu dotad nije imao ni jedan kralj koji je vladao Ilirijom. Evo kako pak Apijan, antički pisac analitičar iz 2. st. po. Kr. u djelu *Illyrike* (poglavlje 7) opisuje ovog vladara: “Agron je bio kralj Ilira koji graniče s Jonskim morem, morem nad kojim su Pir i njegovi nasljednici držali utjecaj. Agron je, obrnuto

⁸⁷⁹ COPPOLA 1993.

⁸⁸⁰ ZANINOVIĆ 1995, 163.

⁸⁸¹ BRACESSI 1979, 328.

⁸⁸² Izvori navode da je Agron bio kralj Ilira, a jedino Kasije Dion navodi da je bio kralj Ardijeja. Cfr. ŠAŠEL KOS 1986, 76.

⁸⁸³ NOVAK 1941a.

⁸⁸⁴ O toj problematici vidi: COPPOLA 1993, 35 i bilj. 11. Izvori ne spominju da je Agron napadao Issu kao što je to činila Teuta kasnije.

⁸⁸⁵ ŠAŠEL KOS 1986, 80.

⁸⁸⁶ GRUEN 1984, 362-3.

imao nešto od Epira i k tome Korkiru i Epidamno, a kad je zauzeo Faros držao ga je smjestivši posadu na njemu”.⁸⁸⁷ Bio je pozvan od Demetrija II. da se uplete u grčke razmirice, budući da je on, za vrijeme većeg dijela svoje vladavine bio u ratu s Etolskim i Ahajskim savezima. Epirani, koji su nakon smrti Pira (272. godine) i njegova manje sposobna sina Aleksandra II. (240. godine), prestali postojati kao politička jedinica, od 234. su prešli iz kraljevine u federalnu republiku. Od te se je odcijepio jugozapadni dio, Akarnanija. Taj su dio Etolci, za koje je još Tukidid rekao da su “veliki i ratnički etnos”, počeli osvajati zajedno sa starom Pirovom prijestolnicom Ambrakijom. To je navelo Epirane da utemelje novu prestolnicu u Foiniki, na kopnu nedaleko Krfa. Agron se odazvao pozivu Demetrija II. i poslao u jesen 231. godine stotinu lembe s 5.000 ratnika na Medion napadan od Etolaca koji su tom prilikom bili teško poraženi. Oružje, opremu i plijen Iliri su odmah pokupili i odjedrili u domovinu. Ta bitka izazvala je ushićenje kod Grka: nije se vjerovalo da netko može pobijediti Etolce. Nakon bitke kod Mediona, Atintanija, predio istočno od Apolonije, ulazi u sastav Agronove države, dok su Epir i Akarnanija napustili Etolsku ligu i prešli Agronu. Agron je bio toliko oduševljen pobjedom i plijenom da je od slavlja, pijančevanja i drugih zadovoljstava zadobio pleuritu koja ga je usmrtila nakon nekoliko dana.⁸⁸⁸ Bila je to u jesen 231. godine pr. Kr.⁸⁸⁹

Nakon smrti Agrona, na prijestolje stupa njegov maloljetni sin Pinnes, kojega je rodila Triteuta, njegova prva žena, ali stvarnu vlast držala je Teuta, Pinnesova maćeha. Teuta je već na ljeto 230. pljačkala Elidu i Meseniju nakon čega je napala epirsku prijestolnicu Foinike koju je osvojila uz pomoć keltskih plaćenika. Navela je Epirane i Akarnane da joj postanu saveznici protiv Etolaca i Ahajaca. Okrutnost Ilira zastrašila je Grke. Pokazalo se da Iliri više nisu samo pljačkaši i gusari već i osvajači. U tim ilirskim pohodima stradali su i italjski trgovci od kojih su neki bili zarobljeni a neki ubijeni.⁸⁹⁰

⁸⁸⁷ Zahvaljujem profesoru Urošu Pazinju na ovom prijevodu. Prijevod S. Čače u GAFFNEY et al. 1997, 228 glasi: “Agron bijaše kralj onog dijela Ilirije koji graniči s Jadranskim morem, nad kojim su vladali Pir, epirski kralj i njegovi nasljednici. Agron je zauzeo redom dio Epira, kao i Korkiru, Epidamno i Far, te postavio u njima posade”.

⁸⁸⁸ Polibije II, 2.3, 9-10; WILKES 1969, 15-16.

⁸⁸⁹ COPPOLA 1993, 38. Prema Kasiju Dionu Agron je umro kada su rimski izaslanici bili na putu za Iliriju a ne nakon bitke kod Mediona kako napominje Polibije. Apijan navodi da je umro nakon ubistva izaslanika. Cfr. ŠAŠEL KOS 1986, 80-83.

⁸⁹⁰ HAMMOND 1968, 4; GRUEN 1984, 360-364. GRUEN (1984, 362 i bilj. 13) navodi da Issa nije dobila pomoć od Rima ni nakon jedne godine opsjedanja te da je otok došao pod rimsku *fides* pred sam kraj akcija iz 229. nakon što je Rim uzео pod kontrolu Apoloniju, Epidamno, Partine i Atintane. Navodi da je Apijanova kronologija konfuzna te da on pripisuje Agronu ono što je Teuta osvojila, to jest Korkiru, Epidamno i Faros i to nakon što je Rim uputio izaslanstvo (Polibije II, 8-9).

Pošto je opljačkala Foiniku, Teuta je pokušala osvojiti Epidamno, ali nakon neuspjeha započela je blokadu Korkire. Teuta je napala i Issu. Uspjesi ilirskih pohoda stvorili su paniku među grčkim gradovima uz Jadransku obalu (Polibije II, 6, 7-8; II, 12, 6). Upravo dok je boravila u issejskim vodama u ranu jesen 230. pr. Kr. stiglo je do nje poslanstvo rimske Republike na čelu s braćom Korunkanima i Issejcem Klemporom (godinu dana nakon poziva koji su Issejci poslali). Oni su od Teute tražili da prestane napadati italske brodove i trgovce, bojeći se da se te aktivnosti ne prošire i na italsku obalu. Protest Korunkanija izgleda da nije uzbudio Teutu, a niti ubojstvo jednoga od braće, koje su izvršili njezini podanici nakon saslušanja. Preostali poslanici su se vratili u Rim i vjerojatno je Senat otpočeo s pripremama mornarice i kopnenih snaga koje bi se imale suprotstaviti Teuti, ali je o tome nisu obavijestili. Naime, za vrijeme Prvog punskog rata, između Rima i Kartage, Italci, a i grčki gradovi u južnoj Italiji i na Siciliji, intenzivno su trgovali preko Jonskog mora s tamošnjim grčkim gradovima i sa Grčkom,⁸⁹¹ a kako Kartaga ovdje nije bila prisutna, Rim je imao sigurno zaleđe za opskrbu.⁸⁹² Ako bi pak Iliri zauzeli prostor jonskog tjesnaca, oni bi stekli i kontrolu nad njim, a to Senatu nije odgovaralo. S druge strane Teuta već u proljeće 229. napada grčke gradove u Jonskom moru: Apoloniju, Epidamno i Korkiru (Polibije II, 9, 1-7). Ovi gradovi zatražili su pomoć od Ahajskog i Etolskog saveza, a ne od Rima (Polibije II, 9, 8). U velikoj pomorskoj bitci kod otoka Paksa (između Krfa i Leuke) u kasno proljeće 229., Grci su bili pobijedeni od Ilira kojima su pomagali Akarnanci, ilirski saveznici. Teško je povjerovati da bi Teuta ove pohode poduzela da je znala da će je Rim zbog toga napasti. Jer kada ju je napao, Iliri su se jednostavno razbježali, bez borbe (Polibije II, 11, 9; Apijan, III. 7). Neposredno prije toga dok su Iliri nakon opsade zauzeli Korkiru u kojoj je za komandanta bio postavljen Demetrije Faranin, i dok je ostatak ilirske vojske kretao prema Epidamnju (Polibije II, 9, 9 - II, 10, 9), umro je Demetrije II, saveznik Teute. Pretpostavlja se da je Demetrije Faranin, doznajući za smrt makedonskog kralja, obavijestio Rim da će se predati.⁸⁹³ Uvidio je da se bez makedonskog kralja ne može suprotstaviti Rimljanima, te je ostavio Teutu na cjedilu osjetivši da bi mu suradnja s Rimom mogla biti od koristi (T. XXXVIII, A).⁸⁹⁴ Polibije (II, 11, 1-6) ovako opisuje taj događaj: "U to vrijeme jedan od konzula, Gnej Fulvije, bijaše isplovio iz Rima s dvije stotine brodova, dok je drugi, Aulo Postumije, poveo kopnenu

⁸⁹¹ GRUEN 1984, 362, 366.

⁸⁹² HAMMOND 1968, 7-8.

⁸⁹³ GABRIČEVIĆ 1974, 19-22.

⁸⁹⁴ ERRINGTON 1989, 98.

vojsku. Gneju je prije svega bila namjera da plovi prema Korkiri nadajući se da će još zateći grad pod opsadom. No, iako je u tom pogledu zakasnio, ipak je doplovio do samog otoka, želeći s jedne strane točno doznati što se u vezi s gradom dogodilo, a s druge strane pokušao je provjeriti ono što je javljao Demetrije. Oklevetan, naime, kod Teute i zbog toga od nje u strahu, Demetrije bijaše poslao k Rimljanima (svoje ljude) s ponudom da će im izručiti grad i sve ostalo čega je bio gospodar. Korkirani, radosni što vidješe Rimljane, izručije im s pristankom Demetrijevom ilirsku posadu, a oni se jednodušno predadoše Rimljanima. Jednoglasno su prihvatili poziv Rimljana da ih prihvate kao prijatelje, smatrajući to jedinim načinom da se ubuduće osiguraju od ilirskog nasilja”. (Prijevod: B. Gabričević 1974, 15-16).

Gnej Fulvije je zatim odjedrio do Apolonije, stare prijateljice Rima,⁸⁹⁵ i tu se susreo s Aulovom vojskom od 20.000 pješaka i 2.000 konjanika koji su ovdje bili prebačeni, vjerojatno iz Brindizija. Zatim su krenuli prema Epidamnu gdje su Iliri odustali od opsade i razbježali se. I Epidamno se pridružio rimskoj stvari, a vojska je potom krenula prema unutrašnjosti gdje su joj se predali neki Iliri, dok je mornarica krenula uz obalu osvajajući neka mjesta na juriš, oslobodivši tom prilikom i Issu od opsade. Polibije (II, 11, 15-17) navodi “Onim koji su opsjedali Issu a koji su sada u Farosu omogućeno je, zahvaljujući Demetrijevom utjecaju, da ostanu bez posljedica; dok su se drugi razbježali i sklonili u Arbonu”.⁸⁹⁶ To je bila prilika da Demetrije vidi i dobro upozna veličinu i snagu rimske vojske.

Ova brza i dobro organizirana vojna akcija onemogućila je bilo kakvu, eventualnu pomoć ilirskih saveznika. Teuta je bila poražena. Polibije (II, 11, 16-17) opisujući kraj rata nadalje piše: “Teuta se, sa samo nekolicinom pratioca, sklonila u Rizon, malo ali jako utvrđeno mjesto udaljeno od mora i smješteno na rijeci Rizon. Nakon što su postigli toliko toga i nakon što su veći dio Ilirije stavili pod vlast Demetrija, čineći ga tako značajnim moćnikom, konzuli su se s flotom i vojskom vratili u Epidamno”. Gnej Fulvije je zatim odjedrio u Rim s većim dijelom obiju snaga, dok je Postumije, kome je ostavljeno četrdeset brodova, oformio legiju od gradova u susjedstvu i prezimio u Epidamnu kako bi nadgledao Ardijeje i druga plemena koja su se dala u rimsko okrilje. U rano proljeće (228. godine) Teuta je poslala izaslanstvo Rimljanima s kojima je načinila sporazum i pristala plaćati bilo kakav danak koji oni odrede, i napustiti cijelu Iliriju osim nekih mjesta. Ono što je najviše brinulo Grke,

⁸⁹⁵ ERRINGTON 1989, 98.

⁸⁹⁶ Arbona je inače nepoznato mjesto pa se pretpostavlja da je riječ o Naroni: LUČIĆ 1986, 88-89.

pristala je da neće ploviti dalje od Lissosa s više od dva nenaoružana broda (Polibije II, 11, 4 i II, 12, 3; Apijan III. 7-8). Kada je ovaj sporazum dovršen, Postumije je poslao izaslanstvo Etolskoj i Ahajskoj ligi. Kad su oni stigli, prvo su objasnili uzroke rata i zbog čega su prešli Jadran, a potom su iznijeli što su postigli, čitajući sporazum koji su napravili s Ilirima. Nakon sastanka i uz sve dužne pažnje obaju saveza, vratili su se do Korkire gdje su pročitavši sporazum oslobodili Grke silnih strahova; jer Iliri nisu bili neprijatelji ovog ili onog naroda, već zajednički neprijatelj sviju.” (Polibije II, 12, 6).

Što se dogodilo nakon ovih zbivanja? Polibije, kao što smo vidjeli, navodi da je Demetrije Faranin dobio veliko područje na upravljanje (megale dinasteia), ali se ne spominje koje je to područje, što je izazvalo razne interpretacije u kojima se uvijek spominje Faros,⁸⁹⁷ iako se u izvorima Faros ne navodi. Apijan (III. 8, 22) pak navodi da je Demetrije dobio samo neke utvrde napominjući da ih je dobio privremeno jer mu Rimljani nisu vjerovali. Ipak iz događaja nakon rata i pred sam drugi rat, može se zaključiti da je Demetrije dobio Faros. Izgleda da Polibije nije dao cjelovit prikaz nakon ratnih operacija, jer Apijan navodi da je i maloljetnom Pinnesu (Polibije ga uopće ne spominje) omogućeno da održi kraljevstvo isključujući Korkiru, Faros, Issu i Epidamno i ilirsko pleme Atintana, i, ako se bude pridržavao odluka Senata “da će ga oni smatrati za svoga prijatelja”.⁸⁹⁸ Dakle, pored dijela Ilirije, što je uključivalo i neka ilirska plemena sjeverno od Epidamna i oko Skadra, kojom je upravljao Demetrije i to, najvjerojatnije iz Farosa, Rimljani su imali izravnu kontrolu - takozvana *amicitia* - nad Issom, Korkirom, Apolonijom, Epidamnom i Partinima i Atintanima, plemenima koja su graničila s nedimnutim Dasaretima, a ovi pak s Makedonijom. Demetrije je tako, prema nekim današnjim interpretatorima,⁸⁹⁹ bio neka vrsta tampon zone između Rima i Teute, a Dasareti između Rima i Makedonije, te da je bilo jasno da su rimski interesi bili takvi da će oni čuvati stečevinu u južnoj Iliriji i da će njezine simpatije ići ka Etolskoj i Ahajskoj ligi, a protiv Makedonije, Epira i Akarnanije. Ipak, fizički Rim više nije bio prisutan na istočnim obalama jonskog i jadranskog mora, niti je osvojio nove teritorije niti ostvario suverenitet.⁹⁰⁰ To će učiniti mnogo kasnije.

⁸⁹⁷ NOVAK 1941b misli da je država Demetrija obuhvaćala Hvar, Brač, Korčulu i vjerojatno susjedno kopno, pa Lješ i okolicu. Za ostala mišljenja vidi CAPPOLA 1993, 50-51 i bilj. 32.

⁸⁹⁸ Prema Apijanu (III. 7-8) Pines je zadržao sve osim onih koji su se predali Rimljanima: Korkira, Faros, Issa, Epidamno, i Atintani, dok je Demetrije privremeno dobio neke utvrde.

⁸⁹⁹ HAMMOND 1968, 8.

⁹⁰⁰ GRUEN 1984, 367-368.

No nakon smrti Teute, Demetrije Faranin (prema Kasiju Dionu 12, 53) oženio je Triteutu, majku zakonitog nasljednika Pinnesa, još uvijek maloljetnog. Brak s Triteutom je svakako učvrstio njegov položaj, on postaje zakoniti regent zadobivši znatno veći teritorij (megale dynasteia), ali točno koji, nije jasno iz izvora. U isto vrijeme Skerdilaid, po nekima vjerojatno Agronov brat⁹⁰¹ i Pinesov stric, djelovao je samostalno, imao je vlastitu vojsku i vodio vlastitu politiku (Polibije IV, 16, 9-11). Iz izvora se može zaključiti da na prostoru od srednje Dalmacije do Krfa nije postojala čvrsta dominacija jednog vladara, već je dominirao plemenski ustroj, čije poglavice često mijenjaju strane. Evo kako Kasije Dion (12, 53), pisac opsežne povijesti Rima, sačuvane samo u ulomcima, nastale oko 500 godina nakon Demetrija, opisuje našeg Faranina: "Demetrije, koji se uzdao kako u skrbništvu nad Pinesom, tako i u brak s njegovom majkom Triteutom (pošto je Teuta umrla), nije bio obljubljen od domaćeg svijeta i pustošio je susjedna područja. I činilo se da ih ugrožava zlorabeći prijateljstvo s Rimljanima koji su ga, doznajući za to, pozvali u Rim. Budući da se Demetrije nije odazvao, već je štoviše zaposjео područja rimskih saveznika, krenuše s vojskom na Isu, gdje se tada nalazio." (Prijevod: S. Čače, u Gaffney et al. 1997, 230).

Prije nego što je Rim napao Demetrija, bio je duboko zagazio u rat protiv Gala u dolini rijeke Po u razdoblju od 225. pa do 222. godine pr. Kr. Te ratove je Rim trijumfalno završio. Demetrije za to, izgleda, uopće nije mario, smatrajući da su zauzeti tim ratovima, te se širio i na moru i na kopnu, zadobivši pritom i Atintate, a zajedno s Histrima pljačkao je rimske brodove koji su opskrbljivali vojsku na rijeci Po. Gusario je južno od Lissosa, iako se zabrana plovidbe južno od Lissosa odnosila i na njega, budući da je postao Pinnesovim skrbnikom. U 222. godini pr. Kr. pomogao je makedonskom kralju Antigonu Dosonu (nasljedniku Demetrija II., vladao od 229. do 221. pr. Kr.) u njegovim napadima na Peloponez, a Faraninova vojska od 1.660 Ilira odigrala je važnu ulogu u bitci protiv Spartanaca kod Selasije, sjeverno od same Sparte (Polibije II, 65, 4; III, 16, 3). Vjerojatno su te Demetrijeve akcije podigle njegov ugled na makedonskom dvoru. Da Demetrije nije bio u nekom čvrstom savezu s Antigonom Dosonom i da od njega nije mogao očekivati pomoć, vidi se po tome što je ovaj 221. poginuo u bitci protiv Dardanaca, a da je Dosonov nasljednik, sedamanestogodišnji Filip V. (vladao od 221. do 179. pr. Kr.), bio angažiran u prikupljanu saveznika i resursa za nadolazeći Saveznički rat (220.-217. god. pr. Kr.) koji su Makedonci sa svojim helenskim saveznicima vodili uspješno protiv Etolaca, Sparte i Elide, ali su se sukobi obnovili kada se Rim 211. godine pr. Kr., u savezništvu s Etolcima, suprostavio Filipu V.

⁹⁰¹ Izvori ne spominju da su oni braća.

Ne dugo nakon smrti Dosona izvori bilježe da je Demetrije u ljeto 220. godine zajedno sa Skerdilaidom, koji je u Iliriji djelovao autonomno, otplovio južno od Lissosa sa 90 lembara, te da su bezuspješno napali Pilos u Meseniji, a potom je Demetrije sam krenuo s pedeset brodova pljačkati Kiklade,⁹⁰² no tome su mu se suprostavili Rodani, te je uzmaknuo u korintsku luku Kenkreu, a onda je preveo brodove preko Korintske prevlake - Diolkos - kako bi nakratko pomogao Makedoncima u bezuspješnoj borbi protiv Etolaca (Polibije IV, 19, 7-9; 22, 2). Ovima je pak pomagao Skerdilaid s 40 brodova, što pokazuje da nije postojalo čvrstih savezničkih veza ni između dvojice kojima bi Pinnes bio kralj. Demetrije se, nakon te ekspedicije, vratio u domovinu i napao države u Iliriji koje su bile rimske saveznice, pridobivši savez Atintane. Ušao je među Dasarete i odande je napao Partine i teritorij Apolonije. Ali ni on ni Skerdilaid nisu napali ni Epidamno, ni Apoloniju ni Korkiru, prijatelje Rima, kao što su i oni sami bili.⁹⁰³ Filip se vratio u Makedoniju a potom je ponudio Skerdilaidi *filia kai simmahia* što je ovaj i prihvatio, dobivši 20 talenata godišnje i priliku da napadne Etolce s mora s 30 lembara.⁹⁰⁴ Sada su u savezu bili i Filip i Skerdilaid i Demetrije.

Što je bio povod Rimu da otpočne s Drugim ilirskim ratom kada je Faros stradao? Neki su mišljenja da je Rim pokrenuo akciju jer je prijetila opasnost da Demetrije, kao nekoć i Teuta, u savezu s Makedoncima, Epircima i Akarnancima, zavlada Ilirijom i Otrantskim vratima, i to u doba kada se očekivao novi sukob Rima s Kartagom.⁹⁰⁵ Drugi su pak mišljenja da je Rim krenuo u sukob s Demetrijem, kao i deset godina prije s Teutom, jer je bio ugrožen slobodan prolaz italjskim brodovima po Jadranu, i to upravo onda kada su Histri zajedno s Demetrijem pljačkali brodove koji su opskrbljivali žitom rimske trupe oko rijeke Po.⁹⁰⁶ Već su 221. konzuli zbog toga potukli Histre, a drugom akcijom 220. su to potvrdili i k tome učvrstili rimsku poziciju u alpskim predjelima bez borbi. Prema Apijanuu (Ill. 8) Demetrije je uključio Histre u pljačku rimskih brodova. Možda je na to bio i prisiljen kako bi sačuvao svoj položaj. Prema nekim istraživačima⁹⁰⁷ Iliri su gusarili i pljačkali prvenstveno radi hrane dok je dobar dio njih bio u stranim najamničkim vojskama, što

⁹⁰² Polibije IV, 16, 6-9. LANZILLOTTA 1987, 159 pomišlja da je Demetrije napao čak i Paros, što COPPOLA (1993, 83, bilj. 49) odbacuje budući da je Paros bio metropolom Farosa.

⁹⁰³ GRUEN 1984, 371. CAH VIII (drugo izdanje) 92, navodi kako su ove operacije Demetrija bile daleko od područja rimskog zanimanja te da se Demetrije mogao nadati da, iako je sporazum tehnički bio prekršen, Rim neće poduzimati ništa protiv njega.

⁹⁰⁴ COPPOLA 1993, 85.

⁹⁰⁵ HAMMOND 1968, 11.

⁹⁰⁶ GRUEN 1984, 371-372.

⁹⁰⁷ DELL 1970, 36.

svjedoči o prenapučenosti i nedostatku hrane na ilirskom tlu. To je vjerojatno i bio razlog što je Teuta, primivši rimske poslanike u issejskim vodama, rekla da ne može zaustaviti svoje podanike od gusarenja, što je i inače bila opća pojava na Sredozemlju, osobito istočnom, a koja se nije smatrala osobito neprimjerenom rabotom.⁹⁰⁸

Kada su savladali Histre, Rimljani su odlučili pokazati svoju snagu i u Iliriji, te kazniti Demetrija (ali ne i Skerdilaida), jer su se bojali onoga što bi on mogao učiniti. Demetrije je, nakon što su Rimljani smirili Histre 220. godine (definitivno su ih porazili tek nakon 129.), vjerojatno bio svjestan da je on sada na redu. Rimljani su u Kartagi našli dobar izgovor da se nadogradi opasnost od Demetrija, a kako konzuli te godine nisu imali vojnih akcija, a trijumfalna parada im je bila zagarantirana,⁹⁰⁹ u proljeće 219. dva su konzula, Emilije Paulo i Livije Salinator, prešli Jadran i napali Demetrija vjerojatno s istim snagama kao i Teutu (**T. XXXVIII, B**), postavivši mu zamku u koju je ovaj odmah upao. Opis događaja donosi Polibije (III, 18-19), pa ga ovdje donosim u prijevodu S. Čače: “(18.) U isto doba, čuvši za rimske namjere, Demetrije je uputio znatnu posadu u Dimalu, s odgovarajućom opskrbom. U ostalim gradovima poubijao je političke neprijatelje i predao vlast prijateljima. Izdvojio je među vojnicima šest tisuća najhrabrijih i postavio ih u Far. Stigavši s vojskom u Iliriju, rimski konzul je uočio da se neprijatelji uzdaju u čvrstinu Dimale, u svoje pripreme i u ugled koji je grad imao, kao, navodno, neosvojiv, te se odlučio najprije napasti Dimale i time ustrašiti neprijatelja. Pošto je dao upute svojim zapovjednicima i postavio opsadne naprave na nekoliko mjesta, započeo opsadu. Zauzevši grad sedmog dana jednim je udarcem slomio duh svih neprijatelja, tako da su oni odjednom iz svih gradova nagrnuli da se predaju bezuvjetno Rimljanima. Prihvativši njihovu predaju i određujući odgovarajuće uvjete svakom od njih, otplovio je prema Faru da napadne samog Demetrija. Doznajući da je grad prilično jak, da je u njemu okupljena velika sila sastavljena od izvanredno dobrih vojnika, te da je grad odlično snabdjeven, pobojavao se da bi opsada mogla biti teška i dugotrajna. Uzevši ovo u obzir, poslužio se sljedećom ratnom varkom. Doplovio je noću do otoka sa svim svojim snagama i iskrcao veći njihov dio u šumovitoj uvali, a u zoru je s dvadeset brodova otvoreno zaplovio prema luci koja leži blizu grada. Demetrije, videći brodove i odvažan zbog njihova malog broja, otplovi iz grada do luke da spriječi neprijateljsko iskrcavanje. Nakon što su se sukobili (19), dođe do žestokog boja i sve je više pojačanja stizalo iz grada, sve dok na kraju nije cijela posada pristigla da bi

⁹⁰⁸ Općenito o gusarstvu u antici vidi: ORMEROD 1924. Treba imati na umu da je Apijan jedini izvor koji spominje Demetrijevu gusarsku aktivnost nakon 229. godine.

⁹⁰⁹ CAH VIII (drugo izdanje) 93.

sudjelovala u bici. Rimljani koji su se prethodne noći bili iskrcali, u međuvremenu su pristigli skrivenim stazama i zaposjeli strmi brijeg između grada i luke, odvojivši grad od vojske koja je iz njega izašla. Demetrije opazivši što se dogodilo, odusta od zaustavljanja snaga koje su se iskrcavale i prikupivši svoje snage, osokolivši ih, krenu s namjerom da se upuste u izravni sukob s onima na brijegu. Rimljani, videći da Iliri navaljuju odlično i u dobrom poretku, urediše svoje redove i izvrše strahovit juriš, dok su istovremeno oni koji su se iskrcali s brodovlja, videći što se događa, napali neprijatelja s leđa. Tako su sa svih strana napadnuti Iliri podlegli neredu i strahu. Na koncu, pritisnuta s čela i iz pozadine, Demetrijeva vojska uzmaknu i poče bježati, dijelom izmičući u grad, no većim dijelom rastrkavši se širom po otoku. Demetrije je imao nekoliko brodova koje je držao pripravne za ovakvu nuždu na usamljenom mjestu, te se povukao onamo; ukrcavši se otplovio je početkom noći i uspio je doći kralju Filipu, uz kojega je proveo ostatak života. Bio je čovjek hrabar i smion, ali nerazborit i skroz nesmotren. Stoga je i kraj života bio sličan dosadašnjem. S Filipovim pristankom, naime, izveo je nepromišljen i rizičan pokušaj zauzimanja grada Mesene i u boju je poginuo; o tome ću podrobno govoriti kada dođem do toga vremena. Rimski konzul Emilije zauze Far na juriš i potpuno ga uništi. Potom je pokorio i ostalu Iliriju i uredivši sve prema svojoj volji, koncem ljeta vratio se u Rim i ušao u grad u trijumfu i punoj slavi. Držalo se da je djelovao ne samo vješto nego, štoviše, junački...” (Prijevod S. Čače u: Gaffney et al. 1997, 221-222). Možda je Demetrije upao u zamku jer su Rimljani imali dogovor s Faranima koji su se htjeli riješiti uzurpatora njihova grada.

Nakon što je Demetrije pobjegao kod Filipa V., i to nenajavljen, doznajemo kod Apijana da je on već 218. poduzeo nove pljačke po Jonskom moru, i da su ga tom prilikom Rimljani ubili (Ill. 8). Skerdilaid također plovi južno od Lissosa i pomaže Filipu V. u pomorskim poslovima te godine (Polibije IV, 29, 1-7; V, 4, 3). Rimljani su izgleda jedino s Pinnesom, legitimnim nasljednikom Ardijejskog kraljevstva, održavali dobre odnose (Apian, III. 8). Rim je već 217. poslao izaslanstvo Filipu V. tražeći da mu izruči Demetrija. Filip je to odbio (Livije 22, 33, 3).⁹¹⁰ Iz izvora doznajemo da je u isto vrijeme Rim poslao izaslanstvo Pinnesu tražeći ratnu nadoknadu, ali se ne zna kako je to završilo (Livije 22, 33, 3). Izgleda da je te akcije Rim poduzimao jer je Hanibal dobro ušao u jadranski dio Italije (Picenum i Apuliju) izvojevavši pobjedu kod Trazimenskog jezera 217. godine.⁹¹¹

⁹¹⁰ Ima mišljenja da je ovo fikcija analitičara: GRUEN 374 i bilj. 83.

⁹¹¹ HAMMOND 1968, 15.

Te godine, Skerdilaid je raskinuo s Filipom i prišao je Rimu te šalje 15 lembe u napad na otok Leuku koji je bio u prijateljstvu s Filipom, a na kopnu pošao je, kao nekoć Demetrije Faranin (220. godine) pljačkati makedonski grad Pissaeum u Pelagoniji, te gradove Dasareta odakle je mogao lako napasti Makedonce. No Filip je uzvratilo i vratio je sve što mu je ovaj oduzeo. Poraženog Skerdilaida je Rim prihvatio kao saveznika, kao što je Filip prihvatio Faranina. Polibije (V; 108, 2-9) piše kako je Demetrije savjetovao Filipu da osvoji Iliriju što bi mu omogućilo lak prijelaz u Italiju, te da je to činio vjerujući da je to jedini način da vrati "Farosku kneževinu". No Filip osim Lisosa, kojega je maestralno osvojio, nije držao niti jednu od drugih malobrojnih luka u Iliriji (Epidamno, Apolonija, Orik).⁹¹² Skerdilaid je pak držao luke od Lissosa prema sjeverozapadu. Da bi se dokopao neke luke u Iliriji, Filip je zimi 217./216. dao da mu Iliri sagrađe 100 lembe u makedonskim lukama. Kad je sagrađio brodove, krenuo je iz Makedonije preko Peloponeza i stigao na otok Leuku gdje je doznao da se rimska flota nalazi na zapadnoj Siciliji. Krenuo je potom mimo Korkire i noću stigao na ušće rijeke Aous odakle je kanio napasti Apoloniju, smještenu nekoliko kilometara uzvodno. Skerdilaid, koji je očito znao što Filip kani s flotom, dojavio je to Rimu. Filip je ubrzo doznao da je rimska flota krenula prema njemu i on je od napada na Apoloniju odustao i povukao se ploveći dan-noć prema Kefaloniji, otoku južno od Leuke.⁹¹³

Da je Demetrije Faranin i dalje bio umiješan u zbivanja svjedoči i to da je 215. Filip stupio u vezu s Hanibalom (nakon bitke kod Kane 216. godine), s kojim je sklopio savez. U slučaju njihove pobjede nad Rimom prilikom sklapanja mira predvidjeli su da Rim više ne smije napasti Makedoniju, da neće držati pod kontrolom Korkiru, ni Apoloniju ni Epidamno, ni Faros ni Dimale niti Partine ni Atintane, a Demetriju Faraninu bi Republika imala vratiti prijatelje (*oikéioi*) koji su bili internirani na rimskom tlu (Polibije VII, 9, 13). Doznajući za sve ovo Rim je stacionirao flotu u Tarantu kako bi nadgledao Makedonce. Ipak 214. Filip je krenuo s 120 lembe i prvo je napao Meseniju a potom i Apoloniju, dok je njegova kopnena vojska došla iz pravca Dassaretije i Epira. Napad na Apoloniju, grad koji ima 4 km duge bedeme, nije odmah uspio, no Filip je sljedeće noći osvojio obližnji Orik koji ima veliku i dobro zaštićenu luku u dnu Valonskog zaljeva. Vijesti o tome stigle su do rimske flote u Brindiziju odakle je Levin krenuo s 50 brodova i jednom legijom te je osvojio Orik. Noću i neprimijećen prebacio je vojsku do Apolonije i zajedno s građanima ovoga grada munjevito je napao i napravio masakar nad Makedoncima. Filip je spalio svoje brodove i polugol se povukao u domovinu.⁹¹⁴

⁹¹² HAMMOND 1968, 15-16.

⁹¹³ HAMMOND 1968, 16-17.

⁹¹⁴ GRUEN 1984, 376-377.

Iako izvori ne spominju točno kada je Demetriju došao kraj, pretpostavlja se sa sigurnošću da je to bilo 214. godine. Neki izvori bilježe da su ga ubili Rimljani, dok Polibije, kao što smo vidjeli, navodi da je nestao u nesmotrenom napadu na Meseniju (gradu u zapadnom Peloponezu), što je više vjerojatno.⁹¹⁵

Bitku kod Mesenije potanje opisuje Pausanija u knjizi *Vodič po Heladi* (IV, 29)⁹¹⁶ i prema mišljenju stručnjaka, pobrkao je Demetrija Faranina s Demetrijem, sinom Filipa i unukom Demetrija Makedonca (umro 180. godine u Peoniji), te navodi da je Meseniju zauzeo ovaj potonji. Također Pausanija ne navodi da je Demetrije u Meseniji poginuo, iako navodi da je većina napadača poginula: “Malo nakon tog slučaja u Elidi Mesenu su zauzeli Makedonci i Demetrije, sin Filipa a unuk Demetrija. (...). Kod osvajanja Mesene stvari su ovako stajale: Filip je oskudijevao u novcu i kako ga je po svaku cijenu trebao nabaviti, poslao je Demetrija s brodovljem na Peloponez. Demetrije se iskrcao u jednoj od najmanje posjećenih luka Agrolide (istočni dio Peloponeza, op. p.). Odmah je najkraćim putem u toj zemlji poveo vojsku na Mesenu. Postavivši na čelo odred lako naoružanih i poznavajući put do Itome (planina nad Mesenom, op. p.) on se baš u svitanje potajno popeo na zidine na mjesto koje je bilo između grada i Itome. Kad je svanuo dan i kad su stanovnici vidjeli opasnost koja im je zaprijetila, oni su u početku imali dojam da su Lakedemonjani izvršili upad u grad pa su ih bezobzirno napali gajeći svoju staru mržnju na njih. Međutim kad su po opremi vojnika i govoru otkrili da su to Makedonci i Filipov sin Demetrije, njih je obuzeo veliki strah kad su pomislili na veliko ratno iskustvo Makedonaca i dobru sreću koja je njih pratila u svim njihovim pothvatima. Usprkos tome veličina prisutnog zla je bila uzrok da pokažu hrabrost iznad njihovih snaga, a ujedno su bili potaknuti nadom u najbolje, jer im se činilo da nije bilo bez božje pomoći i ono da su se oni vratili na Peloponez poslije tako duge odsutnosti. Stoga su Mesenjani u gradu navalili svim srcem na Makedonce, i stražari s akropole su ih gadali s povišenih mjesta. Isto tako su se i Makedonci u početku svojom hrabrošću i iskustvom snažno odupirali. Međutim prerano izmoreni maršem, napadnuti od ljudi i tučeni od žena crijepovima i kamenjem, oni su počeli u neredu bježati. Većina njih je poginula bačena sa strmih mjesta, jer je tu Itoma najviše strma. Malo njih se spasilo pošto su bacili oružje.” (prijevod: U. Pazini).

Pratili smo dosad Demetrijev život i djelo na temelju antičkih pisanih izvora uz neke napomene o interpretacijama tih zbivanja. Izvori Demetrija ne hvale iako su oni nastali u rasponu od preko pet stoljeća te očito nemaju istu

⁹¹⁵ Polibije 3.19.11. Nažalost Polibijev opis Demetrijeve smrti u Meseniji nije sačuvan: ECKSTEIN 1994, 52.

⁹¹⁶ PAUSANIJA 1989.

ideološku podlogu, zbog čega ne bi smjeli svi biti negativni. Ipak to su sve pisci koji, manje-više, zastupaju rimski pogled na svijet. Kako nema nerimskih pisanih izvora, valja se zadovoljiti onim što je dosad navedeno. U svakom slučaju Demetrije je odigrao važnu ulogu u spomenutim zbivanjima, osobito onda kada je došao kod Filipa i kada ga je nagovorio da vodi agresivniju politiku prema Rimu, usprkos protivljenju Arata, osnivača Ahejske lige.⁹¹⁷ Nažalost, učinio je štetu svom rodnom Farosu, u kome izgleda nije dugo boravio. Zanimljivo je da u pripremljenom ugovoru u slučaju pobjede Filipa i Hanibala nad Rimom (Polibije VII, 9, 13) ne stoji da će Demetriju biti vraćen Faros već samo da će mu se vratiti prijatelji koji su internirani na rimskom tlu. U sporazumu nema dovoljno pojedinosti u pogledu Farosa. Predviđeno je u jednoj odredbi sporazuma samo to da Faros i Dimal neće biti pod kontrolom Rima kao ni Korkirani, Apolonijati, Epidamnjanani, Partini i Atintanci. Zanimljivo je da se u toj odredbi Faros i Dimal navode po toponimu a ostali po etniku (ne Korkira nego Korkirani). To bi moglo značiti da Faros ne djeluje autonomno, odnosno da se Demetrije u određenom trenutku nametnuo Farosu i to pravo zadržao, bez obzira što je iz grada pobjegao.

Mjesto bitke

Sada bih se trebao vratiti na pitanje same bitke između Emilija Paula i Demetrija, koja se na Hvaru odigrala u ljeto 219. godine. Najdetaljniji opis bitke, kao što smo vidjeli, donosi Polibije, no ima i jedan drugi izvor koji tu bitku spominje pa i njega treba navesti u onoj mjeri u kojoj je sačuvan jer donosi i neke nepoznate detalje. Riječ je o bizantskom piscu Zonari (VIII, 20) iz 12. stoljeća koji je napisao sljedeći sažetak, vjerojatno crpeći podatke iz Kasija Diona (53): “Sardijejski (odnosno Ardijejski, op. p.) vladar Demetrije, kako je već kazano, nije bio među domorodcima omiljen, te je napao susjedne krajeve i činilo se da ih ugrožava zlorabeći prijateljstvo s Rimljanima. Dočuvši za to, konzuli Emilije Paulo i Marko Livije pozovu ga u Rim. Budući da se nije odazvao, povelili su na njega vojsku prema Issi gdje se tada nalazio. Doznajući na vrijeme da ih čeka u zasjedi, sidreći negdje blizu luke, poslao je dio brodovlja na drugu stranu otoka u napad. Kad su se Rimljani okrenuli protiv njih, misleći da je to sva njihova (rimska) sila, glavnina brodova je bez žurbe uplovila u luku, postavila tabor na prikladnom mjestu i odbila domorodce koji su ih odmah napali, bijesni zbog prijevare. Pošto je Demetrije pobjegao na drugi otok Far, otplovili su onamo i Rimljani i slomivši otpor izdajom zauzeli grad, odakle je Demetrije već utekao. On je pak s velikom svotom novca otišao u

⁹¹⁷ ECKSTEIN 1994, 52-53.

Makedoniju kralju Filipu, koji ga nije izručio, već su ga Rimljani uhvatili i smakli (kasnije) kada se vratio u Iliriju.” (prijevod: S. Čače).

Vidi se odmah razlika između Polibija i Zonare. Polibije je opširniji i s više detalja dok Zonara navodi, kao i Kasije Dion, da je Emilije Paulo prvo napao Issu a potom Faros. Izgleda da je ipak Emilije prvo napao Dimal, utvrdu na brdu u zaleđu Apolonije koja ima jake bedeme duge oko 2400 m, budući da je logično da je Demetrije branio cijeli teritorij kojim je upravljao, a ne samo Faros i, eventualno Issu, za koju nemamo nikakvih podataka da ju je Demetrije posjedovao. To se moglo i tvrditi jer se položaj Dimala tek nedavno utvrdio arheološkim iskopavanjima u unutrašnjosti Albanije.⁹¹⁸ Zonara navodi i to kako je Demetrije otišao u Makedoniju s velikom svotom novca.

Ono što je dugo zadavalo muke i izazivalo žučljive polemike koje su se skoro čitavog prošlog stoljeća vodile među hvarskim intelektualcima, bilo je o tome gdje je Faros na otoku Hvaru. Hvarani su tvrdili da je Faros na mjestu današnjeg grada Hvara, Starograđani da je, naravno, u Starom Gradu, a Velizar Vranković, javni bilježnik, tvrdio je da je on u Vrbanju.⁹¹⁹ Priču je pokrenuo Vinko Pribojević 1532. godine kada je naveo da se rimska vojska iskrkala u uvali Sokolica (Vira, sjeverno od grada Hvara) i da se bitka odigrala oko grada Hvara.⁹²⁰ I to sve zbog toga što se doslovno uzimalo istinitim sljedeći dio Polibijeva teksta: “...i zaposjeli strmi brijeg između grada i luke (*limen* na grčkom), odvojivši grad od vojske koja je iz njega izašla...”. Prema ovome bi ispalo da Faros nije na moru jer je između njega i luke brijeg. Dileme je definitivno otklonio Mladen Nikolanci, iako je to već bilo posve jasno Šimi Ljubiću.⁹²¹ Nikolanci je, naime, rekonstruirao bitku na taj način što je naveo da se glavnina snaga iskrkala u uvali Žukova, na sjevernoj strani poluotoka Kabla, a da se Emilio Paulo, nakon što je uplovio u Starogradski zaljev s dvadeset brodova iskrcao u “luci koja leži blizu grada” (T. XXXIX, A). Lokalni istraživači u prošlom stoljeću pojam luke su shvaćali bukvalno to jest kao pravu luku grada a ne kao uvalu.⁹²² Ta uvala po Nikolanciju bila bi Zavala, s južne strane Kabla, točno nasuprot Žukove, to jest najužeg predjela Kabla zvanog Vrata. Polibijev “strmi brijeg” bila bi Glavica na kojoj se nalazi mala pretpovijesna utvrda (što ni Ljubiću ni Nikolanciju nije bilo poznato) kojoj datum nastanka ne znamo kao ni to koliko je dugo bila u upotrebi. Polibijev opis sada postaje jasan. Kada je Emilije krenuo ka Zavali, ili pak iz neke druge

⁹¹⁸ DAUTAJ 1965.

⁹¹⁹ VRANKOVIĆ 1891.

⁹²⁰ PRIBOJEVIĆ 1951, 105, 209.

⁹²¹ LJUBIĆ 1873, 13-18; NIKOLANCI 1954-1957.

⁹²² Grčka riječ *limen* može se prevesti kao luka, pristanište, zaton, zaljev. Cfr. SENC 1910, 566. Ona ne označava samo građenu obalu.

uvale na sjevernoj strani starogradskog zaljeva,⁹²³ da se tamo iskrca, Demetrije je pohitao to spriječiti s mora i s kopna. Kada je njegova vojska napustila Faros i došla do Zavale, Rimljani “koji su pristigli skrivenim stazama i zaposjeli strmi brijeg između grada i luke” presjekli su put između Zavale i Farosa i tako stvorili paniku među 6000 Demetrijevih boraca. Finale znamo.

Naravno, o detaljima bitke se može u nedogled raspravljati s pitanjima kako je to Emilije Paulo poznavao topografiju Hvara, tko mu je bio savjetnik i da li ga je uopće imao. Isto tako mogao bi biti problematičan broj od 6000 izabranih vojnika koje je Demetrije odabrao za obranu Farosa. U poglavlju u kojem sam opisao ostatke Farosa vidljivo je da grad nije bio velik i da mu zidine nisu mogle obuhvaćati (i u najboljem slučaju) niti jedan kilometar, više nego dvostruko manje od Dimala. U taj prostor svakako nije moglo stati 6000 vojnika i sve ono što im je trebalo za dugotrajnu opsadu. Već sam naveo da arheoloških tragova ove bitke zasad nema, pa i to unosi stanovite nedoumice u cijelu ovu priču.

U svakom slučaju, vidljivo je da je Demetrije bio antirimski raspoložen, ali je očito da na istočnojadranskim prostorima nije bilo moguće stvoriti takvo jedinstvo koje se moglo suprotstaviti Rimu. Rascjepkanost, slaba ekonomska moć, unutarnja rivalstva i nizak stupanj političke organizacije ilirskih zajednica, omogućili su Rimu da uspješno kontrolira stanje na istočnoj obali Jadrana. Uspjesi Filipa V. u takozvanom savezničkom ratu i napredovanje Hanibala u Italiji pobudili su kod Demetrija nove nade i učvrstili su njegov položaj kod makedonskog kralja koji je htio poći stopama svog velikog prethodnika - Aleksandra, ali ovaj put, na nagovor Demetrija, na zapad, u Iliriju, a potom i u Italiju.⁹²⁴ Nakon smrti Demetrija i nakon bijega iz Orika, Filipovi uspjesi u kopnenoj Iliriji 213. i 212. kojom zgodom je oduzeo dosta Skerdilaidova teritorija, nisu potakli Rim na intervenciju. Ali kad je Filip zauzeo Lissos 213. Rim je sklopio savez s Etolcima iz razloga što nije htio da ovaj, kao ni bilo tko drugi, ugrožava Jadran i Otrantska vrata. Rim je tek 206. prešao sa snažnom vojskom Jadran kako bi podupro Etolce u borbi protiv Filipa. Nakon mira u Foiniki 205. Filip je predao Rimu Partine i Dimal i još dva ilirska grada, a izgleda da je sačuvao kontrolu nad Ardijejima, ali njegovi interesi više nisu bili vezani za Jadran već za istok.⁹²⁵

⁹²³ MAROEVIĆ 1962. zagovara da se dio rimske vojske iskrcao u uvali Tatinja, sjeverno od Dračevice.

⁹²⁴ Polibije (VII, 13) okrivljuje Demetrija da je on od Filipa kralja napravio okrutnog tiranina.

⁹²⁵ GRUEN 1984, 381.

Ako analiziram sve što sam naveo o Demetriju, ne mogu se oteti dojmu o ispravnosti onog što je Polibije rekao o njegovom karakteru: “Demetrije je, budimo sigurni, bio hrabar i samopouzdan, ali posve iracionalan i posve je loše prosuđivao, a kao rezultat tih manjkavosti njegova smrt bila je slična cijelom njegovom životu. Učinivši nesmotren i neodgovoran pokušaj u Messeni on je smrtno stradao u tom napadu.” (III. 19. 10-11).

Da nije bilo Demetrija, Faros bi možda doživio sudbinu susjedne Isse koja je u to doba - za vrijeme vladavine ilirskih kraljeva Skerdilaida i Pleurata (217.-181. godine pr. Kr.) - doživjela procvat proširivši se na kopno gdje je imala svoje naseobine u Trogiru, Stobreču i Solinu.⁹²⁶

POGLAVLJE 13

FAROS NAKON DEMETRIJA I KRAJ FAROSA

Što se zbivalo nakon Drugog ilirskog rata i kakva je bila sudbina Farosa? Vidjeli smo što je sve Demetrije poduzimao nakon što je pobjegao iz Farosa. Nagovarajući Filipa V. da krene na zapad nadao se da će obnoviti svoju Farosku kneževinu (Polibije V. 108, 2-9). Iz pisanih izvora ne može se zaključiti da je Rim uspostavio hegemoniju nad Farosom, niti da je u Farosu instalirao neku svoju vlast. Prema Polibiju (VII, 9, 13) Rim je nakon rata 219. a i u 215. držao Faros po svojom kontrolom kao što je držao i Korkiru, Apoloniju i Epidamno. Antički pisani izvori nakon drugog ilirskog rata više nikad ne spominju neki povijesni ili vojni događaj vezan uz Faros (što nije slučaj sa susjednom Issom).⁹²⁷ Od kraja 3. st. pr. Kr. ilirski kralj Pleurat, sin Skerdilaida, je na vlasti i on je pomagao Rimu u Drugom makedonskom ratu početkom 2. st. pr. Kr. i u Etolskom ratu 189. pr. Kr. Sve do pojave Gencija, sina Pleurata, oko 180. godine, izvori ne spominju neko bitno uplitanje Rima na našim obalama

⁹²⁶ KIRIGIN 1990, 311-320; KIRIGIN 1996a, 63-66.

⁹²⁷ Prema Wilkesu, Faros je za vrijeme Gencija ostao ilirski posjed (WILKES 1992, 171). Međutim, teško je zamisliti da bi Rim prepustio nekom lokalnom vladaru upravu nad gradom kojega su osvojili i gradu koji je bio pod rimskom zaštitom (o čemu govori faroska psefizma, vidi niže). Takvo što nije dozvolio ni Pleuratu. Faros se ne spominje u odlukama Senata koje je Anicije Gal pročitao ilirskim vodama u Skodri nakon poraza Gencija kada su slobodu i izuzeće od danka dobili Issa, Taulanti, Pirusti, Dasereti i narod Rhizona i Olciniума te Daorsi, budući da su se ovi pridružili rimskoj strani dok je Gencije bio još neporažen. Ostali Iliri kao i Skodreni, Dassareni i Selepitani plaćali su pola od danka kojega su plaćali Genciju, a Rimljani su podijelili Iliriju u tri dijela. Prva je vjerojatno bila oko Lissosa, druga oko Skadarskog jezera, a treća oko Risna

Jadrana.⁹²⁸ A i tada stvari se sve vrte oko Isse. Spominju se općenito samo gusarski napadi ilirskih brodova zbog čega su 178. aktivirani *duumviri navales* stacionirani u Ankoni.⁹²⁹ Nakon uspješnog rata Rima protiv Gencija, Senat je dao slobodu i oslobodio je plaćanja poreza one zajednice koje su stale na njihovu stranu u sukobu s Gencijem 167. godine. Spominju se Issejci, Daorsi i gradovi i plemena od Risna do Ohrida, ali ne i Faros (Livije, 45.26, 11-15). Stoga je vjerojatno da Faros nije sudjelovao u tom ratu i da je u gradu vladao kakav-takav mir, što nije bilo vrijedno pažnje zabilježiti od strane antičkih pisaca. U geografskim opisima, Faros se rijetko spominje, nekad s ponekom reminiscencijom na raniju povijest: na primjer “postojbina Demetrija Faranina” (Strabon VII, 5, 5).

Da ne smijemo misliti da je Faros prestao postojati nakon što je Emilije Paulo, Polibijev prijatelj, osvojio “Faros na juriš i potpuno ga uništi”, pokazuju nam neki odavna nađeni spomenici, novija iskopavanja, a i izvori koji govore da je 215. Faros bio pod kontrolom Rima (Polibije VII, 9, 13). Ako se u buduće budu vršila iskopavanja prema novim standardima, arheologija će svakako dokazati da li su bedemi grada srušeni ili ne. Dosadašnji nađeni artefakti govore samo o tome da je nekakvo naselje postojalo, ali ne možemo zasad govoriti o tome da li je od poraza Gencija sredinom 2. st. pr. Kr. Faros bio grad ili selo, ili pak veće gospodarsko imanje. Ako je Faros i za vrijeme Gencija bio ilirski

(WILKES 1992, 174-175). U epizodi iz 158. godine pr. Kr. u kojoj se Issejci i Daorsi žalje rimskom Senatu da Dalmati napadaju njihove naseobine na kopnu (Tragurion i Epetion), ne spominje se Faros, kao ni operacijama rimske vojske iz 156. kada je konzul C. Marko Figul napao Dalmate i kada je odbačen do rijeke Neretve, a ni sljedeće godine kada ih je porazio konzul P. Kornelije Scipion. (WILKES 1992, 189-190). Ne spominje se Faros ni gotovo nakon 40 godina kada je Cecilije Metel, 118. poveo pohod protiv Dalmata i prezimio u Saloni, ni u periodu od 78. do 76. kada je C. Koskonije ratovao protiv Dalmata i osvojio Salonu, ni u Građanskom ratu (u kojemu se spominje bitka kod Taurisa - Šćedra) ni onda kada su Dalmati 48. godine zaskočili Cezarovu vojsku kod Sinodija, ni 45/4. kada su Vatinije, a kasnije i C. Asinije Polio vodili uspješne pohode protiv Dalmata, ni deset godina kasnije kada je protiv njih ratovao Oktavijan, a ni onda kada su Dalmati bili definitivno poraženi kod Andentrija 9. godine po. Kr. i kada je možda uspostavljena rimska provincija Dalmacija (WILKES 1992, 195-197), odnosno Ilirik. Osvajanjem Salone 70-tih i Narone gdje je 59. Cezar, izgleda, imao neku vrstu uprave, konačno je osigurana rimska kontrola obale od Istre do Albanije (WILKES 1992, 208). Ne znamo ni to da li je faroska zajednica pripala nekom conventu (rimskoj sudbenoj skupštini koje su postojale u Saloni i Naroni još od vremena Cezara), mada se pomišlja da je Farija pripadala teritoriju Salone (WILKES 1969, 228), no moguće je da je pripadala naronitanskom conventu, jer izgleda da je trgovina Farosa bila usmjerena u tom pravcu, za razliku od Isse koja je trgovala i osnivala naseobine u salonitanskom području.

⁹²⁸ GRUEN 1984, 419, 436.

⁹²⁹ GRUEN 1984, 422.

posjed, kao što to tvrdi Wilkes⁹³⁰ a podržava ga A. Domić-Kunić,⁹³¹ onda je Faros još uvijek bio urbano naselje.⁹³² Nemamo, naime, materijalnih pokazatelja koji bi nam mogli dati odgovor na pitanje koliko je čega u određenom razdoblju bilo i na kolikom se to prostoru javlja. Pogotovo ne možemo govoriti o urbanizmu Farosa u zadnja dva stoljeća stare ere, a ni o tome kada je prestala s radom faroska kovnica. U poglavlju o nalazima keramike u Farosu, naveo sam nalaze koji pripadaju 2. i 1. st. pr. Kr. Oni su raznovrsni i pripadaju kako posudama za transport (tipovima grčko-italskih amfora te onih Lamboglia II), tako i finoj kućnoj keramici sive gline sa ili bez dekora ili reljefnog prikaza. Prema distribuciji ove sive keramike (2/1. st. pr. Kr.), ona se na mjestima koja je istraživala služba zaštite iz Splita javlja na manjem broju nalazišta u Farosu nego li se to javlja crno premazana keramika (4/3. st. pr. Kr.).⁹³³ To bi moglo govoriti u prilog tome da je Faros bio manji u kasnohelenističkom razdoblju, no kako spomenuta zaštitna iskopavanja nisu objavljena u cijelosti, a nepoznati su nam kvantifikacijski podaci, ovu konstataciju treba uzeti s rezervom. S druge strane novci,⁹³⁴ kako oni grčkih gradova, lokalnih dinasta i rimskih republikanskih, govore u prilog tome da je Faros funkcionirao u to vrijeme, ali za većinu njih nemamo podatke o točnom mjestu nalaza. Numizmatičari smatraju da serija brončanog novca, gdje je na aversu glava mladolikog muškarca a na reversu čaša za vino - kantharos, i legenda FA (T. XXX, P), pripada periodu obnove grada, što je moguće. Međutim još ne znamo kada je točno ova serija uvedena u opticaj, koliko je dugo bila u opticaju, koliko je primjeraka iskovano, gdje ih sve ima i kakav je njihov odnos prema drugim istovremenim novcima, to jest da li on dominira u Farosu ili ne. Isto je i s novcima Baleja koji se najvjerojatnije kovao u Farosu. Da bi se ovo riješilo potrebna je, kako kaže Visonà,⁹³⁵ studija kalupa novca zadnje serije Farosa. I rimski republikanski novci i oni drugih grčkih gradova poput Apolonije i Dirahija otkriveni u Farosu također svjedoče o nekakvim međunarodnim kretanjima dobara novoobnovljenog Farosa.⁹³⁶

⁹³⁰ WILKES 1992, 171.

⁹³¹ DOMIĆ-KUNIĆ 1993, 211.

⁹³² ZANINOVIĆ 1966, 72-75 i ZANINOVIĆ 1988a, 38-39 navodi da je Gencije ugrožavao i Hvar.

⁹³³ Ova se konstatacija temelji na objavljenim nalazima u Katalogu Pharos 1995. Siva i sivo reljefna keramika javlja se na njihovim nalazištima br. 1, 2, 6, 15, 16, 18 i 20, dok se crnosjajna javlja na nalazištima br. 1, 2, 4, 5, 7-9, 11-13, 15-19.

⁹³⁴ Vidi poglavlje o numizmatičkim nalazima u Farosu.

⁹³⁵ VISONÀ 1985.

⁹³⁶ Dokumentacija o tome u poglavlju o numizmatičkim nalazima.

Da je tomu tako svjedoče i nalazi, na žalost, nepotpunog javnog natpisa, odnosno odluke faroske skupštine, od koje su sačuvana samo dva ulomka. Jedan je otkriven 1837. (T. XXXVII, C), a drugi 69 godina kasnije, vjerojatno blizu crkve sv. Ivana (T. XXXVII, D).⁹³⁷ Ni sačuvana dva ulomka nisu cjelovita pa je uloženi golem trud kako bi se rekonstruirao njihov sadržaj, a tek su ih nedavno (1997.) M. Lončar i S. Čače s Filozofskog fakulteta u Zadru uspješno preveli na hrvatski.⁹³⁸

U početku se mislilo da je natpis nastao prije 240. godine, odnosno prije nego je Faros potpao pod vlast Agrona, no 1935. godine slavni je grecist i epigrafičar Louis Robert revidirao čitanje i datirao je natpis nakon poraza ilirskog kralja Gencija 168. godine ili prema posljednoj trećini 2. st. pr. Kr. Ovu dataciju podržava Zaninović, navodeći da je Faros možda bio uvučen protiv svoje volje u sukob s Rimom za račun Gencija, ili da je to bilo za vrijeme nekog lokalnog uzurpatora poput Baleja ili "neka nepoznata ličnost, ako je to DIM, čije prekovice nalazimo na novcima Farosa. Rimljani, znajući da Farani nisu krivi za ovu prisilnu antirimsku djelatnost, vratili su im njihova stara prava nakon što su sredili stanje u području, te su ih priznali i svojim saveznicima, što je farski natpis i uvijekovječio."⁹³⁹ Novu dataciju predložio je Lorenzo Bracessi obrazlažući da je natpis mogao nastati odmah nakon razaranja Farosa, odnosno za vrijeme Prvog makedonskog rata od 215. do 205. god. pr. Kr.⁹⁴⁰ Možda je ipak najbliži istini Peter Derow koji govori o tome da je Rim nakon Prvog ilirskog rata sklopio savezništvo s Farosom, Issom, Epidamnom, Korkirom i Apolonijom, te da Faros nije bio privatni posjed Demetrija i da Polibije ni Apijan ne govore da su Demetriju Rimljani predali Faros.⁹⁴¹ Derow napominje da je Faros bio grčki grad, a da je Demetrije u Faros doveo 6000 vojnika Ilira. Stoga su rimske vojskovođe razorili grad za vrijeme akcije 219. nakon čega je Demetrije pobjegao Filipu. Derow zbog toga misli, analizirajući epigrafske karakteristike spomenutog natpisa (što Bracessi nije učinio) da bi natpis trebalo datirati "nearer to 219 itself".⁹⁴²

Prema pisanim izvorima o ilirskim ratovima, Faros se ne spominje sve do onda kada je Demetrije odlučio da u njega smjesti odabranih 6000 vojnika. Ne spominje se da je prije toga Demetrije ikad i bio u Farosu, već je bio svuda

⁹³⁷ BULIĆ 1906.

⁹³⁸ GAFFNEY et al. 1997, 237-241.

⁹³⁹ ZANINOVIĆ 1988a, 38. Vidjeli smo (poglavlje 8) da novci s oznakom DI(M) ne pripadaju ovom periodu.

⁹⁴⁰ BRACESSI 1979, 322-337.

⁹⁴¹ DEROW 1991, 265-267.

⁹⁴² DEROW 1991, 267, i bilj. 12.

drugdje, uglavnom na jugu. Iz spomenutog javnog natpisa i načina na koji je on pisan, vidljivo je da je Faros sačuvao svoje institucije, tipično grčke, i ne može se sumnjati da on i dalje ne funkcionira kao grčki grad pod zaštitom Rima. Nema nikakvih elemenata koji bi govorili da je Faros isključivo vojna utvrda ili ilirski grad. Polibije kaže kako je Demetrije tamo doveo 6000 vojnika, što znači da Faros možda nije imao regularnu vojsku i da nije odlučivao odakle će se Demetrije braniti. Moguće je stoga da je to bila odluka Demetrija, a ne građana Farosa, odnosno da građani Farosa tada nisu mogli odlučivati o svojoj sudbini već su se pokoravali Demetriju. Nakon razorenja Farosa u ljeto 219. godine, možda simboličnog,⁹⁴³ jer vojska se razbježala, Demetrije je pobjegao, a rimska pobjeda bila je neupitna, pa nije bilo razloga da se grad ruši, Faros, zapavši u tešku ekonomsku situaciju, možda opljačkan i od samog Demetrija ako prihvatimo vijest Zonare da je ovaj “s velikom svotom novca otišao u Makedoniju kralju Filipu”, poduzima korake da se obnovi. Birajući između zaštite Rima i potpune predaje Ilirima - što je i bilo predviđeno tajnim ugovorom između Hanibala i Filipa V. u slučaju pobjede nad Rimom -, Faros, nemajući druge, kao ni susjedna Issa, prihvatio je Rim, odnosno Rim je prihvatio da štiti grčke enklave u Dalmaciji, što mu se kasnije posve isplatilo. Rim, koji je Farosu tada dao političku i pravnu zaštitu, zauzet teškim i presudnim prilikama s Makedoncima i Hanibalom, nije mogao a niti je morao pomoći u obnovi grada. To Faros nije ni mogao tražiti, i to je mogao biti razlog zašto se Faros obraća matici Parosu za pomoć.

Dataciju Bracessija prihvatio je i podržao s novim argumentima povjesničar Eugenio Lanzilotta, pisac grčke povijesti otoka Parosa. On objašnjava kako su Demetrijeve racije po Egejskom moru 220. godine uzdrmale i Paros budući da je on tada imao eminentni položaj među Kikladima koji su tada djelovali bez zaštitnika: dominacija Ptolomeja trajala je do 227. godine, oko 201. pod kratkom je upravom Makedonaca, a od 196. pod većom ili manjom upravom Rodosa, odnosno otočkom zajednicom - *nesionton koinon* -, utemeljenom još 300. godine. Lanzilotta navodi kako je period od 215. do 205. bio jedini mogući u povijesti Parosa, u kojemu je Paros mogao primiti izaslanstvo Farana. Slična izaslanstva Paros je primao u isto vrijeme iz Magnezije na Meandru, a dekret izdat tom prigodom datiran je u godinu 207/6. i nosi neke identične pravne formule kao i naš Faroski.⁹⁴⁴

⁹⁴³ DE SANCTIS 1967-1969, III, 325, bilj. 150 je mišljenja da Faros tom prigodom nije bio razoren, što je posve moguće jer se 215. godine Faros spominje u paktu Filipa V. i Hanibala da će biti oslobođen rimske kontrole.

⁹⁴⁴ LANZILOTTA 1987, 157-173.

Iz natpisa se može zaključiti da je Faros imao status *socii* (saveznika) Rima.⁹⁴⁵ Taj status dobijale su one zajednice koje su za vrijeme rimskih osvajanja sklapale saveze s Rimom. Ti savezi su bili povoljni i ovisili su o tome jesu li zajednice dobrovoljno pristupale ili su bile pokorene u ratu. Faros je bio pokoren, ali izgleda ne kao polis, već kao mjesto poprišta bitke koju najvjerojatnije nije ni priželjkivao. Obaveze prema Rimu su bile da se pomogne u ratovanju i da se šalju trupe ili brodovi, kao što je to činila Issa,⁹⁴⁶ dobijajući tako zaštitu i dio profita ostvarenog u pohodu. Za Faros nemamo podatke da je pomagao Rimu u ljudstvu i u brodovima, što možda ukazuje da je doista bio pred kolapsom.

Donosim ovdje prijevod dvaju ulomaka nešto popravljen i u slobodnijoj varijanti koji mi je nedavno Slobodan Čače ljubazno ustupio. Original i prijevod na engleski i hrvatski nalazi se na drugom mjestu.⁹⁴⁷

Takozvani ulomak A otkriven 1906. godine (**T. XXXVII, A**):

“[taj i taj, (sin) toga i toga, taj i taj] (sin) Zeliye bili su poslani, s tajnikom .[- -] sinom Skiur(i?)ovom.

Budući da je Rimski senat (?) i narod, pri- (4) jateljski raspoloženi i dobrohotni prema gradu farskom od vremena naših predaka predadoše nam grad naš i očinske zakone i zemlje koja [—————] na otoku, dadoše nam (8) [korištenje (?)] na godina (?) četrdeset i savezništvo obnoviše i druga čovjekoljubiva djela nam učiniše, odlučio je narod: poslati kao poslanike tri čovjeka k Paranima i su- (12) plemenicima grada i saveznicima radi obnove nam prijašnjeg nam suplemeništva i radi poziva za pomoć u podizanju našeg grada prema tome koliko svaki od (16) tih gradova (?) može; popisati prikupljeni novac na kamenoj ploči i postaviti popis (?) na trgu (?), kako bi i potomcima zauvijek ostao spomen na one koji su pomogli (20) narodu; bili su izabrani poslanici Atenas Dionyso-[.....,til Polihram]ov i Antipatar Nikin.

(Parska odluka).

(22) (Od) Parana (sc. odgovor). Odluka vijeća i naroda: na Telesisa [Demo.....], u vezi s onim što su predložili ar-(24) honti glede poslanika Farana, odlučeno je uputiti ih pred narod odmah poslije žrtve, mišljenje pak dostaviti (od strane) vijeća narodu kako zaključuje vijeće (28), neka narod

⁹⁴⁵ OCD 1996, sv. *socii*.

⁹⁴⁶ KIRIGIN 1996a, 47-49.

⁹⁴⁷ GAFFNEY et al. 1997, 237-241.

raspravi o tomu. Telesis Demo[.....] reče (u skupštini) djelom (isto) kao vijeće, ali (i ovo:) budući da Farani, iseljenici iz našeg grada, poslaše k nama pismo i poslani-(32) ke Atenasa Dionyso[....,]tyla Poliharmova i Antipatra Nikina, koji nam izložiše nesreće koje su se dogodile (njihovu) gradu i pozivaju nas da pomognemo u obnovi (36) grada ————— AIROMES došavši pak i (sami) poslanici pred vijeće i narod iznješe u skladu s onim što je u pismu navedeno, truda i revno-(40)sti ni malo ne štedeći, o tome je odlučio [narod:]”.

Takozvani ulomak B otkriven 1837. godine (T. XXXVII, D):
 “[.....] trojicu ljudi, to pak sve da bude na zaštitu i spas kako našega grada tako i farskoga [i —————] (4) grada farskoga; neka pozovu arhonti na obrede u Pritanej poslanike i tajnika i sve ljude koji su s njima došli; jednako tako neka zovu (8) poslanike i tajnika i na sve druge obrede, dokle god gostuju kad god obrede izvodi narod; neka ih se (parske arhonte) pohvali [što su učinili] boravak (Farana) u gradu lijepim (12) i uljudnim i dostojnim obaju gradova; neka zapišu također arhonti pismo iz Fara u arhiv zajedno s tajnikom. [—————]-nus reče, dijelom isto što i Vijeće (16) i narod, ali i to: da se i izaberu kao poklisari među građanima šestorica ljudi za Delfe i neka je slobodno svakome tko hoće i [—————] ići kao poslanik u Delfe; neka pitaju Boga (Apolona) kojem bogu ili božici žrtvujući farski će narod neoštećen imati grad i zemlju na drugim mjestima uživati plodove [—————]

Odgovara bog

(24) Praksiępa poslati Paranina ...[—————]
 na zapad [—————]

Svatko onaj tko pomnije pročita ovaj natpis mora ostati zadivljen civiliziranim tonom kojim je napisan. Govorim o vremenu od prije više od 2000 godina. Vidljivo je izvrsno poznavanje jezika, stilistike, diplomatsko-pravnih i društvenih regula i formula. A to se sve događa kada je Faros na izdisaju. Očuvati jezik, institucije, samosvijest u okruženju koje nije - blago govoreći - blagonaklono i kada se stalno trebalo dokazivati, odražava ustrajnost jedne zajednice. Doista je ogromna šteta što nemamo preostali dio natpisa, koji bi sigurno mnogo toga pojasnio. Ulomku A (T. XXXVII, C) nedostaje cijela uzdužna lijeva strana koja je otklesana kako bi se dobio blok za nekakvu drugu namjenu. Stoga je teško očekivati da će se ti ulomci naći jer su očito usitnjeni prilikom naknadnog klesanja. Ovom ulomku nedostaje i gornji i donji dio. Od gornjeg dijela sačuvana su samo dva nepotpuna retka koji predstavljaju, izleda, kraj neke odluke, odnosno dokumenta. Na donjem dijelu ovoga ulomka nedostaje odluka naroda Parskog.

Drugom manjem ulomku (B, T. XXXVII, D) također nedostaje gornji i donji dio ali i cijela desna uzdužna strana te neka slova u prvih sedam redaka s lijeve strane. Moguće je pretpostaviti kako nedostaje više od polovine originalnog natpisa. Kako se ne zna točno mjesto nalaza ovih natpisa, niti mjesto gdje su naknadno priklesana, treba voditi veliku pažnju pri budućim iskopavanjima te pregledati svaki kamenčić jer je moguće da se nađe kakav ulomak s nekim slovom.

Nakon teške situacije prigodom samog osnutka Farosa kada su Iliri napadali grad, a Farani zajedno s flotom Dionizija Starijeg uspješno ga obranili, Faros je ponovno, zahvaljujući Demetriju Faraninu došao u tešku situaciju i bio je prisiljen tražiti pomoć od matice Parosa i suplemenika, što je moguće da se odnosi na Tasos i Paron, i saveznika, što je moguće da se odnosi na Kikladski otočki savez kojemu je Paros pripadao. Između ta dva događaja, koja razdvaja period od oko 170. godina, o Farosu ne doznajemo ništa iz pisanih izvora. Epigrafski izvori spominju pobjedu nad Jadasinima i njihovim saveznicima koja se izgleda zbila u prvoj polovici 4. st. pr. Kr.⁹⁴⁸ I to je sve. Da Faranima nije bilo lako, svjedoče i kule koje su branile njihov teritorij: ona na Maslinoviku i ona na Toru, sagrađene odmah nakon što je utvrđen teritorij polisa i nakon što je polje isparcelizirano. Treba ipak navesti da zaštita teritorija pomoću kula nije nikakva novost i specifičnost Farana već je to opća pojava kod grčkih naseobina kako u samoj Grčkoj tako i kod grčkih naseobina po Sredozemlju, gdje su gusarski napadi i ratovi bili česta pojava.⁹⁴⁹

Treba navesti i to da kada su Rimljani uređivali prilike na istočnom Jadranu nakon poraza Teute 228. godine, zacijelo su držali Faros za grčki grad koji je još za Agrona izgubio svoju samostalnost, te su ga tada kao takvog prepustili svom savezniku Demetriju. Faros je tako bio neslobodan grad sve do obnove koju memoriraju ova dva fragmentarna natpisa.

Natpis koji ovdje spominjem nastao skoro dva puna stoljeća nakon utemeljenja grada, svjedoči, pored ostalog, i o vezi između Farosa i matice Parosa. Iz duha natpisa jasno je da ta veza nije obnovljena nakon tolikog vremena već da je ona bila učestala. Oni, naime, znaju da Paros ima i saveznike, a to se ne može znati ako se veze ne održavaju. O vezama između Parosa i Tasosa postoji obilna dokumentacija zahvaljujući dugogodišnjim istraživanjima Francuza na Tasosu, a ta veza postojala je i za vrijeme i nakon utemeljenja Farosa.⁹⁵⁰ Može se stoga pretpostaviti da je i Faros održavao redovite veze s Parosom, koji mu je pomogao u obnovi grada.

⁹⁴⁸ ČAČE 1994.

⁹⁴⁹ Vidi str. 101-106.

⁹⁵⁰ LANZILOTTA 1987, *passim*.

O samom kraju Farosa, odnosno kada je on prestao funkcionirati kao slobodan grčki grad i kada gubi svoje institucije, zasad nemamo podataka. Iskopavanja '93 i '96 arheološkog tima PJO u Sondi III pokazuju da je negdje sredinom 1. st. pr. Kr. na mjestu grčkog Farosa došao materijal koji je tipično rimski. Radi se o zidu F12 (**T. VII, B** i **T. XVII, E**), građenom usuho od raznih pritesanih blokova, sačuvan u nekoliko redova, te o keramici koja je rimska, odnosno aretinska, i datira se u kraj 1. st. pr. Kr.⁹⁵¹ Spomenuti zid ide ispod zida F11, koji je okomit na njega. Na višoj je razini od zida F13 koji se nalazi ispod zida F11, i koji leži na živcu. Zid F12 pripada trećoj fazi gradnje u ovoj sondi, i ta gradnja očito negira ranije grčke gradnje. Iako su iskopavanja bila manjeg opsega, otkrivena građevinska faza iz doba Augusta pokazuje da je sjeverni dio naselja bio reorganiziran u to doba i da je doživio promjenu u kasnije rimsko radoblje (zid F13) to jest u 2/3. st., a da je povrh toga zida (F13) sagrađen bedem (F4) od sekundarno upotrijebljenih grčkih blokova. U vezi s ovim nakon faze iz sredine 3. st. pr. Kr. javlja se faza koja upućuje na period napuštanja prije nego li se dogodila gradnja iz doba Augusta. Moguće je da taj sloj predstavlja vrt ili da je obnova bila spora. Naime, zauzimajući skoro isti položaj kao i prvotni zid (F13 na **T. VII, B** i **T. XVII, E**) iz 4. st. pr. Kr. nalazio se širok dobro konstruirani temeljni zid (F11) postavljen u pravcu sjever-jug uz zapadni rub uske doline. Izgleda da to označava vanjski temeljni zid veće građevine s više soba na zapadu koje se mogu povezati s temeljima zida otkrivenog u zapadnom dijelu sonde II. Velik broj raznovrsnih nalaza ukazuje da se početak ove faze može staviti u rano 1. st. po. Kr. pa do sredine 3. st. po. Kr., kada je građevina napuštena ili srušena.

Ova epizoda niveliranja nastala je kako bi nastala najzadnja građevinska faza, koju ovdje predstavljaju ostaci blokova zida (F4), građeni od velikih pravokutnih blokova⁹⁵² koji tvore ograđeni prostor od oko 1,3 ha (**T. XV, A**) u samom središtu Staroga Grada. Nastali nanosi uz temelj ovoga zida sadrže ulomke keramike iz 5., a moguće i iz 6. st. po. Kr., a koji sadrže i ulomke srednjovjekovnog i kasnijeg materijala.

Bez obzira na to imamo li ili ne pokazatelje iz sonde III o predloženom razaranju grada u kasnom 3. st. pr. Kr. od strane Rimljana (Polibije III, 18-19), u sondi je vidljivo da u tom periodu ima manjka arheoloških nalaza. No ovo može značiti, kao što sam maloprije rekao, napušteni prostor ili pak vrt unutar grada. Kasni helenistički materijal iz drugih dijelova grada⁹⁵³ pokazuje da bi

⁹⁵¹ FORENBAHER et al. 1994, 23. Istočne B sigilate našlo se i u sondama uz "sjeverni" gradski bedem, u ulici Vagonj br. 10 i u Sridnjoj ulici br. 14. Vidi Katalog Pharos 1995, 79, 94-95, br. 7, 111.

⁹⁵² FORENBAHER et al. 1994, Fig. 9.

⁹⁵³ MIGOTTI 1986 i 1989; Pharos 1995.

ovo mogla biti usko lokalna pojava i moguće kratak period prije izgradnje građevine iz doba Augusta (F 11 na **T. VII, B** i **T. XVII, E**).

Zanimljivi su i rezultati intenzivnog terenskog pregleda Staroga Grada i neposredne mu okolice. Ti rezultati pokazuju da je rasprostranjenost grčkog materijala (uglavnom keramičkog) daleko veća nego li rimskog (**T. XVII, B** i **C**). Datirani grčki materijal broji 558 ulomaka, s maksimalnom gustoćom od 6,4 ulomka po m², dok rimskih datiranih nalaza ima 332, s maksimalnom gustoćom od 0,3 ulomka po m², odnosno grčkog materijala ima nešto više od tri puta. Grčki se materijal prostire na većem prostoru od rimskog, što pokazuje da je rimsko naselje bilo manje od grčkog.⁹⁵⁴

Među rimskim pisanim izvorima prvi put se otok Hvar naziva Farija kod Plinija koji u opisu srednjodalmatinskih otoka (HN III, 152) navodi *et cum oppido Pharia* (Farija s gradom). Plinije donosi situaciju iz oko polovice 1. st. pr. Kr., odnosno iz vremena kada se u Starom Gradu gradi građevina iz doba Augusta i kada grčki Faros više nije postojao.

Pitanje na koje valja odgovoriti jest da li je građevina iz doba Augusta sagrađena na ruševinama grčkoga grada ili ne. Jer ako jest, onda grčkog grada sredinom 1. st. pr. Kr. nije bilo. Keramički i numizmatički materijal pokazuje da je nekakvo naselje postojalo u predaugustovsko doba. Ono što pouzdano ne znamo jest to da li je augustovska građevina poništila raniju grčku arhitekturu ili se na nju nadovezuje.⁹⁵⁵ Za razliku od Isse, gdje je kontinuitet iz grčkog u rimsko razdoblje zasvjedočen i dvojezičnim natpisima,⁹⁵⁶ za Faros takve podatke zasad nemamo, iako bi pažljivija arheološka iskopavanja to mogla potvrditi.⁹⁵⁷

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Grci su se početkom 5. st. pr. Kr. uspjeli oduprijeti Perzijancima i time su sačuvali razvoj zapadne civilizacije. Domorodci na Hvaru i u susjedstvu nisu se

⁹⁵⁴ FORENBAHER et al. 1994, 18-19.

⁹⁵⁵ U sklopu sv. Ivana istraživači navode da se “sklop grčke arhitekture preuređuje u jednu veću građevinu ukrašenu mnogobrojnim podnim mozaicima i vjerojatno oslikanu freskama”. Preuređenje može značiti kontinuitet što bi bilo od značaja, ali zasad to nije dokumentirano u dovoljnoj mjeri. Cfr. Katalog Pharos 1995, 113. Na drugom mjestu (JELIČIĆ-RADONIĆ 1996, 152 i bilj. 4) o istom prostoru navodi se da on adaptira u rimsko doba i da su obje stijenke zida bile oslikane freskama.

⁹⁵⁶ NIKOLANCI 1980, 222-223.

⁹⁵⁷ O Rimskoj Fariji vidi: LJUBIĆ 1873, 25-28, LJUBIĆ 1996, 89-92; NOVAK 1960, 39-41, ZANINOVIĆ 1982b; ZANINOVIĆ 1988a; Katalog Pharos 1995, passim; JELIČIĆ-RADONIĆ 1996.

uspjeli oduprijeti naseljavanju Parana, čiji dolazak označava početak pisane povijesti ovih krajeva, ali ne i pisanja kritičke povijesti, kao što je to u Grčkoj bilo s pojavom Herodota i Tukidita. Nema domaćeg antičkog autora povijesti Hvara i susjedstva. On, Ivan Lučić Trogirani, pojavit će se 2000 godina kasnije. Kada bi se pisala povijest Farosa samo na temelju antičkih pisanih izvora onda ova disertacija ne bi bila moguća, budući da su to samo šture refleksije raznih grčkih i rimskih povjesničara i geografa. Meso s kostiju Farosa netragom je nestalo, kao i većina kostiju, i jedina nada koja nam preostaje je - arheologija.

Razlika između Farosa i nekog sličnog grčkoga grada u pravoj Grčkoj je ta što je grad u Grčkoj bio okružen sličnim gradovima, običajima, vjerovanjima i mentalitetom, dok Faros to nije bio. Stoga je Faros, da bi opstao, bio osuđen i prisiljen usredotočiti se na proizvodnju za opstanak iz vlastitog polja, a što je taj pritisak više rastao više je rasla i opasnost od nestašice. Ako je i bilo nestašica - a one su se sigurno javljale u nešto preko tri stoljeća dugoj povijesti grada - kome se obraćao za pomoć? Susjedima? Vidjeli smo da na otoku Hvaru, osim grada Hvara, nema grčkih nalaza pa se po tome može pretpostaviti da su veze između domorodaca i Farana bile minimalne, gotovo nikakve. Da li se obraćali Issi? Možda. Prema arheološkoj evidenciji Issa je utemeljena nakon Farosa, barem nekoliko desetljeća poslije. U početku su, dakle, bili posve izolirani. Issa je, kao što se zna, od konca 4. pa do sredine 1. st. pr. Kr. dominirala ovim prostorima, i moguće je lako da je imala trgovačke i druge veze s Farosom, no to se tek treba ispitati. Nakon 2. ilirskog rata Faros se ne obraća susjednoj Issi za pomoć već 700 nautičkih milja udaljenoj matici.

Ako se issejska privreda bazirala na vinu, a to je više nego vjerojatno, onda je moguće da su Issejci uvozili pšenicu iz Farosa. Nalazi keramike tipa Alto-Adriatico u oba grada pak ukazuju na nekakve trgovačke veze sa Spinom, ali kakve su one bile zasad nije poznato. Spina je prvenstveno izvozila žitarice. Da li je brod iz Spine prenosio jednu robu za Vis, a drugu robu za Hvar i usput u oba prodao spomenute vase, a u oba grada kupio neku treću robu, nije jasno. Pitanje je uopće tko je plovio i prevezio dobra. Gdje su Farani nabavljali metal za proizvodnju novca, strelica, udica...? Možda iz Bosne preko Neretve i plemena Daorsa s kojima su trgovali.

Zasad se ne može govoriti da je na mjestu Farosa postojalo ranije domorodačko naselje. To nije isključeno, ali čvrstih dokaza zasad nema. Pogotovo se ne može govoriti da je to naselje bilo i najveće na otoku.⁹⁵⁸ Moguće je da je ovdje postojalo mjesto razmjene između domorodaca i Grka,

⁹⁵⁸ Katalog Pharos 1995, 51-52; JELIČIĆ-RADONIĆ 1998, 23.

o čemu govore malobrojni arhaiski nalazi. Naime, jasno je vidljivo da je Starogradsko polje bilo korišteno od domorodaca prije doseljenja Parana te da se najveće utvrđeno naselje na ovom dijelu otoka nalazilo na Gračišću poviše Vrbanja. Zajednica vezana uz Starogradsko polje, kao i ona na mjestu današnjega grada Hvara, očito su imale potrebu za uvoznom robom.

Otok Paros je u doba osnutka Farosa, a i nakon toga bio prosperitetan. Iako nije poznato zbog čega je Paros poslao koloniste na Hvar, moguće je da je to bilo zbog prenaseljenosti. Broj kolonista koje je poslao vjerojatno je bio oko 1.000, s tim da su u tom pokretu najvjerojatnije sudjelovali pripadnici oba spola, a i drugi koji nisu bili s Parosa. Prema evidenciji s kojom raspolažem, Grci su nakon Farosa utemeljili vrlo mali broj novih naseobina na zapadnom Sredozemlju, fenomen koji još nije dovoljno istražen. Naprotiv, u periodu od početka 8. pa do kraja 6. stoljeća pr. Kr. na Sredozemlju i Crnom moru je utemeljeno najviše kolonija - oko 700. U doba od početka 5. pa do sredine 4. stoljeća pr. Kr. utemeljeno ih je oko 10. Možda zato jer je Sredozemlje bilo „popunjeno”, odnosno da su lokalne zajednice postale moćne pa nisu dozvoljavale utemeljenje novih kolonija, a možda i zato jer je val kolonizacije nakon pohoda Aleksandra Velikog krenuo na istok.

Sukob između domorodaca i novoprispjelih Parana bio je izgleda neminovan. Lokalna zajednica očito nije bila netko s kim se da manipulirati, ako se pretpostavi da su Parani htjeli izbjeći dogovor koji je vjerojatno postojao. Ni jedna ni druga zajednica nisu imale veće vojne potencijale: kada je sukob izbio Paranima pomažu Sirakužani, a domorodcima Iliri sa susjednog kopna. Stoga je moguće da je na mjestu Farosa postojalo neko malo trgovište - emporion - gdje je bilo i Grka koje je lokalna vlast tolerirala. No onog trenutka kada je došla veća skupina doseljenika, kojima je, naravno, trebalo više zemlje, došlo je do sukoba. Nakon sukoba, uspostavljena je dominacija Grka nad zauzetim prostorom. Prema evidenciji kojom raspolažemo, zasad se ne može govoriti da je uspostavljena neka nova veza između domorodaca i kolonista (osim možda onih iz Jelšanskog polja) i da su obje zajednice od toga imale koristi, kao što je to bio slučaj u južnoj Italiji i na Siciliji. Prožimanja i suživot između Parana i domorodaca, prema dostupnoj arheološkoj evidenciji se ne može dokazati.

Opseg Farosa i njegov izgled i dalje ostaje nepoznanica. Sve dok se ne iskopa veća površina, ili pak ne izvrše elektrozistentna ili georadarska mjerenja, ovaj problem ostaje otvoren. Nepoznato je gdje su bili javni i religijski prostori grada. Stambena arhitektura je donekle poznata i ona je prilično ujednačena, ali se o urbanizmu grada ne može pouzdano govoriti.

Malobrojni grobovi grčkih doseljenika za koje znamo uglavnom iz druge ruke, nisu dovoljni da bi se moglo pouzdano govoriti o položaju glavne nekropole i o pogrebnom običaju Farana, pogotovo ne o eventualnim

promjenama toga običaja. Možda su skromni prilozi u grobovima rezultat jasnih pravila grada u vezi s pogrebnim darovima. Možda je u pitanju i štedljivost bogate zajednice.⁹⁵⁹ Ako je na Hvar došlo oko tisuću kolonista, onda glavna nekropola grada još uvijek nije otkrivena.

Vidljivo je da je zajednica kolonista bila demokratski organizirana, no da li je bilo raslojavanja unutar toga društva, teško je nešto pobliže reći. Arheološki nalazi govore da raslojavanja nije bilo, ali pojava Demetrija Faranina možda govori da je u određenom momentu on kao istaknuta osoba preuzeo stvar u svoje ruke kada je počelo škripati socijalno stanje unutar grada. Također se može govoriti o tome da su Farani održavali veze s maticom na otoku Parosu, no intenzitet tih veza nije nam poznat.

Najviše prostora u ovoj disertaciji zauzelo je Starogradsko polje - chora Pharou, svakako najveći inženjerski pothvat Grka na tlu Hrvatske i jedan od najbolje sačuvanih na svijetu. Grad i polje s kulama koje su ga štitile jasno ukazuju na osmišljenu zamisao prigodom stvaranja preduvjeta za opstanak nove zajednice. U početku istraživanja izgledalo je kao da je to jedinstven i istovremen poduhvat nastao nakon sukoba s Ilirima. No novija istraživanja daju naznake da je izgleda oko samog Staroga Grada postojala neka ranija raspodjela, a na prijelazu iz Starogradskog u Jelšansko polje jedna kasnija raspodjela. Za obje će trebati izvršiti dodatna istraživanja. *Omphalos* odakle se počelo s premjeravanjem glavne raspodjele zemlje unutar faroske chore nalazi se na križanju okomite osi br. 3 i one vodoravne br. 6 (položaj Slovči). Oko tog križanja nalaze se najbolje sačuvane parcele modula 1 x 5 stadija. Parcele pokazuju devijacije što ukazuje na greške koje su mjernici napravili prilikom izvedbe plana. Analiza poljoprivredne proizvodnje koja se mogla ostvariti u chori pokazuje da je ona bila dovoljna za opstanak Farosa te da je u povoljnim godinama moglo biti i viška proizvoda koji se mogao izvoziti, odnosno zamjenjivati za druge proizvode ili materijale koji su gradu bili neophodni (npr. metal). Možda je i to bio razlog zbog čega je grad počeo kovati srebrni novac. Pokazatelji govore da su Farani živjeli i u polju, ali zasad nije jasno u kojoj mjeri, i da li je to bilo i kroz cijelu povijest grada.

Prema nalazima u sondama koje je istražio tim PJO, keramički nalazi u Farosu za vrijeme 4. i 3. stoljeća pr. Kr. pokazuju da je Faros tipična kolonija: oko 70-80% nalaza (fino i dekorirano posuđe, obično i kuhinjsko, amfore) normalni su grčki tipovi, većinom regionalne (jadranske) proizvodnje iz središta koja su zasad slabo proučena. Neki posve faroski produkti (uključujući i slikanu

⁹⁵⁹ SPARKES 1996, 146 i tamo navedena literatura.

grubu keramiku) mogu se, kao što smo vidjeli, prepoznati. Nekoliko komada sadrže grafite, a među njima su i mali nosači (?) posuda u pećima i vrč sa slovom "A", nađen u sloju 1217 koji izgleda da je lokalna imitacija korintskog produkta (T. XXXIII, C i D). Preostalih 20% ± nalaza čine ulomci s kalcitnim primjesama rađenim u lokalnoj ilirskoj tradiciji, što ukazuje na nekakve veze s ilirskim susjedima.⁹⁶⁰ Nekoliko ulomaka iz kasnog 6.-5. st. pr. Kr. nađeni van konteksta u sondi III, ukazuju na pretkolonijalne veze s grčkim svijetom, ili, možda, na zavjetni dar koji su doseljenici donijeli s Parosa.

Ovdje prezentirana dokumentacija pokazuje kako je u Farosu postojala lokalna keramička proizvodnja u vrijeme neovisnosti grada, ili barem do 2. ilirskog rata 219. god. pr. Kr., te da su se proizvodili razni keramički produkti. Rasprostranjenost i količina proizvodnje ovih lokalnih produkata nije poznata. Ulomak amfore s natpisom FARO(S) i novac Farosa otkriven u Ošanićima u istočnoj Hercegovini potvrđuju trgovačke veze s Daorsima. Izgleda da Issa nije uvozila keramiku iz Farosa, ali je Faros uvezio iz Isse, ali malo. Detaljnija studija keramičkih nalaza iz Farosa koja je u pripremi, svakako, će omogućiti pouzdaniju sliku.

Isto tako ne znamo kada je Faros prestao postojati kao samostalni grad. Mislim da će tome pridonijeti nova iskopavanja i detaljnije proučavanje dosad otkrivenih materijalnih nalaza, kao i kalupa zadnje serije faroske kovnice. Iako ne znamo pouzdano da li je građevina iz doba Augusta poništila raniju grčku arhitekturu ili se na nju nadovezuje, što bi bilo od velike važnosti, zasad se može govoriti da je rimsko naselje u Starom Gradu manje od grčkog.

Ono po čemu je Faros važan to je da je njegovim utemeljenjem u ove naše krajeve stigla pismenost, urbanizam gradskog tipa i plansko uređenje krajolika i zemljišta⁹⁶¹ gdje je svaki građanin dobio jednak dio zemlje, te demokratski ustroj društva. Ono što smo doista naslijedili je uređenje Starogradskog polja koje su izgradili doseljenici s Parosa, a generacije nakon njih nadopunjavale i oplemenjivale sve do 2. svjetskog rata nakon kojeg počinje njegova opća devastacija i degradacija.

U ovom radu često sam se osvrtao na usporedne nalaze iz grčkih naseobina izvan Dalmacije. To prvenstveno jer u susjednoj Issi ono što je najbolje poznato su nekropole grada, odnosno helenističke obiteljske grobnice, dok su nalazi iz samoga grada gotovo nezatni. U Farosu su naprotiv nalazi grobova gotovo nezatni, a nalazi iz samoga grada daleko više poznati. Iz tih razloga, usporedbe

⁹⁶⁰ Za sada se ne zna kakvo je bilo kuhinjsko posuđe na Parosu u 5. st. pr. Kr.

⁹⁶¹ CAMBI 1993.

nisu moguće, a i sam pogrebni ritual je drukčiji u oba grada. Treba navesti još jednu razliku: Farani su jonski Grci, a Issejci dorski. S druge strane opseg Isse je jasno vidljiv zahvaljujući tome što je prostor gdje se nalazi antički grad od antike pa do danas većinom nenaseljen, što u Farosu nije slučaj. Odnose između Farosa i Isse zasad jedino možemo pratiti po nalazima issejskog novca u Farosu i obrnuto, faroskog u Issi. U oba grada nađeni su i novci s legendom Ionio, no taj novac još uvijek nije, kao ni onaj samog Farosa, obrađen na moderan način (kao što je na primjer obrađen heraklejski). Nalazi keramike također indiciraju neke odnose, no sve to nije dovoljno da bi se odnosi između ova dva grada bolje vidjeli.

Sav dosadašnji terenski rad u Farosu i u chori ovoga grada kojega sam proveo sam ili sa suradnicima u proteklih 18 godina otkako se intenzivnije bavimo ovim problemom, ne broji više od oko 150 dana, od čega pola toga otpada na sam grad (intenzivni terenski pregled i iskopavanja). To je, dakako, vrlo malo. No u novije vrijeme ima kolega koji iskapaju u Farosu znatno duže od mene i ekipe s kojom sam s velikim zadovoljstvom radio u Starom Gradu i okolici. Nadam se da će njihovi dosadašnji šturi i popularno neobavezni izvještaji prerasti u ozbiljniju objavu.

Dobar dio onoga što je ovdje napisano je spekulativne naravi, bazirano uglavnom na dostignućima autora koji su se bavili proučavanjem grčke civilizacije u staroj Grčkoj i u drugim grčkim kolonijama. Ta literatura je obimna i konstantno raste i dosta od nje mi nije bilo dostupno. To su nedostaci uzrokovani skromnim materijalnim mogućnostima naših biblioteka, a i vlastitoga džepa.

Na temelju iznesenog teško je odrediti kako je Faros kao grad normalno funkcionirao. Nadam se da sam uspio pokazati kako je teško doći do nekog pouzdanog polazišta. Vjerujem da je to rezultat mojih nedostataka, a i nedostataka podataka koji se još uvijek kriju ispod zemlje i uglačanih kamenih pločnika Staroga Grada. Stoga ovaj prikaz treba shvatiti kao uvod u Faros, a ne kao nekakvu posljednju riječ. Vjerujem da sam ipak uspio pokazati kako je Faros prvenstveno agrarna naseobina. To su navodili i drugi, ali mislim da sam dao čvrste dokaze za to. Možda će se iz nekog drugog kuta gledanja na ovdje iznesenu građu i njezine interpretacije dobiti novi podaci. Brodel je napisao: "Svaka sinteza..... ponovno potiče posebna istraživanja."⁹⁶² Ako se to dogodi ovoj, onda će ona imati svoje opravdanje.

⁹⁶² BRODEL 1997, 20.

BIBLIOGRAFIJA⁹⁶³

Kratice

AA	Archäologischer Anzeiger
ACZKBOH	Arhiv Centra za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara
AI	Archaeologica Iugoslavica
AM	Athenische Mitteilungen
AP	Arheološki pregled
APA	Adriatica praehistorica et antiqua
ARR	Arheološki radovi i rasprave
AV	Arheološki vestnik
BAR IS	British archaeological reports International series
BASD	Bulletino di archeologia e storia dalmata
BCH	Bulletin de correspondance hellénique
BICS	Bulletin of the Institute of classical studies
BSA	Annual of the British school at Athens
CAH	Cambridge ancient history
DNPRSV	Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka (ur. Ž. Rapanić), Split 1980.
EAA	Enciclopedia dell'arte antiqua
GCBI	Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja
GCNP	Greek Colonist and Nativ Populations, Proceedings of the First Australian Congress of Classical Archaeology held in honour of Emeritus professor A. D. Trendall (ur. J.-P. Descouders), Canberra-Oxford 1990.
GZMS	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
HS 1991.	Hvarski statut, Split 1991. (kritičko izdanje s prijevodom statuta iz 1331. god.)
HZ	Hvarski zbornik
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
JHS	Journal of Hellenic Studies
JRS	Journal of Roman Studies
NV	Numizmatičke vijesti
OA	Opuscula archaeologica
OCD 1996.	Oxford Classical Dictionary, Oxford 1996. (treće prošireno izdanje)
OHAD	Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva
PI	Periodični izvještaj Centra za zaštitu kulturne baštine otoka Hvara
PJZ	Praistorija jugoslavenskih zemalja (ur. A. Benac)
PPOH	Prilozi povijesti otoka Hvara
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
RFFZd	Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru
SRSA	Structures Rurales et Sociétés Antiques, Actes du colloque de Corfou (14-16 mai 1992), Paris 1994. (ur. P. N. Doukelis i L. G. Mendoni)
VAHD	Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu

⁹⁶³ Kod nekih bibliografskih jedinica naići će se ponekad na nepotpune podatke. To je zbog toga što sam od raznih kolega dobijao fotokopije članaka kojima je manjkalo bibliografskih detalja. Bez obzira na to, zahvalan sam svima onima koji su mi ih poslali.

ADAM 1982

J. P. Adam, *L'architecture militaire grecque*, Paris 1982.

ADAMESTEANU i VATIN 1976

D. Adamesteanu i Cl. Vatin, *L'arrière-pays de Metaponte*, *Comptes rendus de l'Académie des inscriptions et belles lettres*, Paris 1976, 110-120.

ALCOCK i OSBORNE 1994

S. E. Alcock i R. Osborne (ur.), *Placing the Gods, sanctuaries and sacred space in ancient Greece*, Oxford 1994.

ANDEL i RUNNELS 1987

T. H. van Andel i C. Runnels, *Beyond the Acropolis - a Rural Greek Past*, Stanford 1987.

ANELLO 1999

P. Anello, *La colonizzazione siracusiana in Adriatico*, u: *Bracessi i Graciotti 1999*, 117-146.

Anonimus 1895

Starinska iznašašća u Starigradu na otoku Hvaru (Pharos), *BASD 18*, Split 1895, 70-72.

Anonimus 1912

Führer durch das K.K. Staatsmuseum in S. Donato in Zara, Wien 1912.

ARENSON 1990

S. Arenson, *The encircled sea*, London 1990.

ASHTON et al. 1998

R. Ashton, A. Meadows, K. Sheedy i V. Nartenberg, *Some Greek Coins in the British Museum*, *The Numismatic Chronicle 158*, London 1998, 37-51.

AUSTIN 1994

M. M. Austin, *Society and Economy*, u *CAH VI (drugo izdanje)*, Cambridge 1994, 527-564.

BABIĆ 1984

I. Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir 1984.

BARBIR 1980

J. Barbir, *Prilog istraživanju urbanizma Starog Grada na Hvaru*, Zagreb 1980, 3-57 (rukopis diplomskog rada).

BATOVIĆ 1955

Š. Batović, *Neolitski tragovi u sjevernoj Dalmaciji*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru 2*, Zadar 1955, 377-399.

BATOVIĆ 1973

Š. Batović, *Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali*, *VAHD 68*, Split 1973, 47-74.

BATOVIĆ 1979

Š. Batović, *Jadranska zona*, PJZ 2, Sarajevo 1979, 473-634.

BEAUMONT 1936

R. J. Beaumont, *Greek Influence in the Adriatic Sea Before the Fourth Century B.C.*, JHS 54, London 1936, 159-204.

BENAC 1985a

A. Benac, *Utvrđena ilirska naselja (I)*, Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 60, Sarajevo 1985, 22-25.

BENAC 1985b

A. Benac, *Prehistorijski tumuli na Kupreškom polju*, Radio Sarajevo, Treći program 50, Sarajevo 1985, 385-393.

BÉRARD 1957

J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité*, Paris 1957. (drugo izdanje)

BERTI et al. 1997

F. Berti, S. Bonomi i M. Landorfi, *Classico – Anticlassico, Vasi alto-adriatici tra Piceno, Spina e Adria*, Bologna 1997.

BINTLIFF i GAFFNEY 1988

J. Bintliff i V. L. Gaffney, *The Ager Pharensis/Hvar Project 1987*, BAR IS 431, Oxford 1988, 151-175.

BOARDMAN 1980

J. Boardman, *The Greeks overseas*, London 1980 (treće prošireno izdanje).

BOARDMAN 1989

J. Boardman, *Athenian Red Figure vases*, London 1989.

BOGUNOVIĆ 1995

M. Bogunović, *Tla otoka Hvara*, u: Mihovilović 1995, 60-66.

BONAČIĆ MANDINIĆ 1987

M. Bonačić Mandinić, *Novac Farosa iz zbirke Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu*, AV 38, Ljubljana 1987, 393-405.

BONAČIĆ MANDINIĆ 1988

M. Bonačić Mandinić, *Novac Herakleje u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD 81, Split 1988, 65-80.

BONAČIĆ MANDINIĆ 1990

M. Bonačić Mandinić, *Rimski republikanski novac s otoka Hvara u Arheološkom muzeju u Splitu*, VAHD 83, Split 1990, 103-115.

BONAČIĆ MANDINIĆ 2000

M. Bonačić Mandinić, Novac Isse i Farosa u zbirci Magyar Nemzeti Múzeum u Budimpešti, VAHD 92, Split 2000, 255-267.

BONOMI 1995

S. Bonomi, *Adria nei secoli IV e III, a.C.*, u: *Concordia e la X Regio*, Padova 1995, 263-267.

BONOMI et al. 1993

S. Bonomi, R. Peratto i K. Tamassia, *Adria - appunti preliminari sulla necropoli taroetrusca e romana di via Spolverin di Bottrighe*, Padusa 29, Rovigo 1993, 91-156.

BOTTERI 1882

G. A. Botteri, *Notizie del campo preistorico del periodo neolitico*, BASD 5, Split 1882, 73.

BOTTERI 1897

G. A. Botteri, *Fragmenti Archeologici a Cittavecchia, Il Dalmata*, Zadar, 21. 8. 1897, 1.

BOUZEK 1997

J. Bouzek, *Greece, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations During the Early Iron Age*, *Studies in Mediterranean Archaeology* 122, Jonsered 1997.

BOŽEK i KUNAC 1998

S. Božek i A. Kunac, *Dva stoljeća arheologije na Makarskom primorju*, Makarska 1998.

BRACESSI 1979

L. Bracessi, *Grecità adriatica*, Bologna 1979 (drugo prošireno izdanje).

BRACESSI i GRACIOTTI 1999

L. Bracessi i S. Graciotti (ur.), *La Dalmazia e l'altra sponda*, *Problemi di archaiologhía Adriatica*, Firenze 1999.

BRADFORD 1957

J. Bradford, *Ancient landscapes*, London 1957.

BRODEL 1997

F. Brodel, *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II.*, Zagreb 1997.

BRONEER 1971

O. Broneer, *Isthmia, Excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens, I: The temple of Poseidon*, Princeton 1971.

BRONEER 1973

O. Broneer, *Isthmia, Excavations by the University of Chicago under the auspices of the American School of Classical Studies at Athens, II: Topography and architecture*, Princeton 1973.

BRUIT ZAIDMAN i SCHMITT PANTEL 1992

L. Bruit Zaidman i P. Schmitt Pantel, Religion in the Greek city, Cambridge 1992.

BRUNŠMID 1898

J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898.

BRUNŠMID 1998

J. Brunšmid, Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji, Split 1998. (Prijevod M. Bonačić Mandinić njemačkog originala iz 1898. s ažuriranom bibliografijom i korisnim uvodom).

BRUSIĆ 1988

Z. Brusić, Helenistička reljefna keramika u Liburniji, Diadora 10, Zadar 1988, 19-63.

BRUSIĆ 1990

Z. Brusić, Resnik kod Kaštel Novog - helenističko pristanište, AP 29, Ljubljana 1990, 117-119.

BUDINA 1976

D. Budina, Oricum - à la lumière des données archeologiques, u: Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb 1976, 255-263.

BULIĆ 1902

F. Bulić, Ritrovamenti antichi nella mura perimetrale dell'antica Salona -L'iscrizione della "*praefectura pharica Salonitana*", BASD 25, Split 1902, 2-23.

BULIĆ 1906

F. Bulić, Isola Lesina - villaggio di Vrbanj, BASD 29, Split 1906, 233-240, 241.

BURKERT 1985

W. Burkert, Greek religion, Cambridge Mass. 1985.

BURTON 1875

R. F. Burton, The long wall of Salona and the ruined cities of Pharia and Gelsa di Lesina, Journal of the Anthropological institute of Great Britain and Ireland 6, London 1875, 275-299.

BUŠKARIOL 1988

F. Buškariol, Zbirka Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu, PPOH 9, Hvar 1988, 31-41.

BUSHING -KLOBE 1972

A. Bushing-Klobe, Chorsiai, Eine boiotische Festung, AA, Berlin 1972, 79-87.

CABANES 1988

P. Cabanes, Les Illyriens de Bardylis a Genthios (IVE-IIe siècles abant J.-C.), Paris 1988.

CAMBI 1980

N. Cambi, *Antička Naron - urbanistička topografija i kulturni profil grada*, u: DNPRSV, Split 1980, 127-153.

CAMBI 1991

N. Cambi, *Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji*, Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu, Sarajevo 1991, 55-65.

CAMBI 1993

N. Cambi, *Tri brazde grčkog nasljeđa, Mogućnosti 1-2*, Split 1993, 224-226.

CAMBI et al. 1980

N. Cambi, B. Kirigin i E. Marin, *Excavations at Issa, Island of Vis, Yugoslavia 1976, 1979 - A Preliminary Report*, Rivista di archeologia 4, Roma-Venezia 1980, 81-91.

CAMBI et al. 1981

N. Cambi, B. Kirigin i E. Marin, *Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Isse (1976. i 1979.) - preliminarni izvještaj*, VAHD 75, Split 1981, 63-83.

CAMBI et al. 2002

N. Cambi, S. Čače i B. Kirigin (ur.), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, Zbornik radova međunarodnog simpozija održanog u Splitu 1998. godine, Split 2002.

CARATELLI 1996

G. P. Caratelli (ur.), *I Greci in occidente*, Milano 1996.

CARRADICE 1995

I. Carradice, *Greek coins*, Austin 1995.

CARSON i CLARK 1978

J. Carson i J. Clark, *Paros*, Athens 1978.

CARTER 1990

J. C. Carter, *Metapontum - land, wealth, and population*, u: GCNP, Canberra-Oxford 1990, 405-441.

CARTER 1994

J. C. Carter, *Sanctuaries in the chora of Metaponto*, u: Alcock i Osborne 1994, 161-198.

CARTER 1998

J. C. Carter (ur.), *The Chora of Metaponto, The Necropoleis*, Austin 1998.

CARY 1972

M. Cary, *A History of the Greek World 323 to 146 BC*, London 1972.

CASSON 1994

L. Casson, *Mediterranean communications*, CAH VI (drugo izdanje), Cambridge 1994, 512-526.

CASSON 1995

L. Casson, *Ship and seamanship in the ancient world*, Baltimore 1995 (obnovljeno izdanje iz 1971.).

CHAPMAN et al. 1996

J. Chapman, R. Shiel and Š. Batović, *The Changing Face of Dalmatia, Archaeological and Ethnographical Studies in a Mediterranean Landscape*, London 1996.

CHEVALLIER 1957

R. Chevallier, *La centuriazione romana dell' Istria e della Dalmazia*, *Bolletino di geodesia e scienze affini* 16/2, Firenze 1957.

CHEVALLIER 1961

R. Chevallier, *La centuriazione romana dell' Istria e della Dalmazia*, *Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria* 9, Venezia 1961, 20-22, T. 4.

CHEVALLIER 1974

R. Chevallier, *Cité et territoire, Solutions romaines aux problèmes de l'organisation de l'espace*, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, Principat*, Bd. 1., Berlin-New York 1974.

COHEN 1995

G.M. Cohen, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Islands and Asia Minor*, Berkeley and Los Angeles 1995.

COLE 1994

S. G. Cole, *Demeter in the ancient Greek city and its countryside*, u: Alcock i Osborne 1994, 199-216.

COLONNA 1974

G. Colona, *I greci di Adria*, *Rivista storica dell'antichità* 4, Bologna 1974, 1-21.

COOPER 1977-1978

A. B. Cooper, *The family farm in Greece*, *Classical Journal* 73, 1977-1978, 168-170.

COPPOLA 1993

A. Coppola, *Demetrio di Faro*, Roma 1993.

ČAČE 1981

S. Čače, *Naselje i nekropola u prostoru zajednice*, *Dometi* 5, Rijeka 1981, 35-40.

ČAČE 1985

S. Čače, *Nekropola u prostoru zajednice*, *Materijali XX*, Beograd 1985, 65-73.

ČAČE 1991

S. Čače, *Rim, Liburnija i istočni Jadran u 2. st. pr. n. e.*, *Diadora* 13, Zadar 1991, 55-74.

ČAČE 1994

S. Čače, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. st. pr. Kr., RFFZd 33, Zadar 1994, 33-54.

ČAČE 2002

S. Čače, Corcira e ala tradizione greca dell'espansione dei Liburni nell'Adriatico orientale, u: Cambi et al., Split 2002, 83-100.

ČEČUK 1981

B. Čečuk, Kopačina, otok Brač - višeslojno prethistorijsko naselje, AP 22, Beograd 1981, 9-10.

ČOVIĆ 1987

B. Čović, Srednjodalmatinska grupa, u: PJZ 5, Sarajevo 1987, 442-480.

DAKARIS 1967

S. I. Dakaris, Anaskafe tou ierou tes Dodones, Praktikà tes en Athenaias arhaiologikes etaireias, Athenais 1967, 33-54.

DAUTAJ 1965

B. Dautaj, La découverte de la cité de Dimalle (Dimallum), Studia Albanica 2/1, Tirana 1965, 65 i d.

DAVIS et al. 1998

J. Davis (ur.), Sandy Pilos, an archaeological history from Nestor to Navarino, Austin 1998.

D'ANDRIA 1990

F. D'Andrea, Greek influence in the Adriatic: fifty years after Beamont, u: GCNP, Canberra-Oxford 1990, 281-290.

D'ANDRIA 1991

F. D'Andrea, Insediamenti e territorio: l'età storica, u: I Messapi, Atti del trentesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1991, 393-478.

D'ANDRIA i MANNINO (ur.) 1996

F. D'Andrea i K. Mannino (ur.), Ricerche sulla casa in Magna Grecia e in Sicilia, Lecce 1996.

DE ANGELIS 1994

F. De Angelis, The foundation of Selinuos: overpopulation or opportunities?, u: Tssetskhladze i De Angelis 1994, 87-110.

DE JULIIS 2000

E. M. De Juliis, Taranto, Bari 2000.

DE LUCA DE MARCO 1979

S. De Luca De Marco, Le amfore commerciali delle necropoli di Spina, Mélanges de l'Ecole française de Rome 91/2, Roma 1979, 570-600.

DELL 1970

H. J. Dell, Demetrius of Pharus and the Histrian War, *Historia* 19, Wisbaden 1970, 30-38.

DELLA CASA 1996

P. Della Casa, *Velika Gruda* 2, Bonn 1996.

DEGMEDŽIĆ 1958

I. Degmedžić, De Atheniensum in Adriatico thalassocratia opinata (ad CIA II 809), *VAMZ* 3/1, Zagreb 1958, 61-73.

DEROW 1991

P. S. Derow, Pharos and Rome, *Zeitschrift für papyrologie und epigraphik* 88, Bonn 1991, 261-270.

DE SANCTIS 1907-1923

G. De Sanctis, *Storia dei Romani*, vol. I - IV, Torino 1907-1923.

DESANTIS 1989

P. Desantis, Anfore commerciali dell' abitato di Spina dal V al III sec. A. C.: appunti preliminari, u: *Gli Etruschi a nord del Po*, Mantova 1989, 103-127.

DESCOEUDRES 1990

J.-P. Descoedres, Introduction, u: *GCNP*, Canberra-Oxford 1990, 1-12.

DILKE 1971

O. A. W. Dilke, *The Roman land surveyor*, London 1971.

DILKE 1974

O. A. W. Dilke, Archaeological and epigraphic evidence of Roman land surveys, u: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, Principat, Bd.1.*, Hrsg. von Hildegard Temporini, Berlin-New York 1974.

DOMIĆ-KUNIĆ 1993

A. Domić-Kunić, Gencije - međunarodni odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg makedonskog i trećeg ilirskog rata, *Opuscula archaeologica* 17, Zagreb 1993, 205-251.

DOUSOUGLOU i MORRIS 1994

A. Dousoglou i S. Morris, Ancient towers on Leukas, Greece, u: *SRSA*, Paris 1994, 215-225.

DUBOKOVIĆ-NADALINI 1959

N. Duboković Nadalini, Centurijacija hvarskog agera, *Bilten Historijskog arhiva Hvara* 1, Hvar 1959, 10-12 (preštampano u knjizi istog autora "Rasprave i članci"), Split 1988, 255-256.

DUBOKOVIĆ-NADALINI 1960

N. Duboković Nadalini, Prilozi "Popisu spomenika otoka Hvara", *Bilten Historijskog arhiva komune hvarske* 2, Hvar 1960, 3-12.

DUBOKOVIĆ-NADALINI 1965a

N. Duboković Nadalini, O fazama razvitka kultura na Hvaru (orijentaciona skica), Bilten Historijskog arhiva komune hvarske 7-8, Hvar 1965, 12-13.

DUBOKOVIĆ-NADALINI 1965b

N. Duboković Nadalini, Arheološke bilješke, Bilten Historijskog arhiva 6-7 (br. 7-8), Hvar 1965, 51-57.

DUBOKOVIĆ-NADALINI 1969

N. Duboković Nadalini, Ager Pharensis, VAHD 63-64, Split 1969, 91-97; Isto u: "Zapisi o zavičaju 2", Jelsa 1970, 5-14.

DUBOKOVIĆ-NADALINI 1974

N. Duboković Nadalini, Naš zavičaj u doba Matije Ivanića, HZ 2, Split 1974, 23-40.

DUFKOVA i PEČIRKA 1970

M. Dufkova i J. Pečirka, Excavations of farms and farmhouses in the chora of Chersonesos in the Crimea, Eirene 8, Prag 1970, 123-174.

DUKAT i MIRNIK 1979

Z. Dukat i I. Mirnik, Numizmatička zbirka dominikanskog samostana u Starom Gradu na Hvaru, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske 28/3, Zagreb 1979, 5-13.

DULČIĆ 1960

A. Dulčić, Spomenici Brusja, Bilten Historijskog arhiva komune Hvarske 2, Hvar 1960, 12-15.

DUNBABIN 1948

T. J. Dunbabin, The Western Greeks, Oxford 1948.

DYGGVE 1958

E. Dyggve, Grčka kolonizacija u Dalmaciji, URBS 1, Split 1958, 99-102.

EDWARDS 1975

G. R. Edwards, Corinthian Hellenistic pottery, Corinth VII/III, New Jersey 1975.

ECKSTEIN 1994

A. M. Eckstein, Polybius, Demetrius of Pharos, and the Origins of the Second Illyrian War, Classical Philology 89/1, Chicago 1994, 46-59.

EKROTH 1998

G. Ekroth, Altars in Greek Hero Cults; A Review of Archaeological Evidence, u: R. Hagg (ur.), Ancient Greek Cult Practice From the Archaeological Evidence, Stockholm 1998, 117-130.

ERRINGTON 1989

R. M. Errington, Rome nad Greece to 205 B.C., CAH VIII (drugo izdanje), 1989.

EVANS 1880

A. Evans, On some recent discoveries of Illyrian coins, Numismatic Chronicle 20, London 1880, 269-302.

EVANS 1894

A. Evans, The Adriatic colonies of Dionysios, u: E. A. Freeman, History of Sicily IV, Oxford 1894, 220-229.

EVANS i RENFREW 1968

J. D. Evans i C. Renfrew, Excavations at Saliagos near Antiparos, London 1968.

FINLEY 1963

M. I. Finley, The ancient Greeks, 1963.

FINLEY 1973

M. I. Finley, The ancient economy, Berkley and Los Angeles 1973.

FINLEY (ur.) 1973

Problèmes de la terre en grèce ancienne, Paris 1973.

FISKOVIĆ 1976

I. Fisković, Pelješac u pretpovijesti i antici, Pelješki zbornik 1, Zagreb 1976, 15-80.

FORENBAHER et al. 1994

S. Forenbaher, V. Gaffney, J. Hayes, T. Kaiser, B. Kirigin, P. Leach i N. Vujnović, Hvar-Vis-Palagruža 1992-1993, VAHD 86, Split 1994, 13-52.

FORENBAHER i KAISER 2003

S. Forenbaher i T. Kaiser, Spila Nakovana, ilirsko svetište na Pelješcu, Zagreb 2003.

FORTI 1965

L. Forti, La ceramica di Gnatih, Napoli 1965.

FRASER 1991

P. M. Fraser, The family tombstones of Issa, VAHD 84, Split 1991, 247-274.

FRASER i MATTHEWS 1997

R. P. Fraser i E. Matthews (ur.), A lexicon of Greek personal names, III. A, Oxford 1997.

GABRIČEVIĆ 1973

B. Gabričević, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, VAHD 68, Split 1973, 147-167.

GABRIČEVIĆ 1974

B. Gabričević, Bilješke uz prvi ilirski rat, RFFZd 12, Zadar 1974, 5-26.

GABRIČEVIĆ 1980

B. Gabričević, Narona i Grci, u: DNPRSV, Split 1980, 161-166.

GAFFNEY 1992

V. Gaffney, Aspects of the archaeology of Hvar, Reding 1992 (nepublicirana doktorska disertacija).

GAFFNEY 1998

V. Gaffney, Talež - prethodnica grčke Isse, u: Kirigin (ur.) 1998.

GAFFNEY i KIRIGIN 1998

V. Gaffney i B. Kirigin, Utvrda grada Hvara - najveće željeznodobno naselje na otoku, u: Kirigin (ur.) 1998.

GAFFNEY i STANČIČ 1991

V. Gaffney i Z. Stančič, GIS approaches to the regional analysis: A case study of the island of Hvar, Ljubljana 1991.

GAFFNEY et al. 1997

V. Gaffney, B. Kirigin, M. Petrić, N. Vujnović i S. Čače, Arheološka baština otoka Hvara, Hrvatska, Projekt Jadranski otoci, svezak 1, BAR IS 660, Oxford 1997. Isto i na engleskom: Archaeological Heritage of the Island of Hvar (dvojezično izdanje).

GAFFNEY et al. 1998

Otok Brač, u: Kirigin (ur.) 1998.

GAFFNEY et al. 2000

V. Gaffney, J. Hayes, B. Kirigin i P. Leach, The Adriatic Island Project - Contact, Commerce and Colonisation 6000 BC - AD 600, Siena Populus Colloquium 5: Extracting Meaning from Ploughsoil Assemblages. 1-3 December 1995: ur. R. Frankovich i H. Patterson, Oxford 2000, 185-198.

GAFFNEY et al. 2002

V. Gaffney, S. Čače, J. Hayes, B. Kirigin, P. Leach i N. Vujnović, Secret histories: the pre-colonial archaeological context for Greek settlement of the Central Adriatic Islands, u: Cambi et al. 2002, 25-50.

GALLANT 1985

T. W. Gallant, A fisherman's tale, Gent 1985.

GALLANT 1991

T. W. Gallant, Risk and survival in ancient Greece: reconstructing the rural domestic economy, Cambridge 1991.

GALLO 1984

L. Gallo, Alimentazione e demografia della Grecia antiqua, Salerno 1984.

GAMS 1987

I. Gams, A contribution to the knowledge of the pattern of walls in the Mediterranean karst (a case study of the N. island Hvar, Yugoslavia), IUG, Study Group on man's impact on the karst, Ljubljana 1987, 77-87.

GAMS 1992

I. Gams, Sistemi prilagoditve primorskega dinarskega krasa na kmetijsko rabo tla, Geografski zbornik 31, Ljubljana 1992.

GIARDINO 1996

L. Giardino, Architectura domestica a Heracleia. Considerazioni preliminari, u: D'Andria i Mannino (ur.) 1996, 133-159.

GILL 1991

D. W. J. Gill, Pots and trade: spacefillers or objects d'art, JHS 111, London 1991, 29-45.

GONZENBAH 1975

V. Gonzenbah, Pottery from the closed deposits, u: Excavations at Salona, Yugoslavia (ur. C. Clairmont), New Jersey 1975, 181-212.

GORINI 1984

G. Gorini, Re Ballaios: una proposita cronologica, Il Crinale d'Europa, L'area illirico-danubiana nei suoi rapporti con il mondo classico, Roma 1984, 43-49.

GRAHAM 1983

A. J. Graham, Colony and mother city in ancient Greece, Chicago 1983 (drugo prošireno izdanje iz 1964.).

GRAHAM 1990

A. J. Graham, Pre-colonial contacts: questions and problems, u: GCNP, Canberra-Oxford 1990, 45-60.

GRECO 1996

E. Greco, La città e il territorio, u: Caratelli 1996, 233-262.

GREEN 1968

J. R. Green, Some painters of Gnathia vases, BICS 15, London 1968, 34-50.

GREEN 1971

J. R. Green, Gnathia addenda, BICS 18, London 1971, 30-38.

GREEN 1976

J. R. Green, Gnathia pottery in the Akademisches Kunstmuseum Bonn, Magonza 1976.

GREEN 1977

J. R. Green, More Gnathia pottery in Bonn, AA, Berlin 1977, 551-563.

GRUBEN 1982

G. Gruben, Der Burgtempel A von Paros, AA 1982/2, Berlin 1982, 197-229.

GRUBEN 1996

G. Gruben, Paro, EAA IV, (secondo supplemento), Roma 1996, 258-264.

GRUEN 1984

E. S. Gruen, *The Hellenistic world and the coming of Rome II*, Berkley-Los Angeles-London 1984.

GUNJAČA 1972

Z. Gunjača, *Keramika - dokument čovjekove prošlosti*, Šibenik 1972.

HAMMOND 1968

N. G. L. Hammond, *Illyris, Rome and Macedon in 229-205 B.C.*, JRS 58, London 1968, 1-21.

HAMMOND 1986

N. G. L. Hammond, *A history of Greece to 322 B.C.*, Oxford 1986 (treće izdanje).

HANSEN 2000

M. H. Hansen, *The Hellenic Polis*, u: M. H. Hansen (ur.), *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*, Copenhagen 2000, 141-187.

HASELBERGER 1978

L. Haselberger, *Der Paläopyrgos auf Paros*, AA 1978/3, Berlin 1978, 345-375.

HAYES 1984

J. W. Hayes, *Greek and Italian black-gloss wares and related wares in the Royal Ontario Museum*, Toronto 1984.

HAYES 1991

J. W. Hayes, *Fine wares in the Hellenistic world*, u: Rasmussen i Spivey 1991, 183-202, 269-272.

HAYES i KIRIGIN 1994

J. W. Hayes i B. Kirigin, *Method and results of the systematic field survey in the karst area of the Adriatic island of Hvar*, u: SRSA, Paris 1994, 243-254.

HEAD 1887

B. V. Head, *Historia numorum*, Oxford 1887.

HEKTOROVIĆ 1997

P. Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Stari Grad 1997 (s engleskim prijevodom E. D. Goy-a i drugim priložima).

HEMELRIJK 1991

J. M. Hemelrijk, *A closer look at the potter*, u: Rasmussen i Spivey 1991, 233-256.

HOLLOWAY 1983

D. Holloway, *Motives for colonization*, *Archaeologia Transatlantica* 1, Louvain-la-Neuve 1983, 133-154, 146-149.

HORVAT 1997

J. Horvat, Sermin, Ljubljana 1997.

HUMPHREYS 1967

S. C. Humphreys, Archaeology and the economic and social history of classical Greece, *La parola del passato* 22, Napoli 1967, 374-400.

JAMESON 1977-1978

M. H. Jameson, Agriculture and slavery in classical Athens, *Classical Journal* 73, 1977-1978, 122-145.

JAMESON 1990

M. Jameson, Privat space and the Greek city, u: Murrey i Price 1990, 171-195.

JELIČIĆ-RADONIĆ 1996

J. Jeličić-Radonić, Rimska villa urbana u Starom Gradu na Hvaru, *ARR* 12, Zagreb 1996, 149-161.

JELIČIĆ-RADONIĆ 1998

J. Jeličić-Radonić, Da Paros a Pharos, *Archeologia viva*, anno XVIII, no. 70, Luglio/Augusto, Firenze 1998, 20-29.

JELIČIĆ-RADONIĆ 1999-2000

J. Jeličić-Radonić, Novi urbanistički elementi antičkog grada Farosa, *OA* 23-24, Zagreb 1999-2000, 77-82.

JOHNSTON 1979

A. Johnston, Trademarks on Greek vases, Warminster 1979.

JOHNSTON 1991

A. Johnston, Greek vases in the marketplace, u: Rasmussen i Spivey 1991, 203-232.

JOST 1994

M. Jost, The distribution of sanctuaries in civic space in Arcadia, u: Alcock i Osborne 1994, 217-230.

JURIĆ 1977

M. Jurić, Prilog arheološkoj karti okolice Metkovića, u: DRNPRSV, Split 1980, 105-126.

Katalog Issa 1986

B. Kirigin, B. Đurić, P. Kos i B. Teržan, Issa, Ljubljana 1986.

Katalog Pharos 1995

J. Jeličić Radonić i B. Rauter Plančić (ur.), Pharos - antički Stari Grad, Zagreb 1995.

Katalog Messapi 1990

F. D'Andria (ur.), *Archeologia dei Messapi*, Bari 1990.

Katalog Spina 1993

F. Berti i P. G. Guzzo (ur.), *Spina, Storia di una città tra Greci ed Etruschi*, Ferrara 1993.

Katalog Taranto 1984

E. DeJullis (ur.), *Gli Ori di Taranto in Età Ellenistica*, Milano 1984.

KATIĆ 1999-2000

M. Katić, Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa, OA 23-24, Zagreb 1999-2000, 49-58.

KATIČIĆ 1970

R. Katičić, Podunavlje i Jadran u epu Apolonija Rođanina, GCBI 7, Sarajevo 1970, 71-132.

KATIČIĆ 1995

R. Katičić, *Illyricum Mytologicum*, Zagreb 1995.

KENDRICK 1985

P. M. Kendrick, Excavations at Sidi Khrebish Bengazi (Berenice), Volume III, Part 1: The fine pottery, (Supplements to *Lybia Antiqua* V.), Tripoli 1985.

KILIAN 1990

K. Kilian, Mycenaean colonization: norm and variety, u: GCNP, Canberra-Oxford 1990, 445-467.

KIRIGIN 1979

B. Kirigin, A lekythos of the Group of Dunedin from Issa, AI 16 (1975), Beograd 1979, 17-19.

KIRIGIN 1980

B. Kirigin, Tip helenističke stele u Naroni, u: DRNPRSV, Split 1980, 169-172.

KIRIGIN 1981

B. Kirigin, Tri teatarske maske na Gnathia vazama iz Visa, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Saopštenja sa naučnog skupa, Novi Sad 1980, 229-236.

KIRIGIN 1982

B. Kirigin, Izvještaj o rekognosciranju otoka Hvara u 1982, ACZKBOH, Split 10.2.1982.

KIRIGIN 1984a

B. Kirigin, Izvještaj s obilaska trase budućeg puta Stari Grad - Jelsa, dionica Trajektna luka - Dol i skretnište k Starom Gradu preko trafostanice, ACZKBOH, Hvar 1984.

KIRIGIN 1984b

B. Kirigin, Izvještaj sa arheoloških rekognosciranja otoka Hvara obavljenih u januaru 1984. godine, ACZKBOH, Hvar 30.4.1984.

KIRIGIN 1984c

B. Kirigin, Tipovi helenističkih posuda na tlu Jugoslavije, Katalog izložbe Keltoi (ur. M. Guštin), Ljubljana 1984, 83-86.

KIRIGIN 1985a

B. Kirigin, Izvještaj sa rekognosciranja Ager Pharensisa tijekom siječnja 1985., ACZKBOH, Split 19.3.1985.

KIRIGIN 1985b

B. Kirigin, Zapažanja o helenističkoj nekropoli Isse, Materijali 20, Beograd 1985, 98-99.

KIRIGIN 1986

B. Kirigin, Izvještaj sa rekognosciranja Ager Pharensisa u 1986. godini (6-31.1.), ACZKBOH, Split 17.2.1986.

KIRIGIN 1987a

B. Kirigin, The Greeks in Cental Dalmatia - some new evidence from the Yugoslav excavations and field survey, American Journal of Archaeology 91/2, Baltimore 1987, 271.

KIRIGIN 1987b

B. Kirigin, Maslinovik - zaboravljena Grčka kula u Starogradskom polju na otoku Hvaru, OHAD 19/1, Zagreb 1987, 21-24.

KIRIGIN 1987c

B. Kirigin, Izvještaj o arheološkim istraživanjima na trasi nove ceste između Vrbanja i Jelse na otoku Hvaru, ACZKBOH, Split 23.2. 1987.

KIRIGIN 1988

B. Kirigin, Preliminarni izvještaj sa arheoloških istraživanja na otoku Hvaru i u Resniku u Kaštelanskom zaljevu za 1988, ACZKBOH, Split 1988.

KIRIGIN 1989

B. Kirigin, Projekt Hvar, Izvještaj o radu u 1989. godini, ACZKBOH, Hvar 28.9.1989.

KIRIGIN 1990a

B. Kirigin, The Greeks in Central Dalmatia: some new evidence, u: GCNP, Canberra-Oxford 1990, 291-321.

KIRIGIN 1990b

B. Kirigin, Late Gnathia: a glimpse at the Issa case, B' Epistemonike Sinanthese Gia Ten Ellenistike Keramike, Athena 1990, 58-65.

KIRIGIN 1991

B. Kirigin, Faros - prilozi topografiji antičkog grada, Diadora 13, Zadar 1991, 5-41.

KIRIGIN 1992

B. Kirigin, Vaze tipa "Alto-Adriatico" iz Isse, PPUĐ 32 (Prijatelj zbornik), Split 1992, 79-98.

KIRIGIN 1993

B. Kirigin, Starogradsko polje od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Mogućnosti 1-2, Split 1993, 182-207.

KIRIGIN 1994a

B. Kirigin, Grčko-italske amfore na Jadranu, AV 45, Ljubljana 1994, 15-24.

KIRIGIN 1994b

B. Kirigin, Gdje je Faros?, PI 162, Hvar 1994, 56-69.

KIRIGIN 1995

Hydroarheološka zbirka Tonka Borčića - Bakota u Komiži, (rukopis prijedloga za zaštitu ove zbirke upućen službi zaštite), Split 1995.

KIRIGIN 1996a

B. Kirigin, Issa, Zagreb 1996.

KIRIGIN 1996b

B. Kirigin, Biševo - jackpot za ribare, More 9, Zagreb prosinac 1995./siječanj 1996., 92-95.

KIRIGIN 1999

B. Kirigin, Arheološka istraživanja Visa, Biševa, Sveca i Palagruže, VAHD 90-91, Split 2000, 405-458.

KIRIGIN 2000

B. Kirigin, Alto-Adriatico vases from Dalmatia, u: Adriatico tra IV e III sec. A.C., vasi Alto-Adriatici tra Piceno, Spina e Adria, Roma 2000, 131-137.

KIRIGIN 2001

B. Kirigin, Zaštitna arheološka iskopavanja u okolici Starog Grada na otoku Hvaru u 1984. i 1985. godini, Diadora 20, Zadar 2001, 209-255.

KIRIGIN 2003a

B. Kirigin, Pharos, an archaeological guide, Stari Grad 2003.

KIRIGIN 2003b

B. Kirigin, Faros, arheološki vodič, Stari Grad 2003.

KIRIGIN (ur.) 1998

B. Kirigin (ur.), 2001 arheološko nalazište na srednjodalmatinskim otocima: što s

njima?, Split 1998. Isto i na engleskom: 2001 archaeological sites on the Central Dalmatian islands. Do they have any future?, Split 1998.

KIRIGIN (u tisku)

B. Kirigin, Greeks in Central Dalmatia - seven years after Sydney (zbornik međunarodnog skupa "La colonizzazione greca tra Mediterraneo e Mar Nero", Metaponto 1992.), Studi di antichità, Lecce (u tisku).

KIRIGIN i ČAČE 1998

B. Kirigin i S. Čače, Archaeological evidence for the cult of Diomedes in the Adriatic, *Hesperia* 9, Roma 1998, 63-110.

KIRIGIN i MARIN 1985

B. Kirigin i E. Marin, Issa 80, VAHD 78, Split 1985, 42-72.

KIRIGIN i MARIN 1988

B. Kirigin i E. Marin, Excavations at Issa, Island of Vis (YU) 1980, A Preliminary Report, Studi di Antichità 5, Lecce 1988, 129-147.

KIRIGIN i POPOVIĆ 1988

B. Kirigin i P. Popović, Maslinovik: A Greek Watchtower in the Chora of Pharos - a preliminary report, BAR IS 431, Oxford 1988, 177-189.

KIRIGIN i SLAPŠAK 1985

B. Kirigin i B. Slapšak, Starigradsko polje na otoku Hvaru, AP 26, Ljubljana 1985, 207-208.

KIRIGIN, HAYES, LEACH 2002

B. Kirigin, J. Hayes i P. Leach, Local Pottery Production at Pharos, u: Cambi et al. 2002, 241-260.

KIRIGIN J. 1979

J. Kirigin, Na kraju duge, Split 1979.

KITO 1963

H. D. F. Kito, Grci, Novi Sad 1963.

KOEHLER 1979

C. G. Koehler, Corinthian A and B transport amphoras, *Ann Arbor* 1979 (rukopis doktorske disertacije).

KOEHLER 1981

C. G. Koehler, Corinthian development in the study of trade in the fifth century, *Hesperia* 50, Athen 1981, 449-458.

KOEHLER 1992

C. G. Koehler, A brief typology and chronology of Corinthian transport amphoras, u: V. I. Kats i S. Iu. Monakhov (ur.), *Grecheskie amfory*, Saratov 1992, 265-279.

KOZLIČIĆ 1982

M. Kozličić, Nekoliko pitanja u vezi s pomorskom bitkom 384. god. pr. n. e. kod Pharosa, *Latina et Graeca* 20, Zagreb 1982, 51-58.

KOZLIČIĆ 1989

M. Kozličić, Neka povijesna i topografska pitanja srednjodalmatinskog otočnog pojasa u svjetlu historijsko-geografske građe Diodora Sicilskog, *Mogućnosti* 5-6, Split 1989, 499-515.

KRALJEVIĆ 1985

G. Kraljević, Numizmatička zbirka na Humcu, *Zbornik 100 godina muzeja na Humcu (1884 - 1984)*, Ljubuški 1985, 133-140.

KURTZ i BOARDMAN 1971

D. C. Kurtz i J. Boardman, *Greek burial customs*, London 1971.

LAMBOGLIA 1952

N. Lamboglia, Tipologia e cronologia dei vasi a vernice nera nella zone del Mediterraneo orientale, *Atti del Primo Congresso Internazionale di Studi Liguri, Bordighera* 1952, 139-206.

LANZILOTTA 1987

E. Lanzilotta, *Paro dall'età arcaica all'età ellenistica*, Roma 1987.

LAWRENCE 1979

A. W. Lawrence, *Greek aims in fortification*, Oxford 1979.

LE RIDER 1956

Trésor de monnaie trouvé à Thasos, BCH 80, Paris 1956, 1-19.

LEWIS 1994

D. M. Lewis, *Sicily, 413 - 368 B.C.*, u: *CAH VI* (drugo izdanje), Cambridge 1994, 120-155.

LISIČAR 1950

P. Lisičar, O prehistorijskim i grčkim vazama nadenim u Dalmaciji, *VAHD* 52, Split 1950, 35-49.

LISIČAR 1951

P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*, Skopje 1951.

LISIČAR 1975

P. Lisičar, *Cenni sulla ceramica antica*, AI 14, Beograd 1975, 3-28.

LOKOŠEK 1985

I. Lokošek, *Zaštitna arheološka istraživanja u Starogradskom polju* 1984. i 1985. godine, *OHAD* 17/2, Zagreb 1985, 24-26.

LOMBARDO 1991

M. Lombardo, u: I Messapi, Atti del trentesimo convegno di studi sulla Magna Grecia, Taranto 1991, 35-109.

LOMBARDO 1993

M. Lombardo, Lo psephisma di Lumbarda: nota critiche e questioni esegetiche, Hesperia 3, Roma-Venezia 1992, 1-28.

LOMBARDO 2002

M. Lombardo, I Greci a Kerkyra Melaina (*Syll.3* 141): pratiche coloniali e ruolo degli indigeni, u: Cambi et al. 2002, 121-140.

LONDAY 1990

P. Lunday, Greek colonists and Delphi, u: GCNP, Canberra-Oxford 1990, 117-127.

LUČIĆ 1986

I. Lučić, O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske, Zagreb 1986 (prijevod B. Kuntić Makvić s latinskog originala iz 1673.).

LUGLI 1957

G. Lugli, La technica edilizia Romana I, Roma 1957.

LJUBIĆ 1852

Š. Ljubić, Staro-dalmatinsko penezoslovlje, Arkiv za povjesnicu jugoslavensku II, Zagreb 1852, 169-208.

LJUBIĆ 1859

Š. Ljubić, Studi archeologici sulla Dalmazia, Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen 20, Wien 1859, 233-276.

LJUBIĆ 1873

Š. Ljubić, Faria Città Vecchia e non Lesina, Zagreb 1873 (vidi i Ljubić 1996.).

LJUBIĆ 1876

Š. Ljubić, Inscriptiones quae Zagabriae in Museo nationali asservantur, Viestnik Narodnog zemaljskog muzeja u Zagrebu 2, Zagreb 1876, 1-77.

LJUBIĆ 1882

Š. Ljubić, Novo otkriće predmeta iz kamenite dobe na otoku Hvaru u Dalmaciji, Viestnik Hrvatskoga arkeologičkoga društva 4, Zagreb 1882, 89-90.

LJUBIĆ 1890

Š. Ljubić, Popis Arkeologičkoga odjela Narodnog Muzeja u Zagrebu, Zagreb 1890.

LJUBIĆ 1996

Š. Ljubić, Faria, Stari Grad a ne Hvar, Petar Hektorović, Starograđanin a ne Hvaranin, Stari Grad 1996 (prijevod M. Zaninovića originala na talijanskom iz 1873.), Stari Grad 1996.

MALKIN 1987

I. Malkin, *Religion and colonization in ancient Greece*, Leiden-New York-Kyøbenhavn-Köln 1987.

MALLART 1994

R. P. Mallart, *La chora d'Emporion*, Paris 1994.

MANGANI 1985

E. Mangani, *Adria (Rovigo) - Necropoli in loc. Ca'Garzoni*, *Prima campagna di scavo 1966*, *Notizie degli scavi* 36, Roma 1985, 5-107.

MANGANARO 1999

G. Manganaro, *Spigolature nel medagliere del Museo Archaeologico di Siracusa*, *Rivista italiana di numismatica e scienze affini* 100, Como 1999, 79-92.

MARIĆ 1972-1973a

Z. Marić, *Arheološka istraživanja na gradini Ošanići kod Stoca 1963. godine*, *GZMS* 27/28, Sarajevo 1972-1973, 173-235.

MARIĆ 1972-1973b

Z. Marić, *Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa gradine u Ošanićima kod Stoca*, *GZMS* 27/28, Sarajevo 1972-1973, 247-248.

MARIĆ 1975

Z. Marić, *Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa*, u: *Zbornik Utvrđena ilirska naselja*, *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 24, Sarajevo 1975, 103-111.

MARIĆ 1977

Z. Marić, *Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967 do 1972 godine*, *GZMS* 30/31, Sarajevo 1977, 5-99.

MARIĆ 1985

Z. Marić, *Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini*, *Materijali* 20, Beograd 1985, 47-53.

MARIĆ 1996

Z. Marić, *Die hellenistische Stadt oberhalb Ošanići bei Stolac (Ostherzegovina)*, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 76, Mainz 1996, 32-72.

MARIN 2002

E. Marin, *Novi helenistički nalazi iz Salone i Narone*, u: *Cambi et al. (ur.)*, *Split* 2002, 415-421.

MARINATOS i HÄGG 1993

N. Marinatos i R. Hägg (ur.), *Greek sanctuaries - new approaches*, London-New York 1993.

MAROEVIĆ 1959

F. Maroević, Zajednički život Slavena i Grka na otoku Hvaru, Mogućnosti 12, Split 1959, 1052-1060.

MAROEVIĆ 1962

F. Maroević, Poprište bitke između Demetrija Hvarskog i Rimljana, PPOH 2, Hvar 1962, 18-24.

MAROVIĆ 1971

I. Marović, Željeznodobni grobovi u Žaganj-docu (o. Brač), VAHD 65-67, Split 1971, 5-26.

MAROVIĆ 1976

I. Marović, Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu, GCBI 11, Sarajevo 1976, 234-243.

MAROVIĆ 1977

I. Marović, Prahistorijska istraživanja u oklici Narone, u: DRNPRSV, Split 1980, 45-104.

MAROVIĆ 1988

I. Marović, Novac ilirskog dinasta Baleja (Ballaios) u Arheološkom muzeju u Splitu, VAHD 81, Split 1988, 81-145.

MAROVIĆ i NIKOLANCI 1977

I. Marović i M. Nikolanci, Četiri groba iz nekropole u Vičoj luci (o. Brač), VAHD 70-71, Split 1977, 5-55.

McPHEE 1979

J. McPhee, The Agrinion Group, BSA 74, Oxford 1979, 159-162.

MERTENS i GRECO 1996

D. Mertens i E. Greco, Urbanistica della Magna Grecia, u: Caratelli 1996, 243-262.

MIHOVILIĆ 1984

K. Mihovilić, Rezultati sondažnog istraživanja u sjevernoj bazilici u Nezakciju (1977. godine), Histria archaeologica 15-16, Pula 1984.

MIHOVILOVIĆ 1995

M. A. Mihovilović i suradnici, Otok Hvar, Zagreb 1995.

MIGOTTI 1986

B. Migotti, Grčko-helenistička keramika iz Starog Grada na Hvaru, VAMZ 19, Zagreb 1986, 147-177.

MIGOTTI 1989

B. Migotti, Grčko-helenistička keramika iz Starog Grada na Hvaru (2), VAMZ 22, Zagreb 1989, 19-34.

MILIČEVIĆ 1975

J. Miličević, Narodni život i običaji na otoku Braču, Brački zbornik 11-12, Zagreb 1975, 399-462.

MILOŠEVIĆ 1998

A. Milošević, Arheološka topografija Cetine, Split 1998.

MLINAR 1997

J. Mlinar, Merska analiza parcelacije za rekonstrukciju postopka izmere limitiranega agera grške kolonije Pharos na otoku Hvaru, Ljubljana 1997 (nepublicirana diplomska radnja).

MLINAR i SLAPŠAK 1998

Error detection and analysis in the study of the practice of land surveying. The case of the chora of Pharos, island of Hvar, Croatia, 1988 (vidi internet stranicu: <http://www.wnt.it/cultura/evolutions/>).

MOMMSEN 1881

T. Mommsen, Römische Geschichte I, Berlin 1881.

MOREL 1978

J.-P. Morel, Céramiques d'Italie et céramiques hellénistiques (150-30 av. J.-C.), u: P. Zanker (ur.), Hellenismus in Mittelitalien II, Göttingen 1976, 471-501.

MOREL 1981

J.-P. Morel, Céramique campanienne: les formes, Rome 1981.

MOREL 1984

J.-P. Morel, Greek colonization in Italy and in the West (Problems of evidence and interpretation), Archaeologica Transatlantica II, Providence -Louvaine 1984, 123-161.

MOREL 1994a

J.-P. Morel, Vasi a vernice nera, EAA, Secondo supplemento III, Roma 1994, 1010.

MOREL 1994b

J.-P. Morel, Vasi Caleni, EAA, secondo supplemento III, Roma 1994, 817-819.

MOSSÉ 1995

C. Mossé, The Economist, u: Vernant 1995, 23-52.

MURREY i PRICE 1990

O. Murrey i S. Price (ur.), The Greek city from Homer to Alexander, Oxford 1990.

MUSIĆ 1910

A. Musić, Nacrt grčkih i rimskih starina, Zagreb 1910.

NARDELLI 1991

B. Nardelli, Le terrecofte figurate del Museo archeologico di Venezia provenienti da Zara, Diadora 13, Zadar 1991, 43-53.

NIEMEYER 1984

H. G. Niemeyer, Die Phönizier und die Mittelmeerwelt in Zeitalter Homers, Jahrbuch des römisch-germanischen Zentralmuseum Mainz 31, Mainz 1984, 1-94.

NIEMEYER 1990

H. G. Niemeyer, The Phoenicians in the Mediterranean: a Non-Greek Model for Expansion and Settlement in Antiquity, GCNP, Canberra-Oxford 1990, 469-489.

NIKOLANCI 1954-1957

M. Nikolanci, Pharos, Rimljani i Polibije, VAHD 56-57, Split 1954-1957, 52-59.

NIKOLANCI 1958

M. Nikolanci, Antički spomenici otoka Hvara, u: Popis spomenika otoka Hvara, Split 1958, 49-60.

NIKOLANCI 1970

M. Nikolanci, O kontroverzi Lissos-Issa, APA, Zagreb 1970, 377-384.

NIKOLANCI 1973a

M. Nikolanci, Otok Faros prije dolaska Parana, HZ 1, Split 1973, 105-123.

NIKOLANCI 1973b

Nikolanci, Arhajski import u Dalmaciji, VAHD 68, Split 1973, 89-118.

NIKOLANCI 1976a

M. Nikolanci, Jadranski Grci kao periferija helenskog svijeta, Materijali 12, Zadar 1976, 149-168.

NIKOLANCI 1976b

M. Nikolanci, Maloazijski import u istočni Jadran, u: Jadranska obala u protohistoriji (ur. M. Suić), Zagreb 1976, 273-286.

NIKOLANCI 1980

M. Nikolanci, Epigraphica graeca nova et vetera in Dalmatia reperta, Diadora 9, Zadar 1980, 205-227.

NIKOLANCI 1989a

M. Nikolanci, Paros, Pitycia i Anhiata u jadranskoj Iliridi, VHAD 82, Split 1989, 35-62.

NIKOLANCI 1989b

M. Nikolanci, Prolegomena za antički Škrip na otoku Braču, VHAD 82, Split 1989, 99-108.

NIKOLANCI 1989c

M. Nikolanci, O Liburnu Joniju, VAHD 82, Split 1989, 26-35.

NIKSON i PRICE 1990

L. Nikson i S. Price, The size and resources of Greek cities, u: Murrey i Price 1990, 137-170.

NOVAK 1924

G. Novak, Dim(os) i Herakleja, Strena Buliciana, Zagreb-Split 1924, 655-658.

NOVAK 1940

G. Novak, O kolonizatorskom djelovanju Dionizija Starijeg na Jadranu, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva 18-21 (Serta Hoffilleriana), Zagreb 1940, 111-126.

NOVAK 1941a

G. Novak, Agron, Hrvatska enciklopedija, Zagreb 1941, 113.

NOVAK 1959a

G. Novak, Istraživanje spilje Ormanice i Markove i gradine Gračišće na otoku Hvaru, Ljetopis JAZU 63, Zagreb 1959, 319-325.

NOVAK 1960

G. Novak, Hvar kroz stoljeća, Zagreb 1960.

NOVAK 1961

G. Novak, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU 322, Zagreb 1961, 145-221.

NOVAK 1973

G. Novak, Kolonizacija Grka na istočnoj obali Jadranskog mora, VAHD 68, Split 1973, 119-126.

OBER 1985.

J. Ober, Fortress Attica - defence of the Athenian land frontier 404-322 B. C., Leiden 1985.

OBER 1987

J. Ober, Early Artillery Towers: Messenia, Boiotia, Attica, Megarid, American Journal of Archaeology 91/1, Baltimore 1987, 569-604.

ORLIĆ i JURIŠIĆ 1991

M. Orlić i M. Jurišić, Antički brodolom kod otoka Šćedra, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 17, Zagreb 1991, 149-178.

ORMEROD 1924

H. A. Ormerod, Piracy in the ancient world, Chichago 1924.

OSBORNE 1986

R. Osborne, The island towers of Thasos, BSA 81, London 1986, 168-178.

OSBORNE 1987

R. Osborne, Classical landscapes with figures, The ancient Greek city and its countryside, London 1987.

Paros 1988

Paros (vodič po Arheološkom muzeju), Atena 1988.

PATSCH 1997

K. Patsch, Manja istraživanja u Naroni i oko nje, Metković 1997 (prijevod članka objavljenog 1908. pod naslovom Kleinere Unterschungen in und won Naron).

PAUSANIJA 1989

Pausanija, Vodič po Heladi, Split 1989 (prijevod i komentar: U. Pazini).

PEČIRKA 1973

J. Pečirka, Homstead farms in Classical and Hellenistic Hellas, u: Finley (ur.) 1973, 113-147.

PETRIĆ 1976

N. Petrić, Arheološke bilješke s Hvara, HZ 4, Split 1976, 207-226.

PETRIĆ 1978a

N. Petrić, Badanj, Pokarvenik, o. Hvar - paleolitički nalazi, AP20, Beograd 1978, 10-11.

PETRIĆ 1978b

N. Petrić, Izvještaj o arheološkom uviđaju u Starom Gradu, ACZKBOH br. 274/78, Hvar 1978.

PETRIĆ 1979

N. Petrić, Hvarski tumuli, VAHD 72-73, Split 1979, 67-77.

PETRIĆ 1980a

N. Petrić, Prilozi poznavanju apulske geometrijske keramike na istočnom Jadranu, Diadora 9, Zadar 1980, 198-199.

PETRIĆ 1980b

N. Petrić, Arheološka istraživanja na Pelješcu, PPUD 21 (Fiskovićev zbornik 1), Split 1980, 111-118.

PETRIĆ 1980c

N. Petrić, Arheološka problematika otoka, posebno Staroga Grada, Bilten o stanju spomenika 12, Hvar 1. 2. 1980, 4-8.

PETRIĆ 1994

N. Petrić, Finds of Apulian geometric pottery in Central Dalmatia, Taras 13/1-2, Taranto 1994, 217-221.

PETRIĆ 1998

N. Petrić, Pretpovijest Pharosa, RFFZd 36(23), Zadar 1998, 23-32.

PETRIĆ M. 1998

M. Petrić, Slučaj hidroarheologije, u: Kirigin (ur.) 1998, 46-47.

PETRIĆ M. 1999

Korintske B amfore iz hvarskog podmorja, PI 163, Hvar 1999, 50-56.

PETRIĆ M. 2002

M. Petrić, Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana - podmorsko-arheološka evidencija, u: Cambi et al. 2002, 471-484.

POLASCHEK 1938

E. Polaschek, Pharos, PWRE 19, Stuttgart 1938, col. 1860-1866.

POPOVIĆ 1987

P. Popović, Novac Scordiska, Novi Sad 1987.

PRCIĆ 1995

M. Prčić, Geografija otoka Hvara, u: Mihovilović 1995, 49-51.

PRIBOJEVIĆ 1951

V. Pribojević, O porijeklu i zgodama Slavena, Zagreb 1951, 199-201 (prijevod V. Gortan i komentar G. Novaka). Drugo izdanje: Split 1991.

PROTIĆ 1984

G. Protić, Izvještaj o zaštitnim arheološkim radovima na trasi zaobilaznice oko Starog Grada na otoku Hvaru, ACZKBOH, Hvar 1984.

PROTIĆ 1978

I. Protić, Župa Blato od IV. – XX. st. 2. dio, Blato 1978.

PURCELL 1990

N. Purcell, Mobility and the Polis, u: Murrey i Price 1990, 29-58.

PURCELL 1994

N. Purcell, South Italy in the Fourth Century B.C., CAH VII (drugo izdanje), Cambridge 1994.

RAC 1981

K. Rac, Antologija stare lirike Grčke, Split 1981 (pretisak izdanja iz 1916.).

RAČIĆ 1997

N. Račić, Grad Faros od istine u djelu akademika Ljubića do zabluda sljedbenika "slučajnih" zabuna, Faros 2381 (1997). Skraćena verzija objavljena je u Vijencu 91/V Zagreb 3. srpnja 1997, 19 pod naslovom Zbog ubikacije grada Farosa.

RADIĆ i BASS 1999

D. Radić i B. Bass, Current archaeological research on the island of Korčula, Croatia, VAHD 90-91, Split 1999, 361-403.

RASMUSSEN i SPIVEY 1991

T. Rasmussen i N. Spivey (ur.), Looking at Greek vases, Cambridge 1991.

RAVIOLLA 1999

F. Raviolla, Atene in Occidente e Atene in Adriatico, u: Bracessi i Graciotta 1999, 41-70.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1950

D. Rendić-Miočević, Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba, I. Jadastini, VAHD 52, Split 1950, 19-34.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1952

D. Rendić-Miočević, Iliri u natpisima grčkih kolonija u Dalmaciji, VAHD 53, Split 1952, 25-57.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1970

D. Rendić-Miočević, "Ionios to genos Illyrios" i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, APA, Zagreb 1970.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1981

D. Rendić-Miočević, Iliri između barbarskog i helenskog svijeta, Rad JAZU 393, Zagreb 1981, 1-19.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1985a

D. Rendić-Miočević, Uz jedan prijedlog za novu kronologiju Balejevih emisija, NV 28 (39), Zagreb 1985, 3-11.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1985b

D. Rendić-Miočević, Od prvih početaka do kraja antičkog razdoblja, u: katalog izložbe Pisana riječ u Hrvatskoj, Zagreb 1985.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1987

D. Rendić-Miočević, Carmina epigraphica, Split 1987.

RIDGWAY 1984

D. Ridgway, L'Alba della Magna Grecia, Milano 1984.

ROGLIĆ 1974

J. Roglić, Prirodna osnova, u: Geografija Hrvatske 6 (južno hrvatsko primorje), Zagreb 1974.

ROKI 1997

A. Roki - Fortunato, Libar Viškiga jazika, Toronto 1997.

ROLLEY 1965

C. Rolley, Le Sanctuaire des Dieux Patrôoi et le Thesmophorion de Thasos, BCH 89, Paris 1965, 441-483.

ROTROFF 1982

S. Rotroff, Hellenistic pottery: Athenian and imported moldmade bowls, Athenian Agora XXII, Princeton 1982.

ROUBESOHN 1900

Paros I, AM 25, Athen 1900, 341-372.

ROUBESOHN 1901

Paros II (Topographic), AM 26, Athen 1901, 157-222.

ROUBESOHN 1949

Paros, PWRE 18/4, Stuttgart 1949, stupci 1781-1872.

RUDAN et al. 1990

P. Rudan i suradnici, Antropološka istraživanja istočnog Jadrana 2 (Biološka i kulturna mikrodiferencijacija seoskih populacija otoka Hvara), Zagreb 1990.

RUNCIMAN 1990

W. G. Runciman, Doomed to Extinction: the Polis as an Evolutionary Dead-End, u: Murrey i Price 1990, 347-367.

SCHILARDI 1975

D. U. Schilardi, Paros, Report II, The 1973 Campaign, Journal of Field Archaeology 2, Chicago 1975, 83-96.

SCHILARDI 1979

D. U. Schilardi, The Destruction of the LH III B citadel of Koukounareis on Paros, u: J. L. Davis (ur.), Papers in Cycladic Prehistory, Los Angeles 1979, 158-179.

SCHILARDI 1988

D. U. Schilardi, The temple of Athens at Koukounaries, Observation on the cult of Athena on Paros, u: R. Hagg, N. Marinatos i G. C. Nordquist (ur.), Early Greek Cult Practice, Stockholm 1988, 41-48.

SCHILARDI 1992

D. U. Schilardi, Paros and the Cycalides after the fall of the Mycenaean palaces, BCH Supplément 25 (Mykenaiika), Paris 1992, 621-639.

SCHILARDI 2002

D. Schilardi, Notes on Paros and the colonies Anchiæle and Pharos on the Dalmatian coast, u: Cambi et al. 2002, 159-194.

SCHILARDI i KATSONPOULOU (ur.) 2000

D. U. Schilardi i D. Katsonopoulou (ur.), Paria Lithos, Athena 2000.

SCHMIEDT 1979

G. Schmiedt, Contributo della fotografia aerea alla conoscenza del territorio di Aquileia, Antichità Altoadriatiche 15, Il territorio di Aquileia nell'antichità, Udine 1979, 154-188.

SCHUMACHER 1993

R. W. M. Schumacher, Three related sanctuaries of Poseidon: Gerastios, Kalaureia and Tainaron, u: Marinatos i Hägg 1993, 62-87.

SCHWANDNWER 1997

E. A. Schwandner, Die Bootische Hafen stadt Siphai, AA, Berlin 1977, 519-525.

SEAR 1978

D. Sear, Greek coins and their values I, London 1978.

SEMERARO 1997

G. Semeraro, ἐν νηυσί, Ceramica greca e società nel Salento archaico, Lecce-Bari 1997.

SENC 1910

S. Senc, Grčko-hrvatski riječnik, Zagreb 1910.

SHEFTON 1979

B. B. Shafton, Die "rhodischen" Bronzekannen, Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 2, Marburg 1979.

SKOK 1950

P. Skok, Slavenstvo i romanstvo na Jadranskim otocima, Zagreb 1950.

SLAPŠAK 1988

B. Slapšak, The 1982-1986 Ager Pharensis Survey: Potentials and Limitations of "Wall Survey" in Karstic Enviroments", BAR IS 431, Oxford 1988, 145-149.

SLAPŠAK 2002

B. Slapšak, Nova opažanja o parcelaciji chore Farosa, u: Cambi et al. 2002, 195-220.

SLAPŠAK i KIRIGIN 2001

Pharos and its chora, Atti del quarantesimo convegno di studi sulla Magna Grecia (Problemi della "Chora" Coloniale dall'Occidente al Mar Nero), Taranto 2001, 567-591.

SLAPŠAK i STANČIČ 1998

B. Slapšak i Z. Stančič, Down to the millimetre - GIS in metrological studies of ancient land divisions, u: J. Paterson (ur.), The use of Geographic Informatiton Systems in the study of ancient landscapes and feature related to ancient land use, COST Action G2, Europska komisija, Luxemburg 1998, 105-110.

SLAPŠAK et al. 1998

B. Slapšak, M. Erič, B. Mušič i D. Plevnik, Landscape structure survey in the chora of Pharos: GIS support and visualisation, u: B. Slapšak (ur.), On the good use of Geographic Information Systems in archaeological landscape studies, COST Action G2, Europska komisija, Luxemburg 1998.

SMALL (ur.) 1992

A. Small (ur.), Gravina - An Iron Age and Republican settlement in Apulia, vol. I i II, London 1992.

SMITH 1857

W. Smith, Dictionary of Greek and Roman geography, London 1857.

SNODGRASS 1987-1989

A. Snodgrass, The rural landscape and its political significance, Opus 6-7 (La città antica?), 1987-1989, 53-70.

SNODGRASS 1994

A. Snodgrass, The growth and standing of the early western colonies, u: Tssetskhladze i De Angelis 1994, 1-10.

SPARKES 1996

B. A. Sparkes, The Red and the Black, Studies in Greek pottery, London 1996.

SPARKES i TALCOTT 1970

B. A. Sparkes i L. Talcott, Black and Plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C., Athenian Agora XII, New Jersey 1970.

STANČIČ 1987

Z. Stančič, Določitev osnovne merske enote pri antični delitvi zemljišč. Primer Starigrajskega polja na Hvaru, Ljubljana 1987 (nepubliciran magistrski rad).

STANČIČ i SLAPŠAK 1988

Z. Stančič i B. Slapšak, A modular analysis of the field system of Pharos, BAR IS 431, Oxford 1988, 191-198.

Stara Grčka 1962

V. V. Struve i D. P. Kalistov (ur.), Stara Grčka, Sarajevo 1962 (prijevod ruskog izdanja iz 1956.).

STEWART 1977

A. F. Stewart, Scopas of Paros, New Jersey 1977.

STIPČEVIĆ 1974

A. Stipčević, Iliri, Zagreb 1974.

STROHEKER 1958

K. F. Stroheker, Dionysios I: Gestalt und Geschichte des Tyrannen von Syrakus, Weisbaden 1958.

SUIĆ 1955a

M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočnoj jadranskoj obali, Zbornik Instituta historijskih nauka 1, Zadar 1955, 1-36.

SUIĆ 1955b

M. Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu, Rad JAZU 306, Zagreb 1955, 121-186.

SUIĆ 1960

M. Suić, Pravni položaj grčkih gradova u Manijskom zalivu za rimske vladavine, Diadora 1, Zadar 1960, 165-168.

SUIĆ 1976

M. Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1976.

SUIĆ 1977

M. Suić, Pharos - Hvar - Quara, Živa antika 27/1, Skopje 1977, 161-170.

SUIĆ 1981

M. Suić, Zadar u starom vijeku, Zadar 1981.

SUIĆ 1995

M. Suić, Ime otoka i grada Hvara, u: Mihovilović, Zagreb 1995, 93-96.

ŠAŠEL KOS 1986

M. Šasel Kos, Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana 1986.

ŠKEGRO 1991

A. Škegro, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini, GCBI 27, Sarajevo 1991, 53-161.

ŠKOBAJLJ 1970

A. Škobalj, Obredne gomile, Sveti Križ na Čiovu 1970.

ŠTAMBUK 1979

D. Štambuk, Grčki puti ili makljanov list, Split 1979.

ŠTAMBUK I. 1976

I. Štambuk, Razvoj hvarske pjace, HZ 4, Split 1976, 261-280.

Thasos 1967.

Guide de Thasos, Paris 1967.

THOMPSON i WYCHERLEY 1972

H. A. Thompson i R. E. Wicherley, The Agora of Athens, The Athenian Agora 14, Princeton 1972.

TIBILETTI 1950

G. Tibiletti, Richerchi di storia agraria romana, Atheneum 28, Pavia 1950, 183-266.

TRENDALL 1976

A. D. Trendall, South Italian vase painting, London 1976.

TRENDALL 1994

A. D. Trendall, Ceramica di Gnathia, EAA, Secondo supplemento, Roma 1994, 296.

TRESIĆ-PAVIČIĆ 1892

A. Tresić-Pavičić, Sudbina izdajice, Zagreb 1892.

TSETSKHLADZE 1994

G. R. Tssetskhladze, Greek penetration of the Black Sea, u: Tssetskhladze i De Angelis 1994, 111-135.

TSETSKHLADZE i DE ANGELIS 1994

G. R. Tssetskhladze i F. De Angelis (ur.), The archaeology of Greek colonisation, Oxford 1994.

UGUZZIONI i GHINATTI 1968

A. Uguzzioni i F. Ghinatti, Le tavole greche di Eraclea, Roma 1968.

UJES 1992

D. Ujes, Novi ritrovamenti numismatici di Risan (Bocce di Cattaro, Montenegro, Jugoslavia), Proceedings of the XIth International Numismatic Congress, vol. I, Brussels 1992, 139-145.

UJES 1993

D. Ujes, Novac "kralja" Bajalosa i risanske kovnice iz Narodnog muzeja u Beogradu, Numizmatičar 16, Beograd 1993, 5-36.

VELKOV i DOMARADZKA 1994

V. Velkov i L. Domaradzka, Kotys I (383/2-359 av. J.-C.) et l'emporion Pistros de Thrace, BCH 118, Athenes 1994, 1-15.

VERNANT 1995

J.-P. Vernant (ur.), The Greeks, Chicago-London 1995.

VERNANT 1995a

J.-P. Vernant, Introduction, u: Vernant 1995, 1-21.

VICKERS i GILL 1994

M. Vickers i D. Gill, Artful crafts - ancient Greek silverware and pottery, Oxford 1994.

VISONÀ 1981

P. Visonà, Ponovno o DI prekovima, NV 24 (35), Zagreb 1981, 3-10.

VISONÀ 1982

P. Visonà, Early Greek Bronze Coinage in Dalmatia, and the Reappraisal of IGCH 418-420, Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics (Bern 1979), Louvain-La-Neuve-Luxemburg 1982, 148-155.

VISONÀ 1985a

P. Visonà, Late Bronze Coins of Pharos in Venice's Correr Museum, NV 28 (39), Zagreb 1985, 11-18.

VISONÀ 1985b

P. Visonà, Coins of Ballaios found in Italy, VAHD 78, Split 1985, 117-122.

VISONÀ 1987

P. Visonà, The Škudljivac Hoard: Furder Remarks, ARR 10, Zagreb 1987, 125-131.

VISONÀ 1988

P. Visonà, Neke daljnje napomene o ostavi Škudljivac, Numismatika 7/1, Zagreb 1988, 22-25.

VISONÀ 1994

P. Visonà, Bronze coins of Paros from the island of Hvar, VAHD 86, Split 1994, 253-260.

VISONÀ 1995

P. Visonà, Colonization and money supply at Issa in the 4th century B.C., Chiron 25, München 1995, 55-61.

VISONÀ 1996

P. Visonà, The chronology of Issa's early Hellenistic coinage, 1. međunarodni numizmatički kongres u Hrvatskoj, Opatija 1996, 149-160.

VOKOTOPOLOU 1995

Dodona et les villes de Grande Grèce ed de Sicile, u: A. Stazio (ur.), Magna Grecia e grandi santuari della madrepartia, Atti del XXXI Convegno Internazionale sulla Magna Grecia, Taranto 1995, 63-90.

VRANKOVIĆ 1891

B. Vranković, Osservazioni d'un notaio sull'isola Lesina dell'Adriatico, Zara 1891, 5-27.

VRANKOVIĆ 1896

B. Vranković, Ritrovamenti antichi a Vrbanj di Lesina, BASD 19, Split 1896, 109.

VRANKOVIĆ 1979

J. Vranković, Arheološki prilozi iz našeg agera, PI 105, Hvar 1979, 5-7.

VRSALOVIĆ 1979

D. Vrsalović, Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana, Zagreb 1979 (rukopis doktorske disertacije).

VUJNOVIĆ 1989

N. Vujnović, Projekt Hvar, OHAD 21/3, Zagreb 1989, 66-69; Isto u PI 161, Hvar 1990, 19-22.

VUJNOVIĆ 1991

N. Vujnović, Velika gomila - gradina kod Igrana, OHAD 43/2, Zagreb 1991, 39-40.

VUJNOVIĆ 1994

N. Vujnović, Nalaz helenističke keramike kod Bogomolja, PI 162, Hvar 1994, 89-90.

VUJNOVIĆ i BURMAZ 1998

N. Vujnović i J. Burmaz, Otok Šolta, u: Kirigin 1998, 42-43.

WEBSTER 1968

T. B. L. Webster, Towards a classification of Apulian Gnathia, BICS 15, London 1968, 1-19.

WHITBREAD 1995

I. K. Whitbread, Greek transport amphorae: a petrological and archaeological study, Athens 1995.

WHITEHOUSE 1973

R. D. Whitehouse, The earliest towns in peninsular Italy, u: The explanation of cultural change (ur. C. Renfrew), London 1973, 617-624.

WILKES 1969

J. J. Wilkes, Dalmatia, London 1969.

WILKES 1992

J. J. Wilkes, The Illyrians, Oxford 1992.

WILLIAMS 1979

C. K. Williams II, Corint 1978, Forum Southwest, Hesperia 48, New Jersey 1979, 105-145.

WILSON 1996

R. J. A. Wilson, Archaeology in Sicily 1988-1995, Archaeological Reports for 1995-1996, London 1996, 59-123.

WINKELMAN 1972-1973

S. Winkelman, Späte Gnathia-Vasen, Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institute 50, Wien 1972-73, 150-165.

WINTER 1971

F. E. Winter, Greek Fortifications, London 1971.

WOODHEAD 1971

G. Woodhead, The "Adriatic empire" of Dionysius of Syracuse, Klio 52 (1970), Weisbaden 1971, 503-512.

ZANINOVIĆ 1966

M. Zaninović, Ilirsko pleme Dalmati, GCBI 4/2, Sarajevo 1966, 43, 60-62, 64-65, 70-75.

ZANINOVIĆ 1970

M. Zaninović, Limitacija Stonskog polja, APA, Zagreb 1970, 496, 500.

ZANINOVIĆ 1973

M. Zaninović, O naseljenosti otoka Hvara u antičko doba, VAHD 68, Split 1973, 195-211.

ZANINOVIĆ 1978

M. Zaninović, Purkin kuk kod Dola, AP 20, Beograd 1978, 47-51 i AP 22, Beograd 1981, 61-63.

ZANINOVIĆ 1979a

M. Zaninović, Popravak kule Tor nad Jelsom, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 4-5, Zagreb 1979, 201-208.

ZANINOVIĆ 1979b

M. Zaninović, The new Latin inscription from Pharia, Actes du VIIe Congres International d'Epigraphie Graecque et Latine, Bucuresti-Paris 1979, 493-495.

ZANINOVIĆ 1982a

M. Zaninović, Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji, OA 7, Zagreb 1982, 61-75.

ZANINOVIĆ 1982b

M. Zaninović, Novi latinski natpis iz Dola na otoku Hvaru, ARR 8-9, Zagreb 1982, 145-146.

ZANINOVIĆ 1983a

M. Zaninović, Greek land division at Pharos, AI 20-21 (1981), Beograd 1983, 91-94.

ZANINOVIĆ 1983b

M. Zaninović, Grčka podjela zemljišta u polju antičkog Pharosa, PPOH 7, Hvar 1983, 4-10.

ZANINOVIĆ 1984a

M. Zaninović, New contributions to the archaeology of Pharos, VAHD 77, Split 1984, 93-102.

ZANINOVIĆ 1984b

M. Zaninović, Gradina u luci antičkog Pharosa, OA 9, Zagreb 1984, 35-46.

ZANINOVIĆ 1987

M. Zaninović, Rimska villa rustica na Kupinoviku kraj Dola, PPOH 8, Hvar 1987, 91-96.

ZANINOVIĆ 1988a

M. Zaninović, Pharos - od polisa do municipija, ARR 11, Zagreb 1989, 35-48.

ZANINOVIĆ 1988b

M. Zaninović, Hum - Sv. Vid, gradina kod Vrbanja na Hvaru, OHAD 20/3, Zagreb 1988, 37-39.

ZANINOVIĆ 1992

M. Zaninović, Heraclea Pharia, VAMZ 24-25, Zagreb 1992, 35-48.

ZANINOVIĆ 1993

M. Zaninović, Naselja i teritorij u antici srednje Dalmacije, izdanje HADa 16, Zagreb 1993, 181-191.

ZANINOVIĆ 1995

M. Zaninović, Hvar od prapovijesti do dolaska Hrvata, u: Mihovilović 1995, 139-169.

ZAPHIROPOULOU 1994

P. Zaphiropoulou, Une nécropole à Paros, u: Nécropoles et sociétés antiques, Cahiers du Centre Jean Berard XVIII, Naples 1994, 127-152.

ZAPHIROPOULOU 1998

P. Zaphiropoulou, Paros, Athens 1998.

Note: The English version of this study will be published in one of the forthcoming volumes of British Archaeological Reports, International Series, Oxford. For general informations see: Kirigin 2003a.

POPIS ILUSTRACIJA (FOTOGRAFIJE, CRTEŽI, KARTE)

Table

I.

- a. Geološka karta središnjeg dijela otoka Hvara (prema: Gams 1992, 56, sl. 22).
- b. Karta otoka Hvara s željeznodobnim naseljima (prema: Gaffney 1992).
- c. Apulska geometrijska keramika s Lompića. Neobjavljeno. Mjerilo 1:2 (crteži: B. Pender).
- d. Polirani amulet iz Marijica gomile. Neobjavljeno. Mjerilo 1:1 (crtež: B. Pender).

II.

Kameno oruđe iz Dračevice u Starogradskom polju izloženo u dominikanskom samostanu u Starom Gradu. Neobjavljeno. Mjerilo 1:2 (crtež: B. Pender). Ovoj skupini nedostaju još crteži dviju sjekira i jednog bata.

III.

Kremeni artefakti iz Dračevog dolca kod Svirača. Neobjavljeno. Mjerilo 1:2 (crteži: B. Pender).

IV.

- a. Tla Starogradskog polja (prema: Slapšak et al. 1998.).
- b. Gradine i gomile na Starogradskom području (prema: Gaffney et al. 1997, dorada: Kirigin i Slapšak).
- c. Pogled s Gračišća na gradinu Lompić, u pozadini Stari Grad (foto: S. Forenbaher).
- d. Skica tlocrta gradine Lompić i njezin položaj u Starogradskom zaljevu (izrada: D. Gerić).

V.

- a. Gradina Gračišće između Vrbanja i Svirča (avio-snimak iz 1968.).
- b. Pretpostavljeni teritorij gradine Gračišća unutar Starogradskog i Jelšanskog polja (prema: Gaffney i Stančić 1991, digitalizirao B. Slapšak 1998.). Bijela linija označava optimalni prostor gradine.

VI.

- a. Skica kompleksa na Purkin kuku (prema: Zaninović 1995).
- b. Skica južne padine hvarske tvrđave s označenim (točkice) položajem intenzivnog terenskog pregleda. Neobjavljeno (izrada: V. Gaffney).

VII.

- a. Pretpovijesna keramika s hvarske tvrđave otkrivena prilikom terenskog pregleda 1989.: 1. eneolitik, 2. brončano doba, 3. apulska geometrijska keramika. Neobjavljeno (prema: Kirigin, Hayes i Leach 2002).
- b. Pogled na sjeverni presjek sonde III istražene 1993. i 1996. od strane PJO. Neobjavljeno (crtež: P. Leach).
- c. Tlocrt i presjek sjevernog bedema Farosa (prema: Katalog Pharos 1995, 78. Opis i oznake A-F i oznaka sjevera B. Kirigin). A. Sjeverno lice bedema u konobi Plančić. B. Tlocrt konobe

Plančić s ostacima antičke građevine čiji zid ide ispod bedema. C. Zid sjevernog bedema s naznačenim južnim licem ispred kojeg su postavljene sonde (oznaka E i F). D. Južno lice bedema u konobi Tadić-Gramotor (prema: Forenbaher et al. 1994). E. Nedovršena iskopavanja iz 1985. službe zaštite iz Splita. F. Sonda III PJO (vidi detalj na T. VII, b).

VIII.

Pregled nalaza u Sondi III (prema: Kirigin, Hayes i Leach, u tisku).

IX.

a. Karta Egejskog, Jonskog i Jadranskog mora s prikazom parske i sirakuške kolonizacije. (prema: Kirigin 2003).

b. Domorodačka plemena i grčke naseobine u srednjoj Dalmaciji (prema: Kirigin 1990).

X.

a. Panorama Parosa (prema: Zaphiropoulou 1998).

b. Karta otoka Parosa i susjednih otoka (prema C. Anastacos, Paros, Atena 1982.).

XI.

a. Tlocrt grada Parosa i okolice (prema: Roubesohn 1901).

b. Zračni snimak Kastru i rekonstrukcija položaja Ateninog svetišta (prema: Gruben 1982).

c. Rekonstrukcija zapadne fasade Ateninog svetišta u Parosu (prema: Gruben 1982).

d. Venecijanski bedem sagrađen od mramora svetišta (prema: Zaphiropoulou 1998).

e. Reljefni blok zvan Simpozij. Arheološki muzej u Parikiji (prema: Zaphiropoulou 1998).

XII.

a. Statua božice Nike. Druga četvrtina 5. st. pr. Kr. Arheološki muzej u Parikiji (prema: Zaphiropoulou 1998).

b. Statua kurosa. Treća četvrtina 6. st. pr. Kr. Arheološki muzej u Parikiji (prema: Zaphiropoulou 1998).

c. Jonski kapitel iz Arhilohova heroona iz 6. st. pr. Kr. s natpisom iz 4. st. pr. Kr. Arheološki muzej u Parikiji (prema: Zaphiropoulou 1998).

d. Rani kikaladski mramorni idoli Plastirs stila. Prva polovina 3. milenija pr. Kr. Arheološki muzej u Parikiji (prema: Zaphiropoulou 1998).

XIII.

a. Pogled i presjek Arhilohova heroona (prema: Gruben 1982).

b. Rekonstrukcija svetišta Artemide na Delionu (prema: Gruben 1996).

c. Tlocrt Ateninog svetišta na brežuljku Koukounaries (prema Skilardiju 1988).

XIV.

Karta Grčke i Feničke kolonizacije Sredozemlja i Crnog mora, 750-550. god. pr. Kr. (prema: Atlas of World History 1, Glasgow 1974).

XV.

a. Tlocrt Farosa (prema: Duboković 1960).

b. Tlocrt Farosa (prema: Gabričević 1974).

- c. Skica tlocrta Farosa prema Nikolanciju (Kirigin 1991).
- d. Tlocrt Farosa s prvobitnom obalom (prema: Barbir 1980).

XVI.

- a. Arheološka topografija Farosa (prema: Kirigin 1991).
- b. Distribucija grčkih nalaza u Starom Gradu i bližoj okolini (C) - rezultati terenskog pregleda 1992/93. u usporedbi s ranijim interpretacijama: A - Duboković-Nadalini i B - Gabričević (prema: Slapšak i Kirigin 2001).

XVII.

- a. Distribucija "prehistorijskih"; b. grčkih (vidi detaljnije na T. XIX, b); b. grčko-rimskih i, d. rimskih nalaza u Starom Gradu (prema: Forenbaher et al. 1994).
- c. Istočni profil sonde III PJO (crtež: P. Leach).
- d. Ostaci pithosa u Sondi III PJO (crtež: P. Leach).

XVIII.

- a. Sjeverno lice Sonde III PJO (foto: P. Leach).
- b. Tlocrt sonde III PJO (foto: P. Leach).
- c. Bedemi Farosa u konobi Tadić Gramotor (arhiv AMS-a).

XIX.

- a. Položaj sonde (1-3) istraženih od strane PJO, onih istraženih od strane Zaninovića (B) a u odnosu na pretpostavljeni raster Farosa gdje A označava položaj konobe Tadić-Gramotor (prema: Forenbaher et al. 1994).
- b. Distribucija grčkih nalaza na prostoru Starogradskog polja u odnosu na kvalitetu zemljišta (prema: Gaffney i Stančić 1991).

XX.

- a. Tlocrt sonde II PJO sa suhozidnom terasom. Neobjavljeno (crtež: P. Leach).
- b. Ostaci bedema Farosa kod crkve Sv. Ivana (prema: Katalog Pharos 1995).

XXI.

- a. Blokovi bedema Farosa na južnoj strani, uz staru cestu za Hvar (prema: Katalog Pharos 1995).
- b. Pogled na južni bedem Farosa istražen od strane službe zaštite (prema: Katalog Pharos 1995).
- c. Ostaci pločnika grčke kuće u Farosu (prema: Katalog Pharos 1995).
- d. Međaš Matija Pitejeva (foto: Ž. Bačić).
- e. Položaj Farosa unutar parcelacije (prema: Kirigin 1990).

XXII.

- a. 60. Položaj ekstenzivnog i intenzivnog terenskog pregleda Starogradskog polja (prema: Bintliff i Gaffney 1988).
- b. Obrisi pokretnog arheološkog materijala na nalazištu P2 (prema: Bintliff i Gaffney 1988).

XXIII.

- a. Pobjednički natpis iz Farosa (foto: Ž. Bačić).

- b. Ulomak grčkog nadgrobnog natpisa iz grada Hvara (foto: M. Petrić).
- c. Položaj grčkog katastra u Starogradskom polju (prema: Slapšak i Kirigin).
- d. Zračni snimak dijela Starogradskog polja iz 1968. godine (arhiv CZKBOH).
- e. Karta i popis arheoloških nalazišta na prostoru između Starog Grada i Jelse (prema: Kirigin 1993).

XXIV.

- a. Podjela zemlje oko Starog Grada (prema: Slapšak et al. 1998).
- b. Detaljnije proučena parcela D11 u Starogradskom polju. 1. Položaj parcele unutar Starogradskog polja. 2. Mikro analiza krajolika s raznim podacima. 3. Analiza krajolika po periodima. 4. Promjena ritma glavnih usitnjavanja po sistemu stadij/pola stadija (prema: Slapšak et al. 1998).

XXV.

- a. Podjela zemljišta na prelazu iz Starogradskog u Jelšansko polje (prema: Slapšak et al. 1998).
- b. Kula Tor poviše Jelse (foto: B. Kirigin).
- c. Arhivski snimak kule Tor prije obnove (poklon N. Dubokovića Nadalinija B. Kiriginu).
- d. Satelitski snimak središnjeg dijela otoka Hvara i sistem obrane chore Farosa pomoću kula Tor i Maslinovik.

XXVI.

- a. Pogled na zidove kule na Maslinoviku (crtež: D. Gerić).
- b. Kula na Maslinoviku snimljena pomoću A stativa (prema: Kirigin i Popović 1988).

XXVII.

Ulomci keramike otkriveni za vrijeme iskopavanja na Maslinoviku (prema: Kirigin i Popović 1988).

XXVIII.

Pogled na obrađene blokove ugrađene u suhozid na položaju Munjače te presjek puta pred njima. Neobjavljeno (crtež: D. Gerić).

XXIX.

- a. Obrađeni blokovi u suhozidini na položaju Munjače. (prema: Kirigin 2001).
- b. Brončana fibula iz Farosa (prema: Katalog Pharos 1995).
- c. Brončana omega igla iz Farosa (prema: Katalog Pharos 1995).
- d. Trobridne strelice iz sonde III PJO. Dvije iz sloja 1207 a jedna iz sloja 1223. Neobjavljeno (foto: P. Leach).

XXX.

- a. Avers i revers najstarijeg novca sa Parosa (prema: Sear 1978).
- b. Novac Parosa s legendom ΠΑΡ (prema: Sear 1978).
- c. Treća serija parskog novca (prema: Sear 1978).
- d. Četvrta serija parskog novca (prema: Sear 1978).

- e. Novac Parosa nađen u Starom Gradu (prema: P. Visoni 1994).
- f. Srebrni novac Farosa (prema: Bonačić Mandinić 1995).
- g. Brončana faroska hemilitra (prema: Bonačić Mandinić 1995).
- h. Brončana polovina triasa s likom Dionisa i legendom ΦΑ (prema: Bonačić Mandinić 1995).
- i. Brončani novac Farosa sa ΔΙ prekovom (prema: Bonačić Mandinić 1995).
- j. Brončani novac Jonija (prema: D. Rendić-Miočević 1970).
- k. Novac Jonija prekovan starijom faroskom serijom (prema: D. Rendić-Miočević 1970).
- l. Novac Herakleje (prema: Bonačić Mandinić 1995).
- m. Novac Herakleje (prema: Bonačić Mandinić 1995).
- n. Nova serija faroske kovnice s likom Persefone na aversu i koze na reversu (prema: Bonačić Mandinić 1995).
- o. Nova serija faroske kovnice s likom Artemide na aversu i koze na reversu (prema: Bonačić Mandinić 1995).
- p. Zadnja serija farske kovnice s likom mladića na aversu i kantharosom na reversu (prema: Bonačić Mandinić 1995).
- r. Prekov novca Ballaios s farskom matricom (prema: Bonačić Mandinić 1987).

XXXI.

- a. Ulomci amfore tipa Korint A i B. Nalazište SG 1 (Trafostanica na Staraču). Neobjavljeno (crtež: B. Pender).
- b. Ulomak kratera na kojem se prikazuje borba između Arimaspa i grifonâ (prema: Katalog Pharos 1995).
- c. Lekana iz groba na Knežinama. Neobjavljeno. Inv. AMS-a Fb 760 (foto: Ž. Bačić).
- d. Lekana iz groba na Knežinama prije rekonstrukcije. Neobjavljeno. Inv. AMS-a Fb 761 (foto: Ž. Bačić).
- e. Ulomak gornjojadranskog vrča (crtež: J. Hayes).
- f. Lekythos iz grupe Agrinon prije nedavne rekonstrukcije. Dominikanski samostan u Starom Gradu. Neobjavljeno (foto: Ž. Bačić).

XXXII.

- a. Arhivski snimak posuda iz Starog Grada, nekoć u Arheološkom muzeju u Zadru a danas u Arheološkom muzeju u Veneciji.
- b. Vrč s jednom ručkom i i bršljanovim frizom na vratu kampanske produkcije? (foto: A. Rendić Miočević).
- c. Ulomak s natpisom ANTI/FILO (prema: Katalog Pharos 1995).
- d. Crnosjajna svjetiljka s vodoravnom drškom iz AMS-a, Inv. br. Fb 1455. Neobjavljena (foto: Ž. Bačić).
- 102. Crnosjajna svjetiljka s okomitom drškom iz AMS-a, Inv. br. Fb 658. Neobjavljena (foto: Ž. Bačić).

XXXIII.

- a1-6. Crnosjajna keramika iz sonde II PJO. a7. Gnathia skyphos iz sonde III PJO. b1-2. Crnosjajni rebrasti vrčevi iz sonde II PJO. c1-5. Nosači posuda u pećima iz sondi II i III PJO. d. Vrč lokalne produkcije s urezanim slovom A. e1. Korintski skyphos iz sonde III PJO, sloj 1212. Minijturna votivna posudica iz sonde III PJO, sloj 1211. (prema: Kirigin, Hayes i Leach 2002).

XXXIV.

a1-4. Lokalna gruba keramika sa slikanom dekoracijom crvenskastom bojom. b1. Profil dekoriranog kratera iz sonde III PJO. b2. Zdjela iz istog konteksta. b3. Obodi i baza (možda iste zdjele) iz sonde II PJO. c1-3. "Lokalno" kuhinjsko posuđe i mortarium (?) iz sonde III PJO. (prema: Kirigin, Hayes i Leach 2002).

XXXV.

a1-5. Lokalno kuhinjsko posuđe domorodačke (?) tradicije iz sonde III PJO. b1-2. Utezi za tkalačke stanove otkriveni prilikom terenskog pregleda PJO (1) i iskopavanja (2). (prema: Kirigin, Hayes i Leach 2002).

XXXVI

- a. Dekoriran krovni crijep (prema: Katalog Pharos 1995, 75, br. 41).
- b. Dekoriran krovni crijep (prema: Katalog Pharos 1995, 103, br. 69).
- c. Louterion iz podmorja kod grada Hvara (prema: Gaffney et al. 1997).
- d. Loterion iz Starog Grada (prema: Katalog Pharos 1995).
- e. Ulomak kalupa terakotne statuete (prema: Migotti 1989).
- f. Terakotne statuete iz Farosa (arhivska snimka, AMS).

XXXVII.

- a. Olovna pločica iz Dodone (prema: Vokotopolou 1995).
- b. Nadgrobni spomenik Aristofana Aristofanova iz Sirakuze (prema: Kirigin 1990).
- c. Ulomak A psefizme iz Farosa (prema: Katalog Pharos 1995).
- d. Ulomak B psefizme iz Farosa (prema: Katalog Pharos 1995).

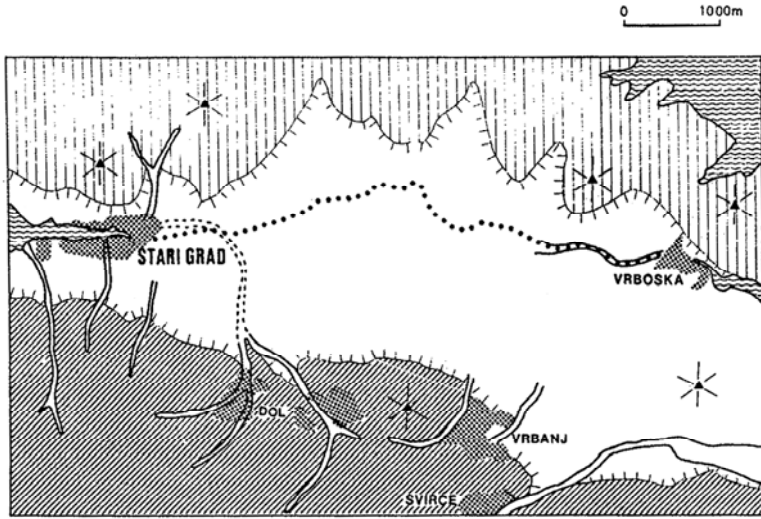
XXXVIII.

- a. Kartografski prikaz prvog ilirskog rata (prema: Šašel Kos 1986).
- b. Kartografski prikaz drugog ilirskog rata (prema: Šašel Kos 1986).

XXXIX.

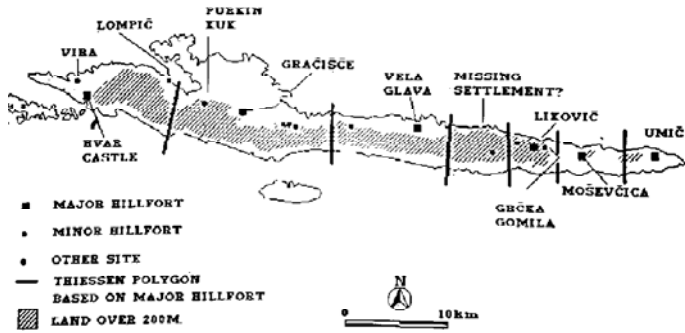
- c. Kartografski prikaz bitke između Rimljana i Demetrija u Starogradskom zaljevu (prema: Nikolanci 1954-1959).

T. I

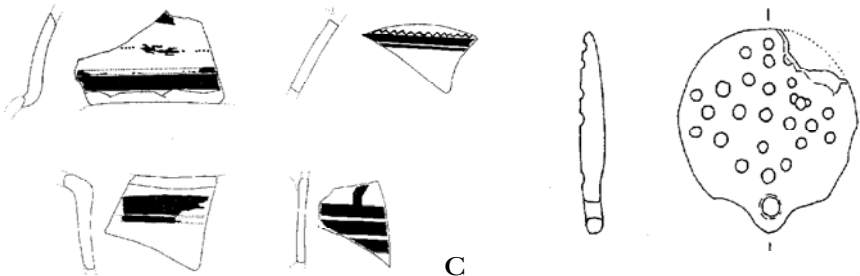

A

PREHISTORIC SETTLEMENT ON HVAR

B

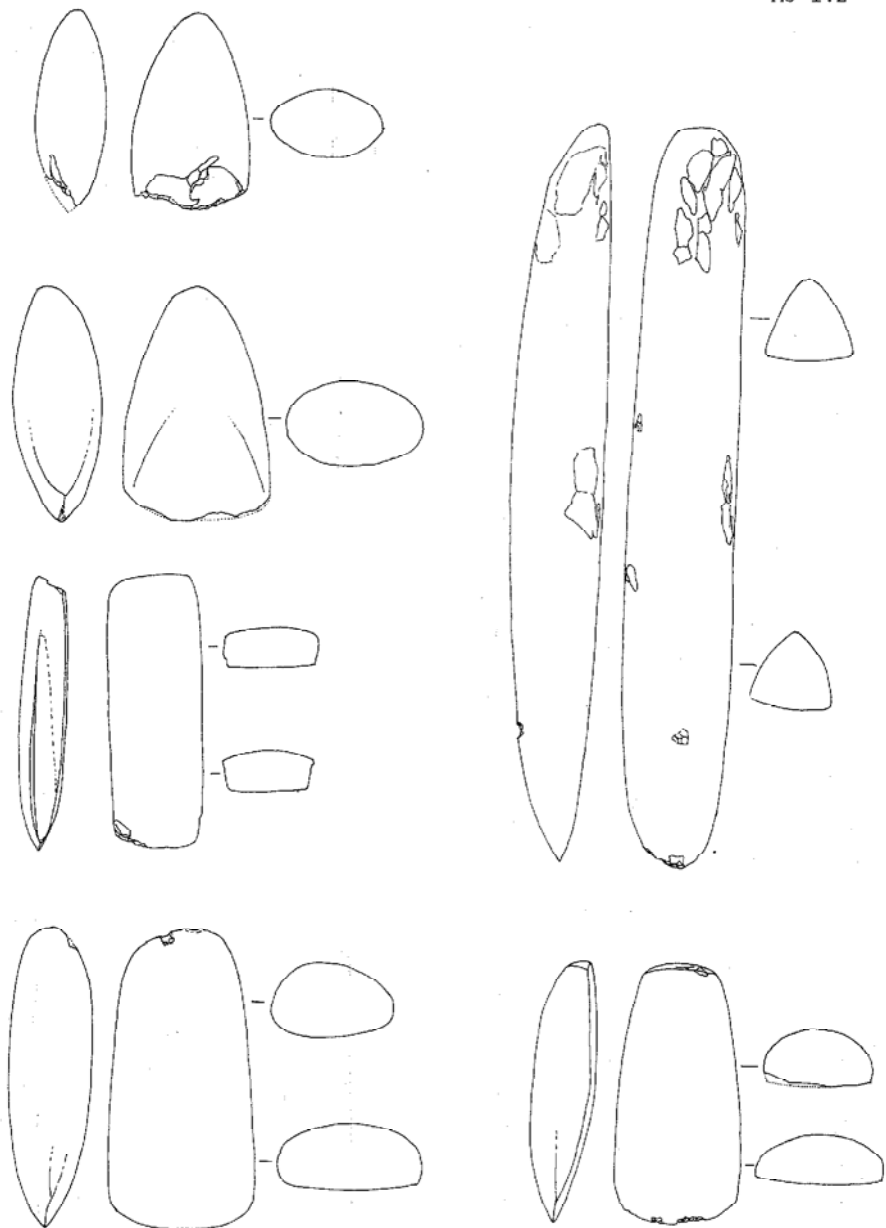

C

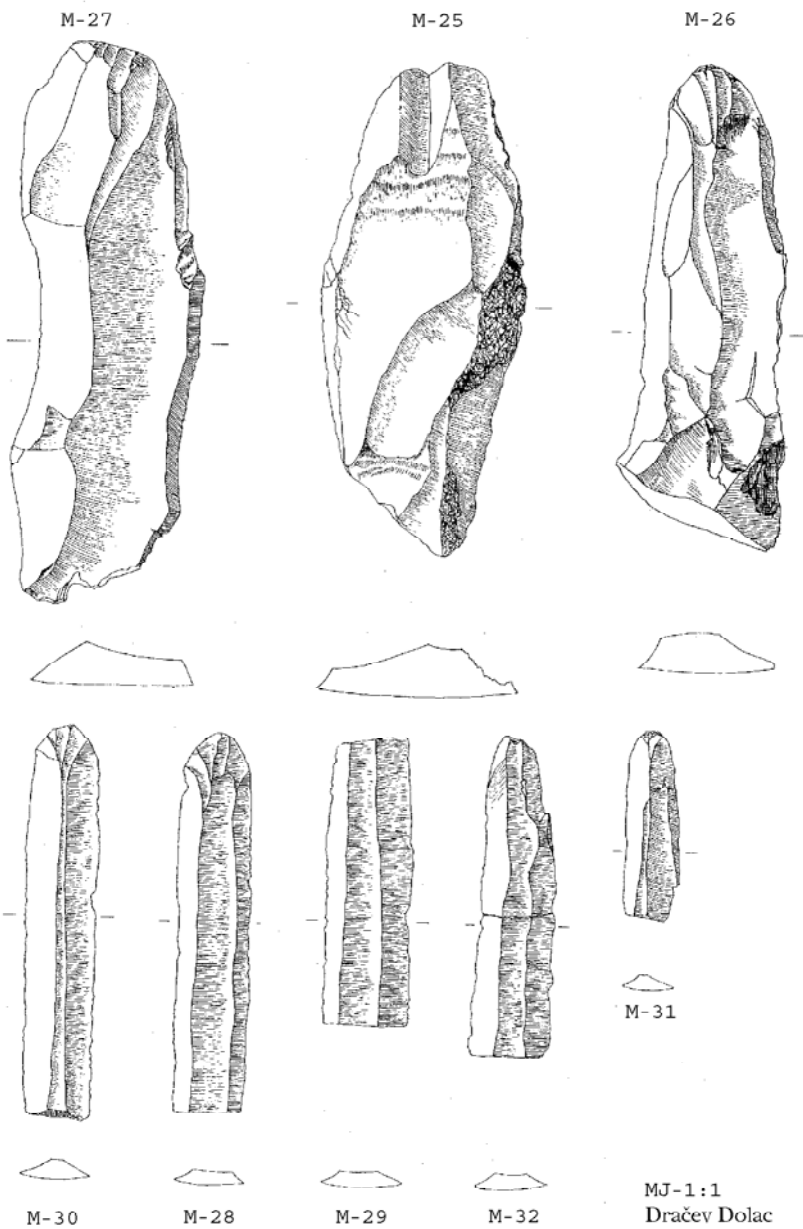
D

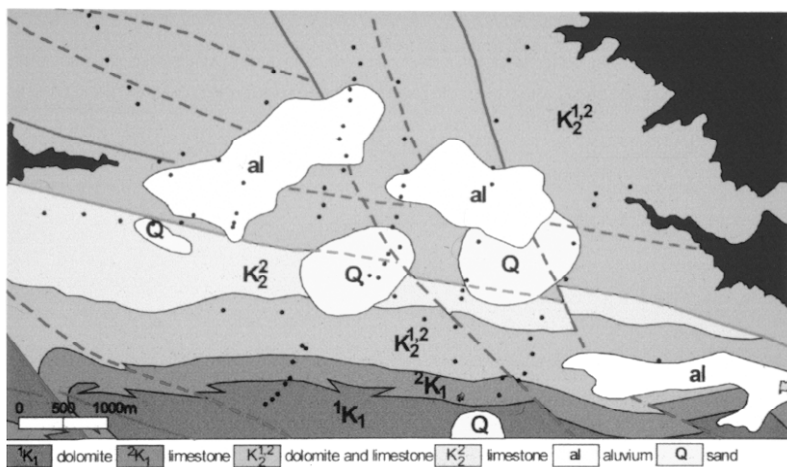
T. II

MJ-1:2

T. III

T. IV

A

B

C

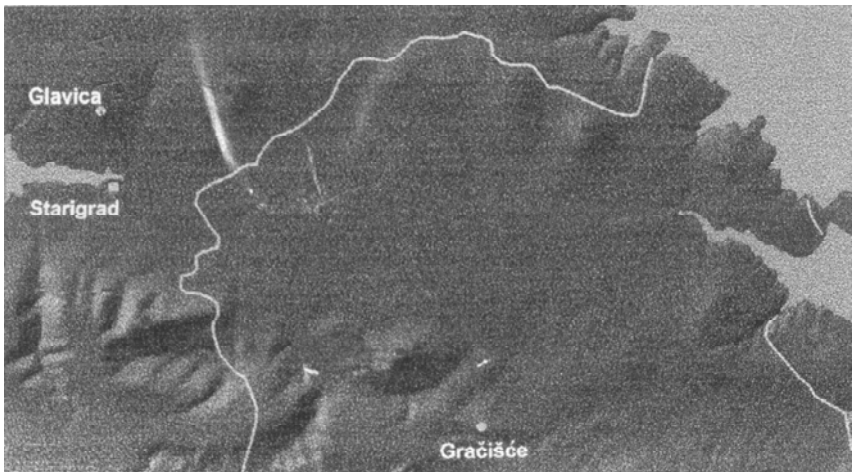

D

T. V

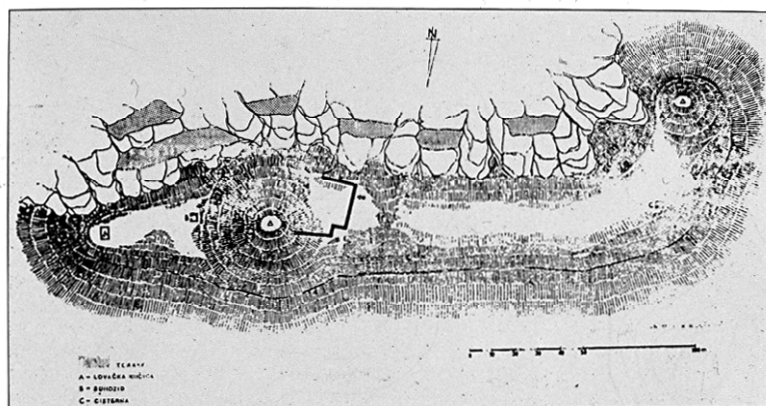

A

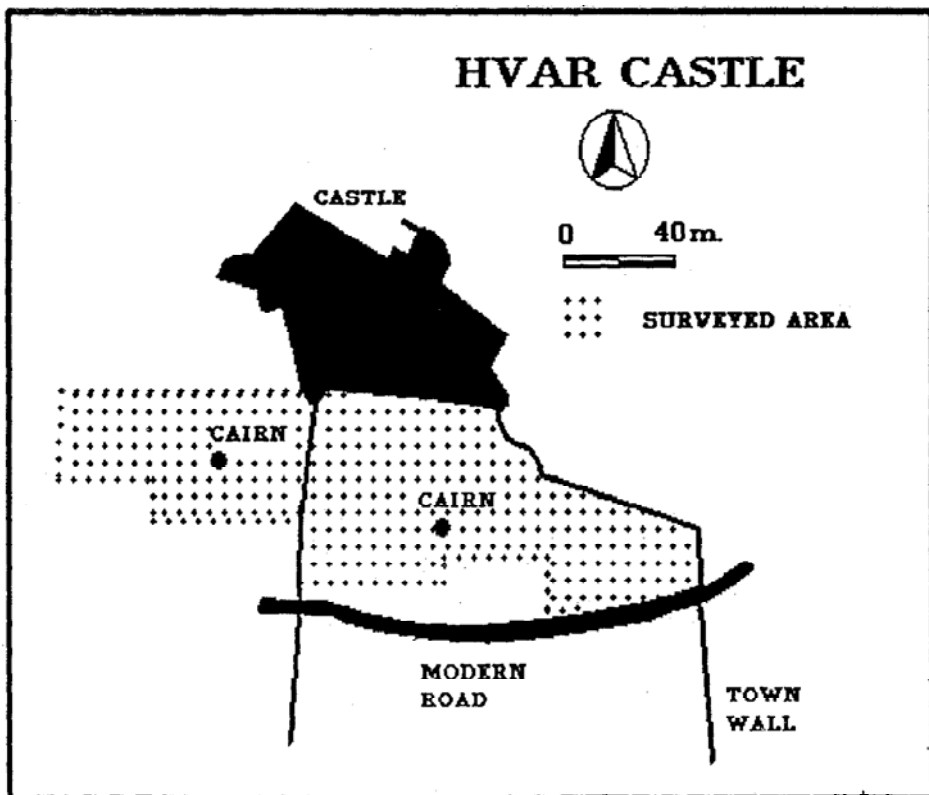

B

T. VI

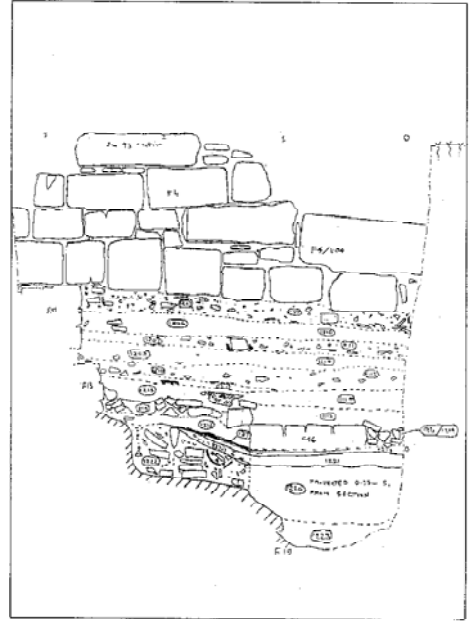
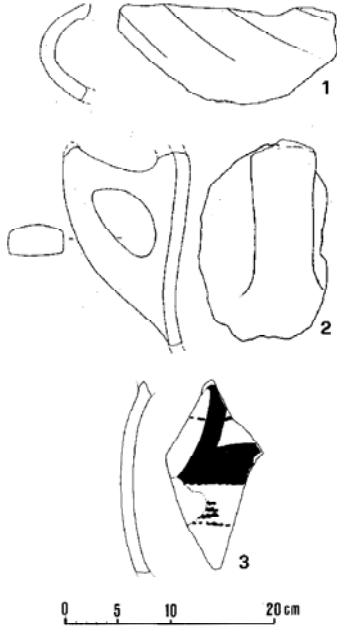

A

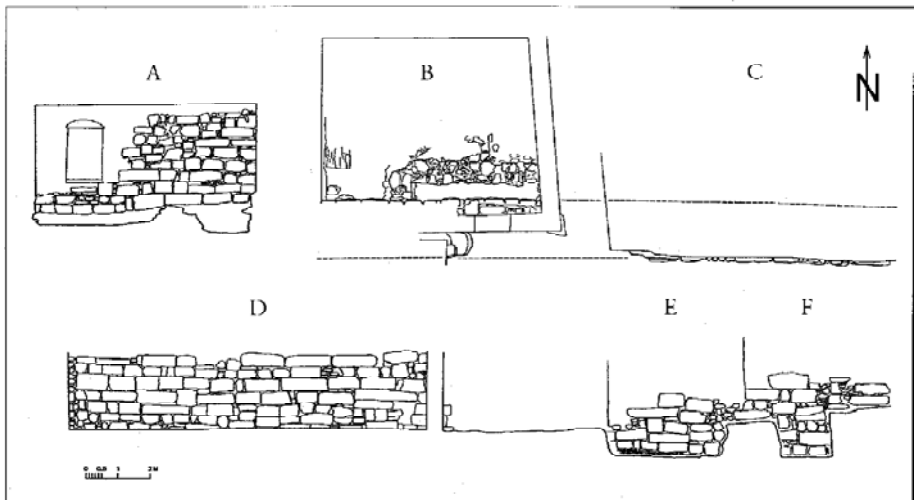
B

T. VII

A

B

C

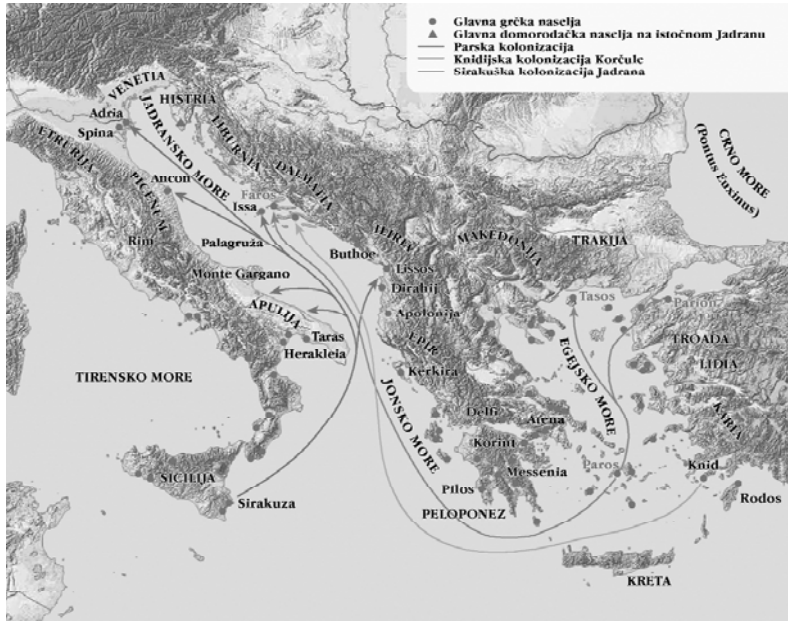
T. VIII

Layer	PII/CGW	Greek	Roman	Med/Mod	Coins	Dating by pottery
1200	2	5	5	9	-	IV - XIX AD
1201	1	9	7	-	-	IV BC - III-IV AD
1202	-	4	9	-	-	IV BC- V-VI AD
1203	-	10	8	-	-	IV BC- V-VI AD
1204	13	-	-	-	Gallienus AD 253-268	IV BC - V AD
1205	25	59	254	-	Pharos IV/III BC Sept. Sev. AD 195	IV BC - III AD
1206	-	401	75	-	Sept. Sev. AD 197	IV BC - I-II AD
1207	27	229	250	-	Pharos IV/III BC	IV-III BC - I AD
1208	95	410	214	-	Roma 79 BC	IV-III BC - I BC
1209	-	130	-	-	-	Late? IV-III BC
1210	78	685	1	-	Pharos IV-III BC (2)	Greek
1211	-	163	-	-	Pharos IV-III BC Dyrrachium III/II BC	Late IV - III BC
1212	-	184	-	-	-	IV BC
1213	4	-	-	-	-	-
1214	24	33	-	1	Pharos III/II BC (2)	Early-Mid IV BC
1215	4	34	-	-	Philus 431-370 BC	IV BC?
1216	18	88	-	-	Syracuse IV BC	Early-Mid IV BC
1217	17	45 0	-	-	-	IV BC
1218	-	95	-	-	-	IV BC
1219	-	41	-	-	-	2 half IV BC
1220	163	70	-	1	-	Early-Mid IV BC
1221	46	93	-	-	-	Early-Mid IV BC
1222	126	107	-	-	-	Early IV BC
1223	73	18	-	-	-	Early IV BC

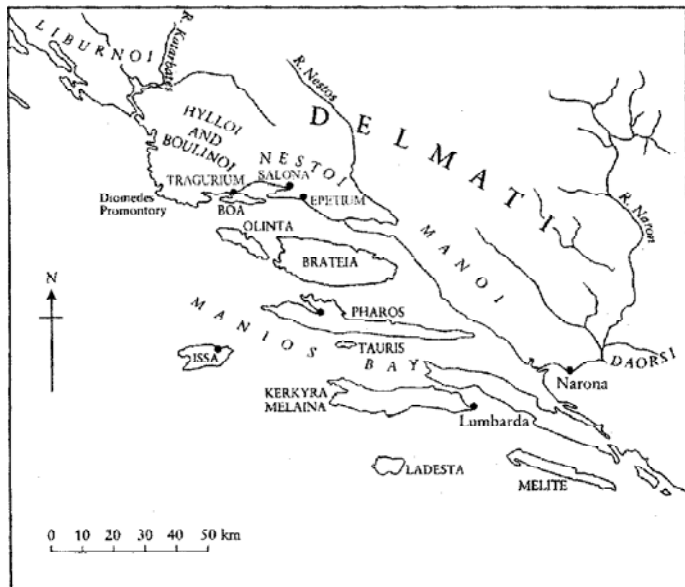
TABLE 1. PHAROS '93 and '96 TRENCH III

PII/CGW = "Prehistoric" calcited gritted ware

T. IX

A

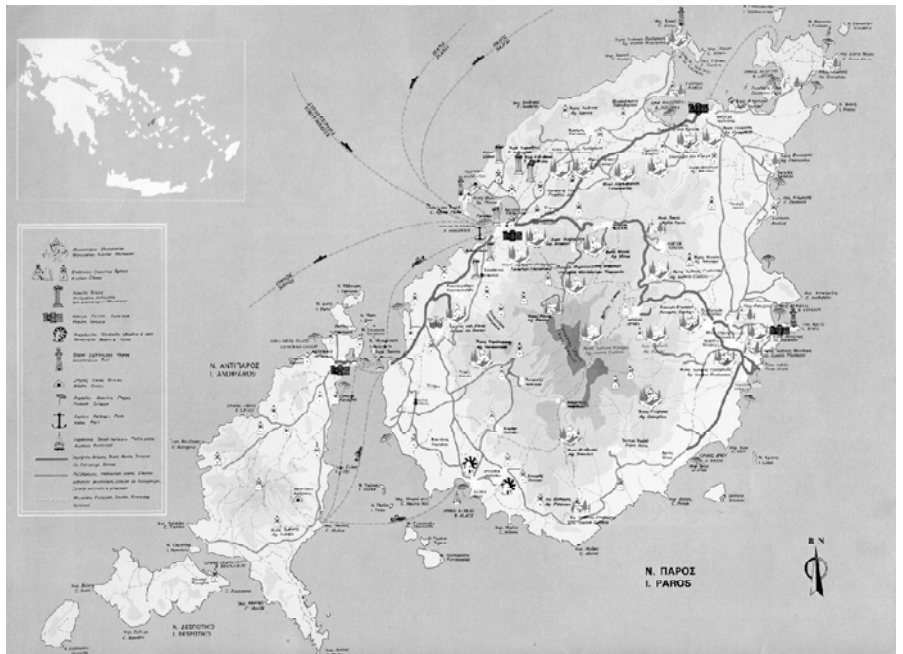

B

T. X

A

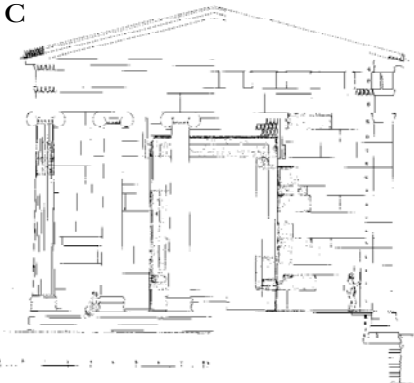

B

T. XI

A

B

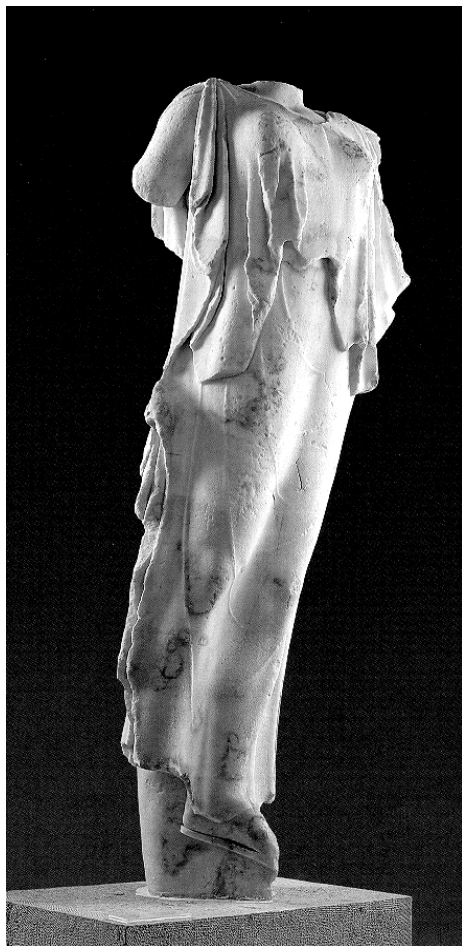

D

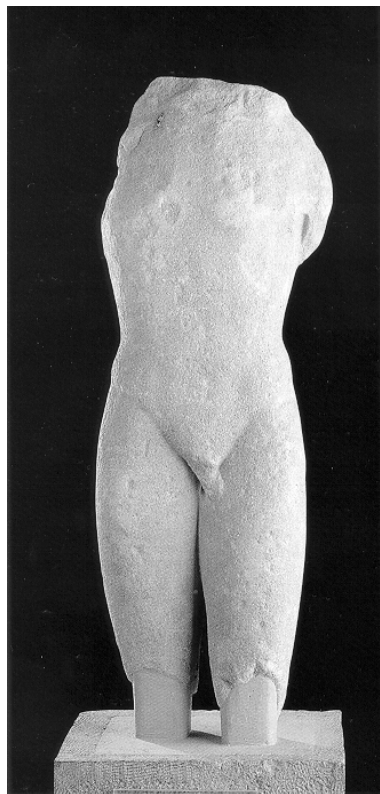

E

T. XII

A

B

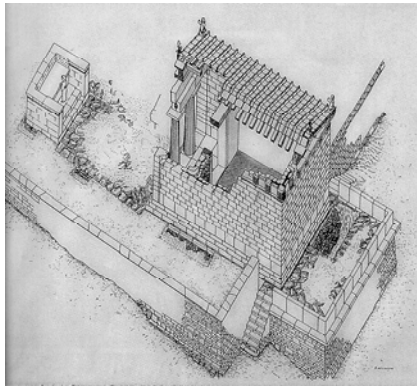
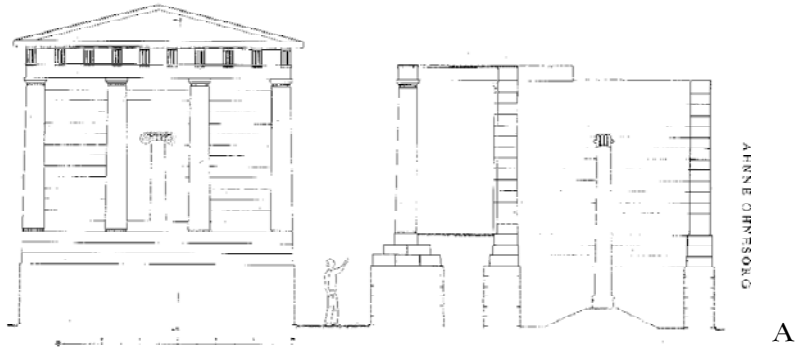

C

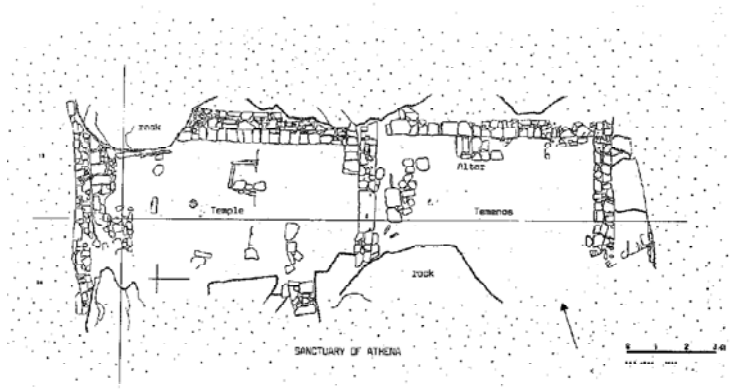

D

T. XIII

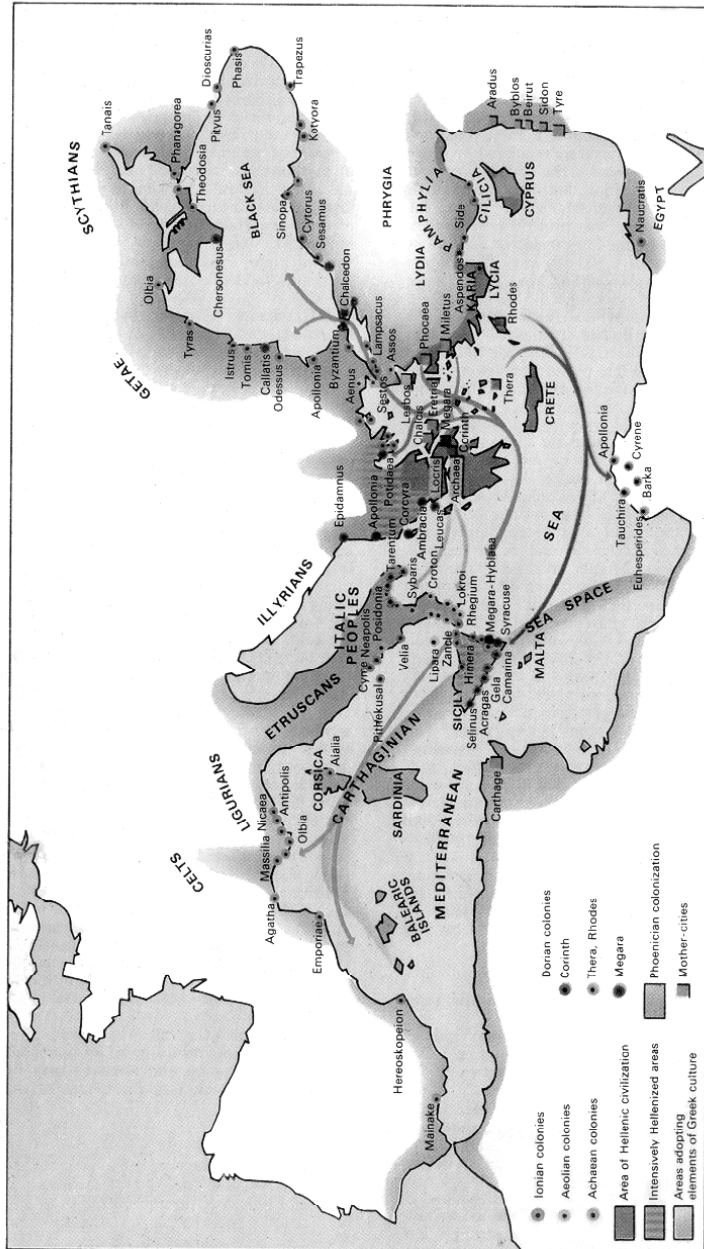

B

C

T. XIV

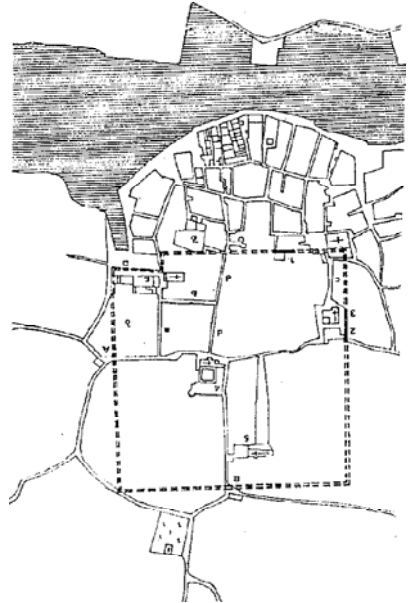

Greek colonization, 750-550 B.C.

T. XV

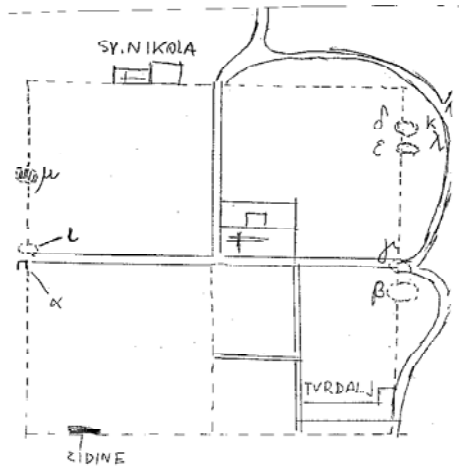

DIO STAROGA GRADA
 CRTKANI KVADRAT PRESTAVLJA PO-
 VRŠINU GRČKOG PHAROSA KOJA JE
 IZNOŠILA PO PRILICI 13.000 m²
 1. Župska crkva sv. Stjepana
 2. Sv. Ivan
 3. Samostan Dominikanaca
 4. Fragmenti grčkih zidina u kući Gro-
 molarov
 5. Zidina izo sv. Ivana

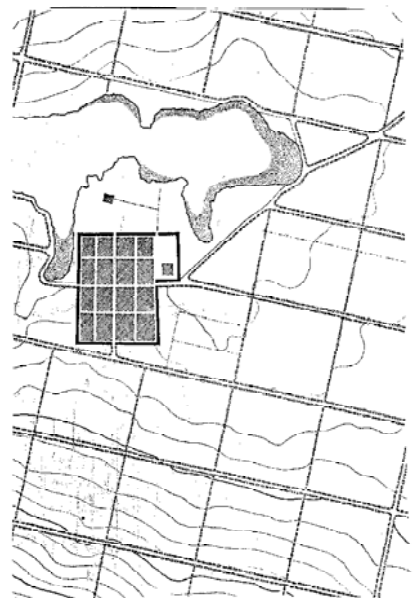

A

B

C

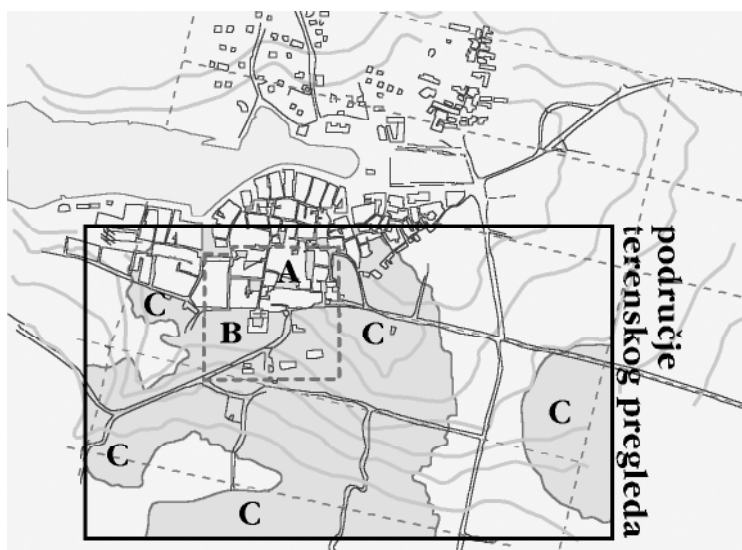

D

T. XVI

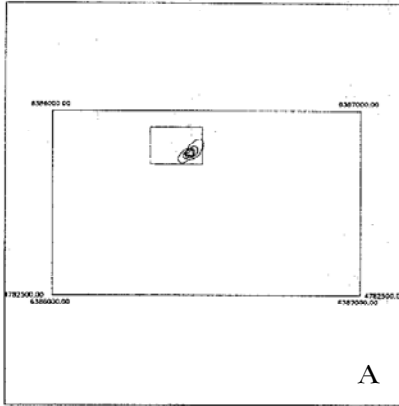

A

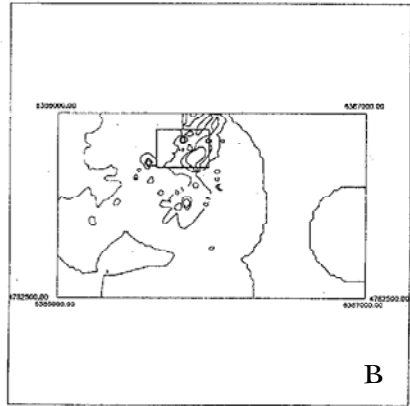

B

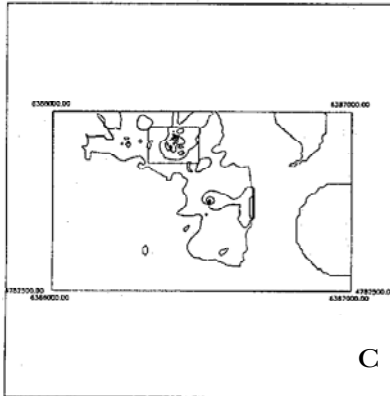
T. XVII

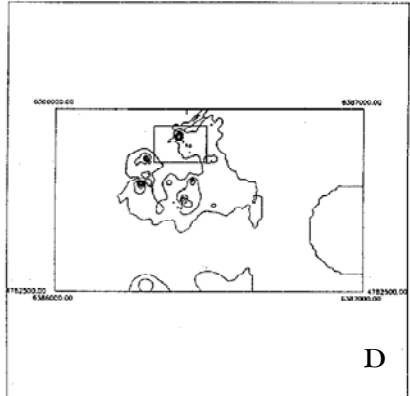
A

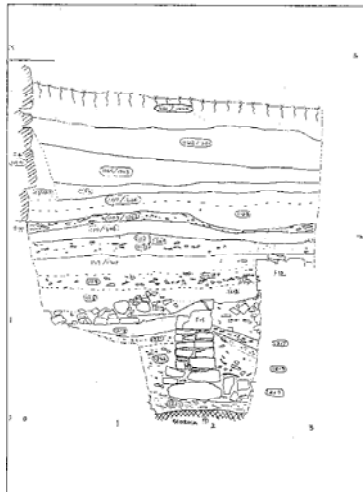
B

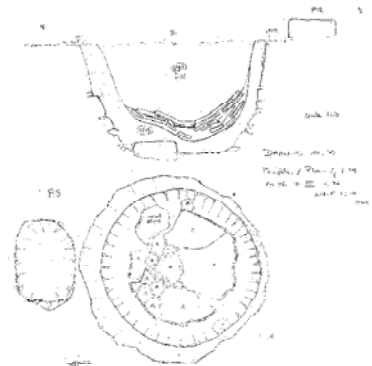
C

D

E

F

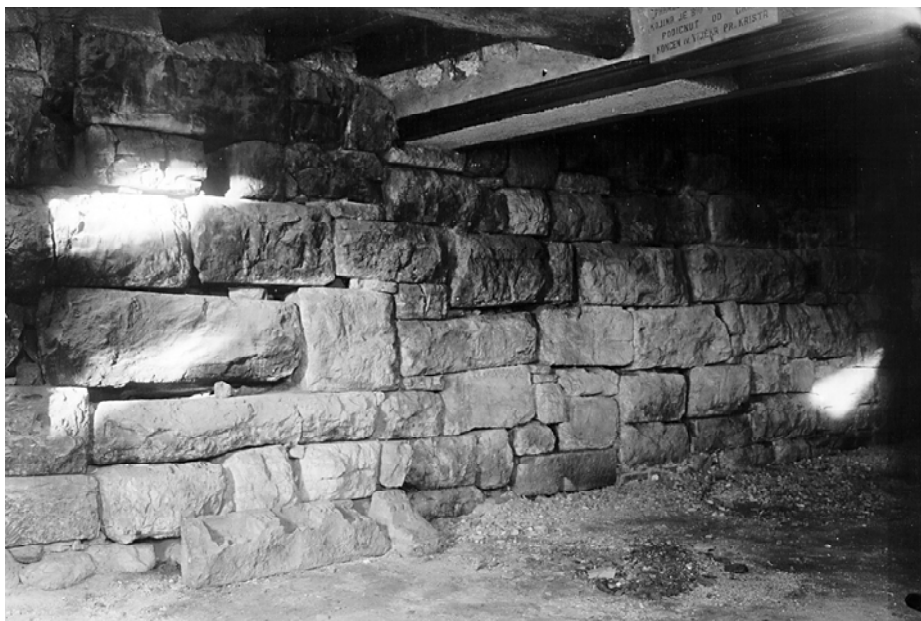
T. XVIII

A

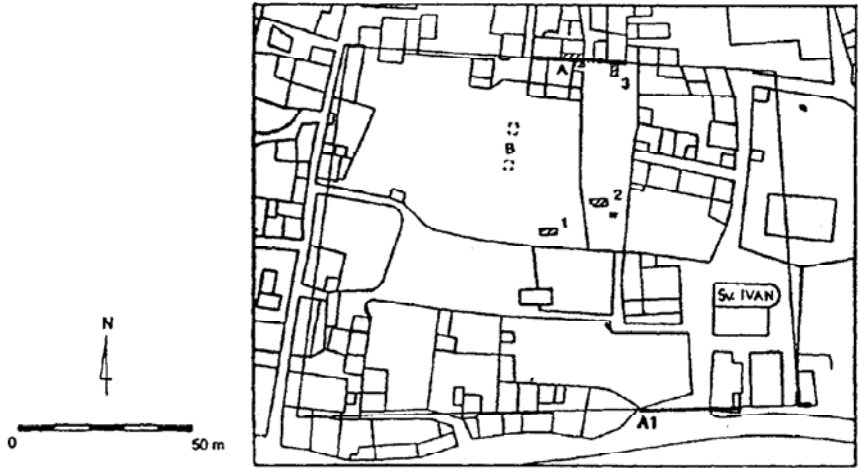

B

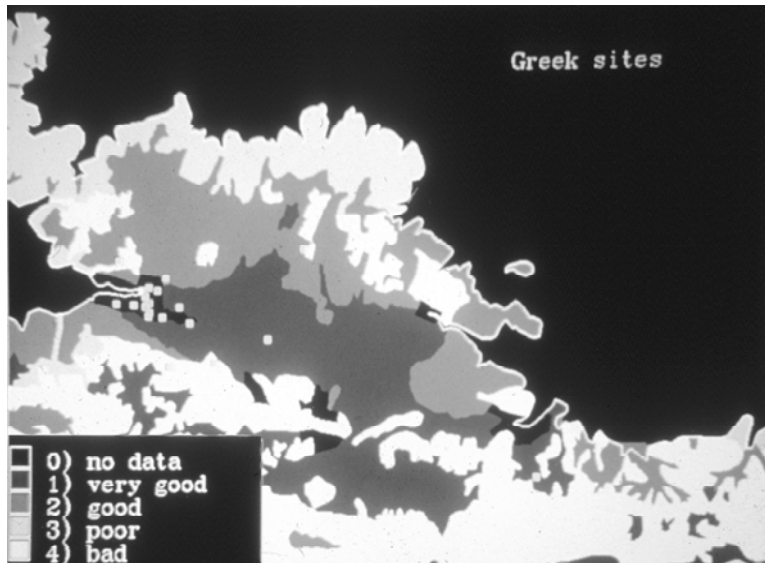

C

T. XIX

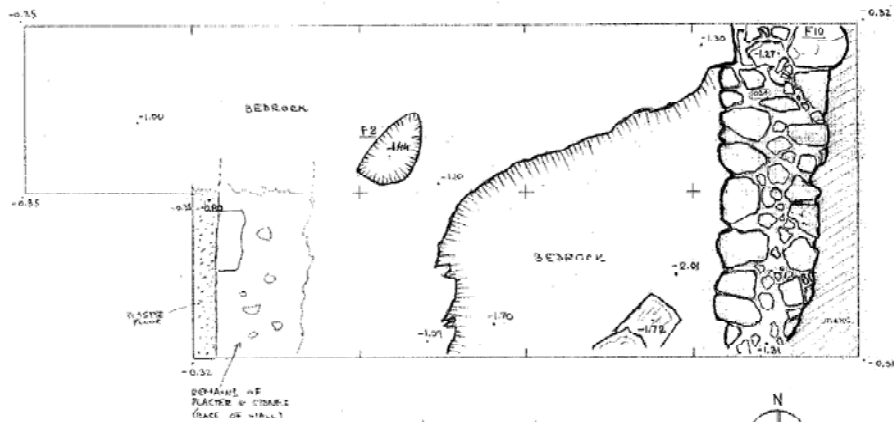

A

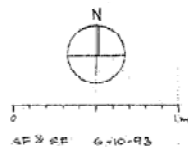

B

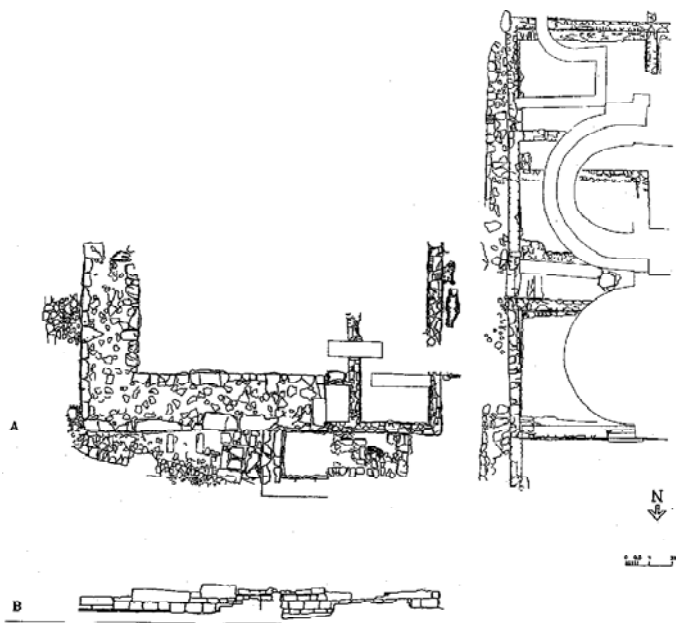
PHAROS '32
TRENCH II
PLAN
1:20

SITE	AREA II	NO. 7
P1193	WALL	18-6-13
	TITLE	Scale 1:20
	TITLE	Greek fort. plan
Int	56	Orig Copy

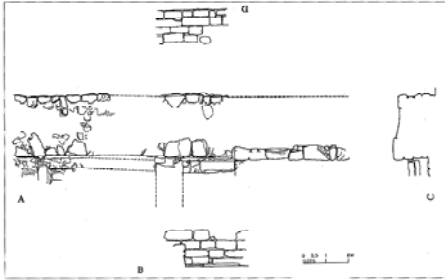

A

B

T. XXI

A

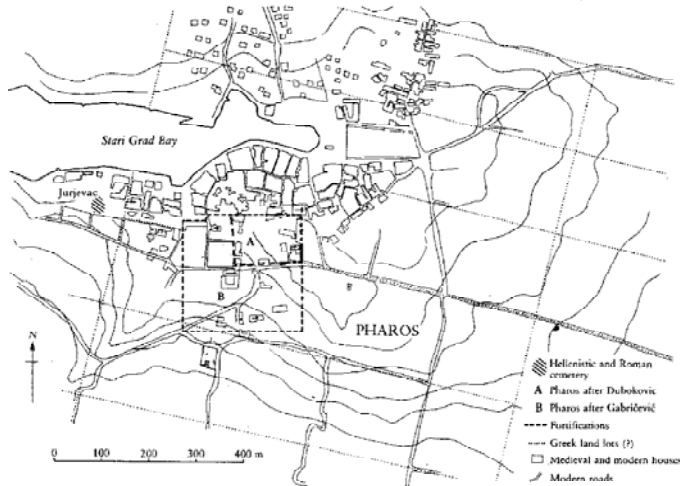
B

C

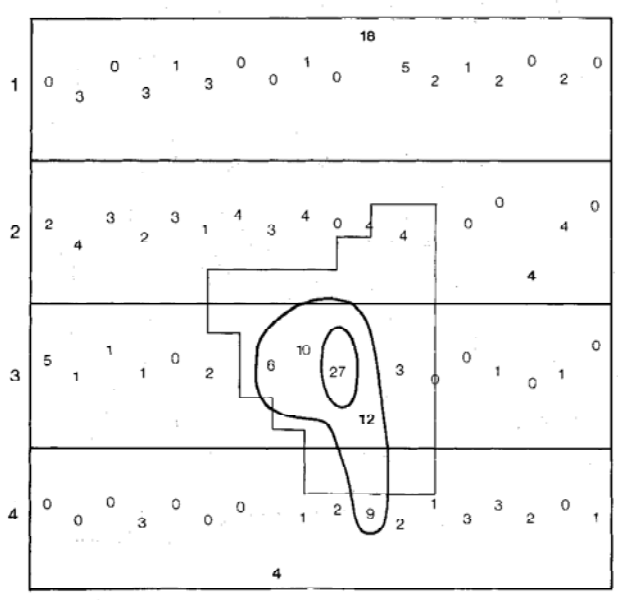
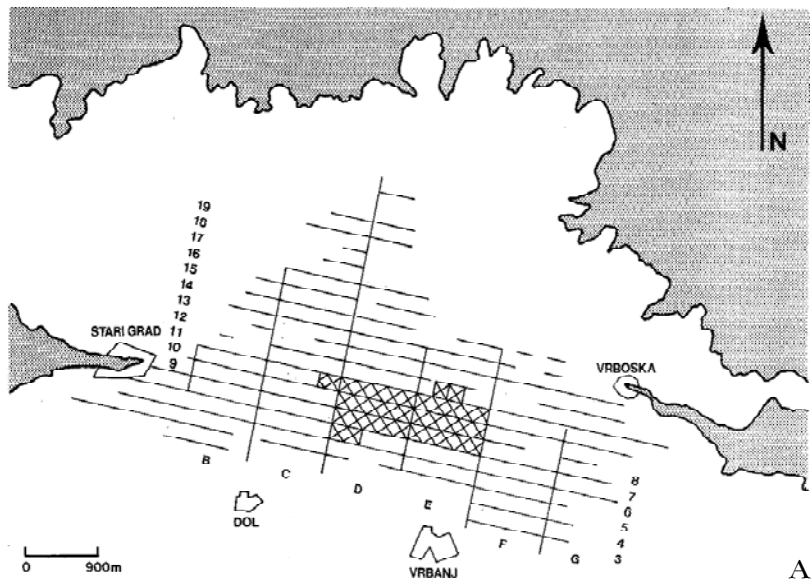

D

E

T. XXII

B

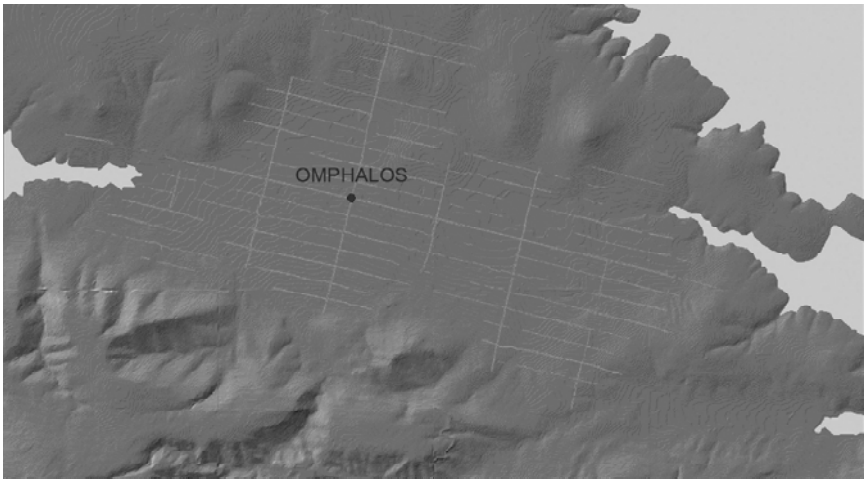
T. XXIII

A

B

C

D

1. Dolčić	rv*	34. Ratac	r(?)*	67. Rugonje	rs	101. Ježe	ra*
2. Ivanje gomile	pg	35. Sv. Duj	rsv(?)*	68.	rs	102. Padva	pi rs*
3. Sironc	rv	36. Vela Gomila	pg*	69. Biličće	rs	103. Baha	ra
4. FAROS	ga, ra, ka	37. Pl(Orišac)	ra	70. Biličće	c	104. Dolčić	pl(?)
5. Priko	pg*	38. Manjace	ra	71. Orišac	rs	105. Dolčić	rs
6. Priko	pg*	39. Zl 85 T6	rv	72. Zl 85 Ty i T10	rs	106. Carkovnjak	rs
7. Priko	pg*	40. Jurkovića	rs	73.	rs	107. Mala Blaca	rs
8. Glavica	pgi*	41. Slovač	rs	74.	rs	108.	rs
9. Čiovoća	rs	42. Slovač	ra	75.	rs	109. Mala Blaca	grob
10. Zl 84 S3	(Mendul)	43. Slovi	ra	76. Zahum	ra*	110. Mirje	ra*
11. Purkin Kuk pg- pgr(?)	gr(?)*	44. Slovi	rs	77. Hum	pg*	111. Dolac	rv
12. Belebici	rat(?), rs	45. Slovi	rs	78. Dračev dolac	p*	112. Krušovlje	rs
13. Smrčić	ra*	46. Trin	rs	79. Čebarijon	ka*	113. Itnjak	rv
14. (Trafostanica)	gr i r	47.	ra	80. Ježe	ra*	114. Krušovlje	rs(?)
15. Starač-brg	pg	48.	rs	81. Graščće	pgr	115. Krušovlje	rs
16. Starač	pg	49. Vila Pitos	rv	82. Sv. Kuzma	rs	116. Tatinja	pg
17. Starač	pg	50. Moče	ra	83. Krava gomila	pg	117. Mirje	ra*
18. Levantinka	gs	51. Zaiug	rs	84. Pohum	ra*	118. Rake	ra*
19. Starač	rv	52.	rs	85. Maslinu	c	119. Rake	pg
20. Supanica	ra	53. Priloge	ra*	86.	rs	120. Vir	ra*
21. Dva čempresa	rsr	54. Jurkovi doci	grob	87. Povoovo	rs	121. Kaštilac	pg
22. Knežine	rsr	55. Maslinovik	ga	88. Čeminica	ra	122. Kutac	rv*
23. Duce	gs i r(?)	56. Zaiug	rs	89.	rs	123. Jelsa – kuća	ra*
24. Zl 85 T1 i T2	gs i ra*	57. Žir	rs	90.	rs	Obradić – Machedo	ka(?)*
25. Kupinovik	rs	58. Rašnik	rs	91. (Pa) Bonje smokve	rs	124. Gradina	ra*
26. Zl 85 T3	rs	59. Stagnjica	ra*	92. Carevac	ra*	125. Selca	grobovi*
27. Mala vila	rv	60. Dračevica	p*	93. Podškudljivac	rs	126. Tor	pgr i ga*
28. Zl 85 T7	rs	61. Lug	rs	94. Podškudljivac	rs	127.	pg
29. Zl 85 T4	rs	62. Lug	rs	95. Hum	rs	128. Gališnik (Grad)	pg
30.	rs	63. Mihak (P5)	ra	96. Doci	rs	129. Ormanica	ka*
31.	rs	64.	rs	97. Blata	rs	130.	p*
32.	rs	65. Ivončevce njive	rs	98. Blata	rs	131.	rs
33. Bata	ra*	66. Ivončevce njive	ra	99.	rs	132.	rs
100.	ra	100.	ra	100.	rs	133.	rs

Tumac

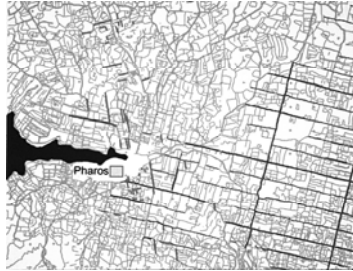
Iza rednog broja dolazi ime lokaliteta prema lokalnoj toponimiji. Kada je ime podvučeno, to znači da nije izvorno nego je izmješeno od članova ekipe i tako ušlo u dokumentaciju.

Kratice
 pg = prehistorijska gomila
 pgr = prehistorijska gradina
 p = prehistorija
 ga = grčka arhitektura
 gs = grčki nalazi (keramika)
 rz = rimska arhitektura

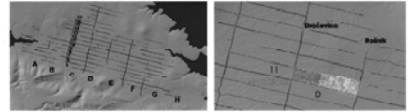
rv = rimska velika koncentracija keramike
 rsr = rimska srednja koncentracija keramike
 rs = rimska mala koncentracija keramike
 ka = kasna antika
 c = antička cisterna

Znak * označava da je lokalitet od ranije poznat u literaturi.

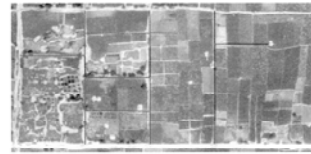
T. XXIV
B1

A

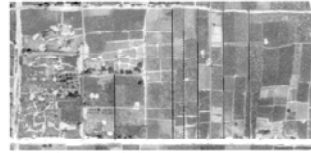
Aerial photo
The 2 stables
analysed

Greek
terraced

Archaeological
surface
survey
ceramic
(ceramics, all periods)
+ 1
• 2-3
○ 4-6
○ 6-8
□ 10-20
□ > 21

Roman
terraced

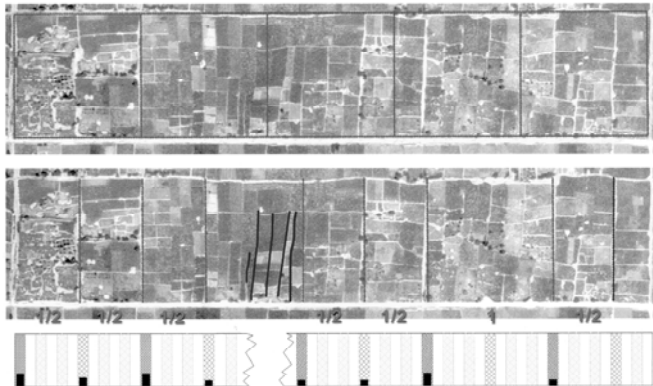
Landscape
structures
survey
terracing
< 20 cm
20-50 cm
50-80 cm
90-100 cm

Post-Roman
previous

B2

B3

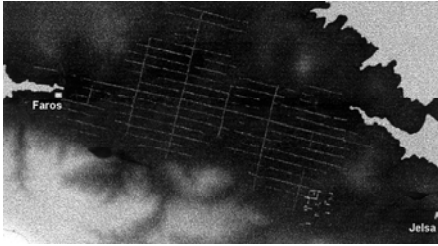
the 2 stables
analysed

terraced
non terraced
irregular

50-90 cm
20-50 cm
0-20 cm

B4

T. XXV

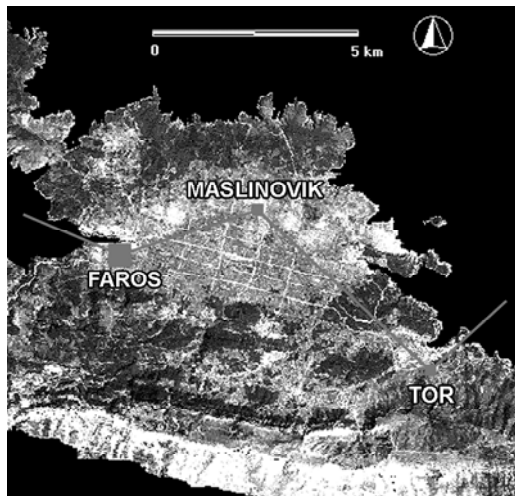
A

B

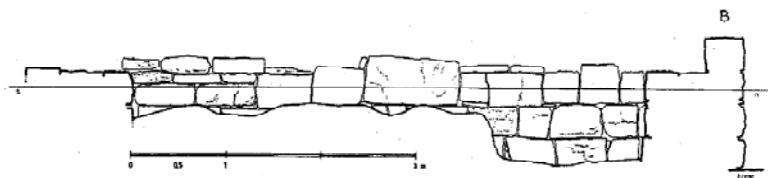
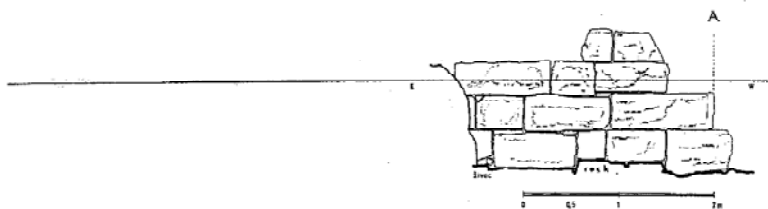

C

D

T. XXVI

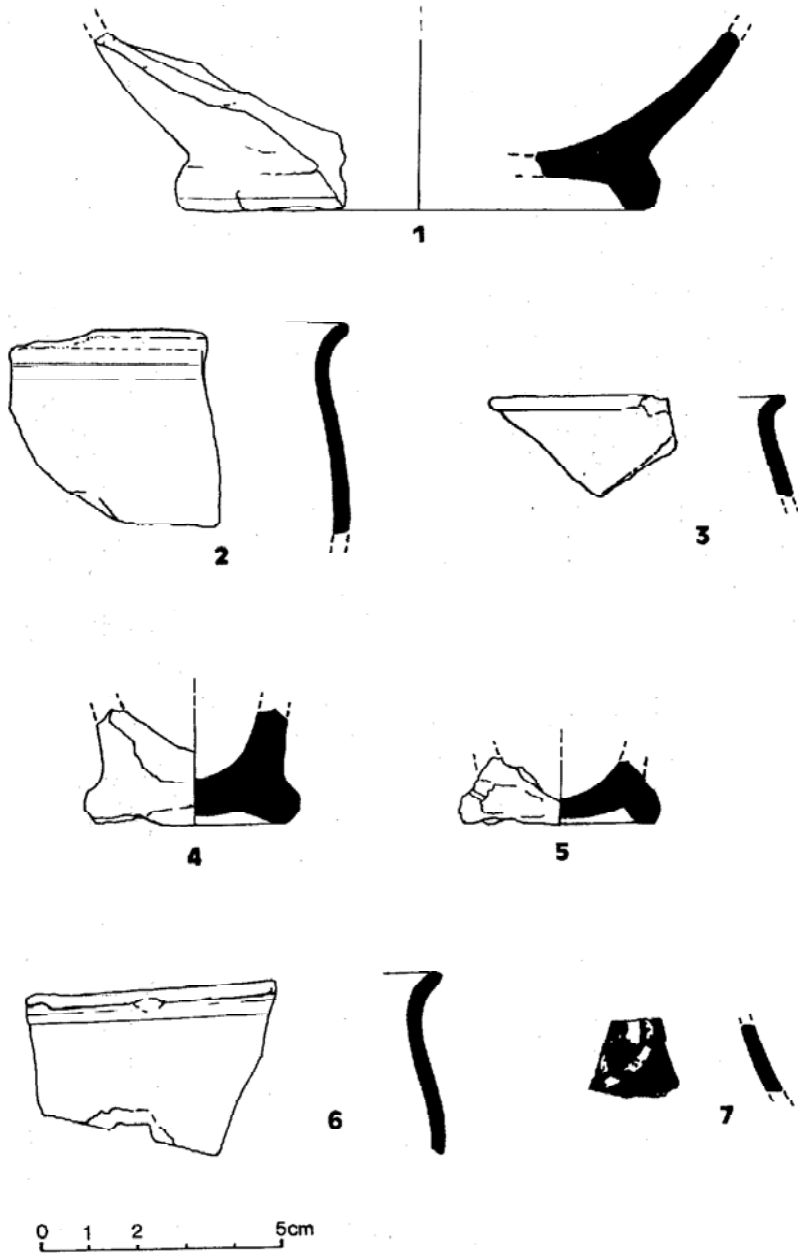

A

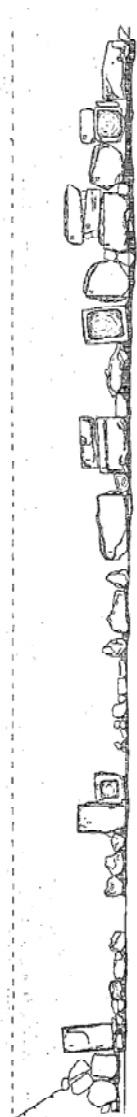

B

T. XXVII

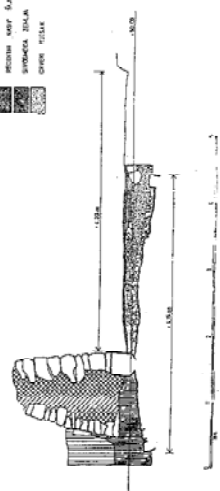

T. XXVIII

PROJEKTOWAŁ DR. J. KURCZAK
 WYKONALI: DR. J. KURCZAK, DR. J. KURCZAK
 WYKONALI: DR. J. KURCZAK, DR. J. KURCZAK
 WYKONALI: DR. J. KURCZAK, DR. J. KURCZAK

WIDOK Z GÓRY - CZYLI
 WIDOK Z GÓRY - CZYLI
 WIDOK Z GÓRY - CZYLI
 WIDOK Z GÓRY - CZYLI
 WIDOK Z GÓRY - CZYLI
 WIDOK Z GÓRY - CZYLI

1:100

WIDOK Z GÓRY - WYKONANO

1:100

T. XXIX

A

B

C

D

T. XXX

A

B

C

D

E

F

G

H

I

J

K

L

M

N

O

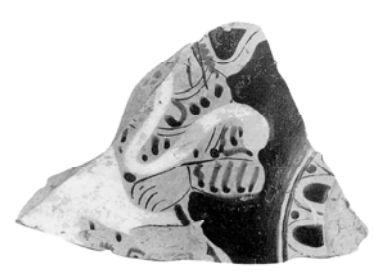
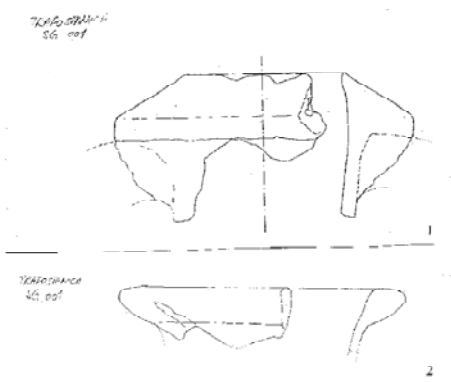

P

R

T. XXXI

A

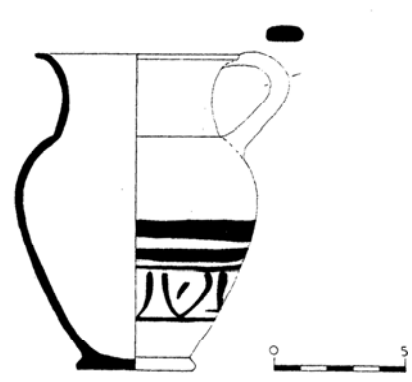
B

C

D

E

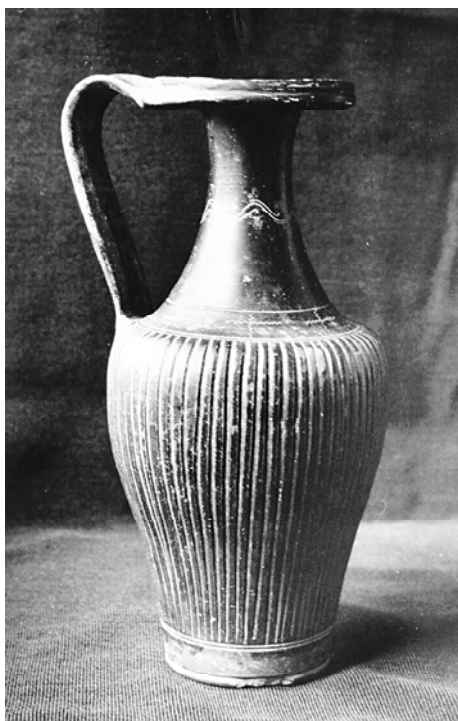

F

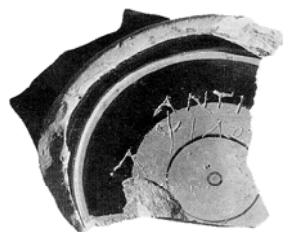
T. XXXII

A

B

C

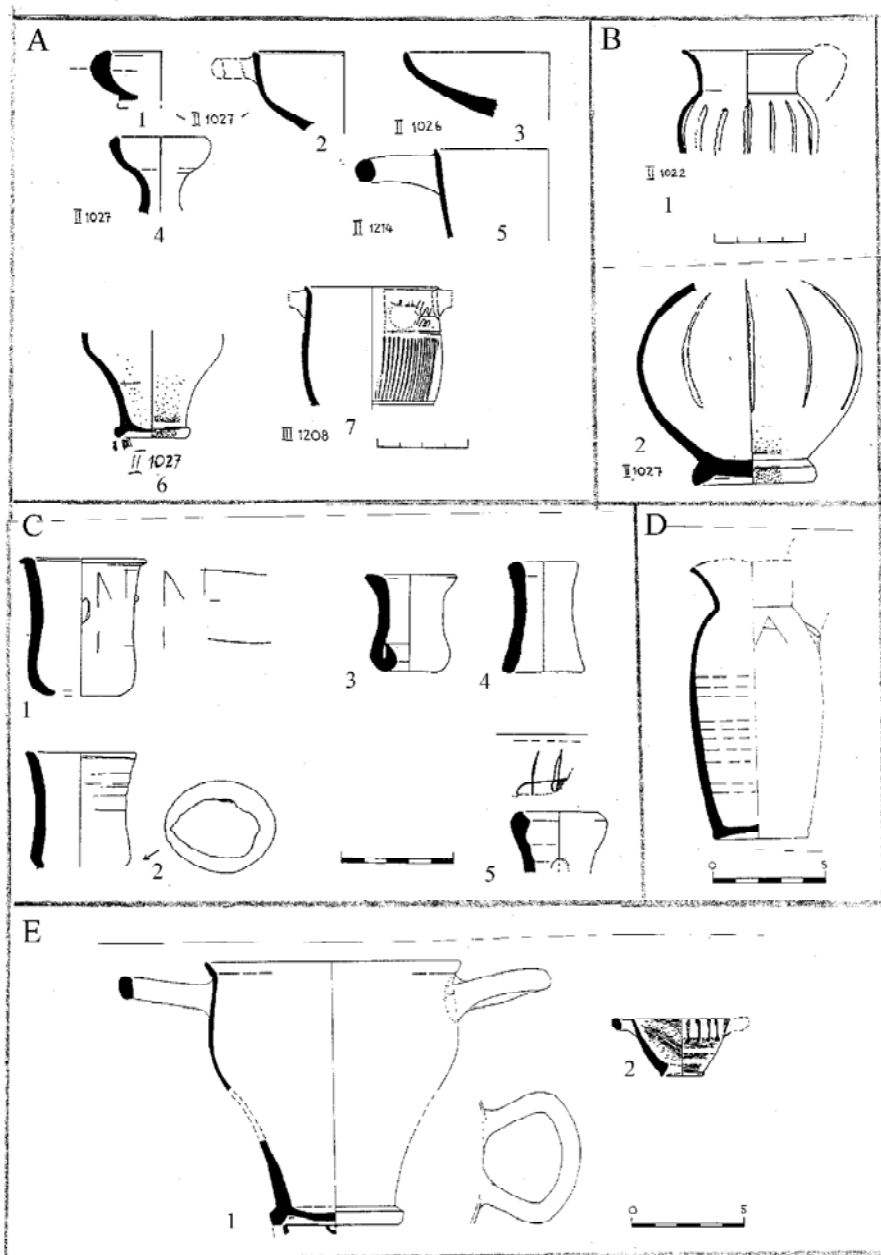

D

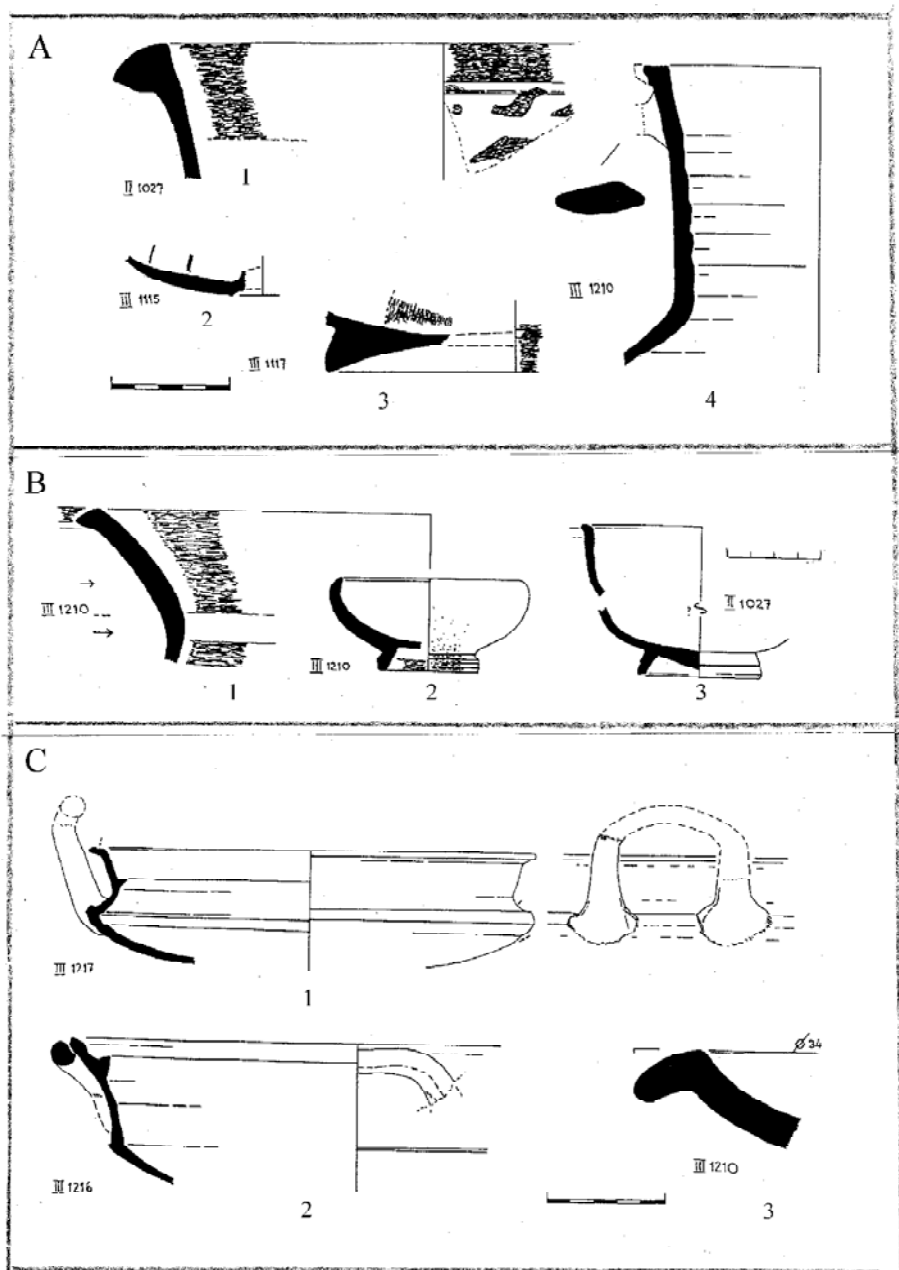

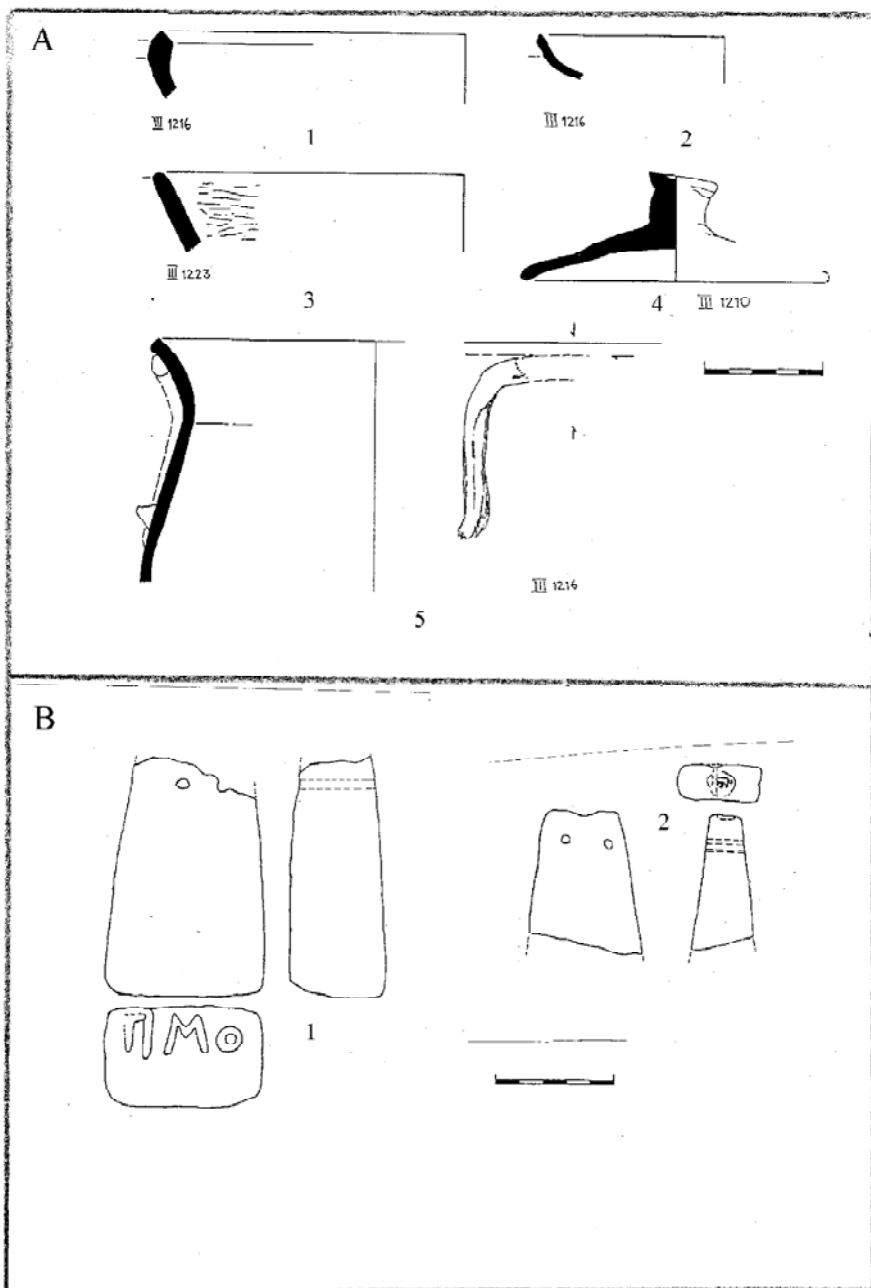
E

T. XXXIII

T. XXXIV

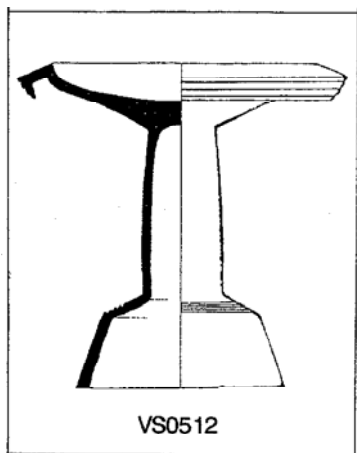
T. XXXVI

A

B

C

D

E

F

A. Perićević

TREBINJE

T. XXXVII

327 A
 ΡΙΗΡΑΚΛΕΑΣ
 ΣΑΚΟΜΙΖΟΜΤΙ
 ΣΦΑΛΛΕΘΥΚΑΙΟΙΟΥ
 ΗΡΑΚΛΕΩΤΑΝ

327 B
 ΗΜΕΤΑΔΗΠΑΡΙΩΝΕΣΠΑΡΩΝ
 ΚΕΟΝΤΙ ΕΣΤΟΝΙΟΥΝΩΝ
 ΚΟΠΟΝΛΑΙΟΝΚΑΙΑΜΕΙΝΩΝ

ΗΡΑΚΛΕΑΣΑΡ
 ΔΙΑΤΗΝΙΚΑΙΕΝΙΩΝ 327

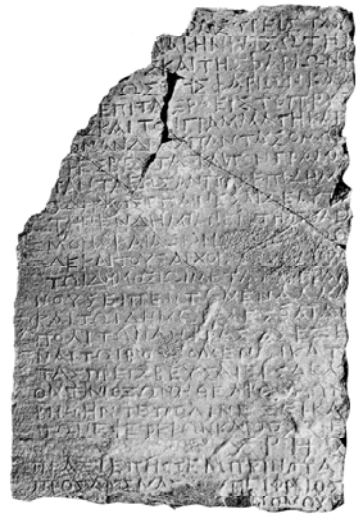
A

ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΗΣ
 ΑΡΙΣΤΟΦΑΝΟΥΣ
 ΣΥΡΑΚΟΣΙΟΣ

B

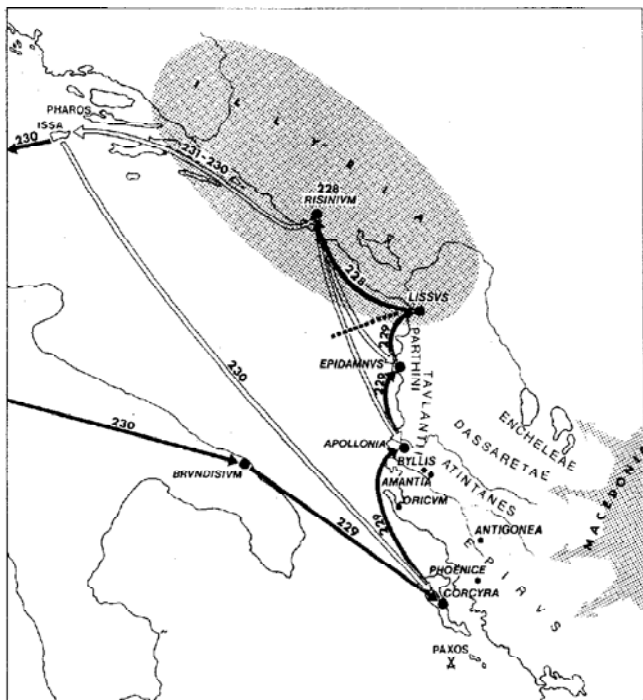

C

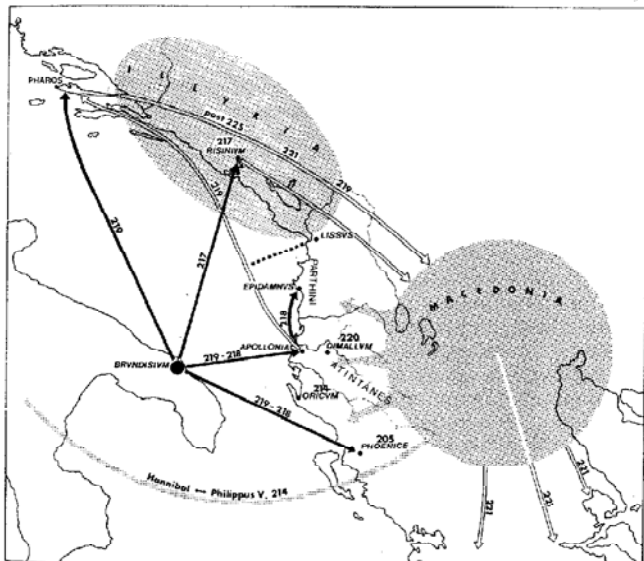

D

T. XXXVIII

A

B

Τ. XXXIX

